PETA ZEMALJSKA KONFERENCIJA KPJ

Zbornik radova

PETA ZEMALJSKA KONFERENCIJA KPJ

Zbornik radova

Ovaj zbornik sadrži priloge sa znanstvenog skupa, održanog u Zagrebu 22. i 23. listopada 1970, u povodu 30-godišnjice Pete zemaljske konferencije KPJ. Brojni referati poznatih jugoslavenskih historičara osvjetljuju osnovna pitanja, koja su se nalazila na dnevnom redu Pete konferencije, omogućujući time čitaocu da što potpunije shvati mjesto i ulogu KPJ u danima kad je drugi svjetski rat bio već u punom jeku i kad je ugrozio opstanak Kraljevine Jugoslavije. Uz to, u nizu referata razmatra se iz različitih aspekata unutrašnja i vanjskopolitička situacija u kojoj se Jugoslavija nalazila, što još više pridonosi dubljem shvaćanju povijesnog značenja Pete konferencije KPJ. Sve to upotpunjuje i zanimljiva diskusija na skupu.

PETA ZEMALJSKA KONFERENCIJA KOMUNISTIČKE PARTIJE JUGOSLAVIJE

zbornik radova

INSTITUT ZA HISTORIJU RADNIČKOG POKRETA HRVATSKE

ŠKOLSKA KNJIGA

PETA ZEMALJSKA KONFERENCIJA KOMUNISTIČKE PARTIJE JUGOSLAVIJE

ZBORNIK RADOVA

ZAGREB 1972

Urednici:

ZLATKO ČEPO
IVAN JELIĆ

Predgovor

Ovaj zbornik sadrži referate i diskusije sa znanstvenog skupa koji je, u povodu 30-godisnjice Pete zemaljske konferencije KPJ, održan u Zagrebu 22—23. listopada 1970, u organizaciji Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Gradske konferencije SKH Zagreb i Zajednice institucija za izučavanje novije historije naroda i narodnosti Jugoslavije.

Zbog nedostatka financijskih sredstava nije bilo moguće ranije objaviti sve priloge u jednoj knjizi. Zahvaljujući podršci izdavačkog poduzeća »Školska knjiga« u Zagrebu, koja se prihvatila da bude sa IHRPH suizdavač zbornika, omogućeno je tiskanje bez većeg zakašnjenja. Posebno nam je drago da se zbornik pojavljuje u povodu 80-godisnjice rođenja Josipa Broza Tita i 35-godišnjice dolaska na čelo KPJ, jer je njegova uloga u organiziranju i radu Pete konferencije bila od presudnog značenja.

Zbog sadržajne raznovrsnosti i znanstvenoistraživačkog karaktera referata, te zanimljive diskusije, izdavači su odlučili da objave cjelokupne materijale. Glavnina priloga nanovo je redigirana uz dopune autora, a samo nekoliko njih to nije učinilo, pa su im tekstovi objavljeni u prvobitnom obliku. Premda su neki prilozi u diskusiji na skupu, nakon autoriziranja i dopune, dobili zapravo oblik samostalnih referata, ipak su objavljeni u drugom dijelu zbornika, koji sadrži diskusiju.

Referati nisu objavljeni onim redom kako su čitani na skupu, nego s obzirom na karakter sadržaja. Prvi su oni koji razmatraju pojedina osnovna pitanja općenitijeg karaktera i značenja, a zatim slijede oni koji obrađuju djelatnost komunističkog pokreta u pojedinim republikama ili pokrajinama Jugoslavije, poredani abecednim redom. Diskusija je objavljena onim redom kojim je tekla.

Zagreb, u srpnju 1972.

S a d r ž a j

Predgovor		5
Jakov Blažević,	Uvodno izlaganje.....	11
	REFERATI	
Fabijan Trgo,	Peta zemaljska konferencija KPJ i pitanje obrane zemlje.....	19
Pero Damjanović,	Peta konferencija KPJ i pitanje revolucionarnog kontinuiteta	3 3
Esref Vražalić,	Peta konferencija KPJ i problemi međunarodnih odnosa.....	47
Mitar Miljanović,	Tretman stanja u međunarodnom radničkom pokretu i socijalizmu u dokumentima Pete zemaljske konferencije KPJ.....	65
Ljubinka Čirić-Bogetić,	Odluke Pete zemaljske konferencije KPJ o radu među ženama i njihova realizacija u periodu 1940—1941. godine	75
Atif Purivatra,	Nacionalnost Muslimana i Peta zemaljska konferencija KPJ . . .	99
Hodimir Sirotković,	Društveno-političke prilike u Jugoslaviji uoči Pete zemaljske konferencije KPJ.....	107

Bogdan Krizman,	Vanjskopolitički položaj Jugoslavije uoči Pete zemaljske konferencije KPJ.....	127
Nedim Šarac,	Organizacija KPJ u Bosni i Hercegovini pred Petu zemaljsku konferenciju	147
Jovan R. Bojović,	Politička aktivnost Komunističke partije u Crnoj Gori uoči Pete zemaljske konferencije KPJ	1 5 5
Rado je Pajović,	Rad KPJ na stvaranju legalne radničke partije s posebnim osvrtom na Crnu Goru (1935—1940) . . .	175
Ivan Jelić,	Osnovni problemi razvoja Komunističke partije Hrvatske uoči Pete konferencije KPJ.....	197
Bosiljka Janjatović,	Sindikalni pokret u Hrvatskoj u vrijeme održavanja Pete zemaljske konferencije KPJ.....	213
Zorica Stipetić,	Neki metodološki problemi i sadržaj istraživanja ponašanja inteligencije u Hrvatskoj prema bitnim društvenim problemima u vrijeme Pete zemaljske konferencije KPJ . . .	223
Mira Kolar-Dimitrijević,	Privredne prilike i položaj radništva u Hrvatskoj u vrijeme održavanja Pete zemaljske konferencije KPJ.....	233
Mile Konjević,	Partijska organizacija u Slavoniji u vrijeme Pete zemaljske konferencije KPJ.....	253
Velimir Brezoski,	Stanje i delatnost KPJ u Makedoniji 1940. godine.....	267

Slavka Fidanova, Neke specifičnosti pri stvaranju Narodnog fronta u Makedoniji u vreme održavanja Pete zemaljske konferencije KPJ..... 275

Ali Hadri, Peta zemaljska konferencija i organizacija KPJ na Kosovu..... 293

Milovan Bosić, Istorijski izvori o Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ..... 303

DISKUSIJA

Ljubila Stankov Zemba..... 317

Zoran Lakić..... 321

Đorđe Milanović..... 333

Danilo Kecić 339

Pero Damjanović..... 342

Mladen Iveković 346

Ljubo Boban 351

Veselin Đuretić..... 353

Mitar Miljanović..... 355

Ljubisa Stankov Zemba..... 358

Pero Damjanović..... 359

Jovan R. Bojović..... 363

Veselin Đuretić 364

Ivan Jelić..... 364

PE3IOME 367

SUMMARY..... 370

Jakov Blažević

Uvodno izlaganje

Drugovi, V zemaljska konferencija Komunističke partije Jugoslavije u listopadu god. 1940, svakako je najzamašniji događaj u historiji naše Komunističke partije. Bez te konferencije teško se može zamisliti naša velika narodna revolucija u toku pobjedonosnog oslobodilačkog rata 1941—1945.

Izuzetno značenje te konferencije potcrtava drug Tito u uvodu svoga referata, kad joj pridaje karakter kongresa zbog opsežnosti priprema, broja delegata iz svih krajeva Jugoslavije, i ozbiljnosti situacije u kojoj su se našli narodi Jugoslavije.

Svi mi, još živi njeni sudionici, sjećamo se kako je iz sata u sat njenoga rada u nama raslo uzbuđenje i spoznaja da se događa nešto značajno i historijsko, da na svoja leđa neumitno primamo teret, veliku dužnost i zadatak »posljednjeg odlučnog i teškog boja«. Osjećali smo, zbijeni tijesno jedan uz drugoga iz čitave Jugoslavije, da smo jedinstven, monolitan odred revolucije radničke klase i svoga naroda.

Tu smo svi osjetili Titovu veličinu, njegov genij velikog revolucionara i marksista-lenjinista na djelu, koji ne robuje šablonama dogmatizma i gotovim receptima revolucionarne borbe.

Svima nama je ta konferencija udahnula neobično samopouzdanje, osjećaj doraslosti i uvjerenja da smo kadri nadvladati sve što pred nama stoji. Vizija toga bila je za sve nas tada bliza i opipljiva.

Historija nam je priuštila reprizu toga jedinstva, odlučnosti i samouvjerenja u obrani tekovina revolucije na našem V kongresu god. 1948, koji je

vukao svoje duboke korijene iz cjelokupne naše revolucionarne historije, a naročito iz V zemaljske konferencije i oslobodilačkog rata.

Titov referat o dotadašnjem radu i zadacima Partije bio je tako bogat činjenicama, dubok i svestran u analizi, kritici i ocjenama pređenog puta i tadašnjeg trenutka, tako da je bio suma znanja i rada, teorije i prakse naše Partije, tadašnjih kadrova, njihovih organizacija i rukovodstava.

Najdublji smisao svoje »misije« konferencija je dobila konstatacijom da je svaki delegat, da tako kažem, potresno shvatio kao bitno nešto, a to je — jedinstvo Partije »[...] kome je ona — kako Tito reče — težila kroz čitavih 20 godina svoga opstanka, koje je postigla blagodareći svojim vjernim kadrovima u beskompromisnoj borbi protiv tuđih i antipartijskih elemenata [...]«.

Delegati na konferenciji u svojim su diskusijama imali što reći iz svoga bogatog, živog i žilavog revolucionarnog rada i borbe u zemlji, koja je, kako je rekao Tito [...] »danas čitava isprepletena partijskom mrežom [...]« i »[...] nema više ni jedne pokrajine u Jugoslaviji bez partijske organizacione mreže i partijskih foruma [...]«.

Drug Tito na konferenciji inzistira i polazi od maksime da bez organizacionog učvršćenja i proširenja partijskih organizacija po industrijskim poduzećima i na selu ona — Partija ne može biti istinski vođa i organizator borbe radnog naroda.

Ne samo to. On inzistira na izgradnji rukovodećih kadrova s visokim političkim i teoretskim znanjem, on intenzivno osjeća taj »silni — kako je rekao — nedostatak«, duboko shvaća svestranu ulogu kadrova u predstojećim revolucionarnim bitkama, on osuđuje uski praktizicam kao rezultat nedoraslosti i prezrivo kritizira one koji često »[...] ne čitaju čak ni najvažnije direktive Centralnog komiteta« i pita se, kad ni to ne rade, »[...] kako se onda može vjerovati da će izučavati i čitati brošure i čitati lenjinističke knjige [...]«. U današnjim našim složenim uvjetima izgradnje našeg društva ti citati dobivaju svoje puno i trajno značenje.

O povezivanju Partije s masama, o borbi protiv sektaštva i jalove zakonspiriranosti, protiv tuđih elemenata i zagriženih frakcionaša — za partijsko rukovodstvo u zemlji a ne van nje, za rad u masovnim organizacijama, za organizaciono jačanje i akcionu sposobnost, za zdravo i sposobno radničko jezgro i o nizu drugih revolucionarnih imperativa — konferencija je raspravljala, analizirala, konstatirala koliko se toga ostvarilo i što još treba. Oštra komunistička kritika rada rukovodstava, organizacija i pojedinaca — bila je u Titovom izlaganju duboka, konkretna i bogata primjerima, sa zaključcima koji su direktno pledirali za samostalnost i samoodgovornost Partije pred svojim narodom, protiv oportunističkih i gnjilih kompromisa s raznim političkim i drugim vrhovima, protiv »ljevičarenja« i izolacije od naroda, otpora ulasku u URSS-ove sindikate, za istinski revolucionarni internacionalizam, koji je u sebi već tada nosio elemente borbe protiv

staljinizma u Kominterni i kasnije u Kominformu. To su anticipacije koje su kao bitne često bile skrivene u teoriji i praksi našeg rada iza, negdje, uobičajene frazeologije i deklaracije.

Da rukovodstvo mora biti u zemlji, to nije bilo samo apstraktni postulat već izraz činjenice da razvijene organizacije i rad u zemlji stvaraju svoja rukovodstva neposredno, da su ona demistificirana, podvrgnuta vlastitoj kritičkoj analizi i ocjeni svoga rada, da postaju samostalan, nezavisan i aktivan faktor prema tadašnjoj Kominterni, prvenstveno odgovoran svojoj klasi i narodu da jedino tako mogu pozitivno odgovoriti nacionalnim i internacionalnim zahtjevima revolucije.

Svoj je revolucionarni internacionalizam, uz ostalo, naša Partija, tada u predvečerje i u prvoj godini drugog svjetskog rata, najpotpunije dokazala realizacijom ideja i odluka VII kongresa Komunističke internacionale; radom u masovnim organizacijama i stvaranjem Narodne fronte. Ona je sve učinila da na svom frontu maksimalno politički i s oružjem u ruci razvije borbu protiv naci-fašizma. Ona je već tada čvrsto zagazila vlastitim putom, na kojem je pobjedonosno svladala sve strahote agresije okupatora i amalgamarila snagu naroda Jugoslavije da na ivici svojih fizičkih snaga odbije kominformovski nalet.

S dubokim shvaćanjem historije i marksizma drug Tito na V kongresu Komunističke partije Jugoslavije god. 1948. brani naše »nove puteve« od napada, osporavanja i insinuacija Kominforma, odbijajući optužbe da precjenjujemo naše nacionalne snage i mogućnosti, da se socijalizam ne može graditi bez Kominforma i protiv njega i tako dalje. Tko se bolje udubi i upozna našu historiju može lako otkriti da ti »novi putevi« nisu počeli poslije oslobođenja i pobjede revolucije već u ratu i u godinama koje su mu neposredno prethodile i da su progresivno obogaćivali teoriju i praksu marksizma-lenjinizma, da je socijalizam kao društveni sistem u kom živi i djeluje čovjek nužna i neminovna historijska alternativa kapitalizmu.

Opsežni rad V zemaljske konferencije teško je mogla sažeti njena rezolucija, tako da je u njoj panorama svjetskih odnosa i zbivanja, naročito u prvoj godini drugoga svjetskog rata, više skica koja ponešto zaostaje iza nekih neposrednih zbivanja, koja zahtijevaju detaljniju sliku, stavove i definiciju: tko je agresor, tko je započeo i tko je potpaljivač rata, tko ga u zemlji pomaže u obrani svojih klasnih, kapitalističkih interesa itd.

Na ta pitanja najdirektnije i sažeto odgovara drug Tito kad u referatu kaže da je kapitalistička klika radi očuvanja svojih klasnih interesa anacionalna, da radi svoje zaštite prodaje nezavisnost zemlje, da protunarodna vlada Cvetković-Maček, koja blefira hrvatski narod kao da je riješila hrvatsko nacionalno pitanje, čini sve da narode Jugoslavije upregne u ratna kola osovinskih sila, da narodi Jugoslavije neće fašizma, što su vec dokazali, da neće da postanu njegovo roblje, isto tako kao što nisu htjeli da se pomire s polukolonijalnom zavisnošću od tzv. zapadnih demokracija.

Tih nekoliko godina pred agresiju i okupaciju naše zemlje situacija se iz dana u dan, iz mjeseca u mjesec, zaoštravala, mijenjala se i u svom paklenom »crescendu« stavljala surovo na ispit političku zrelost i doraslost, organizacijsku povezanost i programsko i akciono jedinstvo naših organizacija i njihovih rukovodstava, da bi nas u nužnom manevriranju između tadašnje »Scylle i Charibde« mogle razumjeti i slijediti mase naših ljudi, našeg naroda. Konferencija je kritički analizirala, pretresala i ukazivala na zaostajanja, koja su nam štetila i mogla negdje biti i fatalna da se nisu brzo ispravila, a strategija i taktika saobrazile diktatu momenta. Borba za mir, protiv rata, protiv uvlačenja u rat, protiv više-manje prikrivenih vojnih mobilizacija, naročito u god. 1939, pretvara se u god. 1940. u grozničavu borbu za mobilizaciju svih snaga naroda radi obrane zemlje od neposredne ugroženosti izvana, kad se već mač fašističkog invazora spuštao na glavu, slobodu i nezavisnost našeg naroda i naše zemlje.

Titova kritika i analiza te situacija koja se brzo mijenja i zahtijeva brze i adekvatne odluke na terenu, tj. manevarsku sposobnost i akciju partijskih rukovodstava, klasičan je primjer kako iskusan i istinski revolucionar i rukovodilac sudbonosno utječe na to da se statički i dogmatski ne zaostaje iza promijenjenih uvjeta; da se iz najuže povezanosti s narodom osjeti njegovo raspoloženje i reakcija. U god. 1940. on osuđuje parolu demobilizacije, koja se ovdje-ondje pojavila u našim organizacijama jer — kako on kaže — narod tu parolu nije primio, ona mu je bila tuđa, zato što se osjetio ugrožen izvana, zato što je u to vrijeme situacija bila drugačija nego u jesen god. 1939.

V zemaljska konferencija prelomila je dugogodišnju nemoć i lutanja naše Partije da politički i organizacijski uključi seljačke mase u svoju revolucionarnu borbu. Dugogodišnja parola, koja je postajala i postala šuplja fraza o revolucionarnom savezu radnika i seljaka, naročito u razdoblju od god. 1937. do te konferencije, pretvara se u veliku revolucionarnu akciju na »selu«, koje se organski povezuje s »gradom«, s revolucionarnim radnicima, studentima i inteligencijom. Budući da je na konferenciji dominirao kao važan politički problem i organizaciono i kadrovsko pitanje — srž njegovog rješenja u partijskom radu na »selu« najbolje se vidi iz Titovih riječi »[...] bez temeljite pripreme sposobnog seljačkog partijskog kadra neće biti moguće ostvariti savez radnika i seljaka«.

Jedan od najvećih dosega političke svijesti i akcije, marksističko-lenjinističke teorije i prakse sažet je na malo prostora ali neobično pregnantno i iscizelirano izražen u Rezoluciji V zemaljske konferencije: borba za nacionalnu ravnopravnost i slobodu. To nije samo deklaracija već suma znanja, prakse i iskustva u tim pitanjima, koja su nas trla i decenijama nanosila velike štete Partiji. Jasnoća Rezolucije u tim pitanjima mnogo je pridonijela samoodgovornosti naroda Jugoslavije u jedinstvenoj borbi protiv okupatora a za socijalističku revoluciju.

Obrazlažući osnivanje Komunističke partije Hrvatske i Komunističke partije Slovenije 1937. godine, drug Tito na konferenciji navodi za to razloge, a među prvima: biti bliž? masama, za uzdizanje nacionalnih kadrova »što je u prošlosti bilo sabotirano [...]«, za što veće razvijanje samoinicijativnosti i protiv separatističkih elemenata unutar same Partije, jer — kako on kaže tada — »sitnoburžoaski uticaj nacionalne buržoazije još nije nestao iz naših redova«.

Drugovi i drugarice, V zemaljska konferencija ima za noviju historiju naših naroda historijsko, fundamentalno značenje, bez nje je teško pretpostaviti, kako bi se kod nas događaji razvijali u biti ili ne biti naše zemlje i naših naroda.

V zemaljska konferencija na kritičkoj je analizi, naročito nekoliko godina pred agresiju, plodnoga revolucionarnog rada Komunističke partije Jugoslavije, donijela ocjene i usvojila stavove, koji imaju dalekosežne domete u teoriji i praksi, političkoj strategiji i taktici socijalističke revolucije, što se odvija u složenim uvjetima svjetskih i naših unutrašnjih razmjera. Na teoriji i praksi, na politici i organizaciji, kadrovima i rukovodstvima V zemaljske konferencije, razrasla se naša revolucija oslobodilačkim ratom i poslijeratnom izgradnjom sve do naših, današnjih, dana kad su se dijametri naše akcije i dimenzije prostora izgradnje socijalističkog samoupravnog društva kolosalno razrasli, kad su u tu neprestanu revolucionarnu akciju uključene goleme snage naših radnih ljudi. Orijentacije i samosnalaženje na tom velikom radilištu, koje mijenja, nekad brže a nekad polaganije, ali neprekidno, osnove ekonomskih, društveno-političkih, kulturnih, nacionalnih, republičkih, regionalnih itd. odnosa, nisu lake i jednostavne — često tu nekima ponestane daha i perspektive, neki traže izlaze u beznadnosti a drugi u vraćanju natrag, što su dvije strane jedne te iste medalje.

Nije se dovoljno roditi ili odrasti u socijalizmu da bi samim tim netko bio za socijalizam. Njega treba u neposrednoj akciji učiti i studirati od početka do kraja, aktivno sudjelovati u njegovoj izgradnji i na tom putu je V zemaljska konferencija još aktualan kurs.

U svom zgusnutom danonoćnom radu V zemaljska konferencija naglo je dozrijevala, naglo se izdizala do visokih horizonata sagledavanja neposredne sutrašnjice, njeni su se delegati revolucionarno, moralno krijepili akumulirajući u tom momentu sve snage stvorene borbom i herojskim žrtvama, koje je naša Partija dala u ranijim decenijima. Vrijednost tih žrtava sačuvana je i visoko obogaćena trogodišnjim radom i preporodom naše Partije pod rukovodstvom druga Tita, čiju su ulogu delegati V konferencije duboko i intenzivno osjetili.

Na samoj konferenciji nas se svih duboko dojmila moralna snaga i čvrstina skupa, opipljiva činjenica da smo tu, da se vidimo, upoznajemo i prepoznajemo, da je taj skup akumulirana golema revolucionarna snaga, koja će se osloboditi i mnogostruko reproducirati u predstojećim okršajima i bitkama.

Sjećam se tih dana druga Tita, kad je, u kraćim odmorima toga upornog i zgunsutog rada u ispreturanom malom prostoru, kraće ili dulje s interesom ležerno razgovarao s drugovima delegatima. Međutim, ispod te ležernosti, naročito u momentu kad je ostajao sam, nazrijevalo se intenzivno razmišljanje i duboka unutrašnja napregnutost velikog revolucionara koji dalekovidno sagledava što sve stoji pred nama. Vjerujem da se dobro sjećam kako je pok. drug Moša Pijade kratko govorio pri zaključku Konferencije. Njegova pojava legendarnog komunista, borca i dugogodišnjeg robijaša, o kome su mnogi delegati mnogo znali, ali ga tada prvi puta vidjeli, njegove tihe, sažete ali odlučne riječi izvabile su u tom momentu emocije kakve čovjek rijetko doživljava. Govorio je o jedinstvu Partije radi velike borbe i iskušenja koja predstoje. Na svoj je način zapečatio onu snagu, moral i uvjerenje svih delegata da se s takvim ljudima i rukovodstvom može sve savladati.

Referati

Fabijan Trgo

Peta zemaljska konferencija KPJ i pitanje obrane zemlje

Posebno značenje Pete zemaljske konferencije KPJ jest u tome što se održava u sudbonosnim danima za narode Jugoslavije, u danima kad se Hitlerove trupe, nakon pokoravanja zapadne Evrope, spremaju da otpočnu »bitku za dunavski prostor«, odnosno da učvrste svoju dominaciju u jugoistočnoj Evropi.

Neposredno prije održavanja Konferencije, fašističke države, koje su tada bile na vrhuncu svoje moći, u Berlinu su zaključile (27. rujna 1940) tzv. Trojni pakt, što je, uz ostalo, nagovještavalo nove, još oštrije sukobe u borbi za prevlast u svijetu.

Razvitak međunarodne situacije sasvim jasno je ukazivao na neposrednu ugroženost najvitalnijeg interesa naroda Jugoslavije — na ugroženost njihove nezavisnosti. Zato je bilo neminovno da KPJ, kao predvodnik najprogresivnijih stremljenja radničke klase i naroda Jugoslavije, zauzme jasan i odlučan stav prema ratnoj opasnosti i obrani zemlje.

Radi kompleksnog shvaćanja odnosa KPJ i na toj Konferenciji prema problemu obrane zemlje, smatramo da je neophodno ukazati na sve te relevantne činjenice, njihovu međusobnu uvjetovanost i djelovanje u povijesnom periodu koji je neposredno prethodio Petoj zemaljskoj konferenciji. Jer, upravo u tom periodu kristalizirala se politička linija KPJ, njena strategija i taktika, iz čega je i proizlazio stav o obrani zemlje.

Kad je riječ o obrani zemlje, svakako je najznačajnije pitanje kakav je bio odnos pojedinih društvenih snaga prema onom tko ugrožava nezavisnost — prema fašizmu, odnosno prema silama Osovine — i na kojim osno-

vama te društvene snage zasnivaju svoju koncepciju obrane, odnosno je li ta njihova koncepcija osigurava puno angažiranje najširih slojeva za očuvanje slobode i nezavisnosti.

Pojava fašizma i nacionalsocijalizma, naročito njihov uspon, odnosno jačanje totalitarnih zemalja, u polovici tridesetih godina, doveli su do duboke krize u međunarodnim odnosima. Sve otvorenija agresija Trećeg Reicha i Mussolinijeve Italije, koji su zahtijevali novu podjelu svijeta, manifestirala se unošenjem metoda ucjene i prijetnje u međunarodne odnose, metoda ratnog huškanja i prisvajanja tuđih teritorija. Neefikasnost Društva naroda u suzbijanju agresije i popuštanje zapadnih sila, koje nisu pokazale spremnost da se suprotstave Njemačkoj i Italiji, već su im činile ustupke, očekujući da će se ekspanzija fašističkih zemalja usmjeriti prema SSSR-u, ohrabrivali su Hitlera i Mussolinija. Takav razvitak događaja doveo je do još većeg zaoštravanja suprotnosti između velikih sila, do ugroženosti integriteta naroda, što je vodilo sukobu s nesagledivim posljedicama.

Agresivno nastupanje fašizma u Evropi posebno je pred male narode postavilo pitanje očuvanja njihove nezavisnosti i nacionalnog opstanka uopće. U takvoj konstelaciji međunarodnih odnosa društveno-političke snage Jugoslavije morale su se opredijeliti: ili za vezivanje s fašističkim zemljama ili za otpor agresiji i obranu zemlje. Komunistička partija Jugoslavije smatrala je historijskom nužnošću borbu protiv fašističkog bloka, i to od prvih akata njegove agresije i nagovještaja novoga svjetskog rata, jer bi »Hitlerova pobjeda u Evropi značila dug period terorističke hegemonije njemačkog imperijalizma nad svijetom i krvavog fašističkog obračunavanja [...] kraj nacionalne nezavisnosti i teritorijalno komadanje«.[1]

Partija, iako zaokupljena unutrašnjom konsolidacijom, sagledava opasnost od fašizma i ulaže napore za stvaranje demokratskoga i širokog antifašističkog pokreta. Centralni komitet KPJ već u ožujku 1935. dao je direktive partijskim organizacijama da pristupe stvaranju »široke protufašističke narodne fronte«.[2] U usklađivanju političke linije, strategije i taktike KPJ, naročito u borbi protiv fašizma, od posebnog je značenja bio Splitski plenum CK KPJ (9. i 10. lipnja 1935, dakle, još prije VII kongresa Kominterne), na kojem je istaknuta teza da je »fašizam *glavni neprijatelj* ne samo radničke klase nego i svih demokratskih slojeva«.[3] U vezi s tim na Plenumu je utvrđen i novi stav prema državnoj zajednici naroda Jugoslavije. Naime, tada je KPJ prestala da poistovjećuje državnu zajednicu s velikosrpskom hegemonijom i napustila je tezu o neophodnom razbijanju Jugoslavije »kao versajske tvorevine« (odnosno zauzela je stav da pravo nacije na samoopredjeljenje ne mora značiti i obavezno otcjepljenje radi rješenja njenoga nacionalnog pitanja); partijsko rukovodstvo, procjenjujući objektivne i subjektivne uvjete, zauzima stajalište da zajed-

[1] *E. Kardelj,* Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja, Beograd 1959, 11.

* Istorijski arhiv KPJ, tom II, Beograd 1960, 344—351.

[s] Iz referata Blagoja Parovića »O frontu narodne slobode«, Isto, 353.

nica naroda Jugoslavije ima svoje povijesno opravdanje i da se njene progresivne snage moraju boriti za preuređenje te zajednice na osnovi pune ravnopravnosti svih naroda Jugoslavije, za demokratizaciju zemlje, protiv nenarodnih režima, za rješenje socijalnih problema koji su razdirali Kraljevinu Jugoslaviju. Svi ti činioci zajedno bili su neophodan uvjet i veoma ozbiljan razlog za okupljanje svih progresivnih snaga društva u borbi za očuvanje nacionalne nezavisnosti.[4]

Polazeći od takve svoje ocjene fašizma, a zatim i ocjene VII kongresa Kominterne (da je fašizam glavni neprijatelj ne samo radničke klase već i svih naprednih i demokratskih snaga i nezavisnih država), te stava prema državnoj zajednici, bolje rečeno — načela njenog preobražaja — KPJ u narednim godinama razvija široku političku akciju na okupljanju masa u antifašistički i protivratni front — Front narodne slobode.

Tako se u praksi jugoslavenskoga revolucionarnog pokreta sve više sjedinjuje borba protiv fašističke opasnosti izvana s borbom protiv reakcionarnih buržoaskih režima, inspirirana životnom zainteresiranošću svih naroda Jugoslavije za demokratsko preuređenje zemlje u kojoj bi svaki narod ponaosob trebalo da vidi najbolju garanciju svoje nezavisnosti i uvjet nesmetanog razvitka. Drukčije i nije moglo biti, jer je jedan faktor uslovljavao drugi, odnosno to su bile dvije strane iste medalje.

Probijajući se iz ilegalne začahurenosti, napuštajući »lijevu frazeologiju«, KPJ široko prodire u politički život zemlje, stvara odozdo narodnofrontovski pokret, nastoji da aktivira sve napredne i antiratne snage, naročito omladinu, u svim antiratnim i antirežimskim akcijama. Partija otvoreno ustaje protiv vezivanja Jugoslavije za fašističke sile, nazivajući takvu politiku guranjem Jugoslavije »na opasni put ratnih pustolovina«[5] i u svojoj štampi i proglasima ukazuje na posljedice takve politike, jer »novi rat prijeti da ovakvu Jugoslaviju razbije u paramparčad i da svim narodima Jugoslavije, bez izuzetka, donese jaram krupnih fašističkih država«.[6]

Partija ne ostaje samo na načelnim proklamacijama protiv rata i fašizma. Zavisno od unutarnje konsolidacije svojih redova, pristupila je organiziranju masovnih političkih akcija usmjerenih na osnivanje antifašističkog pokreta, na okupljanje svih naprednih snaga u Pučkoj fronti i na stvaranje jedinstva narodnih masa odozdo.[7]

Prvi uspjesi takvog političkog kursa KPJ ubrzo su se pokazali u nizu demonstracija u kojima su narodne mase, predvođene komunistima, otvo-

[4] Šire o Splitskom plenumu CK KPJ v. Istorijski arhiv, tom II, 353; *J■ Pleterski,* Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u teoriji i politici KPJ — KPS, JIČ, 1—2, 1969.

[5] Istorijski arhiv KPJ, tom II, 381.

[6] *Proleter,* 455—456.

[7] Da bi stvorila mogućnost za učešće i radničke klase u opozicionom Bloku narodnog sporazuma, Partija je potkraj 1937. godine pokrenula osnivanje legalne Stranke radnog naroda na političkoj platformi Narodnog fronta slobode. Ali vodstvo građanskih opozicionih stranaka odbilo je da surađuje sa Strankom radnog naroda. Zato u Jugoslaviji nije stvoren Narodni front kao koalicija stranaka, već jedinstvom masa, odozdo (Tito, referat na II kongresu Narodnog fronta, Govori i članci, knj. III, 125—126.)

reno i snažno izražavale svoje antifašističko i antiratno raspoloženje.[8] Višestrukim akcijama solidarnosti s Republikanskom Španjolskom, posebno slanjem dobrovoljaca, Partija je najsnažnije izražavala svoju antifašističku politiku.

Kao i u svim ostalim domenima u politici Partije, tako je i u njenoj borbi za obranu nezavisnosti od sve veće fašističke opasnosti bilo veoma značajno formiranje novoga rukovodstva KPJ u zemlji s Josipom Brozom Titom na čelu, čemu je prethodio dolazak u zemlju Organizacionog sekretarijata CK KPJ. Taj događaj označava ulazak u novu, odlučnu fazu revolucionarne borbe u kojoj će Partija postati istinski predvodnik masa, stvarati širok antifašistički i antirežimski front i, u pravom smislu riječi, preuzeti na sebe ulogu organiziranog i svjesnog činioca u borbi svih naprednih snaga zemlje.

Nasuprot takvoj politici KPJ, buržoaski režimi se u tom periodu, u vanjskoj politici, sve otvorenije povezuju s fašističkim zemljama,[9] prvenstveno s Njemačkom, a u unutrašnjem uređenju zemlje Stojadinovićevoj vladi za uzor služe fašističke metode u Italiji i Njemačkoj.[10] Nesmetan rad pete kolone gotovo u svim državnim i društvenim organizacijama bio je poseban činilac u podrivanju sigurnosti zemlje.

Nezavisnost Jugoslavije postala je neposredno ugrožena izbijanjem trupa sila Osovine na njene granice, nakon Anschlussa (u ožujku 1938). Slijedili su novi događaji koji su tu opasnost još povećali: Münchenski sporazum, kojim je žrtvovana čehoslovačka, i talijanska okupacija Albanije (u travnju 1939). Kako je KPJ reagirala na te događaje? Ona je povela još odlučniju borbu protiv nenarodnih režima i za obranu nezavisnosti zemlje. »KPJ je — pisao je Tito u *Borbi* 1941. godine — već od početka okupacije Austrije, u proljeće 1938, stalno signalizirala opasnost koja je prijetila našim narodima; ona ih je pozivala na slogu, tražila je više prava za radničku klasu, tražila je nacionalnu ravnopravnost svih naroda Jugoslavije, smatrajući sve to zalogom uspješne odbrane njihove nezavisnosti.«[11]

Ukazujući na golemu opasnost koja prijeti Jugoslaviji, Centralni komitet KPJ u svojoj rezoluciji od prosinca 1938. ističe: »Uoči predstojeće opasnosti za Jugoslaviju osnovna zadaća Komunističke partije Jugoslavije u ovom času je pokrenuti i organizovati sve narode Jugoslavije u borbi za odbranu nedeljivosti i nezavisnosti zemlje protiv nemačkih i talijanskih

[8] Na primjer, demonstracije prilikom dolaska u Beograd grofa Ciana i njemačkog ministra von Neuratha, manifestacije prijateljskog raspoloženja prema Čehoslovackoj za vrijeme posjete Beogradu predsjednika Beneša.

[8] Predsjednik vlade Kraljevine Jugoslavije M. Stojadinović praktično je razbio Malu Antantu i Balkanski sporazum, s Bugarskom sklopio pakt o vječitom prijateljstvu, a s fašističkom Italijom potpisao tzv. Beogradski ugovor.

[10] Goruće socijalne i nacionalne probleme jugoslavenskog društva Stojadinovićeva vlada je »rješavala« i političkim ubistvima. Omogućila je nesmetan rad raznim fašističkim i profašističkim organizacijama (»Zbor«, »Borbaši«, »Obnovitelj«, »Kulturbund« itd.).

[11] Titov članak u *Borbi,* br. 8 i 9, 1941, godine.

fašističkih agresora i njihovih pomagača.«[12] Partija je pozivala sve rodoljubive građane da sruše »izdajničku vladu Stojadinovića — agenta Hitlerova i Musolinija« i da podrže »stvaranje vlade narodne sloge i odbrane«.[13]

U vrijeme čehoslovačke krize KPJ predvodi masovni politički pokret za obranu čehoslovačke, pod parolom »Branićemo zemlju«. U cijeloj se zemlji održavaju skupovi usmjereni na obranu zemlje i borbu protiv fašizma. U isto vrijeme hegemonistički velikosrpski režim daje izjave lojalnosti i vjernosti silama Osovine.[14]

Takav razvitak događaja u srednjoj Evropi Partija je ocijenila kao jednu etapu u Hitlerovom osvajanju iza koje će slijediti nova osvajanja: »Na redu su male države — na Balkanu i u istočnoj Evropi. *Na redu je Jugoslavija«* (kurziv u originalu — prim. F. T.), kaže se ü proglasu CK KPJ u povodu okupacije čehoslovačke.[15] Postalo je nedvojbeno da sile Osovine smatraju Balkan i Podunavlje svojom interesnom sferom.

U svim akcijama za obranu zemlje i borbu protiv fašizma, Partija je, u svojoj štampi i cjelokupnoj političkoj djelatnosti, neprekidno isticala neophodnost rješavanja nacionalnih i socijalnih problema zemlje kao garanciju uspješne obrane, a u vanjskoj politici zahtijevala je povezivanje sa zemljama koje su također bile ugrožene i oslonac na Sovjetski Savez. »Nezavisnost Jugoslavije može se čuvati od najezde fašističkih osvajača ako se narodu dadu njegova demokratska i nacionalna prava i ako se radničkoj klasi priznaju i garantuju njena politička i socijalna prava« — bila je koncepcija CK KPJ, izložena u proglasu u povodu napada na Čehoslovačku.[16]

Društvena i politička kriza u zemlji, nastala zbog nacionalnih i socijalnih suprotnosti, uzela je takve razmjere da se vlada Milana Stojadinovića nije mogla održati. Neposredan povod za njen pad bili su izbori u prosincu 1938. godine. Na tim su izborima narodne mase izrazile svoje neslaganje s unutrašnjom i vanjskom politikom režima koja je Jugoslaviju vodila u fašističke vode. Nova vlada D. Cvetkovića traži puteve rješenja unutrašnje krize u kompromisu s hrvatskom buržoazijom stvaranjem sporazuma Cvetković-Maček, 26. kolovoza 1939. Ali, taj potez nije riješio, niti je mogao riješiti, unutrašnje probleme zemlje. Vanjska politika nove vlade

[1!] Aprilski rat, Zbornik dokumenata, knj. I, dok. br. 29.

[IJ] Arhiv IRPJ, reg. br. 14523/VI, 1—2 (38).

[14] Predsjednik kraljevske vlade M. Stojadinović nastojao je uvjeriti javnost kako Jugoslaviji ne prijeti nikakva opasnost. U povodu Anschlussa izjavio je: »Nama je od strane zvaničnih predstavnika Rajha potvrđen princip apsolutne nepovredivosti jugoslovenske granice prema Nemačkoj« (V. *Dedijer,* Josip Broz Tito, prilozi za biografiju, ćirilicom, Beograd 1953, 263). U povodu talijanske okupacije Albanije izjavio je da je jugoslavenska vlada »zauzela lojalan stav prema Italiji« (Deklaracija jugoslavenske vlade o njemačko-talijanskim i jugoslavenskim odnosima od 7. prosinca 1940; Documents on German Foreign Policy).

[15] Aprilski rat, Zbornik dokumenata, knj. I, dok. br. 36.

Peti kongres KPJ, stenografske bilješke, Zagreb 1949, 38.

u suštini je bila kapitulantstvo, kulminacija kojeg će biti pristupanje Trojnom paktu.[17] Tako ni nova vladajuća garnitura nije ispunila nijedan od demokratskih zahtjeva narodnih masa. Staviše, ona je otišla i dalje u gušenju tih zahtjeva. No, usprkos tome, razvitak političkih prilika u zemlji kretat će se i dalje u znaku jačanja antifašističkog pokreta i sve snažnijeg zahtjeva za demokratizaciju života u zemlji i rješavanje socijalnih problema.

Jedina politička snaga koja je beskompromisno osuđivala fašističku agresiju i ukazivala na put obrane zemlje bila je KPJ, dok je buržoaski režim tolerirao tu agresiju i bio obuzet suzbijanjem sve snažnijega revolucionarnog pokreta koji mu je ugrožavao pozicije vlasti. Opozicione građanske stranke, pak, bile su zaokupljene unutrašnjim problemima, izbornom agitacijom — »kao da se na granicama Jugoslavije ništa ne dešava«. Nasuprot tome, KPJ je, polazeći upravo od interesa obrane zemlje, uporno radila na obaranju kapitulantske vlade Cvetković-Maček, zahtijevajući formiranje »vlade narodne odbrane«. Takva aktivnost Partije bila je značajan faktor u jačanju njenog utjecaja i ugleda u masama.

Obrana zemlje postaje osnovna komponenta partijske politike. U tom smislu posebno treba istaći »direktivni« članak »Nezavisnost Jugoslavije u opasnosti«, objavljen u *Proleteru* u svibnju 1939, u kojem se analizira položaj Jugoslavije i ukazuje na put obrane: »Pad čehoslovačke preko noći je napravio fiktivnima sve paktove u ovom delu Evrope, i Jugoslavija se našla izolirana i oslabljena. Aneksija Albanije je već direktan udar protiv nezavisnosti Jugoslavije [...]« *Proleter* upozorava da je »odbrana nezavisnosti Jugoslavije [...] bezuslovno [...] moguća [...] ujedinjenjem sviju rodoljubivih snaga, slogom sviju naroda u Jugoslaviji, socijalnim zadovoljenjem radnih masa i uspostavljanjem demokratskih prava [...]. To je put po kome bi bili stvoreni unutarnji uslovi za zaista uspješnu odbranu [...] *Osnovno pitanje naše unutrašnje politike danas je, prema tome, pitanje odbrane nezavisnosti države«* (kurziv F. T.).[18]

U »Otvorenom pismu« CK KPJ članovima Partije, u svibnju 1939, ukazuje se na dužnosti komunista u situaciji kad je nezavisnost zemlje u opasnosti: »Pred licem tih velikih opasnosti, na našu Partiju pada golema odgovornost i teška zadaća, jer su komunisti uvijek dužni da stave sve svoje snage u službu naroda kome pripadaju, a naročito sada, kad je njegov opstanak ugrožen.«[19]

[17] Vrijedna je pažnje procjena njemačke obavještajne službe u povodu promjene vladajuće garniture u Beogradu: »Spoljnopolitički kurs vlade ostaće isti, dakle, prijateljski prema Osovini i usmeren na neutralnost kao i do sada. Ovaj kurs, koji i u Cincar-Markoviću ima pouzdanog garanta, mogao bi preko ličnosti novog ministra vojnog generala Nedića i na strani vojske naći jaču podršku nego do sada. Za Nedića. koji je jedna od najjačih ličnosti jugoslovenskog generaliteta, može se reći da je iskreno prijateljski raspoložen prema Nemačkoj« (Izvještaj njemačkog obavještajnog povjerenika od 31. kolovoza 1939. o vanjskoj politici Jugoslavije, Aprilski rat, Zbornik dok., knj. I, dok. br. 80).

[18] *Proleter,* svibanj 1939, 641.

[10] *Proleter,* 632.

Usprkos očekivanju vlada zapadnih sila da će politikom popuštanja fašističkoj agresiji (München) izbjeći sukob s Njemačkom — i da će se Hitlerova ratna mašina usmjeriti protiv SSSR — to se nije dogodilo. Münchenska politika doživjela je krah. Fašističke aspiracije nisu bile zadovoljene. Počeo je pritisak na Poljsku. Njemačka, ohrabrena neodlučnošću zapadnih sila da se povežu sa SSSR i da zajedničkim naporima obuzdaju njenu agresiju, otvoreno je zahtijevala novu podjelu svijeta radi hegemonije njemačkog imperijalizma.

Pregovori između Engleske, Francuske i SSSR nisu doveli do rezultata, zbog nepovjerenja između vlada zapadnih zemalja, koje su bile opsjednute antikomunizmom, i vlade SSSR, odnosno Staljina, koji je bio nepovjerljiv prema svim prijedlozima Zapada. U takvim uvjetima sklopljen je pakt o nenapadanju između Njemačke i SSSR, 23. kolovoza 1939. Hitler je tim paktom nastojao da, obezbjeđujući se s istoka, izbjegne borbu na dva fronta, a Staljin da za što duži period otkloni neposrednu opasnost za SSSR.

Neposredno poslije sklapanja pakta sa SSSR-om Hitler se osjećao dovoljno snažnim, pa je već 1. rujna 1939. napao Poljsku. Velika Britanija i Francuska tada su shvatile da je napad na Poljsku samo još jedna etapa u Hitlerovom osvajanju Evrope, pa su se i same osjetile ugroženim. Zato su objavile rat Njemačkoj. To je bio početak drugoga svjetskog rata.

Otpočinjanje rata i pakt između Njemačke i SSSR-a imali su veoma snažnog odraza na razvoj političkih prilika u Jugoslaviji, na njen međunarodni položaj, prema tome i na politiku KPJ. Prozapadno orijentirana buržoazija željela je da se Jugoslavija oslanja na Englesku i Francusku. Ali brzi Hitlerovi uspjesi u osvajanju Evrope, naročito poslije kapitulacije Francuske, učvrstili su proosovinski režim ujedinjene srpske i hrvatske buržoazije, Cvetković - Maček, koji se u vanjskoj politici sve otvorenije približavao Hitleru, a u unutrašnjoj politici, da bi paralizirao demokratska i revolucionarna kretanja u narodu, uvodi represivne metode po uzoru na fašističke zemlje. Takva unutrašnja politika režima Cvetković - Maček flagrantno je slabila jedinstvo naroda i obrambenu moć zemlje.

Izbijanje drugoga svjetskog rata postavilo je pred Komunističku partiju Jugoslavije nove zadatke. Sada se, uz fašističku opasnost, pojavila i opasnost da Jugoslavija bude uvučena u rat na strani zapadnih sila. KPJ odlučno ustaje protiv ma kakvog vezivanja za bilo koji ratujući blok, zahtijeva oslonac na SSSR, ističe parolu protiv imperijalističkog rata, protiv uvlačenja zemlje u rat, razvija dosljednu antiratnu politiku. No to nije značilo zanemarivanje fašističke opasnosti, ni gajenje iluzija da se Njemačka odrekla osvajačkih namjera prema Jugoslaviji. Potrebno je ukazati na to da je, poslije sklapanja pakta o nenapadanju između Hitlerove Njemačke i SSSR-a, pod Staljinovim pritiskom došlo do zaokreta u politici Kominterne. Naime, tada Kominterna podređuje svoju politiku vanjskopolitičkom potezu SSSR-a, zapravo napušta antifašističku platformu proklamiranu na Sedmom kongresu i ponovo ističe u prvi plan stare šablone o klasnoj borbi, revoluciji i diktaturi proletarijata. Takva, nova ori-

jentacija Kominterne dovela je do pometnje u međunarodnom radničkom pokretu i do apsurdnih stavova pojedinih komunističkih partija prema obrani zemlje i prema fašističkoj okupaciji (zapravo, mirenju s njom), što je u jeku najsnažnije Hitlerove ekspanzije u Evropi otupilo oštricu antifašističke borbe, stvaralo defetizam i, u krajnjoj liniji, dovelo do opadanja utjecaja revolucionarnog pokreta. Poznati su stavovi Komunističke partije Francuske (KPF) prema obrani zemlje 1940. godine i njena defetistička parola »pour qui — pourquoi« (za koga i zašto). KPF u svom manifestu od srpnja 1940. uopće ne govori o njemačkom okupatoru, fašizmu, već naglašava borbu protiv višijskih avanturista i upućuje poziv za obnovu industrije i privrede. KP čehoslovačke i dalje ostaje bez jasne koncepcije u pogledu svoje djelatnosti. U povodu ulaska njemačkih trupa u Nizozemsku, KP Nizozemske u proglasu poziva na korektan odnos prema njemačkim trupama, na uspostavljanje mira i prijateljstva s njemačkim narodom, što je prvi korak koji treba i mora da učine Nizozemci u korist »uspostavljanja opšteg mira [...] To istovremeno znači da radni narod u Holandiji treba da zauzme korektan stav prema nemačkoj okupaciji naše zemlje«.[20] Ali taj zaokret u politici Kominterne, koji se uočljivo odražava na stajalištu tih partija prema obrani nacionalne nezavisnosti, nije prouzročio potrese u KPJ: ona je održala kontinuitet u svojoj antifašističkoj borbi. Evo nekoliko svjedočanstava o tome.

Partijski dokumenti koji su nastali poslije pakta Njemačka - SSSR svjedoče nam da je KPJ usprkos preuzimanju nekih ocjena Kominterne, kad se u štampi gotovo svih komunističkih partija Evrope više nisu mogle naći riječi osude fašizma i agresije osovinskih sila, zadržala antifašističku orijentaciju, istupala protiv kapitulantstva, vezivanja za sile Osovine, pete kolone itd.

U povodu izbijanja drugoga svjetskog rata CK KPJ izdao je proglas čiji je glavni naslov »Protiv imperijalističkog rata i *fašizma«* (kurziv F. T.)[21]

U povodu godišnjice sklapanja pakta o nenapadanju između Njemačke i SSSR-a *Proleter* je u uvodniku pisao: »[...] Talijanska fašistička klika na čelu sa familijom Mussolini i njemački nacionalsocijalizam na čelu sa Hitlerom baca nemilosrdno milijunske mase radnog naroda u rat za interese njemačke i talijanske financijske oligarhije. Imperijalisti Njemačke i Italije silom tjeraju svoje narode da porobljavaju druge narode, da uništavaju nezavisnost malih naroda.«[22] U članku »Peta kolona« u istom broju *Proletera* kaže se: »Pomoću ovog protunarodnog režima Jugoslavija postaje obična kolonija ratujućeg *osovinskog bloka«* (kurziv F. T.).[23]

U uvodniku *Proletera* za oktobar — novembar — decembar 1940, koji je potpisao CK KPJ, piše: »Mi komunisti već godinama upozoravamo na

[20] *P. Damjanović,* Peta zemaljska konferencija u svetlosti pripremanja Komunističke partije Jugoslavije za ustanak, Jugoslovenski istorijski časopis (JIČ), br. 1—2, 1969, 91.

[81] Aprilski rat, Zbornik dokumenata, knj. I, dok. br. 107.

Proleter, 704, Članak je potpisao CK KPJ.

" Isto, 707.

opasnost koja prijeti nezavisnosti naroda Jugoslavije kako sa strane vanjskih neprijatelja imperijalističkih osvajača, tako i iznutra sa strane njihovih agenata, tzv. pete kolone. Mi znademo pozitivno da njemački i talijanski imperijalisti neprekidno prave pritisak na našu zemlju, kako bi je potpuno dobili u svoje pandže.«[24]

Željeli bismo istaći da su i osovinske sile pratile i realno ocijenile antifašističku orijentaciju Komunističke partije Jugoslavije. Na primjer, ministar vanjskih poslova Reicha von Ribbentrop, prilikom napada Njemačke na SSSR, citirao je upravo navedene i slične stavove iz materijala KPJ, za dokaz neprijateljstva SSSR, kao komunističke zemlje, prema Njemačkoj, jer je KPJ »već ljeti 1940.« izazivala protivnjemačko raspoloženje.[25]

U povijesti Komunističke partije Jugoslavije jedan od najznačajnijih događaja predstavlja Peta zemaljska konferencija. Njeno je značenje u tome što se održava u danima kad međunarodni položaj zemlje postaje sve teži, kada osovinske trupe neposredno ugrožavaju Jugoslaviju. Zbog toga je obrana zemlje bila jedno od glavnih pitanja koje je razmatrala ta Konferencija. »Ova Konferencija ima historijski značaj zbog toga što se održava u vrijeme kad svom silom bjesni drugi svjetski rat, kad se pojačava fašistička opasnost u svim zemljama«, rekao je u uvodnom referatu generalni sekretar KPJ Josip Broz Tito.

Nemamo namjeru ulaziti u sve aspekte ocjena međunarodne situacije koje je dala Peta zemaljska konferencija KPJ. Zadržat ćemo se na onim elementima koje smatramo relevantnim za njen stav prema obrani zemlje. Njih je realistički i s punom jasnoćom iznio drug Tito. »Ovaj drugi svjetski rat, koji su započeli fašistički osvajači, na čelu sa Hitlerovom Njemačkom, koji je zapravo samo nastavak prošlog svjetskog imperijalističkog rata, mnogo je strašniji, bezobzirniji i krvaviji od prošlog imperijalističkog rata [...] Osovinska imperijalistička klika potčinjava sve svojim ratnim ciljevima, ona ne poznaje nikakve neutralnosti malih i slabih država, ne poštuje ničiju nezavisnost ni bilo kakva prava malih naroda. Tzv. totalitarne imperijalističke sile nameću svoju volju malim evropskim narodima drsko i brutalno [...] Protunarodna vlada Cvetković - Maček čini sve da narode Jugoslavije upregne u imperijalistička ratna kola osovinskih sila [...] Ali narodi Jugoslavije neće fašizam, neće totalitarni sistem, neće do postanu roblje njemačke i italijanske finansijske oligarhije [.. .]«[26]

Peta zemaljska konferencija KPJ konstatirajući da se ratni požar širi »radi nove podjele svijeta«, da se traže »nova ratišta«, da se rat »prenosi na Balkan« i da se opasnost »sve neposrednije nadvija nad Jugoslavijom«, ocjenjuje da je porasla uloga komunista i njihova odgovornost za sudbinu Jugoslavije, pogotovo zbog držanja buržoazije, koja »ne poznaje nacio-

[14] *Proleter,* 724.

[25] V. *Dedijer,* Josip Broz Tito, prilozi za biografiju, Beograd 1953, 278, ćirilica, *P. Damjanović,* n. dj., 80.

[16] *Komunist,* br. 1, 1946, 57.

nalne interese«, koja »prodaje nezavisnost svoje zemlje samo ako je uvjerena da će osvajači štititi njene interese«, koja svojom politikom dovodi u pitanje opstanak države.

Na osnovi razmatranja i procjene razvitka političke situacije sa stajališta očuvanja nezavisnosti Jugoslavije, Konferencija je podvukla da je KPJ »za istinsku odbranu nezavisnosti [...] Radi današnje osnovne perspektive i opasnosti sa strane osovine mi danas ne postavljamo zadatak revolucionarnog defetizma, već hoćemo da branimo nezavisnost [...] Danas hoćemo da narodi Jugoslavije očuvaju svoju samostalnost, da se ne dopusti osovini da zauzme nove pozicije ovde protiv SSSR i revolucionarno--proleterskog pokreta«.[27]

Konferencija je zauzela odlučan stav protiv uvlačenja zemlje na stranu ma kojeg ratujućeg tabora i protiv kapitulacije pred silama Osovine. U njenoj rezoluciji se konstatira: »Nezavisnost Jugoslavije nalazi se u velikoj opasnosti. Agenti oba imperijalistička bloka rade svim silama da gurnu Jugoslaviju u rat. Već se počelo i sa provokacijom na granici Jugoslavije (Bitolj). Susjedne totalitarne sile svakim danom prave sve veći pritisak na male narode Balkana, a naročito na Jugoslaviju, tražeći da se potpuno potčini njihovim ciljevima.«[28] Taj stav KPJ protiv rata, a ujedno i za beskompromisnu obranu zemlje, sažeto je izražen u ovoj postavci CK KPJ:

»Mi komunisti smatramo da naša zemlja mora ostati izvan ovog ratnog imperijalističkog sukoba ako hoće da sačuva svoju nezavisnost. Mi smo najodlučnije protiv svake ratne provokacije, koja bi dolazila sa bilo koje strane, ali ostajemo isto tako verni svojim principima, da zajednički sa svojim narodima branimo nezavisnost [.. .][29]

[27] Tekst u navodnicima je prema zapisniku Pete zemaljske konferencije sastavni dio diskusije E. Kardelja, njegov politički referat nije sačuvan. V. rad *P. Damjanovića,* Peta zemaljska konferencija u svetlosti pripremanja Komunističke partije Jugoslavije za ustanak, JIČ, br. 1—2, 1969, 78, 79.

[28] U vezi s takvom ocjenom situacije, Konferencija je postavila konkretne zadatke za borbu protiv rata:

»1. Pred licem opasnosti koja prijeti nezavisnosti naroda Jugoslavije i opasnosti uvlačenja Jugoslavije u rat potrebno je: a) neumorno i dalje raskrinkavati ratne ciljeve imperijalističkih osvajača oba ratujuća tabora i voditi borbu putem štampe i akcije protiv ovog pustožećeg imperijalističkog rata, za mir bez kontribucija i osvajanja tuđih teritorija; b) neumorno i uporno raskrinkavati razne ratne provokatore, razne agente imperijalističkih osvajača iz oba imperijalistička bloka u vladi i izvan vlade, koji rade protiv interesa naroda i ugrožavaju nezavisnost Jugoslavije; c) voditi upornu borbu protiv kolebljive vanjske politike vlade Cvetković- Maček i odlučno tražiti oslanjanje na SSSR ostvarenjem pakta o uzajamnoj pomoći i tijesne prijateljske saradnje; d) voditi odlučnu borbu protiv toga da se pomoću osovinskih agenata u vladi i van nje Jugoslavija pretvori u kolonijalnu bazu osovinskih sila za vođenje rata do potpunog ekonomskog iscrpljenja i osiromašenja naroda Jugoslavije; e) voditi upornu borbu protiv uvađanja narodu neprijateljskih (totalitarnih) metoda i raznih reakcionarnih uredaba režima u Beogradu i Zagrebu, koje imaju za cilj pojačano izrabljivanje naroda od strane kapitalista putem tih reakcionarnih mjera i prebacivanja ratnih tereta osovinskih sila na leđa radnog naroda Jugoslavije« (*Proleter*, 769).

[28] Proglas CK KPJ od studenoga 1940, u povodu godišnjice oktobarske revolucije, IRPT, reg. br. 22/11, 1—3 (40).

Pridajući poseban značaj akutnoj opasnosti od fašističkih zemalja, rukovodeći komunisti Jugoslavije razmatrali su političke i organizacione mjere za obranu zemlje. Na Konferenciji je podnijet poseban referat »O radu u vojsci« i odlučeno da se formira Vojna komisija pri CK KPJ a da se, također, pri nižim rukovodstvima formiraju vojne komisije.[30]

Partija je i prije nastojala da radom u vojsci stvara antifašističko raspoloženje među vojnicima i oficirskim kadrom, da bi »bili spremni da se stave u borbu protiv nadirućeg nemačkog fašizma« i da se »vojnici — uniformisani radnici i seljaci [...] povežu sa revolucionarnom borbom radničke klase«.[31] Prvi kontakt i partijske veze uspostavljeni su potkraj 1937. godine sa zrakoplovnim oficirima. Taj se rad dalje razvijao i razmotren je na Petoj zemaljskoj konferenciji. Partija je na tom sektoru djelatnosti postigla usojehe, »ali sve je to bilo suviše malo da bi se moglo u vrijeme napada fašista na Jugoslaviju zaustaviti rasulo armije i organizovati vojsku« (Tito). Ipak je utjecaj Partije u vojsci došao do izražaja u aprilskom ratu a posebno, kasnije, u ustanku, kome su se pridružili mnogi niži oficiri vojske Kraljevine Jugoslavije.[32]

Partija je potkraj 1939. i u 1940. godini upravo na gorućim pitanjima jugoslavenskom društva razvijala široku političku aktivnost pod osnovnom parolom »za mir, hljeb i slobodu«. U tom razdoblju izbilo je u našoj zemlji više od 800 štrajkaških akcija. U nizu političkih akcija Partije protiv političkog sistema i petokolonaške politike režima ističu se generalni Štrajk u Dalmaciji, političke demonstracije gotovo cijelog pučanstva Splita (u prosincu 1939), zbog ubistva radnika Vicka Buljanovića, demonstracije od 14. prosinca 1939, kada su na ulice Beograda izišle desetine tisuća radnika i studenata, prvomajske manifestacije 1940. godine, antiratne i antifašističke demonstracije na godišnjicu drugoga svjetskog rata, naročito demonstracije od 8. rujna, u kojima je nekoliko tisuća beogradskih omladinaca izražavalo privrženost miru i obrani zemlje. Tog »krvavog septembra« u Košutnjaku je došlo do teškog sukoba s policijom, u kojemu je poginulo desetak omladinaca. U svim tim akcijama Partija je uvijek isticala neophodnost demokratizacije zemlje i poboljšanje životnih uvjeta radnih ljudi.

U neposrednoj vezi s problemom obrane zemlje, Konferencija u svojoj Rezoluciji posebno ističe značenje borbe za nacionalnu ravnopravnost i slobode »u ovim sudbonosnim danima imperijalističkog osvajanja«, zbog čega se »pred našu Partiju postavlja još u oštrijem obliku jedna od najvažnijih i aktuelnih zadaća — borba za nacionalnu ravnopravnost ugnjetenih naroda i nacionalnih manjina Jugoslavije«.[33]

[30] *Tito,* Deset godina narodne revolucije, Beograd 1961, 116.

[31] Referat M. Bakica »O radu u vojsci«, održan na Petoj zemaljskoj konferenciji (Arhiv IRPJ, reg. br. 114).

[32] Opširnije o tom v. M. Bakić: Četrdeset godina, Zbornik sećanja aktivistajugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta, knj. 3, Beograda 1960.

[33] *Komunist,* br. 1, 1946, 111.

Zbog povezivanja obrane zemlje s unutrašnjim razvitkom, režim je optuživao KPJ da slabi »otpornu snagu zemlje time što se bori za svakodnevne interese radništva i traži demokratska prava«. Svojom dosljednom politikom KPJ je odlučno demantirala takve optužbe. Konferencija je osudila shvatanje nekih komunista da su stavovi Partije o obrani zemlje taktički potez, na što je utjecalo i sklapanje pakta o nenapadanju između Njemačke i SSSR. Zbog toga je kritizirano isticanje parola o demobilizaciji, što su učinili crnogorski komunisti u travnju i svibnju 1940. godine; u Rezoluciji Konferencije je konstatirano da je parola o demobilizaciji »stvorila veliku zabunu među masama i učinila velike štete Partiji, oslabila politički utjecaj Partije u Crnoj Gori i otežala organizacioni i politički rad u toj pokrajini«.[34]

Polazeći od ocjene Pete zemaljske konferencije da je Jugoslavija najneposrednije ugrožena, Partija nastavlja još odlučniju borbu protiv kapitulantske politike režima, a za obranu zemlje. U proglasu od studenog 1940. godine CK KPJ ukazuje na to da se pravi neprijatelji nezavisnosti zemlje nalaze upravo u vladi i vojnim vrhovima koji otvoreno rade »u interesu imperijalističkih sila Osovine Rim—Berlin« i koji »na sve moguće načine sabotiraju pripreme na odbrani zemlje«. U vezi sa sve većom opasnošću po sigurnost zemlje, Partija je postavljala zahtjeve da se iz vojske odstrane petokolonaši i defetistički raspoloženi oficiri i da se vodi borba protiv otvorenih profašističkih elemenata — frankovaca i ljotićevaca. Isticala je i zahtjev da prestane »dvolična vanjska politika i tražila uspostavljanje prijateljske saradnje i pakta o uzajamnoj pomoći sa Sovjetskim Savezom«. Partija je ukazivala na pravi smisao pristupanja Trojnom paktu: »Imperijalističke osovinske sile: Njemačka i Italija iz petnih žila se naprežu da sve zemlje u Podunavlju i na Balkanu potpuno pretvore u svoje kolonije, da porobe narode ovih zemalja [...] *Najkarakterističniji način osvajanja tih zemalja jeste tzv. pristupanje Trojnom paktu koje se sada traži otvorenom pretnjom i od pojedinih naroda na Balkanu«* (kurziv F. T.).[35]

[54] Kao odgovor na optužbe da KPJ svojom politikom navodno slabi obrambenu moć zemlje, karakterističan je članak (potpisao ga je CK KPJ) »Odgovor svim ratnim huškačima i klevetnicima naše Partije«, objavljen u *Proleteru* za maj — april 1940. godine. U članku se kaže: »Nama se predbacuje da mi time slabimo snagu zemlje, itd. Ali, gospodo kapitalisti, ko ovdje slabi otpornu snagu zemlje i širi defetizam, vi ili mi?! Jasno je, vi. Vi koji oduzimate radnom narodu najosnovnija prava i slobode, vi koji tim svojim nedjelima provocirate i ogorčavate narod grada i sela, vi ste neprijatelji ove zemlje i naroda, jer vi slabite odbrambenu snagu zemlje, jer narod koji je ugnjeten i strahovito izrabljivan i proganjan nema volje da brani i prolijeva krv svoju za takvu zemlju koja je za njega tamnica. Ali mi komunisti naglašavamo da ćemo uvjek biti spremni braniti zemlju zajedno sa ostalim radnim narodom Jugoslavije u tom slučaju, ako će se preduzeti one mjere koje tražimo mi i sav narod, a to su:
1) Oslonac na Sovjetski Savez i 2) Hitno uspostavljanje demokratskih sloboda i prava čitavog radnog naroda Jugoslavije« (*Proleter*, 665).

[15] *Proleter,* 725.

Takvi stavovi KPJ i djelatnost u tom duhu jačali su utjecaj Partije u svim društvenim slojevima; to je bio period uspona revolucionarno-demokratskog pokreta u Jugoslaviji.

Ali vlada Cvetković - Maček nije se u tim kritičnim trenucima osvrtala na zahtjeve i upozorenja KPJ. Naprotiv. Ona u svojoj vanjskoj politici polazi od postavke »da sa Njemačkom postoje tijesni, prijateljski odnosi bazirani na zajedničkim ciljevima na Jugoistoku«.[36] U skladu s takvom vanjskom politikom, vlada u zemlji poduzima još drastičnije mjere da bi spriječila širenje revolucionarno-demokratskog pokreta. Tako je vlada u svibnju izdala Naredbu o privremenoj zabrani zborova i skupova.[37] Naredbom ministra vojske i mornarice od 11. listopada 1940. osnivaju se novi koncentracioni logori — tzv. vojne radne jedinice, pod komandom žandarmerije, u koje je upućeno više od 2000 istaknutih komunista. Takvim aktom režim »vojsku pretvara u tamnicu«. Potkraj prosinca iste godine vlada dcaosi odluku o raspuštanju URSS-a (tada je brojio oko 150.000 članova) — »koji čak i pod 6-januarskom diktaturom nije bio zabranjen«.[38] Zbog takve reakcionarne vladine politike, Partija zahtijeva njeno zbacivanje i ističe potrebu stvaranja »narodne vlade«, koja će se oslanjati na savez radnika i seljaka, smatrajući da će tako stvoriti mogućnost za široko okupljanje svih naprednih snaga radi rješenja životnih problema zemlje.

Iako je KPJ u pogledu ocjena karaktera drugoga svjetskog rata, oba ratujuća bloka, socijaldemokracije itd., preuzimala i ocjene Kominterne, jasno su uočljive njene vlastite ocjene, naročito: opasnost od sila Osovine, ulazak rata u »novu fazu« poslije gubitka nezavisnosti niza malih zemalja (skandinavske zemlje, Nizozemska i Belgija), prenošenje agresije na Balkan. Na toj osnovi utvrđivala je svoju političku liniju i poduzimala praktične mjere. U pitanju obrane zemlje KPJ se pokazala zrelom i sposobnom da samostalno, zavisno od međunarodnog položaja i unutrašnjeg razvitka zemlje, zauzima stav i određuje svoju politiku. Taj stav je bio: borba protiv uvlačenja Jugoslavije u rat, čvrst stav protiv kapitulacije pred silama Osovine, odlučna obrana nezavisnosti zemlje, povezana s borbom za demokratizaciju i za rješenje nacionalnog pitanja, što su bili preduvjeti za uspješan otpor agresorima. Naredni događaji će potvrditi ispravnost takvog političkog kursa KPJ.

Na Konferenciji je došao do izražaja zbunjujući odraz pakta o nenapadanju između Njemačke i SSSR na neke komuniste, što je bilo razumljivo s obzirom na dotadašnju antifašističku orijentaciju Kominterne i njenih članica, odnosno »ukorenjenu mržnju protiv fašizma« (Kardelj). Prevladavala je ocjena da je pakt privremen i da služi samo odgađanju sukoba, jer je sukob između te dvije zemlje neminovan, a SSSR nastoji da

s* Izjava Cincar-Markovića njemačkom poslaniku von Heerenu 7. XII 1940, DGFP, serija D, knj. XI, dok. br. 467.

[57] Aprilski rat, Zbornik dokumenata, knj. I, dok. br. 214.

*[8] Komunike CK KPJ br. 5, siječanj 1940. (Arhiv IRPJ).

ostane što duže van sukoba.[39] Takva razmatranja i stavovi prema paktu ukazuju na to da je KPJ realistički ocijenila taj potez SSSR-a i da u pogledu ocjene pakta nije potpuno nekritički primljen stav Kominterne. Jer, povijesno je dokazano bitno — da pakt Njemačka-SSSR nije utjecao na stavove KPJ u pogledu ocjene karaktera fašističke Njemačke i njene agresivne politike prema Jugoslaviji, i, u vezi s tim, na zadatke Partije, prvenstveno u obrani zemlje, za razliku od ostalih komunističkih partija. To se potvrdilo već u prvom sukobu sa silama Osovine, odnosno pri napadu na Jugoslaviju, kada je KPJ u »skladu sa svojom linijom da se brani zemlja« dala direktivu da svi članovi Partije, vojni obveznici, odu u vojsku i na frontu i da tamo rade među vojnicima u duhu partijske linije (iz pisma Tita Kominterni u svibnju 1941. »O položaju i događajima u Jugoslavi«).[40]

Korijeni antifašističke orijentacije KPJ, njene borbe za obranu nezavisnosti zemlje i jasnoća njene političke linije prema tom važnom pitanju, sagledavaju se još za vrijeme prvih akata osovinske agresije. Usprkos zaokretu u politici Kominterne, KPJ je održala kontinuitet svoje antifašističke borbe, koju je neprekidno povezivala s borbom protiv reakcionarnih režima, i borila se za rješenje socijalnih i nacionalnih suprotnosti u zemlji. To nam potvrđuje revolucionarna praksa KPJ, bez obzira na to što ćemo u partijskim materijalima sresti i ocjene bliske Kominternim.

U povijesti KPJ, nekoliko godina prije rata, bitna je komponenta: politička samostalnost, koncipiranje političke linije na osnovi uvjeta unutrašnjih i vanjskih u kojima se nalazila Jugoslavija. KPJ je u toj revolucionarnoj borbi, naročito od dolaska na njeno čelo Josipa Broza Tita, sve više postajala subjekt, napuštajući ulogu objekta, u koji su položaj komunističke partije stavljali Kominterna i Staljinovo izvrtanje pojma i suštine internacionalizma.

Peta zemaljska konferencija bila je izraz političke zrelosti i političke samostalnosti, što se potvrdilo u neposrednom reagiranju na događaje, bez čekanja suglasnosti »odozgo«, što će imati dalekosežne pozitivne posljedice u prijelomnom povijesnom periodu za narode Jugoslavije — u oslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji 1941—1945, i kasnije.

[38] *P. Damjanović,* Tito na čelu Partije, Beograd 1968, 137; *P. Damjanovii,* n. dj., 79.
[40] *Tito,* Vojna dela, »Vojno delo«, Beograd 1961, 16.

Pero Damjanović

Peta konferencija KPJ i pitanje revolucionarnog kontinuiteta

I

Jedan pravac revolucionarnog kontinuiteta u radničkom pokretu i KPJ može se istraživati i posmatrati u ovom 30-godišnjem vremenskom razdoblju posle održavanja Pete zemaljske konferencije (u socijalističkoj revoluciji i posle nje, sve do danas).

Drugi pravac ispitivanja revolucionarnog nasleđa, naravno, obuhvatio bi razdoblje od određene vremenske granice pa do Pete konferencije. Možda je najprirodnije da se ovaj put zadržimo i obuhvatimo period od bližega sličnog događaja, to jest od IV zemaljske konferencije (decembar 1934. godine).

Ne upuštajući se u detaljnija razmatranja revolucionarnog kontinuiteta, čiji smo svi savremenici, želeo bih samo da markiram neke najvažnije (bar po mom osećanju) pravce ispitivanja i ono u čemu su se manifestovali. Razume se u tome je teško pretendovati na neku sveobuhvatnost, zbog kompleksnosti rada Pete konferencije, a još više bogatstva pojava i novih oblika razvoja, kao i revolucionarnog stvaralaštva Partije, koje je ona unela u istoriju naših naroda.

Ako se kvalitet neke partije i njenih rukovodećih tela meri sa stanovišta (a što nam se čini jedino opravdanim za marksističku partiju) — kako odgovaraju na osnovne zadatke epohe, to jest, procenjuju li naučno ispravno situaciju i opšte uslove borbe, jesu li kadri da sagledaju odnose društvenih snaga, da predvide mogući razvoj događaja i ponašanja pojedinih društvenih klasa i grupacija, imajući, pri tom, u vidu nacionalne osobenosti i karakter međunarodnih odnosa, te da odrede vlastitu politiku i ponašanje, i u skladu sa tim da ponude odgovarajuće oblike i me-

tode borbe — onda je retko naći primera da je na takvom nivu i do tog stepena bio dat tačan odgovor (i to za relativno dužu stazu) kao što je to učinila Peta konferencija KPJ.[1]

Ako pogledamo ma koju oblast ideologije i politike kojom se ona bavila, odmah ćemo se uveriti u to zašto KPJ nije bila demantovana, zašto je brzi rasplet događaja nije iznenadio (a što u političkoj borbi često znači biti pregažen), zašto je ona postala ne samo priznati politički faktor (bez obzira na relativnu malobrojnost članstva), nego i jedina opštejugoslovenska i opštenarodna snaga u momentu nacionalne katastrofe i kasnije orijentacije na ustanak i revoluciju.

Jedva dva meseca nakon njenog rada, vlada Cvetković-Maček raspustila je URSS-ove sindikate od oko 150.000 članova, i time izvršila treći udar (u međuratnom periodu) na klasni sindikalni pokret. Ali, je li to imalo iole ozbiljnijeg efekta na dalju sindikalnu aktivnost, na štrajkaške borbe, na ulogu radničke klase, na veze Partije i njenog članstva sa klasom — u čemu je, nesumnjivo, suštinska funkcija sindikata, kao klasne organizacije. Ni najmanje, jer Peta konferencija nešto je slično predviđala, pa je preporučila intenzivno stvaranje i proširenje sadržaja rada odbora radničkog jedinstva u preduzećima.[2]

Ili, uzmimo nacionalno pitanje. Pogledajmo referate i rezoluciju Konferencije — je li bilo nejasnoća za držanje komunista u toj sferi u momentu kapitulacije države i delovanja mnoštva novih faktora. Ne! Jer, stavovi Pete konferencije bili su jasni i veoma precizni, naročito uvažavanjem svih složenosti mnogonacionalne strukture zemlje i predviđanjem, u najmanju ruku, dvovrsnog dejstva na političko i psihološko ponašanje pripadnika pojedinih naroda i narodnosti, i s obzirom na dotadašnju porobljenost i neravnopravnost u okvirima Jugoslavije i s obzirom na momenat okupacije. Za ilustraciju jasnoće stavova Pete konferencije navešću samo neke delove njene rezolucije koji se odnose na rešavanje nacionalnog pitanja i na regulisanje međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji. Imajući u vidu složenost međunacionalnih odnosa i specifičnost položaja pojedinih naroda i narodnosti, u Rezoluciji Konferencije se o zadacima komunista u toj sferi kaže:

»a) borba za ravnopravnost i samoopredeljenje makedonskog naroda protiv ugnjetavanja sa strane srpske buržoazije, ali u isto vrijeme i uporno raskrinkavanje talijanskih i bugarskih imperijalista i njihovih agenata, koji isto tako putem demagoških obećanja hoće da podjarme makedonski narod;

b) borba za ravnopravnost i samoopredeljenje crnogorskog naroda, ali u isto vrijeme i odlučna borba protiv vodstva federalista, koji pomoću talijanskih imperijalista pripremaju novi jaram crnogorskom narodu;

[1] Za ispravnost svojih stavova, Peta konferencija je, slikovito izraženo, već dobila dvostruku istorijsku verifikaciju: u realnom životu, u vatri revolucije, a zatim u materijalima V kongresa KPJ, a i nekim kasnijim radovima istoriografskog karaktera.

[2] V. Pregled istorije SKJ (glava V).

c) borba za slobodu i ravnopravnost albanskih (arnautskih) manjina na Kosovu, Metohiji i Sandžaku, a u isto vrijeme i borba protiv talijanskih agenata, koji u tim krajevima nastoje raznim obećanjima obmanuti ugnjetene Arnaute i izazvati ratni sukob u tom dijelu Jugoslavije;

d) borba protiv kolonizatorskih metoda srpske buržoazije u tim oblastima i proterivanje svih onih koloniziranih elemenata, pomoću kojih srpska buržoazija ugnjetava makedonski, arnautski i druge narode;

e) borba za slobodu i ravnopravnost mađarskih, rumunjskih, njemačkih i drugih nacionalnih manjina u Vojvodini, a u isto vrijeme i borba protiv pokušaja mađarskih, njemačkih i drugih reakcionara, da pomoću imperijalističkog osvajačkog rata tobože riješe nacionalno pitanje u tim i ostalim oblastima;

f) borba protiv pokušaja srpske i hrvatske buržoazije da međusobno dijele Bosnu i Hercegovinu i ne pitajući narode tih oblasti. Mi komunisti smatramo da^iarodi Bosne i Hercegovine treba da se sami slobodno opredijele i nađu rješenje za uređenje u tim oblastima putem autonomije i slično;

g) borba za istinsko rješenje nacionalnog pitanja Hrvata i Slovenaca, a protiv zločinačkog dogovaranja i sporazumijevanja između srpske, hrvatske i slovenačke buržoazije na račun radnog naroda tih pokrajina.«[3]

Spomenimo i odnos Pete zemaljske konferencije prema fašizmu, odnosno prema odbrani nezavisnosti zemlje, što je u tom momentu svakako bilo najvažnije. Konferencija je i u tim pitanjima dala nedvosmislen odgovor, naročito stavovima iz Titovog referata u kome se kaže: »Narodi Jugoslavije neće fašizam, neće totalitarni sistem, neće da postanu roblje njemačke i italijanske finansijske oligarhije, kao što nikad nijesu htjeli da se pomire sa polukolonijalnom zavisnošću koju su im nametnule tzv. zapadne demokratije poslije I imperijalističkog rata.«[4]

I tako bismo redom mogli navoditi oblast za oblašću ili analizu aktuelnih programskih stavova, pri čemu bismo otkrili ta najvažnija obeležja marksističke partije, koja je želela da bude i ostane takva ne samo deklarativno, već i u stvarnosti.

Možda se takvo suštinsko obeležje Partije — biti aktivan činilac u realnim društvenim kretanjima — najbolje i vidi iz analize upravo pomenutih stavova prema odbrani nezavisnosti Jugoslavije od preteće fašističke opasnosti. Niz okolnosti činio je takvo stanovište KPJ u tom momentu gotovo usamljenim, pa je utoliko istorijski značajnije što je to stanovište u njoj, ipak, prevagnulo. Naime, u to doba u svetskom komunističkom pokretu dominiralo je drukčije shvatanje, koje je proizlazilo iz tadašnjeg međunarodnog položaja SSSR, a posebno njegove politike sporazuma sa Hitlerovom Nemačkom i striktnog ispunjavanja svih odredbi toga sporazuma. U duhu takve politike bila je ublažena, pa gotovo i prestala borba Kominterne i većine komunističkih partija protiv fašiz-

[3] *Proleter,* br. 1, 1941.

[4] *Josip Broz Tito,* .Referat na V konferenciji KPJ, *Komunist,* br. 1, 1946.

ma, sve do dezinteresovanosti nekih od njih prema sudbini svoje zemlje i njenoj nezavisnosti.[5] Bez obzira što je prihvatala neke opšte zajedničke stavove, koji su u to doba bili zvanični stavovi Kominterne (da je rat imperijalistički i to s obe strane, da su među njegovim izazivačima i engleski imperijalisti — ranije i francuski — itd.), rukovodstvo KPJ nije dozvolilo ni po koju cenu da spadne na pozicije defetizma, a ni da se povuče na izgled revolucionarnije, a, u suštini, na usko klasne zadatke (koji nikad ne mogu biti dovoljna platforma prave revolucionarne borbe). U sprovođenju ovog stanovišta, pred rukovodstvom KPJ iskrsavale su i druge vrste teškoća i jednostranosti, koje su izvirale iz unutarnjopolitičkih odnosa u zemlji. U tom pogledu značajne su neke Titove ocene pogotovu s obzirom na vreme, kad su izrečene, i na mesto gde su izrečene (jesen 1939. u Moskvi, to jest, kad je pakt Molotov-Ribentrop već stupio na snagu). Ukazujući (u jednom svom izveštaju rukovodstvu Kominterne) na to da je linija Partije na odbrani zemlje naišla na nerazumevanje i na otpor u KP Hrvatske, Tito je, uz ostalo, naveo da se na otpor naišlo »čak i kod nekih rukovodećih komunista, koji su se nalazili pod uticajem nekih nacionalista. Takvi komunisti čak su govorili da Hrvati ne treba da brane Jugoslaviju, ako se ne riješi hrvatsko pitanje. Mi smo, naprotiv, govorili da treba ujediniti sve snage u odbrani nezavisnosti zemlje od agresije, ali da bi ta odbrana bila uspješna, treba zadovoljiti zahtjeve Hrvata i dati demokratska prava čitavom narodu Jugoslavije«.[6]

Tito je zapazio jednostranost i u shvatanjima komunista u Srbiji koji su, obraćanjem veće pažnje pitanju odbrane zemlje, zanemarivali svoje obaveze u svakodnevnim zahtevima radnika. Pri tome, oni su išli i suviše daleko u popularisanju demokratskih država, dok su nedovoljno popularisali SSSR.[7]

U neblagovremenom oslobađanju crnogorskih komunista od parole o demobilizaciji u vojsci, s kojom su istupali u demonstracijama u proleće 1940. godine, Tito je video osobitu opasnost za liniju odbrane zemlje, što je moglo da nanese štetu Partiji i dovede do izolacije komunista i KPJ od naroda u momentu neposredne opasnosti od fašizma.[8]

Ukratko, konzekventan stav Partije u tom osnovnom pitanju tadašnje međunarodne situacije (borba protiv fašizma kao dugoročna strategijska orijentacija, čija priroda ne može da se menja trenutnim diplomatskim

* O tome videti _više u mom radu: »O nekim teorijsko-strategijskim problemima socijalističke revolucije u Rusiji i Jugoslaviji«, *Prilozi za istoriju socijalizma,* br. 5, 1968, 469—487.

• Arhiv radničkog pokreta, Kl, 1939/11. — Izveštaj druga Valtera (Josipa Broza Tita) o stanju u Jugoslaviji.

[7] Loc. cit.

[8] *Josip Broz Tito,* Referat na V konferenciji KPJ, *Komunist* br. 1, 1946; Rezolucija VIII pokrajinske konferencije KPJ za Crnu Goru, Sandžak, Boku i Kosovo i Metohiju \>r°94Q)> £°^!: R-e2°lucija V zemaljske konferencije KPJ, *Komunist,*

aranžmanima taktičkog karaktera), koji je svestrano razrađen na Petoj konferenciji, kao što smo već rekli, bio je najvažniji faktor njenih budućih uspeha.

Drugim rečima, Peta konferencija nedvosmisleno je osvetlila ulogu komunista u opštenarodnoj i revolucionarnoj borbi. Potcrtavam ovo *narodnoj* zato što je to jedan od suštinskih problema celokupnoga komunističkog pokreta, a, čini se, i jedan od fundamentalnih stavova marksizma i njegove koncepcije društvene revolucije. U razdvajanju ta dva pojma i u neshvatanju njihova dijalektičkog jedinstva sadržana je sva tragika, odnosno trijumf komunističkog pokreta od njegove pojave pa gotovo do naših dana. Počeci polarizacije na dve struje u odnosu na to osnovno pitanje (na one koji su razdvajali nacionalno i nacionalnooslobodilačko od revolucionarnog — socijalističkog, i na one koji su shvatali neminovnost jedinstvenosti i istovremenosti tih društvenih procesa) javili su se i tada (u uslovima drugoga svetskog rata) i delovali su na držanje komunista većine zemalja sveta, održavajući se i na konačan bilans njihove borbe.

Smelim, gotovo usamljenim pristupom pitanju borbe protiv fašizma u to vreme zapravo su udarani temelji nezavisnoj i samostalnoj politici KPJ, prilagođenoj interesima radničke klase i naroda naše zemlje, što će već od tada imati presudan značaj u njenoj sveukupnoj revolucionarnoj orijentaciji.

II

Ne zadržavajući se dalje na razmatranjima te vrste, koja otvaraju široke mogućnosti ispitivanja, upoređivanja i analiza, prelazimo na kompleks činilaca, relevantnih za ovu temu, u razdoblju do Pete konferencije.

Uzimajući u obzir raznovrsne revolucionarne procese (stanje i razvoj partijske organizacije, borbu za klasnosindikalno jedinstvo, rad SKOJ-a i ostalih sastavnih delova revolucionarnog pokreta, što je sve u svojoj sveobuhvatnosti sačinjavalo revolucionarno, antifašistički obojeno narodno gibanje) — može se postaviti pitanje: je li bilo i kakvih prekida ili se radilo o kontinuiranom razvoju i poletu revolucionarnog pokreta i, ako ga je bilo, od kada taj polet datira, posmatran u navedenim okvirima i relacijama?

Obilje istorijskih izvora, mnoštvo dostupne i objavljene građe i veći deo istoriografskih radova pokazuju da je tada revolucionarni pokret u Jugoslaviji u celini, ili u svojim najvažnijim delovima, bio u neprekidnom napredovanju već od sredine 30-ih godina. Ako bismo tu tvrdnju hteli da još čvršće naučno fundiramo, dovoljno je da se zaustavimo samo na nekim činjenicama.

Najvažnije obeležje celokupnom revolucionarnom pokretu davalo je, nesumnjivo, borbeno nastupanje radničke klase u njenim pokretima (tarifne akcije, pokreti za pomoć nezaposlenim, zborovi za proširenje zdravstve-

nog i socijalnog osiguranja i opšti radnički zborovi za slobodan izbor uprava u radničkim institucijama^ za sindikalno organizovanje itd.), posebno u štrajkovima kao najizrazitijim i u to vreme najoštrijim oblicima klasnih sudara.

Pojava masovnih štrajkova poklapa se sa jačim istupom industrijskog radništva (sa rudarskim radnicima kao prethodnicom) od polovine 1934. godine. Od te godine nadalje, štrajkovi su uzimali sve više maha, brojčano su se udvostručavali, da bi dostigli kulminaciju 1936. godine kad ih je bilo više od 400. Ali njihov intenzitet ne slabi ni narednih godina, iako su brojčano nešto manji (prosečno oko 300 obustava rada godišnje).[9]

Štrajkovi toga doba nosili su najvažnija obeležja modernih klasnih sudara: organizovanost (pre svega pod uticajem komunista),[10] ofanzivnost, koja je prelazila i u političke demonstracije, iščezavanje ili svođenje na najmanju meru štrajkbreherstva, zaposedanje sredstava rada (tvornica, postrojenja, rudarskih revira itd.), sukobi sa organima režima, i slično.

Mnogi štrajkovi obuhvatali su cele industrijske grane, pretvarajući se u istovremene (tekstilci Slovenije) ili sukcesivne generalne štrajkove (građevinari, u izvesnom smislu poljoprivredni radnici, drvodeljci, itd.).

Osnovni smisao pravoga štrajkaškog talasa bio je da se zaustavi ofanziva kapitala u prebacivanju tereta krize na radničku klasu. Osim zahteva za povišenje nadnica (u drugoj polovini 1936), u kolektivne ugovore, koje je radnička klasa nametala poslodavcima, unošeni su i čisto politički zahtevi (o pravu na proslavu Prvog maja, priznanju sindikalnih organizacija, zabrani primanja i otpuštanja radnika bez znanja sindikalnih organizacija itd.). Time je, zapravo, radnička klasa izbijala kao hegemon u revolucionarno-demokratskom pokretu, što je postala njena trajna tekovina.

Uporedo sa tim borbama izbio je na površinu klasni sindikalni pokret, kome su kičmu činili URSS-ovi sindikati. Dok su oko sredine 30-ih godina — tada pretežno u rukama i pod uticajem socijaldemokrata — jedva brojali oko 30.000 članova (u vreme III kongresa URSS-a, u Sarajevu decembra 1934), godine 1936. gotovo su udvostručili članstvo (54.000), da bi u doba svoga IV kongresa (aprila 1938. u Zagrebu), imali već više od 100.000 članova[11] (mada se uticaj jedinstvenog sindikalnog pokreta na radničku klasu nije ograničavao samo na organizovano radništvo).

U vreme toga Kongresa došlo je do prvoga uspešnijeg i celovitijeg sporazuma između komunista i socijalista o zajedničkoj saradnji u celoj Jugoslaviji, naročito u sindikatima.[12]

* 50 godina revolucionarnog sindikalnog pokreta u Jugoslaviji, izd. »Radnička štampa«, Beograd 1969, 157—165.

[10] ARP, Kl, 1935/47.

[11] ARP, Kl, 1938/29. — Izveštaj druga Valtera, 17. IX 1938.

[11] Dragocene podatke o tome izneo je Tito u svom pismu Dimitrovu od jula 1938. godine. O tome videti i u knjizi: 50 godina revolucionarnog sindikalnog pokreta u Jugoslaviji, »Radnička štampa«, Beograd 1969, 157—172. Više se tim problemima i uopšte radom komunista u sindikatima bavila Bosiljka Janjatović u nekoliko svojih radova,

Ističući upravo značaj tako jedinstvenog i brojčano snažnoga sindikalnog pokreta (u to vreme sa 100.000 članova — ne računajući nekoliko autonomnih, takozvanih nezavisnih sindikata, u kojima su komunisti imali dominantan uticaj) — Tito je u jednom svom izveštaju Kominterni, pisanom septembra 1938. godine, upozorio da je to ona »realna snaga« koja omogućava Partiji da postigne uspehe i na ostalim područjima borbe, osobito na stvaranju Narodnog fronta. U vezi sa tim Tito je pisao: »U Jugoslaviji ima milion najamnih radnika, uključujući i poljoprivredne radnike, od kojih se dve trećine nalaze pod našim uticajem i uticajem socijalista. Sve to predstavlja veliku snagu s kojom moraju računati naši saveznici i na osnovu koje mi možemo da zauzmemo rukovodeće mesto u Narodnom frontu u borbi za ostvarenje parola Narodnog fronta.«[13]

Najvažnije obeležje revolucionarnih kretanja toga vremena u radničkoj klasi, posebno napredovanja sindikalnog pokreta, bilo je u tome — kako je to sasvim'tačno konstatovao i predvideo Blagoje Parović još u referatu na IV zemaljskoj konferenciji — da je prirast članstva u sindikatima i uopšte porast uticaja sindikata ravan porastu uticaja komunista u njima. Drukčije rečeno, to je bio znak ispravne orijentacije komunista i drugih pristalica sindikalnog jedinstva u radu sindikata.[14]

Buran razvoj u tom periodu doživeo je i omladinski pokret, posebno studentski, bez obzira na to što je tih godina pala i reorganizacija SKOJ-a, praćena sa mnogo nejasnoća, lutanja, neznanja na putu njegovog prevođenja od prevashodno sektaške, strogo zatvorene (bilo je, na primer, manje članova SKOJ-a nego članova KP potkraj 1934. gotovo upola) i organizacije revolucionara-entuzijasta, spremnih na svaki ilegalni rad — u jezgro novoga masovnog, borbenog, antifašističkog omladinskog pokreta, marksistički orijentisanog.[15]

Studentski pokreti — izrasli na složenoj i protivrečnoj političkoj i socijalnoj strukturi jugoslovenskog društva, i pod uticajem zbivanja na međunarodnoj sceni — predstavljali su svojevrsnu pojavu sa konturama i oblicima celovitog političkog pokreta. Razvijajući se kao samostalan deo komunističkoga omladinskog pokreta i uspevši da okupe većinu studentske omladine, oni su se ne samo nametnuli kao priznati politički faktor na Univerzitetu (u borbi za autonomiju Univerziteta, slobodu naučne misli, za rešavanje mnogih socijalnih problema studenata itd.), već su isto

npr.: Sindikalni pokret u Hrvatskoj u razdoblju 1933—1936, s obzirom na politiku KPJ (I deo), *Časopis za suvremenu povijest,* I—11/1969, Zagreb, 7—53 i u istom časopisu br. 1/1970, 105—133; Takođe od istog autora: O nekim aspektima djelovanja KPJ u Zagrebačkoim sindikatima i preuzimanju vodeće uloge u URSSJ-u u razdoblju 1933—1941, Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva svjetska rata, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb 1968, 255—285.

[13] Ibid.

[14] ARP, KI, 1934/276—3. Referat Šmita (Blagoja Parovića) na IV konferenciji KPJ.

[15] V. *Vasić Miroljub.* Problem reorganizacije SKOJ-a u periodu poleta revolucionarnog omladinskog pokreta u Jugoslaviji 1935—1936. godine — Istorija radničkog pokreta — Zbornik radova, br. 4, IRP, Beograd, 1967, 199—335.

tako bili priznati autoritet u postavljanju i rešavanju mnogih otvorenih političkih i društvenih pitanja u zemlji. Mnogi listovi, pisma, proglasi i drugi oblici političkog delovanja studenata iz pojedinih krajeva zemlje, posebno iz Vojvodine, Bosne i Hercegovine, Kosmeta, Makedonije, Crne Gore itd., u kojima se zrelo pokreću neki životni problemi naroda tih krajeva, naročito način postavljanja i rešavanja nacionalnog pitanja, dobili su društveno priznanje istorijskog značaja.[16]

Slična ocena mogla bi se izreći i za mirovni pokret koji je takođe iznela omladina; vrhunac je doživeo 1936. godine, kada je pokrenuo i mnoge građanske snage.[17]

Dok su gotovo sve te komponente revolucionarnih kretanja imale duže ili kraće korene u prethodnim periodima (a mnoge su, kao što smo videli, oko sredine 30-ih godina doživele prekretnicu) — originalne oblike, naročito u početnom stadiju razvoja, imao je i Narodni front koji se, pod uticajem međunarodnog iskustva, i u našoj zemlji pojavio oko sredine 30-ih godina. Prodornu snagu imao je već u svom prvobitnom obliku — Frontu narodne slobode, a neprekidno, mada i sa izvesnim oscilacijama, razvijao se u ćelom periodu do Pete konferencije i posle nje.

III

Proces obnavljanja, koji je negde ranije a negde kasnije započeo, već je u prvim godinama diktature doveo u vreme IV konferencije KPJ do organizovanja partijskih rukovodstava u svim zemljama i istorijskim pokrajinama Jugoslavije. Potkraj 1934. i u toku 1935. god. radilo je svih osam pokrajinskih komiteta, s tim što je u Bosni i Hercegovini bio u formiranju. Od tada, pa za čitavo vreme do V zemaljske konferencije, prekidi u partijskom radu nastajali su samo privremeno, posle masovnijih hapšenja komunista, pri čemu je najteži udarac nanet Partiji u tzv. Zembiljevoj provali potkraj 1935. i na početku 1936. godine (koja je posredno zahvatila gotovo sve pokrajinske organizacije, izuzev vojvođanske), zatim u novoj beogradskoj provali (u jesen 1936), te vojvođanskoj u isto vreme. Godine 1937. ponovo je nastala provala u Makedoniji, zatim oko polovine te godine još jedna u Srbiji (tzv. kragujevačka provala).[18]

[16] Uspeh studentskog pokreta može se sagledati iz vile dosad objavljenih radova, npr.: *Vojo Rajčević,* Studentski pokret na Zagrebačkom sveučilištu 1918 —1941, Mladost, Zagreb 1959; *Milica Damjanović,* Napredni studentski pokret na Beogradskom univerzitetu 1919—1928, knj. I, izdanje Nolit, Beograd 1965, i knj. II za period 1929—1941. (u rukopisu pripremljena za štampu; Crveni univerzitet 1919—1941, Zbornik tekstova, Beogradski univerzitet, Beograd 1966); Zbornik radova o studentskom i omladinskom pokretu na Beogradskom univerzitetu, izd. Univerzitetski odbor za proslavu 50 godina SKJ i SKOJ-a, Beograd 1970.

[17] Videti o tome više u raspravi *Miroljuba Vasića,* Mirovni pokret, Istorija radničkog pokreta — Zbornik radova.

[18] Pregled istorije SKJ.

Međutim, i uprkos veoma velikom broju uhapšenih komunista, među njima i članova partijskih foruma, te provale nisu uspevale da zaustave porast partijskih organizacija, a pogotovu se nisu više mogla zaustaviti revolucionarna gibanja koja su u tom periodu uhvatila čvrste korene. Aktivnost Partije nosile su nove partijske snage, prvenstveno radnici i studenti izrasli iz mnogobrojnih okršaja u prvim godinama šestojanuarske diktature. Bili su to borbeni, smeli, sve samostalniji mlađi kadrovi, koji su osobito proširili domen delovanja antifašističkih akcija.

Značajnu ulogu u obnavljanju partijskih organizacija imali su i kadrovi, povratnici iz SSSR, koji su tamo završili različite škole i kursove, a Centralni ih je komitet upućivao u zemlju.

U taj period pada i veća koncentracija partijskih instruktora i članova CK KPJ u zemlji. Ne možemo da ovde nabrajamo sva imena mnogobrojnih ilegalaca, u osnovi profesionalnih revolucionara, koji su tada krstarili zemljom, n®ko sa više, neko sa manje uspeha, ali već njihovo prisustvo uspostavljalo je one niti partijskog rukovođenja i doprinosilo stvaranju koheziono učvršćenoga partijskog mehanizma, sve sposobnijeg da izgrađuje politiku i reaguje na događaje. Istina, nedostajao je jedan od najvažnijih faktora — rukovodstvo u zemlji. Ali upravo dinamika revolucionarnih procesa, neophodnost dnevnog rukovođenja, i isticala je taj problem u prvi plan, zahtevajući da se i on rešava na najpogodniji način. To se pokušava najpre stvaranjem Zemaljskog biroa, a 1936. godine donosi se odluka da i rukovodstvo Partije pređe u zemlju.[19]

Stalni priliv kadrova priticao je iz robijašnica stare Jugoslavije. Vraćajući se sa višegodišnje robije, komunisti su se razlevali u sve partijske centre i uglavnom se odmah uključivali u partijski rad, budući da su na robiji prošli značajno školovanje, a naročito se naoružali marksističkom naukom. Ogroman značaj za obnavljanje partijskih organizacija, naročito posle već pomenutih hapšenja komunista, imao je višemesečni boravak Josipa Broza Tita u zemlji — od kraja 1936. godine pa do sredine avgusta 1937. godine (u zemlju je dolazio u četiri maha), dok konačno nije pozvan u Pariz (tadašnje sedište CK KPJ) oko sredine avgusta 1937. godine (nakon povlačenja Gorkića u Moskvu) da preuzme rukovođenje Partijom.[20]

Od posebne je važnosti — za ova naša razmatranja — da navedemo u najkraćim potezima šta je sve u partijskom radu sprovedeno za vreme Titova sedmomesečnog boravka u zemlji. Pre svega, izvršio je pripreme za Osnivački kongres KP Slovenije (koje je kasnije okončao E. Kardelj). Sproveo je Osnivački kongres KP Hrvatske, koji je sam i pripremao; obavio je u više mahova razgovore sa rukovodećim ljudima iz Srbije, istovremeno pripremajući sastav privremenog rukovodstva KPJ. U nizu razgovora sa partijskim aktivistima kao osnovno postavljao je reorganizaciju Partije u duhu doslednog sprovođenja načela VII kongresa Kominterne, tj. maksimalne legalizacije rada u duhu narodnofrontovske orijen-

[18] O tome videti u Titovom pismu Vilhelmu Piku koje je autor ovih redova objavio u *Arhivskom pregledu,* Beograd, 1—2/1967, 7—16.

[10] Ibid.: Vile o tome u radu autora: Tito na čelu Partije.

tacije, strogog odvajanja ilegalnog od legalnog rada, opreznog formiranja partijskih komiteta (zbog mogućnosti hapšenja), smelog orijentisanja na proširivanje baze partijskog rada na preduzeća, sindikalne i druge masovne organizacije, uz primanje ljudi u Partiju prema ugledu koji uživaju u sredini u kojoj rade i žive i si. Istovremeno je formirao centralnu privremenu komisiju SKOJ-a, zapravo, jezgro budućega Centralnog komiteta SKOJ-a; dovršio reorganizaciju SKOJ-a, koja je neko vreme bila došla ćorsokak; regulisao odnose između slovenačkih komunista i CK KPJ. U značajne rezultate Titova rada ubraja se i organizovanje i otpremanje dobrovoljaca u Španiju.

U takvim uslovima, uopšteno govoreći, napredovao je partijski rad po svim linijama, naročito u toku 1937, dok se Tito nalazio u Hrvatskoj, gde se bavio Osnivačkim kongresom KP Hrvatske.

Dok se tako, savlađujući velike teškoće, razvijao rad u zemlji, upravo u to vreme, oko sredine 1937, došlo je do krize u rukovodstvu KPJ. Najpre time što je Gorkić pozvan u Moskvu (gde je posle nekoliko meseci bio i uhapšen), a potom i time što je usledio skoro prekid veza rukovodstva Kominterne sa KPJ sa svim implikacijama koje su iz te situacije proizašle. Moglo bi se konstatovati da je ta kriza — možda i najteža u dotadašnjoj istoriji Partije — imala dva epicentra. Jedan izvor krize bio je na nivou samog rukovodstva i on se postepeno razgarao poprimajući različite oblike. U prvoj fazi (avgusta 1937), članovi Politbiroa CK KPJ, koji su se nalazili u Parizu, hitno su pozvali Tita da preuzme rukovođenje Partijom. Shvatajući ozbiljnost situacije, Tito je prihvatio tu funkciju, odmah postavljajući i pitanje pred Kominternu da se sprovede još prošlogodišnja odluka i da celokupno rukovodstvo pređe u zemlju.[21] Međutim, ubrzo je shvatio da je povlačenje Gorkića a zatim i njegovo hapšenje izazvalo krizu u odnosima između KPJ i Kominterne, to jest Kominterna se sa nepoverenjem odnosila prema KPJ (izostajali su sve češće, a i potpuno, odgovori na mnoga pitanja, obustavljena je materijalna pomoć, koja se davala naročito za štampanje raznih brošura, tada najviše o Moskovskim procesima, nastao je prekid odnosa pojedinih sekcija Kominterne sa KPJ itd.).

Komunističkoj partiji Jugoslavije zapretila je opasnost raspuštanja, o čemu je već bilo i jasnih indicija.[22]

Kriza nepoverenja i stanje neizvesnosti probudilo je u središtu rukovodstva KPJ niz ambicioznih, karijerističkih i nezdravih pojava, sve do pretenzija na rukovodstvo, uz istovremeni pokušaj diskreditovanja dotadašnjeg rukovodstva pod optužbom za »gorkićevštinu«. Najopasnije je bilo prenošenje te situacije u zemlju, najpre na robiju, sa tendencijom da prodre i u druge krajeve.

[21] O tome u Titovu pismu V. Piku od 28. VIII 1937. (kao nap. 19).

[22] Mnogi momenti iz tadašnjih odnosa između Kominterne i KPJ nežto vile su osvetljeni u mome radu: Tito na čelu Partije, *Komunist,* Beograd 1968.

Našavši se usred te situacije i shvatajući svu ozbiljnost krize, Josip Broz se u tom momentu svim silama i energično bori da se kriza, koja je zahvatila partijsko rukovodstvo i kriza koja je nastala u odnosima sa Komintemom, ne prenese na pokret i na partijske organizacije u zemlji.

Težina Titovog položaja, a i dramatika njegove borbe može se videti iz nekih Titovih pisama Vilhelmu Piku i Georgiju Dimitrovu u toku 1938. godine.[23]

Na osnovu toga nameću se dve bitne konstatacije:

1) suština Titove borbe u toj neizvesnosti — koja je trajala sve do jeseni 1938. godine — jeste da se očuva kontinuitet partijskog rada, da se održi i učvrsti jedinstvo Partije i da se pokret sačuva od potresa;

2) tome je podređeno i raščišćavanje situacije na pojedinim neuralgičnim partijskim punktovima (u emigraciji i na robiji), što se također energično sprovodi.

Vrhunac Titove vlastite odgovornosti jeste odluka da u fazi te neizvesnosti na svoju ruku pođe u zemlju, što je i učinio potkraj marta 1938, gde je potom formirao, također na svoju ruku, Privremeno rukovodstvo KPJ (na početku maja te godine).

IV

Na osnovu toga nameću se još izvesni zaključci u pogledu nekih datuma, značajnih za tu borbu. Kao prvo, nisu odlučujući oni datumi koji su se do sada smatrali kao bitni — teško je reći iz kojih razloga — kao, na primer, kraj 1937, već pre svega Titov dolazak u zemlju u jesen 1936, zatim praktično preuzimanje rukovođenja Partijom potkraj avgusta 1937. i konačno odluka o odlasku u zemlju u martu 1938. godine i formiranje centralnog rukovodstva na početku maja te godine, i najzad, raščišćavanje stvari u Kominterni u jesen 1938. Titov rad je zvanično potvrdio Politički sekretarijat Kominterne 5. I 1939.

U vezi sa razmatranjem te teme trebalo bi odgovoriti i na pitanje je li bilo kontinuiteta i u kadrovskoj strukturi, s obzirom da o tome postoje posebne ocene i u materijalima V zemaljske konferencije.

Da bismo ovde omogućili sagledavanje tadašnje situacije, čini mi se da je najbolje ako se pođe od sastava Centralnog komiteta koji je izabran na IV zemaljskoj konferenciji. To utoliko pre što sada možemo da saopštimo definitivan sastav toga Centralnog komiteta. Na toj konferenciji izabrano je 12 članova i 9 kandidata za članove CK KPJ. Tri mesta među kandidatima su ostala upražnjena za predstavnike Makedonije, Bosne i Vojvodine.[24]

[53] V. Titova pisma V. Piku i G. Dimitrovu u knjizi: Tito i revolucija, Beograd 1967, 45—46; Tito na čelu Partije, 80—81 i 90—91.

[24] ARP, Kl 1934/276—1, Zapisnik IV konferencije KPJ.

Pogledajmo šta je bilo sa tim sastavom, koliko je članova CK KPJ iz tog sastava nastavilo dalji rad u partijskim rukovodstvima ili na neki drugi način ili uopšte kakva je sudbina najvišega partijskog rukovodstva, biranog na IV konferenciji KPJ. Ukupno 21 člana tadašnjeg rukovodstva možemo razvrstati u ove četiri grupe:

U prvu grupu ulaze oni rukovodeći ljudi, koji su, ispunjavajući svoje revolucionarne dužnosti, pali među prvima na raznim poljima revolucionarnih bitaka. To su bili: Drago Bedek (ubijen od hrvatskih nacionalista potkraj 1935. godine), Blagoje Parović (poginuo u Španiji), zatim Franjo Kralj (proveo trogodišnju robiju, pa potom predat od Mačekove Zaštite marta 1941. god. u logor Kerestinec ustašama, gdje je i poginuo), Drago Marušić (nalazio se na radu u inostranstvu u Belgiji, pred ustanak vratio se u zemlju i poginuo na početku ustanka), Trajko Stamenković (proveo šest godina na robiji i u jesen 1941. izišao s robije, a potom poginuo u partizanskim odredima), Nikola Lekić (poginuo na početku ustanka).

U posebnoj su grupi kadrovi koji nastavljaju rad u rukovodstvu KPJ: Josip Broz Tito, Franc Leskošek i Miha Marinko.[25] Oni ulaze i u privremeno rukovodstvo KPJ, tj. u Politbiro, a uz Tita, kao generalnog sekretara, Leskošek je biran u Politbiro i na V zemaljskoj konferenciji, a Marinko za člana CK KPJ. Na toj konferenciji izabran je za člana CK i Boris Kidrič. Veliku pomoć Titovom rukovodstvu, dok se nalazio u inostranstvu i sve do početka drugog svetskog rata, pružao je Prežihov Voranc. Tito je takođe Srđana Priču uputio na rad kao delegata KPJ pri rukovodstvu Komunističke partije SAD.

Sledeću grupu čine članovi koje je zahvatila staljinska čistka. Sasvim nevino su stradali Kamilo Horvatin, jedan od rukovodećih ljudi koji je i do 6-januarske diktature bio 12 puta hapšen. Takva sudbina zadesila je i Vladimira ćopića i Stjepana Štefeka Cvijića. Možda je zasad nejasno pitanje odgovornosti i uloge Milana Gorkića i Ivana Gržetića, ali je verovatno da su i oni poginuli kao nevini ljudi, bez obzira na krivice koje su počinili u odnosu na stanje u KPJ.

Najzad ostaje najmanja grupa, iz koje su pojedini članovi, ranije ili kasnije, otpadali od pokreta, nanoseći mu znatne štete. Prvi je Adolf Muk, koji je nakon hapšenja marta 1937. god., već pod prvim pritiskom na policiji sve priznao o partijskom radu, o vezama Partije u zemlji i inostranstvu, o delovanju u legalnim organizacijama i slično, zbog čega je s pravom okvalifikovan kao najveći »izdajnik Partije«. Ne manje štete naneo je Partiji svojim delovanjem i Ivo Marić u periodu najteže krize u kojoj se ona nalazila od kraja 1937. i u toku 1938. godine, bez obzira na to što je do tada imao zasluga u dalmatinskom i opštejugoslovenskom revolucionarnom pokretu. Nisu uspeli pokušaji, osobito Titovi, u toku 1938, da se od frakcionaškog rada i legalističkih tendencija sačuva za

[25] ARP, Kl 1938/27. Izveštaj Valtera.

Partiju Vicko Jelaska, jedan od veterana komunističkog pokreta u Dalmaciji. Ostaje još sasvim neizvesna sudbina Karla Hudolina, koji je, po jednoj verziji, nakon rada među jugoslovenskim iseljenicima u Francuskoj, zatim pada u Nemačkoj u zarobljeništvo, dospeo u Beč gde je bio jedan od heroja austrijskog pokreta otpora. Po drugoj verziji nije uspeo da se izvuče iz gestapovskih zamki.

Dakle, kao što se vidi, Partija se borila i imala znatan kontinuitet i u svom kadrovskom sastavu između IV i V konferencije, što, razume se, ni najmanje ne negira one nove kvalitete koje je Parxija i njeno rukovodstvo dobilo, pre svega, prelaskom u zemlju, a potom okupljanjem jedinstvenoga rukovodećeg kolektiva sa Titom na čelu.

U vezi sa tim treba nekoliko reči kazati i o tzv. gorkićevštini. Odmah treba primetiti da je Josip Broz poveo prvi borbu protiv optuživanja ljudi za gorkićevštinu. Pre svega, nastojanjem da se sačuvaju Čolaković i Žujović, koji iako tada odstranjeni iz rukovodstva, ponovo došli u čelne redove Partije (Žujović izborom u članstvo CK na V konferenciji, a Čolaković nešto kasnije). Tito je taj stav ispoljio svojom značajnom odlukom da — i posle naloga Kominterne da se oni odstrane iz rukovodstva KPJ potkraj 1937. godine, odnosno na početku 1938 — i dalje dolaze na sednice Centralnog komiteta, kako bi se obezbedio rad toga tela sve dok nije doneo konačnu odluku, potkraj marta 1938, da se prekine sa emigracijom i formira rukovodstvo u zemlji. Drugom prilikom Tito se suprotstavio kvalifikovanju stanja i nekih negativnih pojava u Partiji krivicom Gorkića na samoj V konferenciji, kada je na takvu izjavu jednog crnogorskog delegata (verovatno Bože Ljumovića) odgovorio da ne treba krivicu svaljivati na Gorkića, jer davno je to bilo, »a sada sva odgovornost pada na nas«.[26]

I konačno, Tito je prvi pokrenuo pitanje rehabilitacije nevino osuđenih jugoslovenskih komunista u staljinskim zatvorima svojom poznatom izjavom, naročito u referatu o 40-godišnjici SKJ, da su takvi komunisti doživeli najtežu sudbinu koju su mogli kao revolucionari da dočekaju, da budu lažno optuženi od svojih drugova i nevini streljani i uopšte zahtevao da se njihove revolucionarne biografije ispitaju i osvetle i dobiju odgovarajuće mesto u istoriji našega revolucionarnog pokreta.

Na osnovu toga nameću se sama po sebi ova dva zaključka:

Osnovni smisao višegodišnje Titove borbe za Partiju bio je da se sačuva i razvija pokret u zemlji, da se likvidira nesklad između Partije i rukovodstva, kako bi se obezbedili osnovni preduslovi da Partija uspešno obavi svoju revolucionarnu ulogu na čelu svoje klase i naroda naše zemzemlje.

I, drugo, mnogi događaji zaslužuju svestrano ispitivanje kako bi se istorija ovog bogatog razdoblja naše Partije što temeljitije osvetlila.

** ARP, Materijali V konferencije KPJ.

U svakom slučaju, uz dublje sagledavanje kompleksnog pitanja, koje je sadržano u pojmu revolucionarnog kontinuiteta, i čemu su posvećeni ovi redovi — V konferencija Komunističke partije Jugoslavije kao, nesumnjivo, jedan od najvažnijih prelomnih momenata u njenoj historiji, pokazuje još neke svoje dimenzije. Uporedo sa tim u punijem svetlu se uzdiže i gorostasna Titova ličnost i njegovi neprestani napori da sve pozitivne snage u jugoslovenskom revolucionarnom pokretu, koje su stremile njegovom uspehu, objedini i povede u nove bitke.

Ešref Vražalić

Peta konferencija KPJ i problemi međunarodnih odnosa

Novo rukovodstvo KPJ, koje je preuzelo odgovorne dužnosti god. 1937, u vrijeme najtežih svjetskih i unutrašnjih zbivanja, ne samo da je opravdalo povjerenje svih članova KPJ, nego i svih naroda Jugoslavije. U historiji jugoslavenskih naroda nije bilo teže situacije za opstanak i održanje od one u periodu u kojem je novo rukovodstvo KPJ djelovalo. Tadašnja vladajuća buržoaska elita ne samo da je svim sredstvima progonila komuniste i simpatizere KPJ, nego i demokratske i progresivne snage u zemlji, uvodeći postepeno fašistička načela i institucionalizam, a ukidajući demokratske i radničke institucije u zemlji. Sve se više oslanjala i približavala Osovini Berlin—Rim, a napuštala tradicionalne veze sa starim saveznicima Engleskom i Francuskom u međunarodnim odnosima.

U takvim uslovima unutar zemlje, KPJ je sa novim rukovodstvom i svim članskom postavila i izvršavala zadatke proleterskog internacionalizma, koji zaslužuju u historiji KPJ i naroda Jugoslavije posebno mjesto.

U periodu kada su fašističke sile okupirale i uništile niz država u Evropi, KPJ neprestano ukazuje na fašističku opasnost i spolja i u zemlji. U četvrtoj tački osnovnih zadataka, koje je novo rukovodstvo postavilo članovima KPJ potkraj god. 1937, stoji: »raditi uporno na okupljanju svih progresivnih snaga u Narodni front — za borbu protiv protunarodnih režima i protiv fašističke opasnosti, za odbranu zemlje od te opasnosti izvana«.[1]

[1] /. *B. Tito,* Politički izvještaj CK KPJ, Referat održan na V kongresu KPJ, Beograd 1948, 31.

Taj zadatak KPJ je imala u svom programu i izvršavala ga od dolaska novog rukovodstva KPJ do danas, tj. pune 33 godine. Na V sjednici CK SKJ, 18. maja god. 1963, J. B. Tito je u referatu iznio: »Interesi mira nisu u suprotnosti sa interesima radničke klase i socijalizma, već obratno — radnička klasa može se samo u miru sa uspjehom razvijati i voditi klasnu borbu, izvojevati pravednije društvene odnose [...] i uzeti svoju sudbinu u vlastite ruke.«[2]

Na desetoj sjednici CK SKJ[3] usvojena je rezolucija i u šestoj tački stoji: »Danas, kao i uvijek do sada, odlučni smo da svim snagama i sredstvima branimo svoju nezavisnost, revoluciju i sopstveni put socijalističkog razvoja. Zalagaćemo se za dalje jačanje odbrambene sposobnosti i bezbjednosti naše zemlje.«

Taj zadatak, koji je postavio CK KPJ, istodobno je bio i zadatak proletarijata i svih progresivnih snaga ne samo pred drugi svjetski rat, nego i u njegovu toku i poslije njega. Taj je zadatak aktuelan i danas u savremenom svijetu i međunarodnim odnosima, jer postoji opasnost rata širih razmjera, a mir je neprestano ugrožen.

Materijali CK KPJ od kraja god. 1937. do Pete zemaljske konferencije i poslije nje imaju historijsku vrijednost za međunarodne odnose i međunaordni radnički pokret. Njihova vrijednost dio je strategijskog plana proleterske revolucije, gledano u opštem sklopu svjetskih zbivanja. CK KPJ je marksističkom analizom toka događaja u zemlji i svijetu osvijetlio opasnost koja ugrožava čovječanstvo i civilizaciju, ako se ne preduzmu najenergičnije mjere protiv nastupajućih fašističkih armija.

Fašističke sile između dva rata imale su u svom programu borbu protiv svih naprednih pokreta, te su oštricu borbe usmjerile protiv komunističkih partija u svojim zemljama, a na međunarodnom planu protiv Kominterne. Taj program proizlazio je iz same suštine fašizma, čiji je cilj bio spasavanje, učvršćenje i ekspanzija kapitalizma na njegovoj posljednjoj etapi imperijalizma. Metod likvidacije građanskih sloboda bio je svirep, naročito za radničku klasu, uz istodobnu demagogiju prema kojoj fašizam »tobože« čini sve da poboljša život radničke klase. Sastavni dio te koncepcije bila je agresivna spoljna politika u cilju pripremanja rata.

Antikominternski pakt bio je jedno od sredstava agresivne i nasilničke politike fašističkih sila. Predvidjeo je tijesnu saradnju njihovih policija i organa »kulture« za ugušivanje naprednih pokreta.

Antikominternski pakt sklopljen je 25. novembra 1936. između Njemačke i Japana, a u njemu je zaključeno:

Prvo, obje zemlje-potpisnice su se uzajamno obavezale da će informisati jedna drugu o djelatnosti Komunističke internacionale i voditi protiv nje borbu u tijesnoj saradnji.

* SKJ u međunarodnom radničkom pokretu 1948—1968, Beograd 1968, 101. Dokumenti današnjice, 202—204.

[3] Isto, 13. Sjednica je održana 23. avgusta god. 1968.

Drugo, obje zemlje-potpisnice su se obavezale da će poduzimati potrebne mjere borbe i »protiv onih koji u zemlji ili izvan nje, izravno ili neizravno djeluju u korist Komunističke internacionale«.[4]

Ugovor je vrijedio pet godina, kako je predviđeno u trećoj tački. U drugoj tački ugovora pružena je mogućnost zemljama ugovornicama da se pod izgovorom borbe protiv Kominterne upliću u poslove drugih zemalja. Specijalni tajni protokol uz taj pakt predviđao je preduzimanje zajedničkih mjera protiv onih koji budu otkriveni da rade za Kominternu ili za neku od komunističkih partija. Dvije fašističke sile su se obavezale da sa Sovjetskim Savezom ne zaključuju političke ugovore.

Cilj zaključenja toga pakta bio je mobilisanje međunarodne reakcije za borbu protiv Sovjetskog Saveza i svih progresivnih snaga na čelu sa radničkom klasom, a za učvršćenje i proširenje fašizma u svojim i drugim zemljama i uspostavu totalitarnih režima.

Fašistička Italija pristupila je paktu godinu dana kasnije, tj. god. 1937, Mađarska februara 1939, Španija marta 1939, a zatim su pristupili ostali sateliti Njemačke i Japana.

Novo rukovodstvo KPJ, suočeno sa organizovanom borbom neprijatelja protiv Komunističke partije i njenih snaga, preduzelo je u osnovi mjere u dva pravca, koji su poučni za proučavanje i analizu međunarodnih odnosa:

Prvo, posredstvom KPJ i drugih društveno-političkih i profesionalnih organizacija neprestano je u zemlji:

a) učvršćivalo i proširivalo koheziono jedinstvo svih radnih masa u Jugoslaviji u borbi za mir, nezavisnost, slobodu, a istovremeno i pripremalo zemlju za rat;

b) raskrinkavalo vladajuću buržoasku elitu da državu približava Osovini Berlin—Rim i da je priprema za predaju tim silama radi očuvanja svojih klasnih pozicija;

c) uporno se borilo za svrgavanje tadašnje vlade, a za novu demokratsku narodnu vladu koja će uvesti punu demokratiju i slobode u zemlji i odlučno se pripremati za odbranu zemlje od fašizma.

Drugo, uticalo posredstvom članstva KPJ i radnih masa u zemlji i van nje:

a) na vladu da promijeni tadašnju spoljnu politiku i okrene se prema Sovjetskom Savezu i drugim demokratskim zemljama radi stvaranja čvrstog saveza za odupiranje fašizmu;

b) svojim je akcijama i zalaganjem djelovalo i raskrinkavalo imperijalizam i rat koji vode fašističke države, a uticalo na progresivne snage u svijetu da se povede odlučna borba protiv agresora i nove podjele svijeta.

Ta uopštena analiza proizilazi iz praktičnog djelovanja KPJ i funkcija je marksističkog dejstva KPJ u periodu teških historijskih događaja. Ana-

[1] Antikominternski pakt, Historija diplomacije, treći svezak, Zagreb 1951, 524.

liza unutrašnje i spoljne političke, društvene i međunarodne situacije, koja je izložena u dokumentima Pete konferencije, pokrajinskih konferencija i u ranijim dokumentima CK KPJ, ima historijsku vrijednost. Ona rasvjetljava ciljeve imperijalizma i rata, koji je — kako se konstatuje — »nastavak prošlog svjetskog imperijalističkog rata [...]. Ovaj rat se vodi radi nove podjele svijeta, i potpunog porobljavanja brojnih, do sada samostalnih, malih država i naroda«.[5]

Analiza međunarodne situacije o novoj podjeli svijeta potvrđena je i u praksi sklopljenim Trojnim paktom[6] u kojem stoji:

»Čl. 1. Japan priznaje i poštuje vodstvo Njemačke i Italije kod stvaranja novog poretka u Evropi.

Čl. 2. Njemačka i Italija priznaju i poštuju vodstvo Japana kod stvaranja novog poretka u veliko-istočno-azijskom prostoru.«

KPJ je i prije Pete konferencije ukazivala na opasnosti »imperijalističkog rata« i uzroke koji su doveli do njegovog otpočinjanja. U nizu dokumenata[7] tome se daje prioritetan značaj, ukazuje na posljedice, i daju se rješenja za odupiranje fašizmu i reakciji.

U prvom dijelu Rezolucije Pete konferencije KPJ izneseni su uzroci rata i stanja u svijetu od kojih se ističu:

1) Kapitalistički svijet pod vodstvom engleske finansijske oligarhije do drugog svjetskog rata tražio je izlaz iz »protivrječja i suprotnosti, koje su nerazrješive dok postoji kapitalizam a koje su za njih bile opasnije uslijed postojanja Sovjetskog Saveza«.[8]

2) Imperijalistički blok iz prvoga svjetskog rata nadao se »da svoga sve opasnijeg takmaca, Njemačku, zavadi sa Sovjetskim Savezom, da se ovi u međusobnoj borbi iskrvare i oslabe, da pomoću njemačkog imperijalizma osujeti pobjedonosnu izgradnju socijalizma u SSSR-u, koga smatra kao najvećeg neprijatelja i opasnost za imperijalistički svijet i onda da oslabljenu imperijalističku Njemačku učini bezopasnom«.[9]

3) U svim kapitalističkim zemljama, pa i u Jugoslaviji, pojačala je reakcija teror nad radničkom klasom, zaoštrile su se klasne suprotnosti, ali se uprkos tome »budi klasna svijest kod najširih radnih masa koje su spremne da pod vodstvom komunističkih partija vode borbu sa svojim klasnim

• *Komunist,* br. 1/1946. Referat druga Tita »O dosadašnjem radu i zadacima partije«, 57.

• Trojni pakt je potpisan u Berlinu 27. sept. 1940. god., a Jugoslavija je pristupila ovom paktu 25. marta 1941. godine.

[7] Otvoreno pismo CKKPJ članovima Partije od maja 1939. god.; Pismo CKSKOJ-a mladim komunistima od maja 1939; Proglas CK KPJ od Prvog maja 1940. god.; Zemaljsko savjetovanje KPJ maja 1939.; Komunike CK KPJ od 12. VII 1940. god.; Proglas CK KPj povodom godišnjice drugog imperijalističkog rata; Pismo CK KPJ Komunističkoj partiji Francuske itd.

[8] *Komunist,* br. 1/1946. 57, Rezolucija Pete konferencije KPJ.

• Isto, 96.

neprijateljima — kapitalističkim izrabljivačima, s neprijateljima nezavisnosti naroda i napretka: fašističkim ratnim potpaljivačima, za mir i bolju i srećniju budućnost«.[10]

4) Reakcionarna kapitalistička klika je u svim zemljama jedinstvena kada su u pitanju njezini klasni interesi. Radi očuvanja svojih klasnih interesa, kapitalistička klika ne poznaje nacionalnih interesa, ona je anacionalna, ona prodaje nezavisnost svoje zemlje samo ako je uvjerena da će osvajač štititi njezine kapitalističke interese.[11]

Suština uzročnosti totalitarnih režima, otpočinjanje drugoga svjetskog rata radi nove podjele svijeta i sprečavanja progresivnog kretanja u svijetu na čelu sa Sovjetskim Savezom i svim progresivnim snagama, razrađena je u dokumentima CK KPJ i čini dragocjenu riznicu za pristup proučavanju međunarodnih odnosa. Tok događaja je to potvrdio, a Rezolucija Pete konferencije KPJ konstatuje[12] »da je engleski imperijalizam učinio mnoge koncesije svojim takmacima: on prepušta Mandžuriju japanskim imperijalistima 1931—1932, on prepušta Abesiniju i Albaniju talijanskim imperijalistima; Sarsku oblast, Austriju, Češku njemačkom imperijalizmu; zajedno sa francuskim imperijalistima predaje herojske narode Španije fašistima«.

Niz država u Evropi, Aziji i Africi nestaje. Grčka je postala ratno poprište u razračunavanju imperijalističkih velesila na Balkanu.

Kada je zaprijetila opasnost kapitalizmu Zapada od Njemačke i Italije, tek tada Francuska i Engleska stupile su u rat, ali opet sa namjerom da se ratne operacije usmjere na Sovjetski Savez i balkanske zemlje. Poznato je da su osnovne snage Njemačke bile uglavnom na Istočnom frontu protiv Crvene armije, a dobar dio tih efektiva protiv NOB naroda Jugoslavije, sa ciljem da se unište socijalističke snage kao potencijalna opasnost fašizmu i kapitalističkoj oligarhiji. Zbog toga su zapadni saveznici i odugovlačili sa otvaranjem fronta na zapadu. To je dala i analiza u dokumentima CK KPJ, što je kasnije i praksa potvrdila. Takav metodološki pristup u proučavanju međunarodnih odnosa na bazi objektivnih zakona progresivnog kretanja čovječanstva daje nauci o međunarodnim odnosima novu dimenziju. U tome se ističu ovi faktori, koji utiču na brže izvršavanje strategijskih zadataka svjetske proleterske revolucije:

Prvo, Rezolucija ukazuje na slabljenje imperijalizma i kolonijalizma, a naročito engleskog i japanskog, a uporedo sa tim na jačanje oslobodilačke borbe potlačenih naroda za svoje oslobođenje. Za primjer se navode Kina i Indija;

Drugo, oslobodilačke i progresivne snage dobivaju svoju najjaču potporu, saveznika i avangardu u Sovjetskom Savezu, koji se »jačajući svoj savez sa svim tim slobodilačkim snagama« bori za pobjedu socijalizma;

[10] Referat druga Tita »O dosadašnjem radu i zadacima partije«, *Komunist,* br. 1/1946, 57.

[11] Isto, 58.

[11] Isto, 96 i 97.

Treće, u svijetu se diže »borbeni talas ugnjetenih masa pod vodstvom radničke klase na čelu sa komunističkim partijama i u tijesnom savezu "^a SSSR, u zajedničkoj borbi za mir bez aneksija i kontribucija, za pravo svakog naroda na samoodređenje do otcjepljenja i slobodnu volju u pogledu ujedinjenja sa drugim narodima na principu ravnopravnosti. Svakodnevna borba za te zahtjeve dovodi radne i ugnjetene mase čitavog svijeta neposredno pred pitanje rušenja imperijalističkog sistema«.[13]

Takav naučan pristup proučavanju međunarodnih odnosa i razvoja progresivnih snaga pokazao je svoju historijsku potvrdu u toku i poslije toga rata. Oko trećina čovječanstva nalazi se u državama koje izgrađuju socijalizam, a kolonijalizam je u posljednjoj fazi raspadanja. Goleme snage oslobodilačkih pokreta porobljenih naroda izbavile su se od kolonijalizma i osnovale svoje nezavisne samostalne države.

Uz teorijski pristup u proučavanju međunarodnih odnosa, CK KPJ je ostavio iz predratnog perioda i niz mjera koje je sprovodio u praksi. Te mjere, od značaja za razvoj međunarodnih odnosa, preduzimane su istovremeno u dva smjera, i to: u zemlji i van zemlje, a zajednička im je karakteristika: ujedinjenje svih progresivnih snaga u borbi za mir, nezavisnost i demokratiju, u cilju priprema za obračun sa fašizmom i ratom koji su otpočele fasističke snage, potpomognute od reakcionarnih kapitalističkih i imperijalističkih krugova.

Mjere u zemlji

Te mjere mogu se podijeliti u tri grupe, i to:

a) mjere koje su preduzimane u KPJ, a odnose se na organizaciono učvršćenje i kadrovsko jačanje Partije;

b) mjere za okupljanje svih progresivnih snaga u Narodni front;

c) mjere koje su neposredno preduzimane protiv vladajuće buržoazije i uvođenja totalitarnog režima u zemlji, protiv vanjske politike koju vlada vodi.

ad a) Tim mjerama KPJ je obezbijedila čvrsto organizaciono i koheziono jedinstvo članstva tako da je svojom unutrašnjom snagom i autoritetom mogla pripremiti narod za nastupajuće sudbonosne dane. CK KPJ je snagom Partije djelovao autoritativno u zemlji i van nje, i uticao na druge progresivne partije za borbu protiv fašizma i rata;

ad b) Pravilnom primjenom načela naučnog socijalizma, KPJ je okupljala sve progresivne snage odozdo u najširu političku organizaciju u zemlji, u Narodni front, radi borbe protiv protunarodnih režima i protiv fašističke opasnosti, za odbranu zemlje od te opasnosti izvana. Na tako prostranoj platformi ciljeva ta masovna politička organizacija okupila je široke narodne mase i uticala na vladajuće krugove za promjenu spoljne politike.

[15] *Komunist,* br. 1/1946, 99, Rezolucija Pete konferencije KPJ.

S druge strane, mase su se pripremale i vaspitavale u svakodnevnim akcijama za nastupajuće sudbonosne dane borbe i za svoje oslobođenje.

ad c) Te mjere su različite: od štrajkova, demonstracija, proglasa, teorijskih radova, štampe, pa do neposrednih priprema za oružanu borbu. Rezolucija Pete konferencije nabraja neke od tih mjera:[14] masovne demonstracije i manifestacije pod vodstvom komunista u vrijeme Anšlusa god. 1938, kada je zaprijetila opasnost nezavisnosti naroda Jugoslavije; masovne manifestacije za nezavisnost naroda čehoslovačke u vrijeme minhenske izdaje i u vrijeme borbe protiv zloglasnog Stojadinovićevog režima a za sporazum i rješenje hrvatskog nacionalnog pitanja... ; mnogobrojni masovni štrajkovi radnika; masovne demonstracije protiv rata u jesen god. 1939; mnogobrojne masovne akcije protiv rata i skupoće god. 1940; mnoge manifestacije za saradnju sa SSSR. Nosioci tih i sličnih akcija bili su komunisti, čiji je neposredni zadatak bio da odozdo organizuju najšire narodne mase i da vode masovnu borbu za te zahtjeve; da se povežu sa raznim organizacijama i političkim ličnostima koje su voljne da sarađuju u borbi na zajedničkoj platformi.

Naročito je mjesto u Rezoluciji posvećeno mjerama koje treba i dalje preduzimati u borbi protiv rata, kao što su: raskrinkavanje ratnih ciljeva imperijalističkih osvajača oba ratujuća tabora — engleskog i fašističkog; raskrinkavanje ratnih provokatora i agenata imperijalističkih osvajača; borba protiv kolebljive vanjske politike Cvetkovic - Maček i odlučno zahtijevanje oslonca na SSSR; odlučna borba protiv osovinskih agenata u vladi i van nje i njihovog nastojanja da se Jugoslavija pretvori u kolonijalnu bazu osovinskih sila za vođenje rata; borba protiv uvođenja narodu neprijateljskih »totalitarnih« metoda i raznih reakcionarnih uredaba režima, koje imaju za cilj pojačano izrabljivanje naroda itd.

Snažno dejstvo imala je pisana riječ širena proglasima, pismima, rezolucijama CK KPJ i člancima uglednih partijskih rukovodilaca. Npr. u pismu »Pokušaj velike prevare« CK ukazuje se na to da su »unutrašnje promjene u Jugoslaviji usko povezane s promjenama u svijetu. Sporazum Maček-Cvetković došao je u trenutku zaoštrenih suprotnosti koje su dovele do rata i akcija proletarijata [...]. Srpska i hrvatska buržoazija su se sporazumjele među sobom za spas zajedničkih gospodarskih interesa od mogućih revolucionarnih potresa«.[15] CK KPJ je ukazao na neposrednu povezanost unutrašnje i spoljne politike koje su u međusobnoj uzročnoj vezi i funkcionalnoj zavisnosti jedna od druge. Ta je analiza poučna za teorijsko uopštavanje međunarodnih odnosa i njihovu primjenu u praksi.

O uticaju i radu pete kolone Tito je pisao u članku »Peta kolona« i objasnio ko su njeni predstavnici i nosioci ideja fašizacije zemlje sa osloncem na Osovinu Berlin—Rim. Pored rada vrhova režima, u tom je članku osvijetljena uloga frankovaca-ustaša, ljotićevaca, kulturbundovaca, raznih

[14] Isto, 105.

[15] Materijal za ideološko-političko vaspitanje, sveska VIII, izd. JNA, 1946, 117.

agenata, bjelogardejaca, emigranata itd.[16] Člancima kao sto su: »Za čistoću i boljševizaciju partije«; »Trockizam i njegovi pomagači«, i dr. Tito je teorijski uticao na učvršćenje Partije. Istu s# svrhu imali i napisi Kardelja:[17] »Jedinstvo reakcije protiv radnog naroda«; »Za borbeni savez radnika i seljaka«; »Vjesnici odlučujućih klasnih sukoba«, itd.

Svi ti radovi su teorijski i ideološki ojačali i podizali članstvo KPJ, upoznavali ga sa osnovama marksizma i njegovom primjenom u praksi, izgrađivali KPJ kao revolucionarnu organizaciju kojom će radnička klasa ostvariti svoje ciljeve.

CK KPJ je u Proglasu[18] povodom štrajka radnika avionskih preduzeća u Beogradu ukazao na »jedinstvo poslodavaca, policije i socijaldemokratskih izdajica« u borbi protiv radnika i na solidarnost i jedinstvenu borbu radnika u Jugoslaviji protiv kapitalističkog izrabljivanja.

U »Otvorenom pismu«[19] članovima KPJ maja god. 1939, CK je ukazao na to da su fašističke imperijalističke sile Njemačka, Italija i Japan započele drugi svjetski rat radi nove podjele svijeta i porobljavanja malih naroda i nezavisnih država; da kineski narod daje herojski otpor Japanu; da su balkanske zemlje primamljive za Berlin i Rim; da narodima Jugoslavije prijeti velika opasnost od osovinskih sila i da je ta opasnost to veća što u Jugoslaviji postoji nacionalno ugnjetavanje, što narod nema slobode i demokratskih prava i što ima u zemlji mnogo agenata njemačkih i italijanskih fašista koji to iskorištavaju radi rušenja Jugoslavije. CK zato naglašava veliku »odgovornost i teške zadaće, jer su komunisti uvijek dužni staviti sve svoje snage u službu naroda kome pripadaju [...]. Radeći u interesu svoga naroda: u interesu mira, demokratije, nacionalnog oslobođenja i nezavisnosti Jugoslavije.«

CK SKOJ-a je u »Pismu mladim komunistima«[20] u maju god. 1939. stavio u zadatak da se sve snage mlade generacije, sve nefašističke omladinske organizacije, omladina svih radnih slojeva i svih narodnosti ujedini »u borbi za odbranu državne nezavisnosti od opasnosti fašističke agresije Njemačke i Italije i podčinjavanja Jugoslavije njihovim ciljevima«.

CK KPJ je objavio još niz dokumenata i preduzeo različite mjere radi organizacionih i ideološko-političkih priprema cjelokupnog stanovništva u zemlji za odbranu državne nezavisnosti od fašističke opasnosti. God. 1938. CK je izdao Direktivu[21] svim komunistima i komunističkoj omladini da uče rukovati oružjem i ovladaju vojnom vještinom. U Beogradu je otpočela predvojnička obuka naprednih studenata formiranih u bataljone. Po čitavoj su zemlji napredne žene i mlade djevojke u gradovima i selima polazile kursove za bolničarke.

[16] Isto, 35—37, Tito: »Peta kolona«.
[17] Isto, 39—55.
[18] Isto, 121—122.
[18] Isto, 123—126.
" Isto, 127 i 128.
[21] *Josip Broz Tito,* Politički izvještaj CK KPJ, referat održan na V kongresu KPJ, Beograd 1948, 35.

Sav rad Partije i pripreme za borbu protiv fašističke agresije vršene su u strogoj konspirativnosti i ilegalnosti, jer vladajući buržoaski režim stavio je KPJ izvan zakona i time joj zabranio svaki rad, a njeni članovi i simpatizeri bili su hapšeni, zatvarani u koncentracione logore, proganjani i mučeni u policiji i zatvorima. Zato je historijski još značajniji rad KPJ na okupljanju svih poštenih i progresivnih snaga u jedan front za odbranu državne nezavisnosti i za demokratizaciju zemlje. Poznato je da rezultati nisu izostali.

Mjere izvan zemlje

U povodu Anšlusa, u martu god. 1938, CK KPJ je izdao proglas u kojem se kaže: »Anšlusom Austrije, Hitler je stegao u kliješta bratsku Čehoslovačku. Samo je pitanje dana kada će nad njenim mirnim stanovništvom da zabruje fašistički avioni. Njemački fašisti postepeno ali dosledno sprovode svoj pakleni plan da pretvore sve narode srednje i jugoistočne Evrope u svoje robove [.. .]«.[22]

CK je izdao i proglas,[23] u povodu okupacije čehoslovačke god. 1938. u kojem se zahtijeva:

a) uspostava narodne vlade koja će obezbijediti narodu sva demokratska i nacionalna prava i preduzeti mjere za odbranu zemlje;

b) da se vlada u spoljnoj politici oslanja na demokratske sile, a u prvom redu na Sovjetski Savez;

c) zajedno sa balkanskim narodima stvoriti tijesno prijateljstvo i savez za očuvanje svoje nezavisnosti.

CK je razvio agitaciju za pomoć čehoslovačkoj i tada se javilo na desetine hiljada dobrovoljaca, u prvom redu članova Partije i komunističke omladine.

Komunisti Slovenije u Rezoluciji Prve konferencije KPS[24] vide u tadašnjoj međunarodnoj situaciji dvije mogućnosti:

a) ili opetovanje srednjovjekovnog barbarstva na »modernim« kapitalističkim osnovama i potpuno porobljavanje radnog čovjeka;

b) ili front čitavoga naprednog čovječanstva, koje vodi SSSR, front koji vodi ka slobodi malih naroda, kulturnom poletu i potpunom oslobođenju radnog čovjeka.

CK SKOJ-a dao je zadatak[25] mladoj generaciji da se uporno bori za odbranu zemlje, za vladu koja će braniti nacionalnu nezavisnost od fašističke agresije, za saradnju Jugoslavije sa balkanskim zemljama radi zajedničke

[12] Isto, 28 i 29.

[23] Isto, 29.

[24] Materijal za ideološko-političko vaspitanje, sv. VIII, izd. JNA, 1946, 81.

odbrane Balkana; za uključivanje Jugoslavije u blok zemalja spremnih da se odupru fašističkim osvajačima; za uspostavljanje odnosa i bratski savez sa SSSR-om.

Uporna borba KPJ za stvaranje saveza balkanskih naroda radi odbrane od fašizma nije bez značaja. Balkan je bio privlačan i za sile Osovine i za zapadne saveznike, Francusku i Englesku. »Interes Francuske i V. Britanije ležao je u tome — piše tadašnji načelnik francuskog generalštaba Gamlen[26] — da na njemu dođe do uspostavljanja ratnog poprišta, jasno drugorazrednog u odnosu na francuski front, ali takvog poprišta operacija, koje bi bile u stanju da privuku što je moguće više njemačkih snaga.« V. Čercil — predsjednik vlade V. Britanije — 6. juna 1940. godine u pismu generalu Ismeju, za Komitet načelnika generalštabova,[27] predviđao je »snažan saveznički front na Balkanu«.

Pozanto je da su Italija — okupacijom Albanije i agresijom na Grčku — i Njemačka — dovlačenjem oružanih snaga u Mađarsku i Rumuniju — uspjele izolovati Bugarsku i Jugoslaviju, pa zatim privukle Bugarsku u Trojni pakt, a kasnije i Jugoslaviju.

Hitler nije krio svoju zabrinutost u pismu[28] Musoliniju od 31. decembra 1940. u vezi s Balkanom: »S obzirom na opasnost od izbijanja unutrašnjih sukoba u izvesnom broju balkanskih zemalja, potrebno je predvideti krajnje posledice i imati na raspolaganju mehanizam kojim se one mogu izbeći.«

Međutim, tadašnja vlada u Jugoslaviji nije preduzimala odlučnije korake za pripremu zemlje od fašističke agresije, niti se na širem planu povezivala sa demokratskim državama. U historiji su poznati napori i lično angažovanje V. čerčila[29] da Jugoslavija preduzme sve odbrambene mjere uz pomoć V. Britanije i da zajedno sa Grčkom i britanskim snagama u Grčkoj usaglasi vojne planove radi otpora silama Osovine.

Povodom njemačke agresije na Francusku i njene okupacije, CK KPJ je izdao Komunike,[30] 12. jula god. 1940, u kojem su izneseni uzroci francuske katastrofe od kojih ćemo neke navesti radi važnosti za proučavanje međunarodnih odnosa:

1) Fracusku je vodila reakcionarna finansijska oligarhija sa izdajnicima socijaldemokratske partije, kao što su bili: Blum, Daladje, Reno i dr., i uspostavila u zemlji režim, koji se oslanjao na reakcionarne i protivnarodne snage;

2) Vlada je preduzela niz mjera za razbijanje jedinstva radničke klase: razbila je jedinstvo radničkoga sindikalnog pokreta; razbila je Narodni

[25] *Esref Vraialić,* Okupacioni sistemi u Jugoslaviii u svjetlu međunarodnog prava, izd. Univerzitet u Sarajevu 1966, 17.

[i7] *Vinston Ćerčil,* Drugi svetski rat, t. III, Beograd bez god. izd., 5. i 10.

[88] Isto, 12.

[19] Isto, 98, 100. i 101, 142—160.

Materijal za ideološko-političko vaspitanje, sv. VIII, izd. JNA, 1946, 139.

front i zabranila rad Komunističke partije Francuske, a sve u cilju da kapitalistička reakcionarna oligarhija »sačuva svoju vladavinu i pljačku nad narodom, ona ne poznaje nacionalne interese, već samo svoje finansijske interese kao i svaka druga kapitalistička klika«.

3) Francuska komunistička partija uporno je radila na tome da francuski narod izbjegne tu katastrofu i prikupljala sve progresivne snage u Narodni front za odbranu nezavisnosti Francuske. Međutim, vladajuća buržoaska reakcionarna elita, koja je izdala i upropastila Republikansku Španiju, koja je prodala čehoslovačku — kako u Komunikeu stoji — i tolike druge narode predavala je komuniste sudu i osuđivala na smrt zbog toga što su upozoravali na opasnost, što su branili interese naroda i Francusku. Komunike CK također upozorava na ulogu engleske finansijske oligarhije, a zatim iznosi ciljeve rata: »Danas ne može biti više ni truna sumnje u to da se ovaj drugi imperijalistički rat vodi radi nove podjele svijeta. Danas se već jasno vidi da imperijalističke sile Njemačka i Italija nastoje da preuzmu ulogu svojih dosadašnjih rivala, Engleske i Francuske, da nametnu narodima Engleske i Francuske još teži Versaj, da zavladaju kolonijama, da kolonijalne narode izrabljuju umjesto engleskih i francuskih — njemački i italijanski imperijalisti, da potčine male narode svojoj volji i učine ih zavisnim i svojim kolonijama. To je suština te toliko razvikane nove Evrope, organizovane na totalitarnim načelima, koju pripremaju njemački i italijanski imperijalisti.«[31]

Takva analiza suštinskih ciljeva drugoga svjetskog rata CK KPJ dala je dragocjen metodološko-naučni pristup, koji omogućuje nauci međunarodnih odnosa dalja naučna istraživanja u tom pravcu. Ona se u prvom redu, nadovezuje na Lenjinove radove, koji se odnose na prvi svjetski rat, njegovu suštinu, uzroke i posljedice, a u kojima je na Lenjinu svojstven način objašnjen cilj imperijalizma i finansijske oligarhije. Tako je i CK KPJ u svojim dokumentima i u teorijskim radovima Tita, Kardelja i drugih ostavio vrijedan materijal, jedinstven za dijalektičko sagledavanje svjetskih događaja pred prošli rat i u toku njega i dao način kako treba da se bore progresivne snage za svoju slobodu i nezavisnost i za svoj sopstveni opstanak i bezbjednost.

Važnost toga materijala je i u definisanju interesa kapitalizma, a čije je postavke razradio Marks u svojim radovima. Uz to, u analizama koje pružaju materijali CK KPJ izdvaja se i tzv. teorija sile i dominacije, koja je još u međunarodnim odnosima zastupljena i vlada u interesnim sferama supersila.

Centralni komitet KPJ napisao je »Pismo«[82] Komunističkoj partiji Francuske u kojem izražava solidarnost naroda Jugoslavije sa francuskim narodom i daje podršku njegovoj oslobodilačkoj borbi, jer je svjesna — kako piše u »Pismu« — »da brani time i svoje sopstvene interese i interese mira, slobode, nezavisnosti i kruha naroda Jugoslavije«.

Kada je Njemačka proširila rat na skandinavske zemlje, zatim na Holandiju i Belgiju, CK KPJ je u »Odgovoru svim ratnim huškačima i klevetnicima Partije«[33] upozorio da male neutralne zemlje, koje vode kolebljivu politiku neutralnosti i »namigivanja« sa jednim ili drugim ratujućim blokom, ne mogu ostati izvan tog sukoba imperijalističkih sila. Proširenje rata izazvalo je zabrinutost malih balkanskih naroda, a naročito jugoslavenskih naroda, okruženih državama koje pokazuju pretenzije na pojedine pokrajine. Suočen sa ratnom opasnošću, CK odlučno zahtijeva od vlade promjenu spoljne politike da bi osigurala nezavisnost i izbjegla opasnost rata, te s tim u vezi traži:

Prvo, uspostavu diplomatskih odnosa sa Sovjetskim Savezom;

Drugo, stvaranje sa tom moćnom i velikom zemljom što tješnjih kulturnih i ekonomskih veza;

Treće, da sklopi pakt o uzajamnoj pomoći sa Sovjetskim Savezom.

Centralni komitet posvetio je prvorazrednu pažnju borbi za nacionalnu ravnopravnost i samoopredjeljenje naroda u našoj zemlji. U Rezoluciji Pete konferencije dato je vidno mjesto tim pitanjima, te se može smatrati pretečom projekta buduće zajednice naših naroda. Njihova sadržina izložena je po prioritetnom redu važnosti u ovim načelima:[34]

a) borba za ravnopravnost i samoodređenje makedonskog naroda protiv ugnjetavanja od srpske buržoazije i uporno raskrinkavanje talijanskih i bugarskih imperijalista i njihovih agenata, koji hoće da podjarme makedonski narod;

b) borba za ravnopravnost i samoodređenje crnogorskog naroda i borba protiv federalista koji pomoću talijanskih imperijalista pripremaju novi jaram crnogorskom narodu;

c) borba za slobodu i ravnopravnost arnautskih manjina na Kosovu, Metohiji i Sandžaku i borba protiv talijanskih agenata koji pripremaju ratni sukob u tom dijelu Jugoslavije;

d) borba protiv kolonizatorskih metoda srpske buržoazije i protjerivanje svih koloniziranih elemenata, pomoću kojih srpska buržoazija ugnjetava makedonski, arnautski i druge narode;

e) borba za slobodu i ravnopravnost mađarskih, rumunjskih, njemačkih i drugih nacionalnih manjina u Vojvodini i borba protiv mađarskih, njemačkih i dr. reakcionara da pomoću »imperijalističkog osvajačkog rata«, kako se u Rezoluciji ističe, »tobože« riješe nacionalno pitanje u tim oblastima;

f) borba protiv pokušaja srpske i hrvatske buržoazije da međusobno podijele Bosnu i Hercegovinu i ne pitajući narode tih oblasti. U Rezoluciji se ističe: »Mi komunisti smatramo da narodi Bosne i Hercegovine treba da se sami slobodno opredijele i nađu rješenje za uređenje u tim oblastima putem autonomije i slično«;

[33] Isto, 157.

[34] *Komunist*, br. 1/1946, 111 i 112.

h) borba za istinsko rješenje nacionalnog pitanja Hrvata i Slovenaca, a protiv sporazumijevanja između srpske, hrvatske i slovenačke buržoazije na račun radnog naroda.

Borba za ravnopravne odnose među narodima i rješavanje nacionalnog pitanja kod nas podsjeća na Lenjinove napore u »Pismu« partijskom rukovodstvu o pitanju Ukrajine i rješavanju nacionalnog pitanja Ukrajinaca. Lenjin piše kako to pitanje treba rješavati s gledišta interesa trudbenika i kaže: »interesi rada zahtevaju najpunije poverenje, najtešnji savez među trudbenicima raznih zemalja, raznih nacija [...]. Mi hoćemo dobrovoljan savez nacija — takav savez koji ne bi dopuštao nikakvo nasilje jedne nacije nad drugom.«[35]

Povelja Ujedinjenih nacija u svom prvom članu, pod drugim stavom, u svojim ciljevima ističe: »Da među nacijama razvijaju prijateljske odnose zasnovane na poštovanju načela ravnopravnosti i samoopredeljivanja naroda [...].«

Dakle, CK KPJ vodio je borbu za pravilno rješavanje nacionalnog pitanja u duhu principa naučnog socijalizma i Povelje Ujedinjenih nacija, koja je usvojila te principe poslije završetka posljednjeg rata.

Sve pokrajinske partijske konferencije, koje su održane poslije Pete konferencije KPJ, usvojile su sve materijale, Rezoluciju i preduzete mjere, koje je CK sprovodio od dolaska novog partijskog rukovodstva. U svim materijalima, akcijama i živoj riječi, Centralni komitet i članstvo lenjinistički su pristupili revolucionarnom radu. »Odnos političke partije — piše Lenjin — prema njenim pogreškama jedan je od najvažnijih i najtačnijih kriterijuma ozbiljnosti partije i njenog izvršavanja na delu njenih dužnosti prema svojoj klasi i prema radnim masama.«[36]

Prema toj Lenjinovoj analizi KPJ sa novim rukovodstvom je i djelovala, a kasniji događaji su to potvrdili. Vlada Jugoslavije 25. marta 1941. pristupila je Trojnom paktu, ali su narodi pod rukovodstvom KPJ 27. marta u cijeloj zemlji demonstrirali protiv pakta i vlade i jedinstveno manifestovali podršku slobodi, zahtijevajući raskid sa Osovinom i savez sa Sovjetskim Savezom. Stara vlada i Namjesništvo su demisionirali pod pritiskom naroda i javnosti, ali nova vlada i kralj nisu ništa uradili za užurbanu pripremu zemlje radi obrane. Mobilizacija je proglašena tek 7. aprila, tj. drugog dana napada na zemlju.

Takvim događajima u našoj zemlji Hitler se nije nadao, što se vidi iz izjave koju je dao kasnije: »Jugoslavenski udar iznenadio me je kao grom iz vedra neba. Kada mi je 27. marta saopštena novost, mislio sam da je to šala.«

V. čerčil je tada pred Centralnim savjetom Konzervativne stranke, prvi put u svojstvu njenog lidera, 27. marta završio govor riječima: »Ovde i u ovom trenutku imam jednu veliku vest za vas i za celu zemlju. Jugoslo-

[55] V. *I. Lenjin,* Izabrana dela, tom 13, Beograd 1960, 348.

[S8] Isto, 443.

venska nacija je rano jutros našla svoju dušu. U Beogradu je izvršen prevrat i javlja se da su uhapšeni ministri koji su koliko juče otpisali čast i slobodu svoje zemlje. Taj patriotski pokret proizlazi iz gneva jednog odvažnog i ratničkog naroda zbog izdaje njegove zemlje koja je izvršena usled slabosti onih koji vladaju njime i niskih intriga sila Osovine [...]. Britanska imperija i njeni saveznici će se boriti za zajedničku stvar s jugoslovenskim narodom, i mi ćemo nastaviti zajedno da koračamo dok se ne izvojuje potpuna pobeda.«[87]

Aktivnost nove vlade usmjerena je na »neizazivanje« Njemačke i Italije i dalje priznavanje pakta, a na prijateljstvo prema susjedima, kako je istaknuto u Naredbi kraljevske vlade br. 1 od 31. marta.[38]

Još u god. 1940, pod pritiskom progresivnih snaga u zemlji, vlada Cvetković-Maček počela je diplomatsku aktivnost za uspostavljanje normalnih odnosa sa vladom Sovjetskog Saveza. Treba napomenuti da Jugoslavija od pobjede oktobarske revolucije do god. 1940. nije imala nikakvih diplomatskih odnosa sa SSSR. Zato je još značajnije što su ti odnosi krunisani uspjehom u god. 1940. U toj godini sklopljen je ugovor o trgovini i moreplovstvu i uz njega priložen protokol o trgovačkom predstavništvu Sovjetskog Saveza u Jugoslaviji i privremenoj trgovačkoj delegaciji Jugoslavije u Sovjetskom Savezu, kao i sporazum o robnoj razmjeni i plaćanju za 1940. i 1941. godinu. Najzad, 25. juna god. 1940. uspostavljeni su i diplomatski odnosi. Tada je na zasjedanju VII sesije Vrhovnog sovjeta SSSR, 1. avgusta god. 1940, predsjednik Sovjeta narodnih komesara i komesar za spoljne poslove V. M. Molotov u referatu iznio »da je uspostavljanje diplomatskih odnosa izvršeno na predlog jugoslovenske vlade, koji je bio rado prihvaćen od strane Sovjetskog Saveza [.. .]«.[39]

Nova vlada sa generalom Simovićem na čelu preduzela je odmah u Moskvi kod vlade SSSR mjere za zaključenje »ugovora o vojnom savezu i uzajamnoj pomoći«. Tada su bili u jugoslavenskoj delegaciji: dr Milan Gavrilović, ministar bez portfelja i poslanik u Moskvi, Božin Simić, specijalni izaslanik i Dragutin Savie, pukovnik i specijalni izaslanik. Pregovori su trajali nekoliko dana. Bitno je pitanje bilo naslov ugovora i njegova sadržina. Tada Sovjetski Savez nije htio pristati na ugovor o vojnom savezu, jer je želio pod svaku cijenu da otkloni i odloži ratnu opasnost sa svojih granica kao potpisnik »sovjetsko-njemačkog ugovora o nenapadanju«.[40]

U tom ugovoru SSSR i Njemačka su se obavezale:

1) Obje se zemlje-ugovornice obavezuju da će se suzdržavati od svakog nasilja, od svake napadačke akcije i svakog napadaja u odnosima jedne prema drugoj kako pojedinačno, tako i zajedno s drugim državama.

[87] V. *Čerčil,* Drugi svetski rat, tom III, 153 i 154.

[38] *Ešref Vražalić,* Okupacioni sistemi u Jugoslaviji u svjetlu međunarodnog prava, 32.

[58] *Slobodan Nešović,* Inostranstvo i Nova Jugoslavija 1941—1945, Beograd 1964, 46.

[40] Sovjetsko-njemački ugovor o nenapadanju sklopljen je u Moskvi 23. avgusta 1939. godine, a potpisali su ga: Ribbentrop, ministar spoljnih poslova Njemačke i Molotov, ministar spoljnih poslova Sovjetskog Saveza. Historija diplomacije, treći svezak, 160.

2) U slučaju da jedna od zemalja-ugovornica postane objekt ratnih akcija od strane treće države, druga zemlja-ugovomica neće podupirati ni u kakvom obliku tu državu.

3) Vlade obiju zemalja-ugovornica ostat će ubuduće u uzajamnom kontaktu zbog konzultacija, kako bi informirale jedna drugu o pitanjima, koja zadiru u njihove zajedničke interese.

4) Nijedna od zemalja-ugovornica neće sudjelovati ni u kojoj grupaciji država, koja je izravno ili neizravno uperena protiv druge zemlje.

5) U slučaju da nastanu sporovi ili sukobi između zemalja-ugovornica u pitanjima ove ili one vrste, obje će zemlje riješiti te sporove ili sukobe isključivo mirnim putem, pomoću prijateljske izmjene misli ili, u potrebnim slučajevima, putem obrazovanja komisije za uređenje sukoba.

Kako se vidi iz toga ugovora, Sovjetski Savez se obavezao da neće sudjelovati ni u kojoj grupaciji država, koja je neposredno ili posredno uperena protiv druge zemlje, a sklapanjem ugovora o vojnom savezu sa Jugoslavijom ugovorne odredbe iz sovjetsko-njemačkog ugovora bile bi prekršene. To vlada Sovjetskog Saveza nije htjela da učini.

Poslije pregovora od nekoliko dana u Moskvi, obje vlade posredstvom svojih opunomoćenih delegata sporazumjele su se da sklope »Ugovor o prijateljstvu i nenapadanju između SSSR i Kraljevine Jugoslavije«[41] čiji tekst glasi:

Član prvi. Dve ugovorne strane zajednički uzimaju na sebe obavezu da će se uzdržati od svakog međusobnog napada i da će poštovati nezavisnost i najuzvišenija prava, kao i teritorijalni integritet SSSR i Jugoslavije.

Član drugi. U slučaju agresije na jednu od potpisnica ugovora od strane treće sile, druga ugovorna strana preuzima na sebe da vodi prijateljsku politiku prema napadnutoj strani.

Član treći. Ovaj ugovor je zaključen na pet godina. Akonijedna od potpisnica ne nađe za potrebno da opozove sadašnji ugovor jednugodinu pre isteka roka, ugovor se automatski produžuje za idućih pet godina.

Član četvrti. Ovaj ugovor stupa na snagu odmah po potpisivanju. Ugovor treba da bude ratifikovan što je moguće pre...

Član peti. Ugovor je sačinjen u dva primerka...

Moskva, 5. aprila 1941. U ime Vrhovnog Sovjeta SSSR: V. M. Molotov, s. r. U ime Njegovog Vel. kralja Jugoslavije: M. Gavrilović, s. r.; B. Simić, s. r.; Savić, s. r.

Noću 5/6 aprila — subota na nedjelju — kada je ugovor potpisan, sve su važnije svjetske agencije kao: Rojter, Asošieted pres, Junajted pres,

[41] *Slobodan Nešović,* Inostranstvo i Nova Jugoslavija 1941—1945.
Potpisnici ugovora imali su ove funkcije: Molotov, predsjednik Sovjeta narodnih komesara i komesar za spoljne poslove; dr Milan Gavrilović, ministar bez portfelja i poslanik u Moskvi; Božin Simić, specijalni izaslanik i Dragutin Savić, pukovnik i specijalni izaslanik.

Avaia i druge preuzele tu vijest sovjetske agencije TASS. Jugoslovenski listovi 6. aprila nisu tu vijest saopštili.

Moskovska *Pravda* — organ CKSKP(b) — tada je objavila: »Potpisivanje novog pakta [...] ostaće u istoriji kao dokaz ne samo odlučnosti dve vlade da se sačuva mir već i da se spreči proširenje rata na nove teritorije.«[42]

Britanska agencija Rojter, 6. aprila, u Londonu je objavila: »Sa interesovanjem se očekuje reagovanje iz Ankare i Moskve. Činjenica da je jugoslavenska vlada baš sada potpisala ugovor sa Moskvom označava da će odnosi između dve zemlje uskoro biti mnogo prisniji« [.. .].[43]

Interesantno je navesti i mišljenje KP Švedske objavljeno u štokholmskom listu *Ni Dag:* »[...] Sovjetski Savez duže vremena pokazuje interesovanje za održanje mira na Balkanu. Nemački napad na balkanske države koje su želele da ostanu u miru, komplikuje odnose između ovih država«.

Podsjećajući da je Bugarska nešto ranije odbila sovjetsku ponudu da potpiše ugovor o uzajamnoj pomoći, dalje piše:

»Da je Bugarska pristala da potpiše taj ugovor, mnogo šta bi se izmenilo. Tada bi, možda, mir na Balkanu mogao biti spasen. Sovjetski Savez ima paktove o nenapadanju i prijateljstvu sa mnogo država, ali pakt s Jugoslavijom ima specijalno značenje, jer je potpisan u dramatičnom momentu.«[44]

Jugoslavija je zaključila pakt o prijateljstvu i nenapadanju i sa Mađarskom. Kada je Hitler vršio pritisak na Mađarsku da učestvuje u napadu na Jugoslaviju, tadašnji predsjednik mađarske vlade grof Pavle Teleki je 3. aprila 1941. godine izvršio samoubijstvo, zbog toga što nije htio da učestvuje u ovom napadu kao potpisnik pakta sa Jugoslavijom.[45]

Uticaj progresivnih snaga, sa KPJ na čelu, na vladu Jugoslavije urodio je plodom i podignut je ugled Jugoslaviji i njenim narodima u međunarodnim odnosima, kao faktoru sa kojim moraju računati ne samo sile Osovine, nego i sile Zapada, što se kasnije i realiziralo u narodnooslobodilačkoj borbi.

U međunarodnim odnosima 27. mart bio je signal progresivnim snagama za otpor fašizmu, što su kasnije događaji potvrdili, ne samo kod nas, u razvoju narodnooslobodilačke borbe, nego i u drugim zemljama. Uz to je taj događaj i napad na Jugoslaviju bio od neprocjenjive historijske važnosti za Sovjetski Savez, za snage socijalizma i za sve demokratske snage. Poznata je priprema Njemačke po planu »Barbarosa« za napad na Sovjetski Savez 15. maja, a do toga je vremena trebalo realizirati plan »Marita« prema Grčkoj i srediti stanje u Jugoslaviji.

[42] Isto, 46 i 47.
[43] Isto, 48.
[44] Isto, 47.
[45] Isto, 50.

Političke posljedice i kasnije ratne operacije u Jugoslaviji primorale su Hitlera da izjavi da »treba brzo intervenisati, ponovo postići politički uspjeh, jer je ovo bio prvi udarac novom poretku u Evropi«.[46] Zbog tih događaja i rata u Jugoslaviji, Njemačka je morala privući oružane snage za napad na Jugoslaviju, koje su bile namijenjene po planu »Barbarosa« za Sovjetski Savez. Dovlačenje, operacije u agresiji na Jugoslaviju, sređivanje, popuna i ponovno vraćanje na front za napad na Sovjetski Savez, primorali su Njemačku da odgodi agresiju za 22. juni, tj. sa zakašnjenjem od 38 dana. Šta to znači za međunarodne odnose i demokratske snage, neka pokažu tadašnji događaji: Njemačka ofanziva na Moskvu otpočela je prvog oktobra 1941. godine, umjesto 38 dana ranije, tj. u drugoj polovini avgusta, da nije bilo aprilske agresije i narodnog ustanka u Jugoslaviji; 15. oktobra pao je snijeg u Sovjetskom Savezu, pa su putevi bili raskvašeni i zemljište teško prohodno za njemačku motorizaciju i tenkove; 20. novembra naglo je zahladilo i temperatura je pala na minus 30 stepeni; Crvena armija je zadržala njemačke trupe, privukla sibirske trupe i pod surovom zimom 6. decembra prešla u protivofanzivu i odbacile njemačke armije 300 km od Moskve.

0 teškoćama na Istočnom frontu Hitler je na sastanku sa Musolinijem u Berlinu, 24. do 27. novembra, izjavio: »Opkoljavanje Moskve se nastavlja, oko nje je otpor vrlo žestok, jer klima i teren predstavljaju zapreke za razvijanje manevara [.. .].«[47]

Uz to je i Sovjetski Savez dobio 38 dana za pripreme radi odbrane zemlje, a to je bilo dovoljno za mobilizaciju.

Osim toga i narodni ustanak u Jugoslaviji ubrzao je proces poraza sila Osovine i pojačao koncentraciju snaga u Antifašističkoj koaliciji.

Tako je KPJ još više doprinijela revolucionarnoj praksi i teoriji i obogatila je mnoštvom formi i načina u sprovođenju u djelo zadataka proleterskog internacionalizma, koje je Lenjin ovako formulisao za Drugi kongres Komunističke internacionale:[48]

Prvo, potčinjavanje interesa proleterske borbe u jednoj zemlji interesima te borbe u svjetskim razmjerama;

Drugo, zahtijeva se od nacije koja ostvaruje pobjedu nad buržoazijom sposobnost i gotovost da radi svrgnuća međunarodnog kapitala podnese najveće nacionalne žrtve.

Jugoslovenski narodi su zaista i podnijeli te žrtve, jer je 10,8% stanovnika poginulo u ratu, a oko 25% ili tačnije tri miliona i 472 hiljade Jugoslovena je mučeno u okupatorskim logorima. Ali KPJ sa svojim narodima ostala je pobjednik i osnovala socijalističku zajednicu jugoslovenskih naroda. To je značaj Pete konferencije KPJ za međunarodne odnose
1 savremeni svijet.

* Zbornik NOR, tom II, knj. 2, Beograd, 456—472.

[47] Tajni arhiv grofa Ciana (1936—1942), Zagreb 1952, 481 i 490.

[48] V. *I. Lenjin,* Izabrana dela, tom 13, Beograd 1960, 572.

Mit a r Mil) ano vić

Tretman stanja u međunarodnom radničkom pokretu i socijalizmu u dokumentima Pete zemaljske konferencije KPJ

I

Ako je zaista poviješću verifikovana Hegelova misao da Minervina sova leti u predvečerje, u smiraj dana i u smiraj događanja, s pravom se možemo pitati o tome koliko smisla ima analiza nekih dokumenata *post festum,* tj. u trenutku kad su relevantne okolnosti u biti već razjašnjene. Nesumnjivo je da takva analiza ima kulturno-povijesnu vrijednost, vrijednost dakle s gledišta izučavanja povijesti ideja i njihova praktičkog učinka. Nas, međutim, prevashodno zanima ima li ta analiza kakvo značenje s obzirom na aktualne, teorijske i praktičke, pa i vatrene, raspre što se vode u savremenom socijalizmu shvaćenom i kao društvena stvarnost određenog broja zemalja i kao svjetskopovijesni pravac razvitka, a i oko njega. Marksizam se u biti ne bi razlikovao od tolikih drugih teorija društvenog razvitka, ako ne bi omogućavao sagledavanje suštine događaja još u samom njihovu toku. Marksizam kao naučni metod izučavanja društvenih fenomena omogućava najdublji zahvat i u savremeno društvo i u njegovu prošlost i budućnost. Ako je zaista tako, neodoljivo se nameće jedno: zašto? Zašto KPJ god. 1940. nije drukčije ocijenila odnose u međunarodnom komunističkom pokretu, razvitak socijalizma u SSSR-u itd., onako kako bi to danas učinila, onako kako to danas čini?

II

U prilazu suštini društvenih fenomena, a socijalizam sa staljinizmom kao svojom vrstom jedan je od njih, komunisti moraju polaziti od onoga sto je na određenom stupnju povijesnog razvitka povijesno relevantno. To nikako ne implicira nekritički prilaz i prihvatanje postojećeg kao pravog,

istinskog. S druge strane, parafrazirajući klasičnu izreku, možemo reći da društveni fenomeni vole da se skrivaju, bar savremenicima. Nema sumnje da je god. 1940, što se socijalizma tiče, bio povijesno relevantan onaj njegov pojavni oblik koji smo naknadno nazvali staljinizmom. Zbog toga je u očima istinskih revolucionara staljinizam mogao izgledati kao socijalizam sam, odnosno nije ni mogao drukčije izgledati. Tome je, svakako, doprinijela već pomenuta sklonost društvenih fenomena da se skrivaju, da nam poturaju svoju pojavnost kao svoju suštinu. Da bi se spoznala bit nekoga društvenog sistema potrebno je da se u društvenoj stvarnosti, makar *in statu nascendi,* pojavi nešto što u krajnjoj liniji znači njegovu negaciju. Za spoznaju biti staljinizma bilo je potrebno da se pojavi samoupravljanje kao negacija staljinizma u svim njegovim domenima — od organizacionog do političkog. Zbog toga nije bilo slučajno nego nužno što je staljinizam na teorijskom polju matiran tek pošto je to učinjeno u praksi jedne druge socijalističke zemlje, tj. poslije uvođenja samoupravljanja u Jugoslaviji (1950), a ne 1948. kada je, zapravo, KPJ dokazivala da je ona pravovjerna, tj. staljinistička i u teoriji i u praksi (seljačke radne zadruge su u osnovi imitacije kolhoza, način njihova osnivanja itd.). U tome je pravi odgovor na postavljeno pitanje, iako je još imao uticaja niz činilaca. Širem članstvu KPJ nisu bili poznati i dostupni ni podaci o mnogim veoma važnim događajima u samom Sovjetskom Savezu (čistke itd.). Možemo s pravom pretpostaviti da su bili dostupni najvišem rukovodstvu KPJ. Međutim, tada se to istinskim pobornicima socijalizma moglo činiti samo ekscesom protiv koga se bunio humanom, a nikako ispoljavanjem same biti jednog sistema. Ali strategijski razlozi nalagali su međunarodnom komunističkom pokretu, pa i KPJ, da se prave taktički ustupci, tj. da se u tom trenutku to što je tada, objektivno gledano, moglo biti shvaćeno samo kao eksces, kao čir na zdravu tijelu, ne objelodanjuje. Da je u tom trenutku bila moguća spoznaja biti sovjetskog razvitka, s pravom bismo mogli tadašnji komunistički pokret optužiti za makijavelizam i za ponašanje u skladu s maksimom — cilj opravdava sredstvo, koja znači potpunu negaciju humanuma kao biti komunizma. Bez obzira na subjektivne namjere, u tadašnjoj konstelaciji odnosa ustati protiv Sovjetskog Saveza objektivno je značilo ustati protiv komunističkog pokreta i socijalizma samog, a time unijeti strahovitu dezorijentaciju u redove komunista i proletera. Povijesna je činjenica da je god. 1940. dalje revolucionisanje svijeta bilo nezamislivo bez Sovjetskog Saveza, kao što je bez Sovjetskog Saveza bio nezamisliv i uspješan otpor fašizmu.

III

O relevantnosti neke teorijske ocjene povijesnog zbivanja sudimo na osnovu toga sadrži li ona maksimum povijesne svijesti toga vremena. Na osnovu toga kriterija možemo i moramo suditi o dokumentima Pete zemaljske konferencije KPJ. Međutim, kad je o tome maksimumu svijesti

riječ, moramo se zapitati: s obzirom na što? Jedini je pravi odgovor: maksimum povijesne svijesti toga vremena s obzirom na ono što je povijesno relevantno. Već je naglašeno da je god. 1940. povijesno relevantan bio i mogao biti jedino staljinizam koji je imao oreol istinskog socijalizma. Šta onda učiniti s Trockim i mnogim drugim ličnostima međunarodnog komunističkog pokreta i izvan toga pokreta, pa i s onim iz redova jugoslovenskog komunističkog pokreta, koji su između dva rata kritikovali ono što se zbivalo u Sovjetskom Savezu. Zar oni nisu izražavali maksimum povijesne svijesti toga vremena? Nikada ne smijemo ni samoj kritici nekritički prilaziti, izjednačavati kritike čije su polazne pozicije uzajamno veoma udaljene, pa, ponekad, i dijametralno suprotne. Upravo je o tome, u pravilu, riječ kad su u pitanju kritike sovjetskog razvitka iza god. 1930, između dva rata, razvitka u cjelini, a ne pojedinih događaja. Mislim na kritike iz toga perioda. Komunistički pokret koji je inaugurisao samoupravni razvitak nikada ne može prihvatiti trockizam u njegovim bitnim postavkama, pa prema tome ni kad je u pitanju gledanje na sovjetski razvitak između dva rata itd. Istinska kritika staljinizma bila je moguća, kako je već rečeno, tek s pojavom samoupravljanja kao teorijske i praktične negacije staljinizma. S obzirom na to, možemo opravdano iznijeti tvrdnju da je KPJ god. 1940. izražavala maksimum povijesne svijesti toga vremena.

Ovdje je nužno vratiti se Minervinoj sovi, zapravo pitanju je li ona u tom slučaju (KPJ god. 1940) poletjela u predvečerje. Mislim da je pokazano da to tada nije bio slučaj. God. 1940. bila je tačna ocjena koju je KPJ tada izrekla, kao što je npr. tačna i ocjena koju je KPJ (SKJ) o tome izrekla poslije god. 1948. i 1950, ocjena koja je bitno drukčija, iako nije dijametralno suprotna, budući da SKJ nikad nije prihvatio kvazinaučnu teoriju o etatizmu kao novom klasnom poretku. Međutim, iz toga se nikako ne može izvući zaključak da je svaka ocjena povijesnih fenomena data dok su ti fenomeni u razvitku tačna bez obzira na to, koje su je snage izrekle. Konkretno: tumačenje oružane intervencije u kolovozu god. 1968. u ČSSR, kao najvišeg izraza proleterskog internacionalizma na djelu, ne znači ni izražavanje onoga što je povijesno relevantno u smislu progresa, niti se njime izražava maksimum povijesne svijesti toga vremena. Prema tome Minervina sova ne mora uvijek poletjeti u predvečerje, iako to najčešće čini. Marksizam u Marksovoj, a ne Staljinovoj varijanti, omogućava Minervinoj sovi da poleti i u zoru i u toku dana. Naravno, odveć je rano da se donose kategorički sudovi, ali po svemu sudeći to je slučaj sa SKJ (KPJ) od god. 1948. i 1950. naovamo. Stoga u okviru savremenog socijalizma samo samoupravne snage izražavaju maksimum povijesne svijesti, i to utoliko više ukoliko su više samoupravne u pravom smislu te riječi. Da je tako može nam potvrditi i čitava lepeza uzajamno isključujućih se ocjena koje su nesamoupravne snage u savremenom socijalizmu do sada izrekle o jugoslovenskom socijalizmu.

IV

Kad je u pitanju valorizovanje neke ocjene situacije u kojoj su se nalazili međunarodni radnički pokreti u cjelini i međunarodni komunistički pokret posebno i socijalizam sam, a kad ta ocjena potiče iz god. 1940, najveću pažnju svakako valja posvetiti ocjeni karaktera zbivanja u Sovjetskom Savezu. Od toga, uostalom, zavisi ocjena svih ostalih relevantnih činilaca koje smo pomenuli. Srž ocjene sovjetskog razvitka u dokumentima Pete zemaljske konferencije sadržana u ovoj formulaciji:

»Narodi velike zemlje Sovjeta pobjednički su završili izgradnju socijalizma .. .«*. Gotovo da nije potrebno spominjati ko je prvi tu ocjenu izrekao zato što je to veoma dobro poznato. Naime, god. 1936. u referatu o donošenju novog ustava SSSR Staljin je izrekao tu tvrdnju, istina s malom ogradom, tj da je izgradnja socijalizma u Sovjetskom Savezu uglavnom završena.[2] Napomenimo uzgred da je Lenjin energično tvrdio da »ne možemo dati karakteristiku socijalizma« i podvlačio i u ožujku god. 1923. da je sovjetska zemlja socijalistička po onome što se hoće, a ne po onome što jest. Znači za nešto više od jedne decenije u zemlji Sovjeta ne samo što su dokučili teorijski šta socijalizam jest nego su to i realizovali. S drugog stanovišta možda su Staljinova ocjena i ocjena KPJ iz toga perioda i tačne. Naime, moguće je da je tadašnja sovjetska stvarnost predstavljala realizaciju socijalizma onakvog kakvim je tada zamišljan. Suvišno je i pominjati da to ni u kom slučaju nije bila realizacija socijalizma u izvornom, humanističkom, Marksovom smislu, tj. da nije bila riječ o društvu izgrađenom na samoupravnim osnovama.

Otcjepljenje baltičkih naroda i njihovo konstituisanje u samostalne države — republike ostaje nepobitan povijesni dokaz da za Lenjina samoopredjeljenje nacija do otcjepljenja nije bila taktička parola nego jedan od strategijskih ciljeva revolucije kojoj je bio na čelu. Poznato je da je u predvečerje drugoga svjetskog rata te krajeve Staljin anektirao, Poljsku podijelio s Hitlerom itd. Taj čin Rezolucija karakteriše kao oslobođenje 23 miliona radnih masa iz nacionalnoga i kapitalističkog jarma. Ni to objašnjenje nije autohtono nego je preuzeto tada zvanično sovjetsko, tj. Staljinovo obrazloženje.

U dokumentima V zemaljske konferencije Sovjetski Savez se uvijek pominje u najljepšem svjetlu, bilo kad su u pitanju vanjski, bilo kad su u pitanju unutrašnji aspekti njegove politike: Sovjetski Savez je najveći neprijatelj i opasnost za imperijalizam, njegova mudra staljinska politika mira, borbeni talas ugnjetenih masa je u tijesnom savezu sa Sovjetskim Savezom.

O tome koliko je bilo duboko uvjerenje da je tada u Sovjetskom Savezu sve u najboljem redu možda najbolje svjedoči to što se u telegramu Staljinu, upućenom sa V zemaljske konferencije, pozdravljaju slobodni i sretni

[1] Rezolucija Pete zemaljske konferencije KPJ, *Komunist,* 1/1946, 98.
[2] Vidi *J. V. Staljin,* Pitanja lenjinizma, Beograd 1946, 482 i d.

narodi SSSR. Razumljivo je da je apsurd govoriti o tome koliko mogu biti slobodni i srećni narodi u jednome sistemu u kome je u političkim čistkama po nekim svjedočanstvima (Saharov) stradalo 15 miliona ljudi. Godine 1940. čistke nisu bile na vrhuncu, ali isto tako nisu bile ni prestale.

U dokumentima V zemaljske konferencije nema ni *in nuce* kritičkog pristupa sovjetskom razvitku. Nema ni onih kritičkih opservacija koje i kod Staljina susrećemo, ali koje se uvijek odnose na ono sporedno, a nikad na ono bitno u sovjetskom razvitku. Pokušali smo pokazati da se tada, objektivno gledano, nije moglo drukčije misliti, da je tada zaista, kako se u Rezoluciji kale, SKP(b) bila najrevolucionarnija partija u historiji itd. A i da se moglo drukčije misliti zar je neko u zoru nastupajućih revolucionarnih borbi smio razoružati mase? O razoružanju masa bi se radilo da se god. 1940. reklo da u Sovjetskom Savezu nije autentični socijalizam, nego staljinizam.

Nasuprot potpunom prihvatanju svega što se zbivalo u Sovjetskom Savezu, kao ostvarenju najviših težnji čovječanstva, stoji kritika koja se u Rezoluciji upućuje drugovima u Srbiji zbog popularizacije tzv. zapadne demokratije, iako je nedvojbeno da je u uslovima staljinizma i taj stupanj demokratije nezamisliv.

V

Najveća pažnja posvećena je socijaldemokratskom dijelu međunarodnoga radničkog pokreta. Zapravo, danas gledamo na socijaldemokratiju kao na dio međunarodnog radničkog pokreta, no Rezolucija očito na nju tako nije gledala. Socijaldemokratija je okarakterisana kao reakcionarna, kao najvjerniji sluga i uporište imperijalista u prvom svjetskom ratu, kao najglasniji ratni podstrekač protiv Sovjetskog Saveza, kao otvoreno oruđe imperijalista za razbijanje radničkog pokreta. Naravno, nije teško identifikovati porijeklo takvih gledanja na socijaldemokratiju koja je znatno prije god. 1940. proglašena i za brata-blizanca fašizma. Krajnje nerazuman Staljinov stav prema socijaldemokratiji postao je i zvanični stav Komunističke internacionale, a zatim i svih njenih sekcija, od kojih je jedna bila i KPJ. Naročito negativan stav prema socijaldemokratiji došao je do izražaja na VI kongresu Komunističke internacionale (1928) da bi bio, bar u ekstremnim njegovim ispoljavanjima, ublažen na VII kongresu Komunističke internacionale (1935) koncepcijom Narodnog fronta koja je pružila mogućnost za saradnju sa svim antifašističkim snagama. Karakteristično je da je u Rezoluciji izostala razrada koncepcije Narodnog fronta u našim uslovima, iako je KPJ na tome uporno radila. Odbacivanje socijaldemokrati je imalo je niz negativnih posljedica i u praksi je značilo cijepanje redova radničke klase. Bez pocijepanih redova radničke klase teško je zamisliv npr. dolazak fašizma. Komunistički pokret u to vrijeme nije mogao prihvatiti činjenicu da se revolucionarnost radničke klase razvijenog Zapada počela ispoljavati na bitno različit način od klasičnog i

da je tu novu revolucionarnost radničke klase razvijenog Zapada socijaldemokratija bolje izražavala nego komunističke partije toga doba, partije koje su se čvrsto držale šablona napravljenih na osnovu iskustva jedne revolucije koja je bila izrazito antišablonska. Komunističke partije su tada revolucionarnost vezivale za barikade, ne uviđajući da se na barikadama u prvom redu rješava pitanje vlasti, a da prelaz vlasti iz jednih ruku u druge ne mora značiti i promjenu društvenog bića jedne zemlje, iako je taj prelaz vlasti neophodan uslov za posljednje. Zbog toga tada socijaldemokratiji nije mogao ni biti priznat dignitet revolucionarne snage. U srcu svih revolucionarnih gibanja viđeni su samo komunisti, ugnjeteni su se okupljali oko komunista itd., revolucionarna gibanja nisu mogla biti drukčije zamišljena osim u tijesnom savezu sa Sovjetskim Savezom. Naravno, tada niti je postojala, niti je bila zamisliva nova ljevica koja kvalifikativ imperijalistički daje i nekim potezima Sovjetskog Saveza, npr. okupaciji ČSSR.
Slijedeći lenjinsku tradiciju, koju je i Staljin donekle preuzeo, Rezolucija posvećuje značajnu pažnju seljačkom činiocu u revolucionarnim gibanjima. Svakako, na to je uticala socijalna struktura jugoslavenskog društva u kojoj je seljaštvo prevladavalo. O revolucionarnom potencijalu seljaštva Marks i ne govori, pa je tu zapravo riječ o jednoj Lenjinovoj inovaciji. U Rezoluciji se daje slika samoosvješćivanja seljaka u pravcu spoznaje zajedništva interesa sa radničkom klasom i *vice versa.* Na seljaštvo i ugnjetene narode gleda se kao na saveznike radničke klase u borbi za svrgavanje imperijalizma. Naravno, tek je danas jasno da svaka socijalna revolucija socijalističke provenijencije plaća obol utoliko veći ukoliko je seljački elemenat u njoj imao jači uticaj. Rezolucija je daleko od stava po kome bi seljaštvo bilo ili moglo biti samostalan akter revolucionarnog preporoda.

VI

Rezolucija jedne komunističke partije, Rezolucija koja ima programski karakter, nezamisliva je bez ocjene perspektiva i mogućnosti daljeg revolucionisanja svijeta. Zbog toga je razumljivo što je Rezolucija V zemaljske konferencije KPJ tome pitanju posvetila znatnu pažnju. Na dalje revolucionisanje svijeta gleda se kao na zajednički rezultat djelovanja različitih snaga: radničke klase, seljaštva i pokreta kolonijalnih naroda za nacionalno oslobođenje. Naravno, proces revolucionisanja i socijalističkog transformisanja zamišlja se samo uz snažan oslonac na Sovjetski Savez kao na činilac od primarnog značaja u tome procesu.
Iz Rezolucije je sasvim vidljivo da je KPJ god. 1940. bila načisto s činjenicom da se svijet nalazi pred snažnim revolucionarnim gibanjima koja će značiti veliku promjenu na njegovoj političkoj karti. Međutim, simptomatično je i signifikativno da se u Rezoluciji nigdje ne govori ni o različitim putevima u izgradnji socijalizma, ni o različitim načinima izvođenja

socijalističke revolucije, ali se nigdje ne govori ni o sovjetskom iskustvu u izgradnji socijalizma i putevima Oktobra kao obaveznim, pa ni kao uzornim za buduće socijalističke zemlje. Suvišno je naglašavati da je to bilo u suprotnosti sa Staljinovom i Kominterninom koncepcijom koji su od Oktobra i sovjetskog iskustva napravili obavezan kliše koji je u to vrijeme svaka komunistička partija propagirala u svojim dokumentima. U takvom stavu KPJ vidimo svojevrsnu ideološku gerilu. Nemoguće je, naime, bilo prihvatiti kliše revolucije s obzirom na to da je bilo sasvim jasno da revolucija razbije sve klišeje, ali je isto tako bilo krajnje neoportuno izjasniti se protiv tih klišeja.

Povijest je potvrdila uzajamnu dijalektičku vezu između borbe zavisnih i eksploatisanih naroda za oslobođenje i emancipaciju i procesa dezintegracije i rušenja imperijalizma u tome smislu što proces nacionalne emancipacije nužno znači udaranje u same temelje imperijalističkog sistema. Kasniji razvitak potvrdio je tezu da je »mir«, kako ga zamišljaju imperijalisti, zasnovan na kolonijalnom porobljavanju u izmijenjenoj formi, tj. kao neokolonijalizam koji čini da se nacionalna emancipacija kolonijalnih naroda zaustavila na pola puta.

Svakako valja pomenuti da u Rezoluciju nije ušla tada neprestano ponavljana teza o apsolutnom osiromašenju radničke klase, koja je označavala i njeno neprekidno materijalno siromašenje. Ta teza bila je izrazito staljinistička i predstavljala je grubu vulgarizaciju Marksove teze o osiromašenju radničke klase koji je pod tim mislio prije svega na duhovno osiromašenje.

Kao što smo već istakli, socijaldemokratija je potpuno isključena u funkciji faktora u strategiji borbe za socijalizam. U funkciji političkog reprezentanta težnji radničke klase, u funkciji avangarde radničke klase, vide se samo komunističke partije. S obzirom na kvalifikative koji su dati socijaldemokratiji potpuno je razumljivo što je izostala i sama pomisao na mogućnost saradnje komunista i socijaldemokrata.

VII

Kineska revolucija, jedna od tri dosadašnje autentične revolucije (oktobarska, jugoslovenska, kineska), koja je god. 1940. imala za sobom gotovo dva desetljeća trajanja pomenuta je u ovoj artikulaciji:

»Oslobodilačka borba kineskog naroda protiv japanskih osvajača ohrabruje i podiže u antiimperijalističku borbu cjelokupni kolonijalni svijet.«[3]

Takva artikulacija nesumnjivo je tačna, ali i insuficijentna zato što je tada oslobodilačka borba bila samo jedan aspekt kineske socijalističke revolucije. I tu vidimo svojevrsnu ideološku gerilu. Naime, kineska revolucija, budući autentičnom revolucijom, u svome razvitku po imanentnoj logici toga razvitka samog počela je odbacivati Staljinove i Kominternine klišeje i tako došla u duboki sukob sa Staljinom, Kominternom, sa »centrom

[3] Rezolucija ... *Komunist* 1/1946, 99.

svjetske revolucije«. Gerila je u tome što se spominje samo onaj aspekt kineske revolucije oko koga nema spora, a ne govori se uopšte o tome da je u pitanju istinska revolucija čija iskustva, uzgred budi rečeno, međunarodni komunistički pokret ni do dana današnjeg nije uspješno apsolvirao, niti joj je dao odgovarajući dignitet, bar to međunarodni komunistički pokret u cjelini nije učinio.

VIII

Danas više u našoj savremenoj društvenoj znanosti ne postoji spor oko toga da je Komunistička internacionala doživjela duboku unutrašnju transformaciju u toku koje se pretvorila u prvom redu u moćno oruđe u rukama SKP(b) i Staljina lično, pa je tako zapravo započela tradicija koje se međunarodni komunistički pokret ni do dana današnjeg nije potpuno oslobodio. Poznato je da je Komunistička internacionala donijela apsurdnu odluku o raspuštanju KP Poljske, da se sukobila s kineskom revolucijom, da se pripremala da raspusti KPJ. U Rezoluciji i telegramu Dimitrovu, predsjedniku Kominterne, međutim, daje se najviša ocjena, ispravnost nekih akcija KPJ potkrepljuje se činjenicom da je Kominterna o tome već izrekla potvrdan sud. Posebno se ističe pomoć što ju je Kominterna pružila našoj Partiji u akciji njenog čišćenja od štetočinskih, frakcijskih i antipartijskih elemenata, pominje se npr. i pokušaj likvidacije KPj raspuštanjem ilegalnih partijskih organizacija (1937), iako je mnogo veća opasnost za KPJ dolazila otuda što ju je Izvršni komitet Kominterne kanio rasformirati, zapravo je već bio donio takvu odluku. Zahvaljujući u prvom redu i ponajviše Titu, do toga nije došlo. Čini mi se da nam razmišljanje o tome šta bi se dogodilo da je KPJ rasformirana veoma pomaže da na marksistički način shvatimo ulogu velikih ličnosti u povijesti, u konkretnom slučaju ulogu Josipa Broza Tita. Nesumnjivo je da je mnogo toga što je rezolucija sadržavala o Kominterni bilo istina, iako ne i istina o njoj u cjelini, koja je bila poznata najvišim rukovodiocima KPJ. Strategijski razlozi nalagali su da se napravi taj taktički ustupak. Zahvaljujući razvitku samoupravljanja, KPJ je izrekla cijelu istinu i o Komunističkoj internacionali i o cjelokupnoj dosadašnjoj povijesti socijalizma.

IX

Na osnovu dokumenata V zemaljske konferencije stiče se dojam da je povjeernje KPJ u ličnost Josifa Visarionoviča Staljina bilo potpuno i ničim uslovljeno, a time i uvjerenje da su sve akcije, iza kojih je stajao, bile komunističke *par exellence.* Signifikativno je kako je u Rezoluciji izražen zadatak koji stoji pred KPJ: »[...] stvarati i čeličiti Partiju u borbi onako kako nas je učinio veliki Lenjin, kako nas uči veliki Staljin, stvaraoci najrevolucionarnije partije u historiji — SKP(b)«.[4] Posebno je danas

[4] Rezolucija... *Komunist,* 1/46, 117.

pitanje koja je partija u dosadašnjoj povijesti borbe za socijalizam najrevolucionarnija. Možda to SKP (b) Lenjinovog perioda trajno ostaje, ali i to možda samo po onome što je SKP(b) htjela, a ne i po onome što je ostvarila. U telegramu Staljinu ističe se: [...] »Ti i Lenjin stvarajući Komunističku internacionalu [.. .]«* i dalje: »Nema na svijetu te mjere kojom bi se mogao izmjeriti dug koji proletarijat duguje Lenjinu i Tebi — nastavljaču njegovog, Marksovog i Engelsovog djela.«[8] Iz te posljednje formulacije je očito da se prihvata implicitno sovjetsko stanovište o četiri klasika i da se na Staljina gleda ne samo kao na nastavljača Lenjinovog nego i kao na nastavljača Engelsovog, pa, čak, i Marksovog djela. Staljin se svaki put pominje zajedno sa Lenjinom kao stvaralac SKP(b), Komunističke internacionale, i jednom i drugom se daje isti atribut — veliki. Takvo gledanje se potpuno poklapa sa zvaničnim gledanjem u to vrijeme na Staljinovu ulogu, gledanjem koje je najbolje izraženo u Kratkom kursu Historije SKP(b). Suvišno je napominjati da je npr. za stvaranje Komunističke internacionale niz rukovodilaca SKP(b) zaslužniji od Staljina. To se isto tako s punim pravom može reći i za stvaranje same SKP(b). Po svemu sudeći i ovdje se na određen način potvrđuje marksistička istina da se prirodne etape u društvenom razvitku ne mogu preskakati. KPJ nije u svome razvitku mogla preskočiti etapu u kojoj se smatralo da nema mjere kojom se može izraziti dug proletarijata Josifu Visarionoviču.

KPJ (SKJ) se nikad nije ustručavala da se sa povijesne distance osvrne na ono što (ni)je činila u prošlosti i nikada se nije bojala rezultata toga osvrtanja. To se podjednako odnosi na njenu teorijsku i praktičnu aktivnost. Ona nema nikakvog razloga da ne prizna da se god. 1940. nalazila u teorijskoj orbiti Staljina i SKP(b) što gledano s kraja drugog desetljeća 20. stoljeća nije nikakvo zlo, ali bi bilo katastrofalno da to KPJ (SKJ) nije već učinila. Bilo bi to katastrofalno ne samo za nju kao partiju u velikom povijesnom smislu riječi, nego i za sam međunarodni komunistički pokret u cjelini. Međutim, ovdje treba ukazati na jednu činjenicu koja nam se s obzirom na sadašnje stanje i perspektive razvitka odnosa u komunističkom pokretu i među socijalističkim zemljama čini veoma značajnom. Naime, činjenica je da KPJ (SKJ) nikada u svojoj praktičnoj djelatnosti nije predstavljala staljinističku političku snagu. Naprotiv, u praksi je, to izrazito dolazi do izražaja od god. 1937. naovamo, bila izrazito antistaljinistički usmjerena bez čega bi bila nezamisliva i god. 1948. i 1950. itd. To je bilo moguće zato što je KPJ (SKJ) uvijek imala zdravo jezgro i što od god. 1937. naovamo nije prekidala najčvršću vezu sa pravom socijalnom bazom avangardne partije, tj. sa radničkom klasom.
Analiza dokumenata V zemaljske konferencije ukazuje nam na to da danas ne bismo smjeli biti kategorični u izricanju sudova o fenomenima međunarodnog radničkog pokreta i savremenog socijalizma jer ne možemo biti sigurni hoće li Minervina sova ovoga puta poletjeti u predvečerje ili ranije.

[5] *Proleter*, Beograd 1968, 758.
[8] Isto, 759.

Ljubinka Čirić-Bogetić

Odluke Pete zemaljske konferencije KPJ o radu među ženama i njihova realizacija u periodu 1940-1941.

U procesu idejno-političkog i akcionog sazrevanja revolucionarnog pokreta naših naroda pre drugog svetskog rata i traženja adekvatnih sadržaja i oblika klasne borbe, koji će omogućiti Komunističkoj partiji Jugoslavije da postane predvodnik u borbi radničke klase i ostalih nacionalno ugnjetenih i eksploatisanih masa naše zemlje, značajno mesto ima V zemaljska konferencija Komunističke partije Jugoslavije, održana u Zagrebu od 19. do 23. oktobra 1940. godine. Čvrsta orijentacija Partije na demokratsku aktivizaciju masa, naročito u periodu 1937—1940. godine, stvorila je uslove da se na tome istorijskom skupu postavi i pitanje političkoga i celokupnog društvenog položaja žena ravnopravno sa ostalim najvažnijim pitanjima partijske politike. U uslovima komplikovane međunarodne i unutrašnje političke situacije, u predvečerje i na početku drugoga svetskog rata, politički rad među ženama dobijao je poseban značaj.[1] Borba za potpunu ravnopravnost žena postavljena je kao revolucionarni zadatak na kome treba da se angažuje cela Partija.

Skraćenice :

Arhiva Centralnog odbora Antifašističkog fronta žena Jugoslavije — ACO AFŽJ
Arhiv instituta za radnički pokret, Beograd — AIRP
Fond alijansa ženskih pokreta — f. AŽP
Istorijski arhiv CK Saveza komunista Srbije — IA CK SKS

[1] Na savetovanju rukovodećeg aktiva KPJ, 9. i 10. juna 1939. godine u blizini Ljubljane, podizanje ženskih partijskih kadrova postavljeno je kao najvažniji organizacioni zadatak; njihova jača afirmacija naročito je potrebna zbog približavanja rata (*Proleter,* januar — februar 1940. godine). Usp. *Bosa Cvetić,* Komunistička partija Jugoslavije i žensko pitanje, Beograd 1960, 16; Pregled istorije SKJ, Beograd 1963, 270.

Već u vreme pripremanja V zemaljske konferencije, kada su održavane pokrajinske partijske konferencije, postavljeno je pitanje rada među ženama i specijalnih zahteva žena, a njihovo pripremanje za ulazak u Partiju smatrano važnim pitanjem partijske politike u ondašnjoj situaciji. Pri tom je samo VIII partijska konferencija KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak ocenila rad sa ženama kao jedan od najboljih sektora partijske delatnosti.[2]

Na Pokrajinskoj konferenciji KPJ za Makedoniju neravnopravnost žene posmatrana je kao mnogovrsno ropstvo, pa je stoga učešće žena smatrano značajnim ne samo u borbi za ženska prava i za ostala prava radnog naroda, već i u borbi za nacionalnu slobodu i ravnopravnost makedonskog naroda. Uporedo sa radom među makedonskim ženama, seljankama i građankama, Konferencija smatra da KPJ treba da preduzme mere i za rad s Turkinjama i Albankama koje sačinjavaju znatan procenat stanovništva u Makedoniji.[3]

[1] Na VIII pokrajinskoj konferenciji KPJ za Crnu Goru, Boku, Sandžak, Kosovo i Metohiju zaključeno je u vezi s radom među ženama: a) Mora se pristupiti ozbiljnom radu među radnim ženama u varoši i na selu; b) u svim akcijama treba isticati i privlačiti i žene, vodeći neumornu borbu za ostvarenje načela »za jednak rad jednaka piata«, postavljajući i specifične zahtjeve žena; v) U isto vrijeme treba voditi i akcije svih zena za opšta ženska prava, pravo glasa, ravnopravnost pred zakonom i tome slično.

Na I konferenciji Komunističke partije Hrvatske usvaja se u celini i u pojedinostima politička linija CK KPJ o pitanju rada među ženama i ističe štetnost odvajanja toga sektora rada od Partije. »Zato Konferencija stavlja u zadatak svima jedinicama i forumima, od najnižeg do najvišeg, da postave pitanje rada među [...] ženama [...] Svaki član Partije treba i mora da izuči liniju Partije po pitanju rada među [...] ženama. Stvarati samostalne i masovne [...] ženske pokrete u borbi za njihova specifična prava, koja im današnji reakcionarni režim oduzima [...] Iz pravilno postavljenog rada među [...] ženama, iz njihovih masovnih akcija stvoriti ćemo Partiji rezervoar za pritok novih članova.«

U rezoluciji partijske konferencije KPJ za Bosnu i Hercegovinu kaže se: »Part, org. moraju mnogo ozbiljnije pristupiti radu među radnim ženama. Potrebno je uvlačiti žene u sve akcije, vodeći neumornu borbu za ostvarenje načela: za jednak rad jednaka piata, i postavljati uvek i specijalne zahteve žena. Potrebno je i dalje voditi akcije za opšta ženska prava (pravo glasa, ravnopravnost pred zakonom itd.).

Partijske organizacije moraju posvetiti više pažnje pripremanju žena za ulazak u Partiju i uzimati sve poštene i borbene radne žene u Partiju.«

Rezolucija VI pokrajinske konferencije za Vojvodinu napominje: »Da bi se uklonio nedostatak rada na ženskom sektoru uvlačiti što veći broj žena u Partiju, osposobljavati ih za akciju, vaspitavati ih kao kadrove i na taj način osigurati njihovo rukovodstvo u datoj situaciji i u slučaju preuzimanja rada na svim sektorima« (*Proleter,* br. 9—10—11, oktobar—novembar—decembar 1940. god.).

* Rezolucija na Pokrajinskata konferencija od KPJ vo Makedonia. »Eden ot najizostajenite sektori na našata rabota e rabota megju ženite. Stvarajme na ženski druževstva pod razni formi i so različni celi spored mesnite uslova e isto taka važna zadača na partijnite organizacii. Robstvoto na makedonkata e mnogovrsno. Nezinoto izdignajne i učastie kako vo borbata na rabotničkata klasa tako i vo opščo nac. borba za sloboda i ravnopravie na mak. narod e potrebno i ne moži da se pomini bez nea. Usporedno so rabotata megju makedonskata žena, selanka ili gragjanka, da se prevzemat merki za turkijnite i albankite, koji seg eden ne mal procenat od opstoto naselenie vo Makedonia. Potcenuvajne i neseriozno otnošenie za opstestvenata i borbena rola na makedonskata zena i zatvorajne vratite na partijata za ženi e antipartijen postupak i prečka za pravilno postavuvajne na nacionalno» prašanje koji nemože da si dozvoli ni edna partijna organizacija« (*Proleter,* br. 9—10—11, oktobar—novembar—decembar 1940. god.).

U rezolucijama svih osam pokrajinskih partijskih konferencija (za Srbiju, Hrvatsku, Sloveniju, Makedoniju, Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru, Vojvodinu i Dalmaciju) određena je linija Partije i u tzv. ženskom pitanju s obzirom na osobenosti situacije u svakoj pokrajini.

Na V zemaljskoj konferenciji, u izveštaju o organizacionom pitanju, drug Tito je upozorio da ženskom pitanju »nažalost« naši drugovi u nekim organizacijama još uvek ne posvećuju dovoljno pažnje. Istakao je da je PK Crne Gore, koji je objektivno imao najmanje uslova, za taj rad pokazao veće razumevanje. U crnogorskim partijskim organizacijama 1940. godine bilo je više od 50 žena.[4]

Referat koji je drugarica Vida Tomšić podnela na ovoj konferenciji[5] pružio je delegatima iscrpnu analizu opšteg položaja žena u Jugoslaviji, stanja u ženskom pokretu i marksističkih teoretskih osnova i stavova Komunističke partije prema ženskom pitanju i prema raznim građanskim i malograđanskim strujama u ženskom pokretu.

U referatu se insistiralo na klasnim uzrocima podređenosti i ugnjetavanja žene, a perspektiva konačnog rešenja toga pitanja sagledavana je u otklanjanju njegovih korena, u ukidanju privatne svojine i klasnog društva, u ostvarenju socijalističkih društvenih odnosa. Stoga se polazilo od postavke da i borba žena protiv položaja u kome se nalaze jedino može da bude efikasna ako je povezana sa borbom proletarijata. Druge klase i njihove političke organizacije mogu pružiti ženama samo sitne i kratkotrajne reforme, koje ne diraju u osnove njihovog ugnjetavanja. Stoga je žensko pitanje postavljeno kao deo borbe radničke klase koje može biti rešeno tek proleterskom revolucijom.[6] I ako su polazili sa te platforme, komunisti na V zemaljskoj konferenciji postavljali su žensko pitanje i kao posebno pitanje, jer a) objektivno u jugoslovenskom društvu žensko pitanje egzistira kao posebno pitanje i traži svoja rešenja, i b) pravilnim postavljanjem pitanja Komunistička partija Jugoslavije može oko posebnih ženskih zahteva da okupi nove snage, mase žena kao pomoć proleterskoj revoluciji.[7] To tim pre u novonastaloj situaciji na početku drugoga

[4] AIRP u Beogradu, fase. Materijal sa Pete zemaljske partijske konferencije.

[5] V. Tomšič, Referat o ženskom pitanju na V zemaljskoj konferenciji (fotokopija) — Istorijski arhiv CK KPJ — br. 160 — Peta zemaljska konferencija.

[8] Konstatacija da je klasni društveni sistem nosilac ženske neravnopravnosti i da će se njegovim uništenjem ravnopravnost žene brzo i lako rešavati u punom svom obimu, bila je opšteprihvaćena u komunističkom pokretu toga doba. Svi činioci od kojih zavisi položaj zene u društvu, sva složenost te društvene pojave, nisu tada mogli biti sagledani, jer je problem bio u početnom stepenu razmatranja u nas, a sovjetska praksa bila je glorifikovana i smatrana savršenim uzorom.

[7] Žene Hrvatske u radničkom pokretu, Zagreb 1967, 264, dok. 346. — Iz referata Georgija Dimitrova na VII kongresu Kominterne 1935. — Jedinstveni front i žene: sličan *stav po pitanju* ženskog pokreta — »Nastojeći da uvučemo radne žene u revolucionarni pokret, mi se ne smijemo bojati da u tom cilju stvaramo pojedine ženske organizacije tamo gdje je to potrebno. Predrasuda, da tobože treba likvidirati ženske organizacije u kapitalističkim zemljama, koje se nalaze pod rukovodstvom komunističkih partija, u ime

svetskog rata, kada su mobilizacija, nestašica životnih namirnica, skupoća izazvana inflacijom, pojačanim izvozom u fašističke zemlje i spekulacijom namirnicama, besposlica i druge teškoće uticale veoma nepovoljno na život većine žena, od radnica do građanskih žena. Sve je to izvlačilo žene iz dotadašnje letargije i pojačavalo njihovo interesovanje za aktivan politički život.

Komunisti su na V zemaljskoj konferenciji precizirali koje ženske zahteve treba da uvrste u svoj program.

Posmatrajući žensko pitanje kompleksno, u svoj njegovoj složenosti, istakli su kao primarne ove zahteve:

1) Zaštitu materinstva; ukidanje svih razlika među bračnom i vanbračnom decom.

2) Ukidanje dvojnoga morala u našem javnom i privatnom životu; uvođenje građanskog braka i mogućnost razvoda.

3) Pravo na rad, za jednak rad jednaka piata, zaštita žena na radu, zaštitno zakonodavstvo, pristup ženama u sva zvanja koja odgovaraju njihovoj stručnosti i sposobnosti.

4) Priznanje svih političkih prava, pre svega prava glasa, što predstavlja najvidniju, najglasniju, najizraženiju afirmaciju žene kao punopravnog građanina i jedno od najelementarnijih političkih prava savremenog civilizovanog sveta.

Analizirajući nepovoljan položaj žene u predratnoj Jugoslaviji, drugarica Vida Tomšič je težak položaj radnice povezivala sa lošim stanjem u industrijskoj proizvodnji, a položaj seljanke sa stanjem seljačkog, pretežno usitnjenog i nerazvijenog gazdinstva.[8] Kod žena i domaćica radnika, malih zanatlija i činovnika, koje su ostale u svom domu, problemi su bili takođe mnogobrojni.[9]

U složenim spoljnopolitičkim i unutrašnjim uslovima Komunistička partija Jugoslavije stvarala je strateško-taktičku koncepciju revolucionarnog rada među ženama, koristeći se teorijom i iskustvima međunarodnoga revolucionarnog pokreta i revolucionarne borbe u Jugoslaviji. Rezultati poslednjih godina pokazivali su pojačano učešće žena u važnijim političkim akcijama, naročito počev od 1938. i 1939. godine.[10] Povećao se i broj žena u

borbe protiv 'ženskog separatizma' u radničkom pokretu je predrasuda koja je pričinjavala veliku Štetu. Treba potražiti najprostije, najgipkije forme u cilju stvaranja kontakta i zajedničke borbe revolucionarnih, socijaldemokratskih i progresivnih antiratnih i antifašističkih organizacija žena.«

[8] »Zaostalost, neznanje, nepismenost, vračarstvo i lakovernost, siromaština — to su glavne karakteristike života žene seljanke«. — (V. Tomšič, sp. referat.)

[9] »Skupoća, besposlenost, mnogobrojna slabohranjena deca, Školarine, bolesti, stambene prilike, neizvesnost i briga za starost, ekonomska zavisnost žene od muža onemogućavali su idilu patrijarhalne porodice« (Isto).

[10] Kao ilustrativne primere navodimo: Zbor žena 20. oktobra 1935. godine na dan otvaranja skupštine Boška Jeftića (*Politika,* 20. okt. 1935.) i istovremeno održavanje zborova za pravo glasa žena u Zagrebu, Skoplju, Splitu, Ljubljani, Novom Sadu i Šapcu (Žene u borbi, Beograd 1969, 63, izd. Konferencije za društvenu aktivnost žena Srbije).

članstvu KPJ, a njihovo držanje pred policijom bilo je dobro, često i herojsko. *(Proleter* je pisao o hrabrom držanju drugarice Cane Babović pred klasnim neprijateljem.) Ali rezultati su zaostajali za stvarnim mogućnostima.[11] U referatu na Konferenciji istaknuto je da je opšti politički nivo žena-članova Komunističke partije bio niži od prosečnog nivoa ostalog članstva.

Nova situacija u jesen 1939. godine i izbijanje rata u Evropi postavili su pred Komunističku partiju Jugoslavije i proletersku struju u ženskom pokretu nove probleme i zahtevali promene u radu sa ženama, što je jasno sagledano i na V zemaljskoj konferenciji. Uz direktnu opasnost od fašizma, jugoslovenskim narodima pretila je opasnost da budu uvučeni u rat na strani Engleske i Francuske. Stoga je Partija istakla u prvi plan borbu protiv imperijalističkog rata, protiv uvlačenja Jugoslavije u rat, za savez sa Sovjetskim Savezom. Sve je to ubrzalo proces političke diferencijacije u zemlji i u ženskom pokretu. Politička polarizacija žena u Jugoslaviji pred drugi svetski rat kretala se uglavnom oko tri kategorije partija: klerikalnih i fašističkih, liberalnoburžoaskih i komunističke.

Pred drugi svetski rat formiran je u Beogradu ženski antikumunistički pokret, koji nije uspeo da okupi znatniji broj žena.[12] Isto tako bio je mali broj, pretežno srednjoškolki i studentkinja, pod uticajem Ljotićeve fašističke organizacije »Zbor«.[13] One su, slično kao klerikalno orijentisane žene u Sloveniji i Hrvatskoj, insistirale na »čuvanju tradicionalnog građanskog morala«, na »opasnosti koja preti porodici«, govoreći »o jedinom ženinom prirodnom pozivu« i o potrebi da se čuva »nekakvih ženskih ekspozitura marksizma i komunizma« kakav je, npr., bio Dom visokoškolki u Ljubljani, ili »judeokomunističkog otrova« lista »Žene danas«[14] i si.

Druge dve grupacije, liberalnoburžoaska i komunistička, bile su brojnije i nalazile su se u ženskom pokretu i drugim ženskim organizacijama. Rukovodstva u njima bila su pretežno u rukama građanskih feministkinja.

Za vreme stvaranja širokoga antifašističkog fronta, u borbi za demokratizaciju, za žensko pravo glasa, za slobodu i protiv fašizma Komunistička

Štrajk jula 1935. god. u Fabrici čarapa u Subotici i 1935. god. u Beogradskoj tekstilnoj AD. U štrajku tekstilaca u Sloveniji 1935. godine bilo je 75%> žena.
U 1936. godini štrajkovi u tekstilnoj fabrici »Šumadija na Umci«, u fabrikama »Merima« u Kruševcu, »Tekstil« u Zemunu, u Fabrici hartije u Šapcu; poznati štrajkovi u tekstilnoj fabrici »Hermann Pollak« u Zagrebu, u Dugoj Resii Varaždinu itd. V. Tomšič, referat na V zemaljskoj konferenciji. *Bosa Cvetić,* KPJ i žensko pitanje, str. 24—33. Žena u borbi, 62, 71—74; Zene Hrvatske, dokument br. 415, 418, 421, 423, 427, 431, 433, 434, 437, 443, 451 itd.; 320, 321, 324, 325, 328, 332, 333, 336, 340, 348 itd.

[11] Broj žena u Partiji 1940. godine — prema ocenama drugarice Tomšič — još uvek nije zadovoljavao. U Sloveniji je od ukupnog članstva 10°/o žena, u Crnoj Gori 6%>, u Srbiji 10°/o, u Hrvatskoj 4%>, u Makedoniji 10%, u Vojvodini 5%>, a u celoj Partiji 6°/o (podaci izneti u referatu na V zemaljskoj konferenciji).

[12] AIRP, f. AZP, kut. 3, br. 46. — Spisak članica pokreta.

[ls] Plakat studentkinja AIRP, »Zbor«, f. A2P, kut. 2.

[14] Isto.

partija Jugoslavije razvila je široku saradnju sa svim ženama i građanskim ženskim organizacijama (ženski pokret u Srbiji, Hrvatskoj, Sloveniji, Jugoslovenski ženski savez, Udruženje univerzitetski obrazovanih žena i dr.). Nastupanjem fašizma, koji je odricao ženi svaku političku i ekonomsku slobodu, feminizam je sticao opravdanost i ugled.[15] Fašizam i reakcija ugrožavali su podjednako većinu žena. Ženski pokret u Jugoslaviji, već od 1935. godine, postao je značajna antifašistička organizacija. Razvijao se u svim krajevima Jugoslavije, mada je pokazivao i izvesne specifičnosti s obzirom na sredinu u kojoj je delao. Npr. u Crnoj Gori ženski pokret bio je formiran 1936. godine. U Podgorici je postojalo feminističko udruženje, ali za Crnu Goru nije bilo karakteristično da se u feminističkim organizacijama traži najbolje rešenje za okupljanje žena i delovanje Partije. Mnogo su bile povoljnije sindikalne, narodnofrontovske i druge organizacije koje su doprinele veoma uspešnom političkom angažovanju Crnogorki i dovele ih u prve borbene redove Partije. U Crnoj Gori nije bilo feministkinja onako upornih u svome stavu, kakve su, na primer, bile feminikinje u Sloveniji i njihova cenjena predstavnica Alojzija Štebi, autor rada »Iz zgodovine ženskega gibanja«, ili beogradske feministkinje na čelu sa poznatom socijalnom radnicom Milenom Atanacković, ili feministkinje Zagreba, Vojvodine i drugih naših krajeva gde je u građanskim sredinama postojala tradicija borbe za ravnopravnost žena u okvirima buržoaskih političkih koncepcija.[16] Feministkinje u ženskom pokretu Jugoslavije prihvatale su saradnju sa naprednim, često komunistički opredeljenim ženama jer su u njima videle energične, borbene aktivistkinje, koje će, po obimu i intenzitetu relativno malom ženskom pokretu, dati novu snagu.[17] Na drugoj strani, komunistkinje su u ženskom pokretu videle podesnu legalnu organizaciju u kojoj će moći da vode borbu za ravnopravnost žene, a i više od toga — za narodna prava u najširem smislu.

Do 1939. godine ta saradnja odvijala se bez većih potresa. Njihove akcije mogle su da teku sinhronizovano na širokoj antifašističkoj platformi.

Ta saradnja se ispoljila, uz ostalo, i na Kongresu internacionalne feminističke alijanse jula 1938. godine u Kopenhagenu. Jugoslovenski ženski

[15] Žene Hrvatske, 264, dok. 346 — Iz referata Georgija Dimitrova na VII kongresu Kominterne 1935. — Jedinstveni front i žene. *Angela Vodetova,* Fašizam i žena, Beograd 1935.

[16] *Glas Crne Gore,* br. 1, 15. novembra 1939. Ženski pokret u Crnoj Gori zabranjen je još 1939. god. a policijske vlasti zabranile su i rad sekcija (cit. Žene Crne Gore u revolucionarnom pokretu 1918—1915). Autori J. Bojović, R. Jovanović, Z. Lakić, R. Pajović, S. Stanišić, Titograd 1968, 85.

[17] I u izveštaju Alijanse ženskog pokreta u Kraljevini Jugoslavije za period 1935—1939. godine kaže se: »Saradnja sa omladinom, koja unosi svežinu, jaku veru i inicijativu u naš zajednički rad, postaje sve čvršća i sve prisnija. Mnoge akcije izvodi ona i samostalno. Naročito je aktivna omladinska sekcija Ženskog pokreta u Beogradu, koja predstavlja takoreći centar feminističke omladine. Ona učestvuje pored toga u svima akcijama, koje nose obeležje odbrane slobode i prava građana, i koje bude njinu odgovornost za neokrnjeno očuvanje nacionalnog dostojanstva, a koje organizuje omladina oba pola. Tako je uspostavljena veza između našeg pokreta i naprednih strujanja današnjice.« AIRP, f. AŽP, kut. 2, br. 21.

pokret bio je jedan od inicijatora da se na tom Kongresu, uz omladinsko, uvrstiti u dnevni red i pitanje ženskog prava glasa.[18] U jugoslovenskoj delegaciji bile su, pored starijih članica ženskog pokreta, i tri napredne omladinke (Jovanka Radaković, Eia Almuli iz Beograda i Erna Muzer iz Ljubljane). Njihovo istupanje na Kongresu veoma povoljno su ocenile starije članice pokreta.[19]

Povodom nacističke agresije na Čehoslovacku 1938. godine, Alijansa ženskih pokreta Jugoslavije uputila je pismo predsednici čehoslovačkog ženskog saveza gdji Plaminkovoj sa izrazima solidarnosti i podrške.[20]

Jugoslovenski ženski savez i njegova predsednica Leposava Petković uputili su 1939. godine raspis svim ženama Jugoslavije i pozvali ih da pomognu organizovanje odbrane zemlje. Navedeni su bili radovi koje žene mogu obavljati, a mesnim društvima dat je bio nalog da formiraju zajednički odbor radi izvršenja toga zadatka.[21] Ženski pokret u Beogradu uputio je novembra 1939. godine ženama Jugoslavije blanko-prijavu kojom se pozivaju žene Jugoslavije da se izjasne za koji se rad prvenstveno prijavljuju u slučaju izbijanja rata.[22]

Alijansa ženskog pokreta formirala je u mnogim mestima svoje organizacije i vodila energične akcije za ravnopravnost žene.

[18] AIRP, f. Alijansa ženskog pokreta — Beograd, Novi Sad (1937—1940.) red. br. 28, Beograd 19. V 1939. Internacionalna feministička Alijansa — Alijansi ženskih pokreta u Beogradu. Obaveštava da je predlog o stavljanju na dnevni red Kongresa prava glasa žena došao u dobar čas. Očekuju ih na kongresu; isto br. 36, Alijansa ženskih pokreta Beograd dostavlja Mme Kahrin Bompas u Londonu imena delegatkinja na kongresu u Kopenhagenu; Alojzija Štebi, Milena Atanacković, Mira Vodvarka, P. Albala i Jovanka Radaković.

[18] AIRP, f. AŽP, kut. 3. — br. 21. — Izveštaj o radu u kome Milena Atanacković kaže: »Prema izjavi svih prisutnih (naše omladinke) ostavile su nezaboravan utisak svojom ubedljivošću, žarom sa kojim se zalažu za ideje koje im na srcu leže, i voljom da se založe za pobedu naprednih shvatanja u svetu.« Borba žena Srbije za emancipaciju i ravnopravnost i njihovo učešće u revolucionarnom radničkom pokretu 1903—1941. godine.

[20] AIRP, f. A2P, kut. 2, br. 1. — Sadržina pisma: »Poštovana i draga gospođo, u teškim danima, koji su zadesili čehoslovačku, sve naše simpatije su na Vašoj strani, jer se borite za pobedu pravedne stvari. Naše su iskrene želje da ne klonete pred navalom neprijatelja i da ne popustite u odbrani vaših vekovnih prava [...] molimo Vas da primite ove naše redove kao izraz iskrenog i nepokolebljivog ubeđenja feministkinja Jugoslavije da mora konačno 'istina pobediti'.«

[21] Beograd 1939. Jugoslovenski ženski savez, st. sig. CK KPJ 86—93 XIII 3—1 (39). *Cirkular.*
Jugoslovenski ženski savez — pretsednik Leposava Petković (ženska).
Poziv ženama Jugoslavije da pomognu sprovođenje organizacije za odbranu zemlje. Navode se zadaci koje žene mogu obavljati i pozivaju se sva mesna ženska društva da sastave jedan zajednički odbor. Navodi se dužnost odbora i traži izveštaj o tome šta je učinjeno u vezi ovoga raspisa.

[22] AIRP, f. A2P. — 1939, IX Beograd
Formular
Milica Vojnović, Kralja Aleksandra br. 82 Beograd — ženama Jugoslavije.
Blanko prijava kojom se pozivaju žene Jugoslavije da se izjasne za koji se rad prvenstveno prijavljuju, u slučaju izbijanja rata.
Arhiva CO AFŽ br. 710, orig. 2 lista.

Alijansa je u periodu 1938—1939. godine povela brojne akcije, zajedno sa članicama stručnih ženskih organizacija, za odbranu prava žena u raznim strukama, pri čemu su omladinke prednjačile u borbenosti, odlučnosti i istrajnosti. Zahtevala je 3. II 1938. godine od ministra prosvete da se odredbom u novom finansijskom zakonu ukine zabrana udaje učiteljicama za neučitelje.[23] U tome je pokušala da dobije podršku i dra Vlatka Mačeka, potpredsednika vlade. Ali dr Maček je smatrao da celibat učiteljica ima pozitivne presedane u hrvatskoj prošlosti. Branio je i prioritet muških članova porodice prilikom zapošljavanja.[24]

U borbi protiv redukcije udatih činovnica i smanjenja njihovih piata, delegati Alijanse predali su pretsedniku vlade »Memorandum« sa statističkim podacima o brakovima državnih službenica i broju dece. Materijal za te podatke prikupile su organizacije ženskih pokreta u zemlji.[25] Zajedno sa još sedamnaest raznih udruženja, Ženski pokret je uputio proglas ženama državnim i samoupravnim službenicima, i poziv da se odupru Uredbi o ličnim i porodičnim dodacima državnih službenika od 1935. godine, po kojoj se oduzima deo ličnog dohotka udatim ženama. Borba za ostvarenje toga zahteva predstavljala je sastavni deo borbe za princip: »Za jednak rad, jednaka nagrada«.[26]

Uprava Ženskog pokreta predala je pretsedniku vlade i ministru spoljnih poslova zahtev da za stalnog delegata naše zemlje u Komisiji za socijalna pitanja pri Društvu naroda imenuje ženu.

Delegacija Alijanse posetila je 25. X 1938. godine ministra prosvete i podnela mu opširne zahteve u pogledu prosvetne politike. Ista delegacija bila je primljena i kod ministra socijalne politike. Intervenisala je 28. II 1939. godine kod ministra pravde, a malo kasnije kod potpredsednika vlade radi ženskog prava glasa.

Intervencija je uspela u pogledu ukidanja celibata za učitelje i naimenovanja potpredsednice Alijanse ženskih pokreta Milene Aatanacković za stalnog delegata u Komisiji za socijalna pitanja pri Društvu naroda.[27]

** AIRP, f. A2P (1939—1940), kut. 3, br. 21 — Izveštaj o radu Alijanse ženskih pokreta 1937—1940. godine; isto, f. A2P — Beograd — Novi Sad (1937—1940), kut. 3, br. 10 — Pismo ministru prosvete, predloži i napomene na čl. 33 tač. 8 finansijskog zakona u vezi celibata učiteljica, s molbom da ih razmotri i po mogućnosti realizuje; isto, f. AZP, kut. 3, r. br. 12 — Izveštava o ovoj akciji sve ženske pokrete u zemlji.

[84] AIRP, f. A2P, kut. 3, br. 4. — Zapisnik sa sednice upravnog odbora Alijanse ženskih pokreta u Beogradu 12. XI 1939. godine; Isto, izveštaj o radu Alijanse kut. 3, br. 21 (1937—1940).

[15] AIRP, f. AZP, kut. 3, br. 21. — Izveštaj o radu; Isto, kut. 3, br. 4 — Zapisnik sa sednice upravnog odbora.

'* Arhiv CO AFŽ, br. 704 — Proglas ženama državnim i samoupravnim službenicima; ANRP, f. A2P, kut. 3. — Protest dru Jovanu Radivojeviću, banu Dunavske banovine, protiv nepravednog otpuštanja žena iz državne službe zbog tzv. rešenja činovničkog pitanja; »2ena danas«, br. 29, avg.—sept. 1940. god. Glas poštarki na kongresu u Nižu: protest protiv oduzimanja službenicama dodatka na skupoću i ograničavanja prijema zena u državnu službu; 2enski svijet, br. 7—9, Zagreb, XI — *Dr Ana Prokop,* 2ene u javnoj službi: protiv uredbe od 16. IX 1935. i kasnijih uredaba kojima se oduzima udatim ženama nameštenicama deo plate.

[17] AIRP, f. A2P, kut. 3, br. 21. — Izveštaj o radu Alijanse.

Nije uspeo pokušaj Alijanse na Kongresu pravnika u Novom Sadu 1938. godine da se u rezoluciji o zakonskoj zaštiti vanbračnog deteta izjednače bračna sa vanbračnom decom.[28]

Udruženje univerzitetski obrazovanih žena Jugoslavije još na svom I kongresu u Zagrebu 9—11. novembra 1935. godine donelo je rezoluciju u kojoj zahteva: a) da se za postavljanje na pojedine položaje vodi računa samo o kvalifikacijama i sposobnostima bez obzira na pol; b) da se žene za isti rad podjednako nagrađuju kao muškarci i c) da kao svesni građani zemlje dobiju sva građanska i politička prava pri vođenju javnih i državnih poslova. U narednim godinama (1936—1941) insistiralo je na ostvarenju tih zahteva uz punu pomoć progresivnih žena i omladinki.[29] I pored svestranog angažovanja u svima akcijama ženskih organizacija, progresivne omladinke, pod direktnim uticajem Partije, zalagale su se za masovne akcije, bez kojih bi se ženske organizacije pretvorile u biro za intervencije i predstavke, bez mogućnosti da vode borbu za poboljšanje opšteg položaja žena — kako su to, nešto kasnije, konstatovale u jednom svom izveštaju.[30]

Najšire i najuspešnije bile su akcije onih ženskih društava koja su bila pod većim uticajem Komunističke partije. Zbog nemogućnosti da u okvirima ovoga rada damo celovitu ocenu njihove delatnosti, ravnomernu u odnosu na sve naše krajeve, a još manje da vrednujemo njihov pojedinačni doprinos opštoj narodnoj borbi, navodimo samo neke od mnogih akcija. U Hrvatskoj je ženski pokret (sa podružnicama u Karlovcu, Splitu, Bjelovaru, Slavonskom Brodu) delovao aktivno i bio jedan od punktova uticaja Komunističke partije.[31] Ali posle donošenja novog pravilnika Ženskog pokreta godine 1936, u kome je bila okrnjena samostalnost Omladinske podružnice, došlo je do sukoba između Uprave pokreta i naprednih omladinki. Kada je Ženski pokret 21. XI 1937. godine doneo odluku o raspuštanju Omladinske podružnice,[32] taj gubitak partijskog uporišta za masovni rad u legalnim mogućnostima nadoknađen je aktiviziranjem naprednih žena u drugim legalnim organizacijama, pre svega u tadašnjem »Društvu za prosvjetu žene«.[33]

[28] Isto, kut. 2, br. 21. — Izveštaj predsedništva Alijanse ženskih pokreta (1937—1939).

[29] AIRP, arhiva CO AF2J, br. 707 — Rezolucija Udruženja univerzitetski obrazovanih žena Jugoslavije.

[so] ACO AF2J, br. 875 — Ženski pokret, Beograd, omladinska sekcija, Izveštaj br. 2 od 19. I 1940. (brošura, 16 listova).

[31] Žene Hrvatske, 258—260, dok. br. 339. — Naš rad u ženskom pokretu (Original dokumenta iz arhiva Komiterne).

[32] Isto, 309, dok. br. 401 — Novi pravilnik Ženskog pokreta god. 1936.

[33] Žene Hrvatske, 378, dok. 481, Zapisnik godišnje skupštine »Društva za prosvjetu žene« od 14. marta 1939; Isto, s. 384, dok. 486, Društvo za prosvjetu žena; Isto, s. 391, dok. 495, Pismo Dese Devčić s uputama za osnivanje podružnice Društva za prosvjetu žene u Splitu; Isto, s. 420, dok. 516 — Društvo za prosvjetu žene, osnivanje podružnice u Bjelovaru; Isto, s. 425, dok. 520 — Društvo za prosvjetu žene — podružnica Split; glavna godišnja skupština, 14. travnja 1940; Isto, s. 441, dok. 533 — Osnivanje Društva za prosvjetu zene u Sisku 1940; Isto, 443, dok. 537 — Pismo Tončike Kos: Osnivanje Društva žena za prosvjetu u Varaždinu; Isto, dok. 554 — Društvo za prosvjetu žene u Budaševu.

Uz borbu za opšte ženske zahteve, žene su učestvovale i u političkim polulegalnim akcijama (pomoć španskim borcima, rad u Crvenoj odnosno Narodnoj pomoći, rasturanje propagandnog materijala i si.)[34] U Junior-sekciji univerzitetski obrazovanih žena u Zagrebu progresivno orijentisane žene imale su da se bore protiv klerikalnog uticaja i već 1935. godine ušle su u odbor.[35]

Od 1938. godine delovale su po direktivi Partije aktivistkinje, u većini studentkinje (Lucija Borjan, Ivanka Muačević, Jela Jančić i dr.), među ženama na selu. U organizacijama Gospodarska sloga i Seljačko kolo organizovale su tečajeve, predavanja i skupove radi prevaspitanja seoskih žena i usmeravanja njihove političke svesti.[36] Na početku 1940. vodstvo Samostalne demokratske stranke raspustilo je omladinsku i žensku sekciju Seljačkog kola.

Posebnu aktivnost hrvatske žene ispoljile su u ženskoj sekciji Ursovih sindikata u Zagrebu, u ženskoj grani HSS-a i među srednjoškolskom i studentskom omladinom.[37]

U Sloveniji, uz organizacije Ženskog pokreta, postojala su i druga ženska društva. U Hrastniku, na inicijativu Lidije Šentjurc 1938. godine, formirano je društvo Slovenačka porodica. Delovao je i Savez domaćica (predsednica Vika Krajgher).[38] Uticaj Komunističke partije Jugoslavije bio je očigledan i u Savezu radničkih žena i devojaka u Sloveniji (Zveza delavskih žen in deklet)[39] i u drugim organizacijama.

U Makedoniji su takođe delovale organizacije Ženskog pokreta. U referatu na V zemaljskoj konferenciji KPJ drugarica Vida Tomšič istakla je kao političku grešku to što je Ženski pokret u Skoplju imao centralu u Beogradu. Zato nije bilo slučajno što su u njega ušle srpske učiteljice i žene srpskih činovnika, a ne Makedonke. (Slično je bilo i u Sloveniji sa Kolom jugoslovenskih sestara.)[40] Napredna omladina u Skoplju smatrala je 1939.

[34] Isto, s. 269, dok. 354 — Za političko oslobođenje žene; Isto, s. 272, dok. 357 — Ženska omladina za svoja demokratska prava; Isto, s. 274, dok. 358. — Veliki zbor
udruženih žena u Splitu; Isto, s. 301, dok. br. 389. — Formiranje ženske sekcije u SBOTIČ-u; s. 401, dok. br. 504 — Letak bivših dobrovoljaca Španije u Banovini Hrvatskoj od 7. XI 1939; Isto, s. 407, dok. br. 510 — Zahtjev građana Delnica predsjedniku vlade D. Cvetkoviću za povratak naših španskih dobrovoljaca u zemlju, Isto, s. 461, dok. br. 560. — Izveštaj Redarstvenog ravnateljstva u Zagrebu o sastanku komunističkog biroa Narodne pomoći.

[85] Isto, s. 280, d. 365 — Kongres Udruženja sveučilišno obrazovanih žena (1935) —
Novi student, br. 4, Zagreb, 19. XI 1935. Osnovana Junior-sekcija udruženja i prihvaćena lista upravnog odbora, koju je predložila skojevska frakcija Omladinske podružnice ženskog pokreta.

[38] AIRP, f. AŽP, dokumentacija, kut. D. Perić; Isto, primedbe i nadopune konferencije za društvenu aktivnost žena Hrvatske; Žene Hrvatske, s. 382, dok. 483 — »Povodom skupštine« Seljačkog kola.

AIRP, f. V zem. konf. — V. *Tomšič,* referat; *Bosa Cvetić,* KPJ i žensko pitanje,

[38] AIRP, f. AŽP, dokumentacija, kut. D. Perić; Erna Muzer (rukopis).

[38] AIRP, f. V zemaljska konferencija, referat V. Tomšič.

[40] Isto.

godine da se Ženski pokret orijentiše suviše desno, čak i fašizira, pa je počela da ga bojkotuje i najzad ga napustila. Dalje svoje angažovanje prenda je u zadružne ženske organizacije, u društva esperentista (u Kruševu, Strumici), u Žensko omladinsko kolo (u Prilepu)[41] i dr.

U Banjaluci je 1937. godine izabran novi odbor Društva žena koji je radio po direktivama Komunističke partije. Rad je postao naročito intenzivan ulaskom omladine u to društvo.[42]

Rad žena u Crnoj Gori postao je snažniji naročito od 1937. godine, kada se sve više proširuje na selo pomoću organizacija Seljačko bratstvo i Seljačka samopomoć.[43] Bile su veoma aktivne na mnogim sektorima rada, posebno u Narodnoj pomoći. U toj organizaciji aktivno su radile napredne žene svih naših naroda.

U Srbiji su napredne žene učestvovale u radu organizacija Ženskog pokreta, naročito u njihovim omladinskim sekcijama i u drugim ženskim organizacijama (Liga žena za mir i slobodu, Udruženje univerzitetski obrazovanih žena, ženske sekcije Fidaka, Kolo srpskih sestara, Devojačko kolo. Društvo »Kneginja Ljubica«, »Kneginja Zorka«, Udruženje studentkinja i u raznim stručnim organizacijama).[44] Na Beogradskom univerzitetu pri svakom fakultetu bili su formirani ženski aktivi u kojima su radile studentkinje pod rukovodstvom Partije.[45] Povezanost Ženskog pokreta sa naprednim omladinskim pokretom pred drugi svetski rat bio je i jedan od uzroka njegovog uspeha. Povezala ih je Komunistička partija, koja je sticala sve veće uporište u masama, jer se energično i dosledno borila za ravnopravnost žena. Prihvaćajući program Ženskog pokreta, sprovodila ga je u svim slojevima žena: radnicama, intelektualkama, domaćicama, seljankama; ženama svih doba i svih nacionalnih pripadnosti. Nikakve nacionalne barijere nisu sprečavale suradnju progresivnih elemenata u ženskom pokretu.[46]

U novim uslovima 1939—1941. godine, neposredna opasnost od fašističke agresije bila je sve veća. Među naprednim ženama, u sve monolitnijoj

[41] AIRP, f. A2P, dokumentacija, kut. D. Perić; rukopis o aktivnosti žena u Makedoniji.

[41] Isto, rukopis Dane Begić. — U odboru su radile: Vahida Maglajić, Aiša Karabegović, omladinka Dušanka Kovačević i druge.

[43] Isto, rukopis o aktivnosti žena Crne Gore. *Niko S. Martinović,* Seljačko bratstvo, *Istorijski zapisi,* 1—3, 1949, 41; Žene Crne Gore u revolucionarnom pokretu 1918—1945, kolektiv autora, 87.

[44] IA CK SKS, »Ženski pokret kroz omladinsku sekciju«, Izvcštaj br. 1, mart _ **1940;** Žene u NOB, 61—64. Prva zajednička akcija Ženskog pokreta i Omladinske sekcije, uz sudelovanje ostalih feminističkih i stručnih organizacija, bio je zbor žena 20. oktobra 1935. godine, posle petomajskih izbora i otvaranja Jeftićeve skupštine. Zbor je imao borbeni karakter. Učestvovalo je više od 2500 ljudi (*Politika,* 21. oktobar 1935).

[45] ACO AFŽJ — Izjava B. Perović i S. Morić o radu Udruženja studentkinja.

[46] Samo kao primjer navodimo saradnju studentkinja Zagrebačkog sveučilišta sa beogradskim studentkinjama i pismo Olge Kreačić Zöge predsednici Udruženja studentkinja Beogradskog univerziteta Nataliji Bajić o uspehu te saradnje i akciji za gradnju doma studentkinja u Zagrebu, pri čemu žele da iskoriste iskustva beogradskih studentkinja (Kopija pisma u arh. Konf. za društvenu aktivnost žena Srbije).

Partiji, jačala je svest o sudbonosnoj ulozi u danima koji dolaze. Onaj deo ženskog pokreta koji je bio pod uticajem komunista odlučno se izjasnio protiv imperijalističkog rata, za opšta narodna prava, za ženska prava. U štrajkovima i borbenim akcijama radničke klase 1939. i 1940. godine, pod parolom »Za mir, hleb i slobodu«, a protiv političkog sistema u Jugoslaviji, učešće žena bilo je brojno. U mnogobrojnim akcijama protiv skupoće 1938, 1939. i 1940. godine oko 50% učesnika činile su žene.[47] Porast revolucionarnih pokreta žena bio je rezultat pogoršanja opšteg položaja radnih žena i pojačanog rada Komunističke partije.

U prvom momentu građanske feministkinje reagovale su na tu promenu tako što su se distancirale od pojedinih akcija koje su smatrale preoštrim, ili koje po njihovom shvatanju nisu bile opravdane, jer su bile suviše politički usmerene. Članice Omladinske sekcije Ženskog pokreta u Beogradu stavljale su primedbe na taj »prećutni otpor od strane uprave Ženskog pokreta«. Odmerenost u njihovom ponašanju i »svaki rad ili svesni nerad koji je ograničavao priliv širokih slojeva žena u redove ženskog pokreta — ocenjivali su — kao maskiranu nazadnost«,[48] ali je zajedničko istupanje još uvek bilo moguće.

Događaji u Jugoslaviji 1939—1940. godine razvijali su se velikom brzinom i »stari društveni sistem puzio je niz strminu svojih unutarnjih suprotnosti« (E. Kardelj) a jedan od najgigantskijih sukoba u dotadašnjem razvitku jugoslovenskih naroda bio je na pomolu.

Nastupilo je i jače političko diferenciranje među ženama, koje se već jasno počelo da ispoljava, kada su potkraj 1939. godine na inicijativu Komunističke partije, uredništvo i administracija »Žena danas« uputili proglas ženama Jugoslavije i pozvali ih u borbu za opšte pravo glasa, kao prvi preduslov za ravnopravnost žena. List se obratio za saradnju »svim ženskim organizacijama, feminističkim, mirovnim, prosvetnim i humanim, svim staleškim i stručnim organizacijama i sindikatima, omladini i poje-

[47] Takve su akcije bile, na primer, velike omladinske demonstracije 14. decembra 1939. godine u Beogradu, protestna skupština protiv skupoće koju je organizovao međustrukovni odbor Ursa u Zagrebu 3. XII 1939. godine (Žene Hrvatske, s. 414, dok. 512 — Saopštenje kabineta Banovine Hrvatske o komunističkim demonstracijama u Splitu od 18. XII 1939); borbeni proglas ženama Crne Gore, Sandžaka i Boke 1940. protiv besposlice, skupoće i gladi (cit. Žene Crne Gore, 114); trodnevne demonstracije u Velesu januara 1939. god. pod parolom »tražimo hleba«; decembra 1939. godine masovni miting skopskih studenata povodom krvoprolića na 14-decembarskim demonstracijama u Beogradu; povodom proslave Ilindena avgusta 1940. masovne demonstracije u Prilepu, Ohridu i drugim mestima (Saopštenje Slavke Fidanovske na simpozijumu u Zagrebu povodom 30-godišnjice V zemaljske konferencije) — i ostale brojne akcije u svim jugoslovenskim zemljama. Samo u Sloveniji u toku 1940. godine je bio 81 tarifni pokret, mnogi su od njih prerasli u štrajkove u kojima je učestvovalo mnogo žena. Organizovane su akcije protiv skupoće, masovni pohodi na opštine i osnivani odbori protiv skupoće. Pregled istorije SKJ, 286—287.

O skupoći je pisala i ženska štampa. Npr., Ženski svijet, br. 10, Zagreb 1940: »Skupoća ... skupoća ... skupoća«.

[48] ACO AFŽJ, br. 875, Ženski pokret, Beograd — omladinska sekcija, izveštaj br. 2.

dincima, borcima za prava čoveka«.[49] Akciju »Žene danas« napali su socijaldemokrati, desničarske partije, ženski ogranci HSS-a i konzervativna rukovodstva ženskih organizacija. Odlučan antifašistički i antiimperijalistički stav nije bio lako prihvatljiv ni za upravu Ženskog pokreta. Stoga su starije članice uprave bile rezervisane, čak i protivne akciji održavanja zborova za pravo glasa. Smatrale su da se zborovi »s obzirom na političku situaciju ne drže«, već da jedino treba podneti predstavku vladi sa zahtevom da se u novi izborni zakon unese odluka o pravu glasa za žene; vladi treba prepustiti i da sređuje političko stanje u zemlji.

Na sednici upravnog odbora Alijanse ženskog pokreta 12. XI 1939. članice uprave i predsednica Ženskog pokreta Beograda otvoreno su govorile o neslaganju između mlađih i starijih članica Ženskog pokreta. Apel redakcije »Žena danas« i njihovo nastojanje da se u celoj zemlji oforme što širi odbori, koji bi prihvatili akciju, starije članice su smatrale nedisciplinom, čak i nekorektnim gestom, usmerenim na zaobilaženje odbora Ženskog pokreta i na razbijanje jedinstva organizacije. Masovni zborovi, održani na inicijativu naprednih žena u Jagodini, Vršcu, Novom Sadu naišli su na njihovu oštru kritiku. U ime omladinske sekcije iz Beograda i uprave Ženskog pokreta iz Jagodine energično su se suprotstavile takvim stavovima komunistkinje Mitra Mitrović i Slavka Đuričić. Branile su stavove »Žene danas« i zalagale se za dalje održavanje takvih zborova. Podržani od ženskih pokreta u unutrašnjosti i drugih ženskih organizacija, i uz pritisak opšteg javnog mnjenja, napredne snage u pokretu uspele su da Ženski pokret prihvati akciju i da se saradnja produži.[50] Većinom glasova u upravnom odboru Alijanse doneta je odluka i o održavanju zbora u Beogradu.

Ubrzo su organizovani zborovi žena u oko 50 gradova, koji su u isto vreme imali karakter demonstracija protiv vlade Cvetković - Maček. Osnovna koncepcija svih tih akcija bila je: žene će se pravom glasa koristiti u borbi za mir, za slobodu i za napredak naroda. Zborovima su osim žena prisustvovali i predstavnici sindikata, omladine i napredni pojedinci iz građanskih partija.[51]

[48] Žena danas«, br. 25, 1939. god. — Proglas; AIRP, f. AŽP, kut. 3 r. br. 87 — Pismo lista »Žena danas« Alijansi ženskog pokreta, Beograd, povodom inicijative za organizovanje široke akcije žena radi borbe za njihova prava; *Politika* od 5. novembra 1939. god. — Članak o apelu »Žene danas« (sa tekstom proglasa). List »Žena danas« prihvatile su kao svoj žene svih narodnosti u Jugoslaviji. Primera radi navodimo članak *Radnika,* br. 14, Zagreb, 13. XI 1936; »Žena danas« jedan koristan i napredan časopis kakvog kod nas još nije bilo.

[50] AIRP, f. AŽP, Novi Sad, kut. 3, br. 3 i 4. — Zapisnik sednice upravnog odbora, 12.XI 1939. godine.

[51] AIRP, f. V zem. konf. KPJ — referat V. Tomšič; Žena danas, br. 26, 1940. U okviru akcije za pravo glasa žena i njihovu ravnopravnost u ekonomskom i političkom životu društva u jesen 1939. godine održani su zborovi žena u Skoplju, Tetovu, Velesu (Saopštenje S. Fidanovske u Zagrebu na proslavi 30-godišnjice Pete zemaljske konferencije KPJ). Na zborovima i konferencijama naprednih žena u toku novembra 1939. godine u Nikšiću, Beranama, Cetinju, Podgorici i drugim mestima govornici su isticali da njihova borba za biračko pravo znači samo jednu akciju više protiv novoga svet-

Jedna od najvećih radničkih manifestacija za ženska politička i građanska prava u toku 1939. godine bila je skupština žena radnica u Zagrebu, kojoj je prisustvovalo oko 3000 žena i 2000 muškaraca. U referatima Marije Gržetić Mace i Ružice Turković dokumentovano je iznet težak položaj radnih žena u fabrikama, kancelarijama i na selu.[52]

Veliki zbor za žensko pravo glasa održan je 10. decembra 1939. godine u Ljubljani. Tome (i ostalim zborovima žena) dnevni listovi dali su značajan publicitet i prokomentarisali su ih u većini objektivno i ozbiljno.

U Beogradu su održana tri velika skupa sa zahtevom za pravo glasa žena: priredba Udruženja studentkinja 22. novembra 1939. godine u Fizičkoj sali Univerziteta, veliki zbor u Inžinjerskom domu, čiji je inicijator bila »Žena danas«, i zbor Alijanse ženskih pokreta 26. novembra 1939. godine.[53]

Ženski pokret u Beogradu predložio je akciju sa dopisnim kartama, koje potpisane treba poslati predsedniku vlade Dragiši Cvetkoviću.[54] Akcija je dobila velike razmere, naročito u sredinama gde su akcijom rukovodile komunistkinje i ostale napredne žene.

»Žena danas» je organizovala prikupljanje potpisa žena na peticiji da se u izborni zakon unese klauzula o davanju prava glasa ženama.[55]

Prema izveštaju Alijanse ženskih pokreta (od 15. XII 1937. do 14.1 1940) u Srbiji je bilo sakupljeno 14.985 potpisa i posiate 8653 karte (bez Kragujevca); u Sloveniji 6169 potpisa.[56] U Makedoniji je, prema jednoj oceni, sakupljeno 20.000 potpisa.[57] Ne raspolažemo tačnim podacima o odzivu

skog rata i nadirućeg fašizma. *Glas Crne Gore,* br. 1 od 15. novembra 1939: »Pravo glasa nam treba da bismo ga upotrebili za stvar mira«; v. Zene Crne Gore, 101. *Naše novine,* novemba—decembar 1939. god. (Urednik Božidar Adžija) u rubrici »Ženski pokret« donose vesti o zboru za žensko pravo glasa u Kolašinu, Nikšiću, Peći, Pljevljima i dr.

6* *Glas,* Zagreb, br. 35 od 1. XII 1939; Zene Hrvatske, dok. 507, Velika skupština radnih žena 1939.

55 *Politika,* 24. novembra 1939; *Vreme,* 24. novembra 1939. O velikom zboru za žensko pravo glasa donosi iscrpan članak i rezoluciju, čiji završni deo glasi: »[...] tražimo da se novim izbornim zakonom za Narodnu skupštinu da opšte, aktivno i pasivno pravo glasa svim ženama u slobodnim i tajnim izborima«. AIRP, f. AZP, plakat za zbor žena 26. novembra 1939. god. koji je održala Alijansa ženskih pokreta.

®4 AIRP, f. AZP, kut. 3, r. br. 4. — Sadržina dopisnice: »Zene Jugoslavije traže opšte, jednako, tajno, aktivno i pasivno pravo glasa za sva zakonodavna i samoupravna tela pod istim uslovima koji budu važili i za muškarce. Zene očekuju od Vas i Kraljevske vlade da ove njihove demokratske zahteve sprovedete kroz novi izborni zakon.« Isto, f. AZP, Beograd—Novi Sad, r. br. 51, 52, 54, 56; isto, r. br. 58 Zlata Jesenska potvrđuje Šonji Marinković prijem dopisnih karata.

55 AIRP, f. AZP, »Ženski pokret kroz omladinsku akciju«, izveštaj br. 1, mart 1940., str. 3. — Naše učešće u akcijama za politička prava žena, gde se kaže: »Naša sekcija je pokazala veliku aktivnost u ovoj akciji. To dokazuju hiljade potpisa koje smo skupili za pravo glasa [...].« Taj primer služi samo za ilustraciju, jer nije karakterističan samo za Srbiju, već je to jedna od aktivnosti, koje su se razvijale u čitavoj zemlji.

** AIRP, f. AZP, kut. 3, br. 21; isto, f. ZP. Priština — Apel ženama da svojim potpisima pomognu akciju za dobijanje ženskog prava glasa.

*7 AIRP, f. AZP, kut. dokumentacija, knjiga D. Perić, rukopis: »Borba makedonske zene za slobodu ...«

žena iz drugih naših krajeva, ali se smatra da je apel za žensko pravo glasa potpisalo oko sto hiljada žena iz cele Jugoslavije.[58]

Alijansa ženskih pokreta, zalažući se za opšte pravo glasa, poslala je apel glavnim odborima stranaka: Jugoslovenskoj radikalnoj zajednici, Jugoslovenskoj nacionalnoj stranci, Samostalnoj demokratskoj stranci, Zemljoradničkoj stranci, Radikalnoj stranci i Hrvatskoj seljačkoj stranci. U apelu se kaže: »Političku partiju, koja se ogluši o ovaj naš zahtev, ne možemo smatrati za partiju koja vodi računa o potrebama celokupnog naroda.«

Mitra Mitrović, u ime Omladinske sekcije iz Beograda, predložila je da se apel pošalje i Stranci radnog naroda, ali je rukovodstvo Alijanse to odbilo sa motivacijom »da je ova stranka tek u formiranju«.

Na taj apel Alijansa je dobila jedan jedini odgovor, i to od ministra socijalne politike i šefa Samostalne demokratske stranke Srđana Budisavljevića.[59] Zato je sa žaljenjem konstatovala da »ni jedna druga partija nije našla za vredno da kaže jednu jedinu reč, pozitivnu ili negativnu, pogrdnu ili pohvalnu, svejedno. Po tome vidimo kakvo mišljenje imaju najveće naše političke partije o ženama«.[60]

Ženski pokret u Vojvodini obratio se »Vico« cionističkom ženskom društvu, Jevrejskoj dobrotvornoj zadruzi »Tabeji«, Mađarskom ženskom društvu i drugim ženskim organizacijama i pozivao na suradnju za izdejstvovanje ženskog prava glasa.[61]

Predstavnice Ženskog pokreta obraćale su se i direktno poznatim političkim ličnostima, tražeći od njih podršku za ostvarenje svojih zahteva, pre svega za izvojevanje prava glasa.

Kada su bile primljene 10. X 1939. godine kod dra Vlatka Mačeka, potpredsednika vlade, članice uprave su smatrale da će naići na razumevanje, jer se on nešto pre toga javno deklarisao za žensko pravo glasa. Saradnici lista »Žena danas« izjavio je: »Što se tiče budućnosti, ja mislim da nije daleko vreme, kada ćete i vi žene imati kod nas pravo glasa.«[62] Međutim, ovom prilikom korigirao je svoj stav tako što je smatrao da u tadašnjoj političkoj situaciji u Jugoslaviji treba ženama dati za sada samo pravo glasa u opštinama; on će tako postupiti u Banovini Hrvatskoj.[63]

Ministar dr Laza Marković, koji je tada radio na izradi novog izbornog zakona, izjasnio se za pravo glasa žena sa fakultetskom spremom, onih koje su zaposlene i koje plaćaju porez.

[58] Zena u borbi, 70.

[59] AIRP, f. AZP, kut. 3, br. 21. — Njegovo pismo glasi: »Primio sam Vaše poštovano pismo od 12. o. m. Čast mi je u ime Glavnog odbora SDS saopštiti, da će zahtevi, izneseni u spomenutom pismu, naići ne samo na razumevanje SDS, već i na njenu pomoć kod rešavanja tih zahteva.«

[80] Isto, izveštaj o radu Alijanse; isto, kut. 3, br. 4.

•* AIRP, f. AŽP Beograd—Novi Sad, r. br. 59.

[62] Zena danas, br. 18, decembar 1938.

[83] AIRP, f. AŽP, Novi Sad, kut. 3, br. 3.

Samo je dr Branko Čubrilović prihvatio zahteve žena u celosti (sa izuzetkom Dragiše Cvetkovića, predsednika vlade, koji je delegaciji žena izjavio da će podržati njihove zahteve, što kasnije nije učinio).[64]

U vreme najoštrije borbe za žensko pravo glasa razvila se široka javna polemika ne samo među političarima, već i među javnim radnicima, naučnicima, umetnicima, na zborovima, predavanjima i u štampi. Jedna od mera za paralisanje velikoga političkog i moralnog uspeha naprednih žena u tim akcijama bilo je istupanje poznate socijalne i humane radnice iz Beograda Dobrile Glavinić. U svom članku u listu *Vreme,* oktobra 1939. god., zastupala je gledište da žene i ženske organizacije nisu stvorene za politiku, naročito ne u postojećoj situaciji, kada su — po njenom mišljenju — naše žene očekivali važniji zadaci na kulturnom i humanom polju. Oštro se suprotstavila političkom angažovanju žena, smatrajući »da partizanstvo i političke strasti nisu za njih«.[65] Njen stav nije bio usamljen među građanskim ženama. U diskusiju su se uključile članice uprave Ženskog opkreta (Katarina Marinković, advokat, predsednica Ženskog pokreta u Novom Sadu) i predstavnica žena socijaldemokrata Milica Đurić-Topalović.[66] Koncepcije za čiju se realizaciju zalagala grupa Milice Topalović odgovarale su koncepcijama građanskih feministkinja, s tim što je u sindikalnim organizacijama nastojala da dominira i ne dopusti politički uticaj Ženskog pokreta, još manje najnaprednijega njegovog dela. Stoga je takva politička orijentacija nailazila na izvesnu podršku čak i članova ljotićevske organizacije »Zbor«. U plakatu izdatom protiv akcije »Žene danas« i Ženskog pokreta, citira se članak Milice Topalović u *Radničkim novinama,* u kojem je napisala »Nikakva kukavičja jaja nećemo u svoja gnezda«, aludirajući na saradnju sa komunistkinjama.[67] Omladinke Beograda (među kojima je bio velik broj studentkinja) razbile su zbor koji je Milica Topalović zakazala za radnice 10. III 1940. godine.[68]

Politička diferencijacija se sve više zaoštravala i u Ženskom pokretu u Beogradu. (Slični procesi su se odvijali u čitavoj zemlji.) Smele antifašističke i antiratne akcije, a zatim i akcije za odbranu zemlje, koje su bile u suštini realizacija politike Komunističke partije na tom sektoru rada, dovele su do rascepa pokreta. Novo vreme donosilo je veće zahteve nego što je samo pravno izjednačavanje polova. Građanske i samo ženske parole nisu više odgovarale sve slabije situiranoj masi radnih žena. Feministički

[64] Isto, kut. 3, r. br. 4. — Zapisnik sednice upravnog odbora Alijanse.

[85] *Vreme,* 19. oktobar 1939. god. Sa zastupnicima takvih koncepcija u Hrvatskoj polemište Ženski svijet, br. 15, Zagreb, I—II, 1941. u članku »Nije politika za ženu« i zalaže se za političko angažovanje žena.

[66] *Vreme,* 19. oktobar 1939. g., Milica Đurić-Topalović »Bez ženskog prava glasa nema demokratije«.

[67] Sp. referat V. Tomšič; AIRP, f. A2P, Plakat studentkinja »Zbora«, Beograd, decembar 1939. godine.

[68] Arhiv komisije za društvenu aktivnost žena Srbije, Izjava Brane Perović i Slavke Morić o radu Udruženja studentkinja (1938—1941 godine).

okvir je postao pretesan za napredne žene, a feministkinje sa svojim liberalnoburžoaskim koncepcijama nisu više mogle da ih slede.

Na redovnoj godišnjoj skupštini Alijanse ženskih pokreta u Beogradu 14. januara 1940. godine došlo je do otvorenog neslaganja.

Milena Atanacković je istupila u ime starijih članica Ženskog pokreta i iznela njihova gledišta.

One su smatrale da stoje na istom stajalištu na kome su bile i pre 20 godina, kada je pokret osnovan, a to je: da pokret u svome radu mora biti strogo neutralan u pogledu svakog partijsko-političkog života. Mlađe, pak, članice smatrale su da se pokreti u tadašnoj situaciji moraju opredeljivati, a to opredeljenje je, kako su one želele, partijsko opredeljenje. Po njihovom mišljenju neutralnosti više nema; mora se ići samo ili levo ili desno. Mada su starije članice imale za sobom vèlik broj žena, u svakodnevnom radu veću aktivnost i zainteresovanost pokazivale su mlađe članice pokreta. Stoga je Beogradski ženski pokret radom Omladinske sekcije bio doveden pred alternativu: ili da likvidira Omladinsku sekciju, koja je načelno bila protiv dotadašnjeg političko-neutralnog stava Ženskog pokreta, ili da prepusti mlađim članicama pokret i ostavi ih same da u daljem radu dođu do ubeđenja kojim putem treba da ide rad Ženskog pokreta. Pošto nisu želele da udalje od saradnje u pokretu mlađe aktivne članice, starije članice su podnele kolektivnu ostavku predsedništva.[69]

Progresivno orijentisane članice pokreta zamerale su upravi da je ograničavala priliv širokih slojeva žena u njihove redove;

da se pretvorila »u biro za intervencije i predstavke, bez mogućnosti da vodi stvarnu borbu«;

da se izjasnila kako nema ništa protiv političkog obrazovanja žena, međutim u praktičnom radu to nije sprovodila;

da potpisi i dopisnice u borbi za žensko pravo glasa ne bi nikada zatalasale javnost, da iza njih nije stajala politička akcija borbenih žena.[70]

Stav o depolitizaciji Ženskog pokreta ocenjivali su kao meru protiv realizacije programa Ženskog pokreta, protiv žena u celini. Obe grupacije su jasno uvidele da do razmimoilaženja ne dolazi zbog ove ili one forme rada (npr. hoće li se održati ili neće zborovi za žensko pravo glasa), već zbog različitih političkih platformi sa kojih su polazile.[71] Odbijanje Omladinske sekcije da se zadrži na parcijalnim merama i njihovo stupanje u aktivnu političku borbu onemogućilo je svaki dalji zajednički rad sa stari-

[69] AIRP, f. AŽP (1939—1940.), kut. 2, br. 21. — Zapisnik sa redovne godišnje skupštine Alijanse ženskih pokreta, održane u Beogradu 14. januara 1940. godine. Treba napomenuti, da i u momentima najoštrijih sukoba starije članice Pokreta nisu etiketirale svoje mlađe saradnice kao komunistkinje, niti su, u većini, olakšale policiji njihov progon. Alojzija Štebi, predsednica Alijanse ženskih pokreta, Milena Atanacković, predsednica Ženskog pokreta Beograda i mnoge druge ostale su dosledne svojim prvobitnim, po našem mišljenju, uskim koncepcijama. Dalje nisu mogle i nisu htele ići.

[70] AIRP, f. A2P, Ženski pokret, Beograd — Omladinska sekcija, Beograd 19. I. 1940. Izveštaj br. 2, str. 13—16. (Arhiva CO AFŽJ, br. 875).

[71] Žena danas, br. 26, 1940. Izjava Omladinske sekcije Ženskog pokreta.

jim članicama. Omladinke su političku neaktivnost uprave Ženskog pokreta u sudbonosnim momentima 1940—1941. godine okarakterisale kao »huškanje žena da lutaju bez orijentacije u vrtlogu događaja«. Povlačenje iz pokreta smatrali su ne kao demokratsko ustupanje većini, već kao akt demonstracije prema Omladinskoj sekciji i njenom stavu, a u isto vreme i kao meru ustupanja onim političkim snagama protiv kojih su se borile napredne omladinke.[72]

U takvoj situaciji članice Omladinske sekcije odlučile su da ne prihvate ponuđeno vodstvo pokreta, jer nije bilo više mogućnosti za rad u toj organizaciji. Stoga su iz njega istupile potkraj januara 1940. godine. Za predsednicu pokreta je izabrana Katarina Marinković iz Novog Sada. Njenoj kandidaciji se oštro protivila Omladinska sekcija i smatrala je »najreakcionarnijom ženom, koja se mogla, naći u redovima ženskog pokreta«.[73]

Razlike u teorijskim postavkama o uzrocima neravnopravnog položaja žene i u shvatanjima o putevima borbe za ostvarenje ravnopravnosti, koje su potpuno došle do izražaja u Ženskom pokretu 1940—1941. godine, bile su uočene i analizirane na V zemaljskoj konferenciji u referatu drugarice Vide Tomšič. Tom prilikom ocenjen je uticaj feminizma u našem ženskom pokretu kao još uvek značajnim. U Sloveniji, npr., feminizam je uticao i na neke vodeće ženske kadrove, naročito u Ljubljani.

Drugarica Tomšič je upozoravala da je Komunistička partija Jugoslavije nepravilno prepuštala vodstvo u ženskom pokretu građanskim elementima. Ukazivala je na to da pojave feminizma u redovima Komunističke partije Jugoslavije »treba da označimo kao desničarsku oportunističku pomoć građanskom ženskom pokretu kod širenja iluzije da se tobože može resiti žensko pitanje u okviru klasnog društva pomoću nekojih reformi. Na taj način odvajaju se žene od revolucionarnog proletarijata i njegove partije. Prema tome, to je pokušaj likvidiranja vodeće uloge Partije u borbi za jednakost žene«.[74]

Na Konferenciji su uočeni i drugi nedostaci u političkom radu među ženama — zanemarivanje ženskog pitanja ili njegovo sužavanje samo na problem radnica i njihovu svestranu eksploataciju u kapitalizmu, čije rešenje radnice nalaze u sindikalnoj borbi. Kod dela komunista uočavalo se potpuno negiranje ženskog pitanja. Postavljali su samo proletersko pitanje, smatrajući da će se njegovim rešenjem rešiti i žensko pitanje, bez posebnog rada na tome sektoru, koji bi samo cepao i onako nedovoljno brojne revolucionarne snage. Takvo stanovište »odeveno u ruho levičarstva, u suštini sektaško i oportunističko, prepuštalo je žene njihovom teškom položaju, a za Partiju je značilo uskraćivanje novih revolucionarnih snaga«.[75]

[71] Isto, f. AŽP (1939—1940), kut. 2, br. 21; isto, Izveštaj, br. 2.

[73] Isto, izveltaj br. 2, s. 12.

[74] V. *Tomšič,* referat na V zemaljskoj konferenciji.

[75] Isto.

Stoga se u referatu drugarice Vide Tomšič plediralo za široko propagandističko prosvećivanje žena i povezivanje ženskih zahteva sa opštom borbom radnog naroda. Zahteve za žensko pravo glasa treba povezati sa borbom žena protiv imperijalističkog rata, a u isto vreme raskrinkavati politiku vlade sporazuma, koja je obećala demokratizaciju zemlje. Borba žena za njihova prava povezivana je sa nacionalnooslobodilačkom borbom njihovih naroda.[76]

Takav oblik rada Komunističke partije Jugoslavije među ženama bio je u duhu novoga političkog koncepta novog rukovodstva KPJ na čelu sa Josipom Brozom Titom, koji je u tom periodu pisao: »Jedini pravi put kojim avangarda radničke klase mora da ide je najtešnja povezanost sa narodom, sa masama.« I u referatu na Konferenciji isticao se princip: »svuda gde se sakupljaju žene mora raditi KPJ; svakom zgodom moraju se aktivirati i mobilizirati žene za borbu«.

Stoga se predlagalo da komunisti rade u legalnim ženskim organizacijama, mada su one tada bile uglavnom građanska udruženja. (Npr. Zadruga mladih devojaka u Srbiji, Crveni krst, organizacije Ženskog pokreta u unutrašnjosti, Društvo za prosvećivanje žena u Hrvatskoj, razne staleške ženske organizacije u Sloveniji, ženski ogranci HSS, Društvo seljačkih momaka i devojaka u Sloveniji i dr.) I pored prednosti legalnih uslova rada, komunistima je bila skrenuta pažnja da radi očuvanja legalnih uslova ne zapadnu u desničarski oportunizam.

U propagandnom radu sa ženama, u omasovljenju i aktivizaciji značajnu ulogu su imali listovi i časopisi pokrenuti na inicijativu Partije ili u kojima je Partija imala svoj uticaj: Mlada žena i Ženski svijet u Zagrebu, Ženski svet u Ljubljani i Žena danas (pokrenut 1936. godine u Beogradu) posredstvom kojih je Komunistička partija Jugoslavije postavljala ženama zadatke u borbi protiv predstojeće ratne opasnosti i fašizma. Na V zemaljskoj konferenciji se u referatu zalagalo da se kod potlačenih naroda ženski listovi izdaju na njihovom jeziku (npr. u Makedoniji).

Radi uspešne realizacije politike KPJ u ženskom pokretu, na V zemaljskoj konferenciji KPJ insistiralo se da rad među ženama ne bude oblast u kojoj će da rade samo žene, već da se na tom području angažuje cela Partija. Svaka jedinica KPJ mora imati člana odgovornog za rad među ženama, a pri pokrajinskim komitetima i CK KPJ treba formirati posebne komisije za rad među ženama.

Delegati Pete zemaljske konferencije KPJ usvojili su stavove o značaju rada među ženama iznete na pokrajinskim konferencijama KPJ i u referatu drugarice Vide Tomšič. Doneli su rezoluciju u kojoj se, uz ostalo, kaže: »V konferencija KPJ konstatira da je u nekim partijskim organizacijama sistematski rad među ženama još uvek zanemaren, da drugovi ne posvećuju ozbiljno pažnju tome važnom radu, da taj rad prepuštaju samotoku ili inicijativi samih drugarica, dapače odbijaju pomoć koja se od njih

7* Isto.

traži. S toga je potrebno: a) da sve partijske organizacije posvete najveću pažnju radu među ženama, osobito u sindikatima i drugim masovnim organizacijama; b) za taj rad organizacije treba da odrede ne samo drugarice, nego i drugove; c) da partijske organizacije posvećuju čim više pažnje ženama iz radničkih i siromašnijih rajona i pružaju moguću pomoć raznim savjetima itd.; d) vodeći borbu za opšta ženska građanska prava, za jednaki rad jednaka piata u preduzećima, raznim uredima itd. potrebno je u isto vreme razbijati buržoaski feminizam, koji stvara jaz između radnika i radnica i ima za cilj da otupi oštricu klasne borbe.«[77]

Prilikom izbora novog CK KPJ ušle su u nj i dve žene: drugarica Spasenija Babović i Vida Tomšič.

Posle Pete zemaljske konferencije pojačala se kohezija naprednoga Ženskog pokreta, a postali su još jasniji ciljevi i taktika borbe. Rukovodstvo Ženskog pokreta bilo je sastavljeno od mladih, energičnih, i u konkretnim političkim akcijama već formiranih ženskih kadrova, koji su se potpuno distancirali od feminističkih i drugih malograđanskih elemenata. Kada je jugoslovenska vlada u koncentracione logore i zatvore strpala oko 3000 komunista, a prema spisku policije mobilisala oko 2000 komunista i simpatizera, ženski kadrovi su dobili vrlo značajnu ulogu.[78]

Rad Partije među ženama *se* pojačavao. U organizacijama su otklanjane preostale štetne pojave potcenjivanja toga rada. U Bosni i Hercegovini, na primer, uz komisiju pri Pokrajinskom komitetu, formirane su komisije pri oblasnim komitetima i nekim mesnim komitetima, a u svim ćelijama su bile određene drugarice i drugovi za rad među ženama. Oni su dobijali određene partijske zadatke radi okupljanja što šireg kruga radnih i naprednih žena. Prišlo se odlučnijem i širem prijemu žena u Partiju, boreći se u praktičnom radu sa ostacima ranijih sektaških tendencija.[79] Na isti način je intenziviran rad Partije i u drugim našim krajevima.[80] Na proširenom plenumu Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak, održanom potkraj 1940. godine, konstatovano je da je od VIII pokrajinske konferencije porastao broj članova Partije za 13°/o i da je to povećanje naročito evidentno među ženama.[81]

Dok se feministički pokret, po svojoj orijentaciji buržoasko-demokratski usmeren, postepeno gasio, jer nije mogao da prihvati program i metode

[77] *Proleter,* br. 1, januar 1941. godine

[78] AIRP, Slovenija 1/198, MF 88/364/626—628 — Cirkular Kraljevske banske uprave Dravske banovine, »Vsem g. g. sreskim načelnikom, g. upravniku policije v Ljubljani, gg. predstojnikom mestne policije v Mariboru, Celju in Kranju« i dr. kojim daje uputstva za sastavljanje spiskova obveznika, komunista, koje treba pozvati na vežbu radi formiranja radnih bataljona. Pregled istorije SKJ, 303.

[78] Izvežtaj Cvijetina Mijatovića na Osnivačkom kongresu KP Bosne i Hercegovine; AIRP, f. A2P, dokument, kut. 2. Perić, rukopis Dane Begić.

[80] AIRP, f- A2P, kut. D. Perić, rukopis: Borba makedonske žene... Iznosi se podaci o radu ženskog omjadinskog kola u Prilepu, ženske komisije za rad među ženama u Tetovu, u Skoplju i drugim mestima Makedonije, gde su zene dobijale direktive za rad 1940—1941. god. neposredno od gradske partijske komisije.

[61] Zene Crne Gore, 101.

progresivnoga ženskog pokreta, mase žena su se sve više uključivale u revolucionarne akcije radnog naroda. Naročito se pojačao rad među radnicima. Posle zabrane Ursa, 24. decembra 1940. godine, na protestnim zborovima, demonstracijama i u štrajkovima učestvovao je velik broj žena.[82]

Pune revolucionarne energije, negativno opredeljene prema građanskoj idejnoj superstrukturi i građanskoj političkoj akciji, žene Jugoslavije jačale su svoju borbenost i sprovodile u nizu praktičnih akcija odluke Pete zemaljske konferencije.

Posle Pete zemaljske konferencije KPJ koristile su se još više mnoge legalne forme za politički rad. Na primer, posle napuštanja organizacija Ženskog pokreta, u Skoplju i u još nekim makedonskim mestima osnovane su ženske nabavljačke zadruge.[83] U Beogradu su napredne omladinske organizovale menzu za mlade devojke, garderobu namenjenu nezaposlenim mladim devojkama, odbor za staranje oko bolesnika, kurs krojenja, tečajeve francuskog jezika, izlete, zabavne sedeljke i dr. Od posebnog je značaja bila Nabavljačka zadruga mladih devojaka u Beogradu.[84] U Sarajevu društvo »Cvijeta Zuzorić«, muslimanska čitaonica »Brazda« u Teslicu, literarna družina »Skerlić«, Muslimanski kulturni dom, Seljačka sloga u Bihaću, bili su takođe politička uporišta Partije.[85] Slično je bilo i u Sloveniji, Crnoj Gori i Hrvatskoj. To su uočavale još ranije i policijske i druge vlasti Kraljevine Jugoslavije.[86]

Na V konferenciji je drugarica Tomšič istakla, uz ostalo, i potrebu dobroga ženskog lista. Na njemu inicijativu i pod njenim rukovodstvom osnovan je novi list, pod neposrednim rukovodstvom Komunističke partije, pod nazivom *Naša žena*. Legalno ga je uređivala Maila Golub, a vlasnik i izdavač je bila dr Božena Ravnikar.[87] U prvom broju lista izašao je članak

[82] Neki primeri: Štrajkovi makedonskih radnica 1940. godine u tekstilnim fabrikama »Vardar«, »Tulbent«, u skopskoj ćilimari, u monopolu; AIRP, f. AZP, kut. dokumentacija, rukopis: Borba makedonske žene... ; u Srbiji: Štrajk radnika i radnica oktobra 1940. god. u fabrici municije »Vistad« u Valjevu, štrajk 1000 radnika u štofari vlade Ilica na Karaburmi 9. decembra 1940, štrajk sedam fabrika tekstila u Novom Sadu 17. XII 1940., štrajk krojačkih radnika u Beogradu (v. Zene u borbi, str. 74—81), štrajk tekstilaca u Leskovcu (*Komunist,* br. 5, 1940. — Članak: »Uprkos svemu štajkački pokret se širi« u kome se između ostalog kaže: Ovde su se u akciji protiv štrajkbrehera sjajno pokazale žene radnika); štrajkovi na Sušaku, u Hrvatskoj, Sloveniji (v. Zene Hrvatske, dok. br. 428, 541, 548, 550, 552, 556). Radnički tjednik br. 34, 45 i 42 pisao je 1941. god. o radničkim štrajkovima u Hrvatskoj.

[83] AIRP, dokumentacija, kut. D. Perić, rukopis Borba makedonske žene.

[84] IA CK SKS, Ženski pokret kroz omladinsku akciju, izveštaj br. 1, mart 1940, s. 9—10; Zena danas, br. 25, okt. 1939, O. Jojić: Reč mladih — Život i rad mladih devojaka u omladinskoj sekciji ženskog pokreta.

[85] AIRP, dokumentacija, kut. D. Perić.

[88] Zene Hrvatske, 364, dok. 469 — Bilten za državnu zaštitu Ministarstva unutrašnjih poslova za 1938. god.: »Nastalo je pojačano uvlačenje komunista u pojedine političke, nacionalne i kulturne organizacije i udruženja, uvlačenje u radničke ustanove i angažovanje u svim javnim akcijama koje po svome sadržaju i cilju omogućuju politički plasman pred širokim narodnim masama.«

[87] AIRP, f. AZP, kut. D. Perić, Erna Muzer (rukopis).

Vide Tomšič »Putevi i ciljevi ženskog pokreta«. U njemu je insistirala da se u ženskom pokretu polazi od potreba i ciljeva radnih žena — radnica, seljanki, građanki, službenica, studentkinja, služavki, domaćica koje pritiskuju visoke cene, niske nadnice i plate, dugovi, ratna opasnost itd. uz brojna čisto ženska nerešena pitanja. Stoga je smatrala feministički pokret ne samo nedovoljnim, već i pogrešnim, jer prikriva pravog neprijatelja žena i stvara veštački razdor između žena i radnog naroda.[88]

Učešće žena u tarifnim pokretima, štrajkovima, demonstracijama i ostalim političkim akcijama u svim krajevima zemlje prevazilazilo je 1940—1941. godine po širini i intenzitetu sve dotadašnje akcije.

U isto vreme režim je u pogoršanoj ekonomsko-političkoj situaciji upotrebljavao sve više metode pritiska protiv naprednoga ženskog pokreta. Pojačavao se policijski pritisak na progresivno orijentisane ženske organizacije (zabrana rada Ženskog pokreta, ukidanje lista »Žena danas«, rasformiranje Doma visokoškolki u Ljubljani[89] itd.). Napredne žene su sve češće bile podvrgnute policijskom teroru, hapšene i upućivane u logore.[90]

Proslava 8. marta 1941. godine bila je potpuno proslava borbenih žena Jugoslavije. Potkraj februara 1941. godine izašla je ilegalno *Ljudska pravica* i objavila članak o 8. martu u kome kaže da nema oslobođenja proletarijata bez oslobođenja žene. To je osnovni smisao i 8. marta. U uslovima kakvi su — rat, skupoća, neimaština, niske plate, besposlenost — borba za žensku ravnopravnost postaje usamljena, borba za žensko pravo glasa beznadežna. Stoga tražimo poboljšanje položaja celog radnog naroda. Tražimo narodnu vladu i istinsku demokratiju, mir i oslonac na Sovjetski Savez.[91]

[88] *Naša iena,* br. 1, januara 1941, članak *T. Tomšič:* »Putevi i ciljevi ženskog pokreta«.

[89] AIRP, f. AŽP, kut. 3, br. 43; Isto, arhiva CO AF2J, br. 811, 812, 813, o raspuštanju ženskog pokreta u čačku; Erna Muzer, str. 18, o rasformiranju Doma studentkinja u Ljubljani.

[90] AIRP, f. A2P, kut. 3, br. 15 — Presuda predstojništva gradske policije u Velikoj Kikindi 1940. godine. Zbog pokretanja akcije za žensko pravo glasa osuđene su: Nadaški Olga, Granfil Melanija i Marković Rahila; Isto, br. 43; zabranjene su sve skupštine Alijanske ženskog pokreta. Pored drugarica interniranih u logorima, u Bileću su pred drugi svetski rat bile Pepica Kardelj, Angela Dove, Anica Vipotnik.

Majke i žene interniraca, da bi se popravio režim u logorima, podnosile su i potpisivale razne žalbe i tužbe Ministarstvu unutrašnjih poslova, posećivale svoje i predavaie im hranu i lekove. To su za uhapšene i internirane činile i mnoge druge napredne žene (/. *Ribar,* Politički zapisi, Beograd 1952, 114, 115).

2cne u borbi, 71: imena drugarica koje su u periodu od 1929. god. do 1941. godine izdržale kaznu u požarevačkom kaznenom zavodu.

2ene Hrvatske, 417, dok. 514 — Banskoj vlasti Banovine Hrvatske u Zagrebu. Predstavka Anke Berus i još šest drugarica interniranih u Lepoglavi o svom teškom položaju; Isto, 451, dok. 547 — Dopisnica Anki Butorac-Parović u koncentracioni logor u Lepoglavi, od 16. I 1941.

Isto, 446, dok. 541 — protest žena i zahtev da se puste na slobodu njihovi muževi, koji su ukapšeni zbog komunističkih demonstracija od 1. IX 1940. Isto, 459, dok. 557 — Policija provaljuje u prostorije SBOTIČ-a.

[91] AIRP, f. AŽP, rukopis E. Muzer, str. 23.

Komunistička partija izdala je povodom proslave 8. marta proglas ženama, komunistkinjama, radnim i naprednim ženama, radnicama, seljankama i ćelom radnom narodu. U njemu se isticao značaj borbe naprednih žena Jugoslavije. Pozvane su radne žene da se zajedno sa radničkom klasom, pod vodstvom Komunističke partije Jugoslavije bore za svoje socijalno i političko oslobođenje. Zene su 1941. godine proslavile 8. mart u svim krajevima naše zemlje.[92]

Neposredno posle toga, u burnim danima marta 1941. godine žene su pokazale da slede politiku Partije i masovno su učestvovale u poznatim demonstracijama.[93] Pridružile su se akcijama radnog naroda čiji su one deo. Njihove borbene akcije nisu prestajale sve do završetka revolucije.

Usvajanje pravilnog i realnog programa revolucionarne borbe žena Jugoslavije, naročito u toku narodnooslobodilačkog rata, dalo je izvanredne rezultate.

[92] Kao ilustrativan primer v. Zene Hrvatske, s. 460, dok. 558: Izveštaj o proslavi 8. marta 1941. godine u Šibeniku, dok. 559; Proslava ženskog dana 8. marta u Zagrebu.

[83] Sem demonstracija 25. i 27. marta 1941. godine u Beogradu i mnogim gradovima Srbije, u Skoplju, u Ljubljani, u Bosni, jedan takav primer je protestni miting u Beranama 27. marta 1941. godine. Među učesnicima bilo je više od 400 žena (Zene Crne Gore, 115).

At if Putivatra

Nacionalnost Muslimana i Peta konferencija KPJ

Naša istoriografija, zajedno sa drugim naučnim disciplinama, nije još u tretmanu Bosne i Hercegovine, a naročito nacionalnosti Muslimana u njoj, posve odbacila shvatanja i predubjeđenja koja su nastala pod uticajem buržoaske znanosti i politike. Ta opterećenost i nedovoljno marksistički proučen i objašnjen nacionalni fenomen Muslimana bili su glavni uzrok nastanka izvjesnih nejasnoća, pa i zabluda, u sagledavanju pravog nacionalnog razvoja Muslimana, a time šire i nacionalnih odnosa u našoj zemlji. Tome treba dodati i to da nije dovoljno osvijetljena predratna, a naročito ratna, revolucionarna politika KPJ u vezi sa nacionalnošću Muslimana. Zbog toga nije čudno što još uvijek ima mišljenja, pa i napisa, da je muslimanski nacionalni individualitet nešto što je tek nedavno iskonstruisano u »kabinetima učenjaka i komitetima«, »dekretom, zakonom i ustavom«, da je »besmisleno 'proglašavanje' nove, muslimanske nacije u Jugoslaviji« i slično.

Poznato je, međutim, da je nacionalni fenomen Muslimana, od prvih početaka nacionalnog razvoja u Bosni i Hercegovini, bio predmet neprestanog interesovanja, naročito, srpske i hrvatske kulturne i političke javnosti. Sa nacionalnim diferencijacijama i razvojem nacionalnih pokreta u Bosni i Hercegovini to interesovanje je raslo. Zato ni Komunistička partija Jugoslavije nije mogla mimoići taj društveni fenomen, to više što je nastojala da u svojim redovima okupi sve ugnjetene narode i narodnosti, pa prema tome i bosanskohercegovačke Muslimane.

Predmet ove rasprave bit će politika KPJ u vezi sa nacionalnošću Muslimana neposredno pred Petu zemaljsku konferenciju KPJ, zatim stavovi

0 tome izraženi na samoj Konferenciji i osvrt na realizaciju tih stavova u praksi narodnooslobodilačkog rata i narodne revolucije.

Kao što je poznato, KPJ prvih godina postojanja nije imala jasno formulisane marksističke stavove o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji, pa ni o nacionalnosti Muslimana. Najranija gledišta pojedinih istaknutih komunista o nacionalnosti Muslimana ilustruje mišljenje dra Sime Markovića da »primer bosansko-hercegovačkih Muslimana najjasnije pokazuje kako je religija u prvom redu bila u stanju da nacionalno otuđi znatan deo našeg naroda«. U vezi s tim Marković ističe da je bilo »vreme kada se moglo reći: cuius religio eius natio (čija religija njegova nacija), pa je tako još uvek i sa bosansko-hercegovačkim muslimanskim masama. One sebe smatraju Turcima i ako ne znaju ni reči turske niti imaju ma kakvih drugih veza sa Turcima osim — vere«.[1]

Dakle, prema dru Simi Markoviću, bosanskohercegovački Muslimani su nacionalno otuđeni dio »našeg naroda«, koji pod uticajem islama sebe »smatra Turcima«. Takva Markovićeva ocjena nacionalnosti Muslimana ukazuje na neshvatanje realnosti nacionalnog razvoja i nacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini, gdje je upravo religija bila jedan od vrlo aktivnih opštih konstitutivnih elemenata nacionalnog formiranja i Srba, i Hrvata
1 Muslimana, pa je pravoslavno stanovništvo prihvatilo srpsku, a katolici hrvatsku nacionalnu ideju, dok su autohtoni Muslimani kao cjelina, distancirajući se od vjerski naglašene srpske i hrvatske nacionalne ideje, izgrađivali i učvrstili svoju nacionalnu individualnost.

Sagledavajući konkretne prilike u Bosni i Hercegovini, posebno nejasan i neodređen stav Partije o nacionalnom pitanju, na Trećem kongresu KPJ (Beč, 17—22. maja 1926) u tački 2. dijela rezolucije o Bosni i Hercegovini, povodom izvještaja Centralnog komiteta, zahtijeva se uz »konkretizaciju« toga nejasnog i neodređenog »partijskog stava o nacionalnom pitanju u Bosni« još i »poklanjanje naročite pažnje radu među pauperizovanim muslimanskim masama«.[2] To je očigledno nagovještaj objektivnijega diferenciranog posmatranja nacionalne strukture u Bosni i Hercegovini. U tom pogledu interesantno je da, na početku augusta 1926. godine, polumjesečnik *Balkanska federacija,* koji je bio pod uticajem Komunističke internacionale, u prikazu nacionalne strukture u Kraljevini SHS iskazuje kao posebnu nacionalnost »Bosanske Muslimane« i to odmah iza Srba, Hrvata, Slovenaca i Crnogoraca, a prije Makedonaca i nacionalnih manjina Albanaca, Nijemaca, Mađara, Rumuna, Vlaha, Turaka i ostalih.[3] Za izučavanje politike i stava KPJ prema pitanju nacionalnosti bosanskih

[1] *Sima Marković,* Nacionalno pitanje u svetlosti marksizma, Beograd 1923, 123.

[2] Istorijski arhiv KPJ, tom II, Beograd 1949, 99.

[3] *Balkanska federacija* (La Federation Balcanique) — polumjesečnik, glasilo narodnih manjina i potlačenih naroda Balkana, Beč, br. 49, 1. VIII 1926. B. Delić u članku »Mučeništvo narodnih manjina« osuđuje velikosrpsku hegemoniju u Kraljevini SHS. U prilogu je tabela nacionalne strukture stanovništva Kraljevine SHS u kojoj se jasno diferenciraju »Bosanski Muslimani« od etnički srodnih Srba, Hrvata i drugih, te od istovjernih Albanaca i Turaka.

Muslimana u tom periodu ilustrativan je podatak o nacionalnoj strukturi delegata Četvrtog kongresa KPJ u Drezdenu (novembar 1928). Tada su Muslimani tretirani ravnopravno sa Srbima, Slovencima, Hrvatima, Makedoncima, Crnogorcima i Mađarima. Prema tabeli o nacionalnoz strukturi delegata na Kongresu bili su: 1 Musliman, 10 Srba, 1 Makedonac, 1 Crnogorac, 16 Hrvata, 1 Mađar i 4 Slovenca.[4]

Poslije Trećeg kongresa KPJ, čini se, nije raspravljano o nacionalnosti Muslimana i o politici Partije prema muslimanskim masama sve do decembra 1937. godine. Tada se u »Otvorenom pismu bosanskohercegovačke studentske omladine svim političkim i javnim radnicima i svoj poštenoj javvnosti«, u povodu sporazuma srpskih političkih stranaka (Zemljoradničke, Demokratske i Radikalne) i Seljačko-demokratske koalicije (HSS i SDS), pisanom pod uticajem KPJ, ističe da je »muslimanski živalj suprotno svojim interesima uvučen u sastav JRZ« i da se »među pristalicama JMO rađa razumljiv otpor, jer su oni u svojoj ranijoj političkoj borbi i po svojim težnjama bili uvijek za demokraciju, za nacionalnu i vjersku ravnopravnost«.[5]

Nacionalno pitanje Muslimana, kao organski dio aktuelne nacionalne problematike, KPJ je sagledavala u kompleksu, takođe, specifičnog problema kakav je bio status i položaj Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj državnoj zajednici. Nacionalno pitanje Muslimana nije se moglo posmatrati i rješavati izvan bosanskohercegovačke stvarnosti u kojoj su formirane tri posebne nacije, koje su egzistirale na jedinstvenom bosanskohercegovačkom teritoriju. Uočavanje, upravo, te društvene i nacionalne stvarnosti u Bosni i Hercegovini i preovladavanje marksističkih stavova u KPJ u oblasti nacionalnog pitanja uslovilo je novi odnos Partije prema nacionalnom pitanju u Bosni i Hercegovini. Tako je aktivnošću komunista sve više sazrijevala ideja o autonomiji Bosne i Hercegovine kao nacionalnom i demokratskom rješenju specifičnih i složenih nacionalnih odnosa.[6]

Stav KPJ o autonomiji Bosne i Hercegovine izražen je u »Trećem otvorenom pismu ...« bosanskohercegovačke studentske omladine kojim se ona obratila javnosti 1. decembra 1939. godine u povodu sporazuma Cvetković—Maček. Ukazujući na značaj pravilnog rješavanja nacionalnog pitanja u Bosni i Hercegovini, u pismu se ističe da od toga »zavisi u mnogome pobjeda demokratije u Jugoslaviji«, te da u Bosni i Hercegovini »nije moguće postaviti granicu između Srba i Hrvata, a da ona ne bude teška nepravda Srbima, Hrvatima ili Muslimanima«. U vezi s tim se naglašava da »mora biti jasno da će svaka podjela Bosne i Hercegovine predstavljati
i jednu nepravdu nanesenu Muslimanima koji od uvijek čine posebnu cjelinu«.[7]

[4] Arhiv za radnički pokret u Beogradu, Fond Komunističke internacionale br. 1928/28.

[5] Arhiv Instituta za istori ju radničkog pokreta u Sarajevu (u daljem tekstu: AIRP), RP 11/175.

' Pregled istorije SKJ, Beograd 1963, 207—8.

[7] AIRP, RP 11/315.

Stav Partije da Muslimani nisu ni Srbi ni Hrvati nego da »od uvijek čine posebnu cjelinu« iskazan je, godinu dana ranije, i u proglasu »Studenti Muslimani beogradskog univerziteta svojoj braći«, koji je upućen bosansko-hercegovačkim Muslimanima pred skupštinske izbore 11. decembra 1938. godine, kada je Partija agitovala da se glasa za opoziciju, a protiv liste Jugoslovenske radikalne zajednice (JRZ) u čijem sastavu je bilo i vodstvo Jugoslovenske muslimanske organizacije (JMO). U tom proglasu su navedeni tadašnji stavovi KPJ o političkim prilikama u Jugoslaviji, posebno
0 položaju Muslimana u Bosni i Hercegovini i o potrebi očuvanja i produbljavanja bratstva i sloge Srba, Hrvata i Muslimana. U proglasu je jasno diferencirana muslimanska etnička zajednica od islamske vjerske zajednice. U duhu tog razlikovanja pominju se muslimanska narodna prava, »muslimanska zajednica«, ali ne u vjerskom smislu nego kao »jedna narodna grupa«. Zatim se ističe povezanost muslimanskog naroda i njegove omladine, te jak osjećaj pripadnosti školovane omladine »muslimanskoj zajednici«, koja je posljednjih godina doživjela »veliko narodno stradanje«, jer je sve »muslimansko narodno« bilo gaženo i ponižavano. U proglasu se okrivljuju vladajući krugovi i sa njima prvaci JMO za nestajanje muslimanske trgovine, propadanje zanatlija i muslimanskog seljaštva, povećanje nezaposlenosti muslimanskih radnika, proganjanje muslimanske školovane omladine, te za opšti »težak položaj Muslimana«. Posebno se okrivljuje dr Mehmed Spaho što je ulaskom u Stojadinovićevu vladu prodao »demokratska i slobodarska načela muslimanskog svijeta«. Na kraju se apeluje za slogu muslimanskog, srpskog i hrvatskog naroda koji vjekovima žive zajedno u Bosni i Hercegovini, jer se »muslimansko pitanje« može riješiti samo zajedničkim snagama ugnjetenih muslimanskih, srpskih
1 hrvatskih masa.[8]

Za stavove KPJ uoči rata o nacionalnosti Muslimana značajno je da etničku posebnost Muslimana ističe i Edvard Kardelj Sperans u poznatom djelu »Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja«, koje je objavljeno u februaru 1939. godine. Kardeljev zaključak o tome glasi: »Isto tako ne možemo govoriti, na primer, da su Muslimani u Jugoslaviji nacija, mada se — individualno uzevši — ne osećaju ni Srbima ni Hrvatima i mada, s obzirom na to, svakako sačinjavaju posebnu etničku grupu.«[9]

Nekoliko mjeseci prije Pete zemaljske konferencije KPJ, održana je Peta pokrajinska konferencija KPJ za Bosnu i Hercegovinu (Sarajevo, 27. i 28. juli 1940). Na tom partijskom skupu raspravljano je i o pitanju Muslimana. U rezoluciji te konferencije konstatuje se, uz ostalo, da vodstvo JMO nije nikada zastupalo interese širokih masa Muslimana, koje su išle za tim vodstvom »samo za to što su osjećale da su kao *etnička grupa* (kurziv A. P.) ugrožene od strane srpske i hrvatske buržoazije«. Taj stav iznesen je u sklopu ocjene političke situacije u Bosni i Hercegovini poslije potpisivanja sporazuma Cvetković—Maček, kojim se — kako u rezoluciji stoji — položaj Bosne i Hercegovine izmijenio utoliko što je

[8] AIRP, RP 11/545 a.
• *Edvard Kardelj Sperans,* Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja, Beograd 1960, 104.

oko nje zaoštravana borba srpske i hrvatske buržoazije, te da su takvim položajem Bosne i Hercegovine »pogođene i srpske i hrvatske mase, a u prvom redu najjače su pogođene muslimanske radne mase«. Zatim se u rezoluciji navodi da je vodstvo JMO uvijek pomagalo hegemonističke režime i da je njegova borba za tobožnju autonomiju Bosne i Hercegovine gola demagogija, jer je »narodna autonomija« jedino pravilno rješenje koje izražava u punoj mjeri zajednički interes i muslimanskih, i srpskih, i hrvatskih masa.[10]

Nacionalna posebnost Muslimana iskazana je i u izvještaju Pete pokrajinske partijske konferencije KPJ za Bosnu i Hercegovinu, i to u tabeli prisutnih delegata u kojoj su obrađeni podaci iz kojih su mjesta, foruma, što su po zanimanju, dužina partijskog staža, narodnost, spol, starost i sektor rada. Od 20 delegta po nacionalnosti je bilo: Srba 10, Hrvata 3, Muslimana 4 i Jevreja 3. Muslimanska nacionalnost naglašena je i u dijelu izvještaja u kome se navode najglavniji zadaci partijske organizacije u Bosni i Hercegovini. Taj dio izvještaja glasi: »razrada polit, autonomije, nacionalno i part, pitanje Srba, Hrvata, Muslimana i Jevreja«.[11]

Za razliku od stavova KPJ o autonomiji Bosne i Hercegovine, kao izrazu samoopredjeljenja hrvatskih, muslimanskih i srpskih radnih masa u Bosni i Hercegovini, muslimanski građanski političari su, poslije sporazuma Cvetković—Maček, organizovali među Muslimanima pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine u koji su bili okupili sve muslimanske organizacije. Hrvatski građanski političari (HSS), međutim, zastupali su stav da se plebiscitom odredi položaj Bosne i Hercegovine, dok su srpski građanski političari tražili prisajedinjenje Bosne i Hercegovine Srbiji. S obzirom na različite interese hrvatske i srpske buržoazije, te muslimanskog građanstva i čaršije postojali su i različiti stavovi o položaju Bosne i Hercegovine u okviru Kraljevine Jugoslavije.[12]

Prema tome, jedino je KPJ sagledavala prave, posebne i zajedničke interese i hrvatskog, i muslimanskog, i srpskog stanovništva u Bosni i Hercegovini, predlažući i boreći se za narodnu autonomiju u okviru slobodno formirane federativne državne zajednice jugoslovenskih naroda i narodnosti.

Na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ (Zagreb, 19—23. oktobra 1940) potvrđeni su stavovi partijske organizacije u Bosni i Hercegovini o narodnoj autonomiji Bosne i Hercegovine. Tada je, s obzirom na političke prilike u zemlji, posebno poslije sporazuma Cvetković—Maček, kao jedan od najvažnijih zadataka Partije, u pogledu Bosne i Hercegovine, istaknuta »borba protiv pokušaja srpske i hrvatske buržoazije da međusobno dijele Bosnu i Hercegovinu i ne pitajući narode tih oblasti. Mi komunisti sma-

[10] *Proleter,* organ CK KPJ, br. 9—10—11/1940.

[11] Arhiv Istorijskog odeljenja CK KPJ, akt br. 140/V 3—9 (40).

[11] Opširnije, v. *Dana Begii,* Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine u uslovima sporazuma Cvetković - Maček, Prilozi, Institut za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu, br. 2/1966.

tramo da narodi Bosne i Hercegovine treba da se sami slobodno opredijele i nađu rješenje za uređenje u tim oblastima putem autonomije i slično«.[13]

Tome zaključku o Bosni i Hercegovini pretnodila je diskusija o položaju Bosne i Hercegovine u zajedničkoj državi i o pitanju nacionalnosti Musiima. Prema diskusiji, u referatu koji je bio podnesen konferenciji (referat nije sačuvan) nacionalno pitanje Muslimana nije bilo postavljeno u duhu opštih stavova KPJ u vezi sa borbom Partije za nacionalnu ravnopravnost svih naroda i narodnosti u Jugoslaviji, niti je bio uvažen stav Pete pokrajinske partijske konferencije KPJ za BiH da su bosanskohercegovačke muslimanske mase išle za vodstvom JMO »samo za to što su osjećale da su kao etnička grupa ugrožene od strane srpske i hrvatske buržoazije«. Staviše, u referatu je, čini se, zauzet stav da Muslimani nisu etnička grupa već da su Srbi ili Hrvati. Taj stav je kritikovao Muja Pašić, delegat iz Bosne i Hercegovine, naglašavajući da se ne slaže sa referatom u kome je rečeno »da Muslimani nisu etnička grupa već ili Srbi ili Hrvati«, jer »time potpomažemo hrv.(atsku) ili srp.(sku) buržoaz.(iju). Samo vrhovi Muslimana osjećaju se Srbima ili Hrvat.(ima). Narod (muslimanski, A. P.) kaže da je Bosanac, ali ne Srb.(in) ili Hrvat. Muslimani nisu formirana nacija ali su etnič.(ka) grupa«. Prema diskusiji Pašića, Muslimani su za autonomiju Bosne i Hercegovine, pa ih to i veže uz JMO. On je istakao da se mora istupati protiv nastojanja srpske i hrvatske buržoazije da podijele Bosnu i Hercegovinu, zatim da se srpske i hrvatske mase moraju pridobiti za autonomiju Bosne i Hercegovine pod rukovodstvom proletarijata a nacionalno pitanje postaviti i prema raspoloženju naroda.[14]

Očito je da je partijsko rukovodstvo u Bosni i Hercegovini, suočavajući se sa realnim stanjem nacionalnih odnosa u BiH, sagledavalo i uvažavalo postojanje posebnoga nacionalnog individualiteta bosanskohercegovačkih Muslimana i specifičnost zajedničkog života izmiješanih Srba, Hrvata i Muslimana u Bosni i Hercegovini. To je, naravno, bilo teže uočiti pojedincima u rukovodstvu KPJ zato što se malo pažnje poklanjalo pitanju nacionalnosti Muslimana koje po svojoj važnosti nije ubrajano među najaktuelnije tačke dnevne politike KPJ. Nerazumijevanju muslimanskog nacionalnog fenomena doprinosilo je i to što je do tada, u politici, a i u nauci, razmatran samo sa stanovišta interesa buržoazije, njene politike i nauke. Zato su, u skladu sa opštim marksističkim stavovima o nacionalnoj ravnopravnosti svih naroda i narodnosti u našoj zemlji, pravo stanje i probleme u vezi sa nacionalnošću Muslimana i položajem Bosne i Hercegovine, kao specifičnim i osobenim nacionalnim pitanjima, i mogli uočiti i prije ostalih sagledati bosanskohercegovački komunisti. Oni su, kao što smo prikazali, nastojali da ta svoja realistička gledišta približe i ostalim komunistima u Jugoslaviji.

[15] *Komunist,* Beograd 1946, br. 1, 117.

" Arhiv Instituta za izučavanje istorije radničkog pokreta — Beograd, Fond V zemaljske konferencije KPJ — Iz zapisnika po izvještajima sa V zemaljske konferencije KPJ (19—23. X 1940).

Uostalom, bosanskohercegovački komunisti, kao predstavnici ugnjetenih srpskih, hrvatskih i muslimanskih masa, nisu smjeli drugačije postupati, ako su željeli da uspostave trajne veze KPJ sa srpskim, hrvatskim i muslimanskim masama i da ih vežu za njenu revolucionarnu politiku. Naime, određivanje ispravne konkretne politike u dosta komplikovanim nacionalnim odnosima u Bosni i Hercegovini zavisilo je prvenstveno od sagledavanja postojećih vjersko-nacionalnih odnosa i sposobnosti partijskih kadrova da iznađu najbolja rješenja za specifične goruće probleme. Upravo marksistički koncept rješenja za položaj Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj demokratskoj državnoj zajednici i uvažavanje muslimanskog nacionalnog subjekti vi teta jesu originalan i značajan doprinos marksističkom odnosu jugoslovenskih komunista prema nacionalnom pitanju. Taj doprinos je utoliko veći, kada se zna da je ostvaren nasuprot rezervi pojedinaca koji su dogmatski pristupali nacionalnim odnosima u Bosni i Hercegovini.

Stavovi Partije prema kojima bosanskohercegovački Muslimani čine poseban nacionalni individualitet imali su prilično dugo različite tumače, među kojima i takve koji su pokušavali usporiti punu realizaciju tih stavova i u narodnooslobođilačkom ratu i narodnoj revoluciji i u poslijeratnoj socijalističkoj praksi.[15] Ipak, treba konstatovati da u KPJ preovlađuju snage koje su zastupale principijelnu liniju u vezi sa položajem Bosne i Hercegovine u sklopu jugoslovenske državne zajednice i u vezi sa nacionalnošću Muslimana. Partija je načelo samosvojnosti i nacionalne ravnopravnosti svih naroda i narodnosti primjenjivala i na bosanskohercegovačke Muslimane kao nacionalnu kategoriju. Stavovi zauzeti na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ o autonomiji Bosne i Hercegovine i o uvažavanju muslimanskoga nacionalnog subjekti vi teta došli su do punog izražaja u praksi narodnooslobodilačkog rata i narodne revolucije. Tada su Muslimani ravnopravno tretirani sa Srbima i Hrvatima u Bosni i Hercegovini, odnosno sa svim narodima u Jugoslaviji.[16]

Nacionalna posebnost bosanskohercegovačkih Muslimana iskazivala se u partijskim dokumentima pojmovima »posebna cjelina«, »muslimanska zajednica«, »narodna grupa«, »etnička grupa« i slično. Tako je, tada, usvojen specifičan vid označavanja nacionalne posebnosti umjesto do tada isključivo upotrebljavanog termina — nacija, za koji su Staljinovim određenjem toga pojma nužni određeni elementi (zajednička teritorija, jezik, zajednica ekonomskog života, psihičke konstitucije i kulture). Našu konstataciju o specifičnom vidu označavanja nacionalne posebnosti Muslimana ništa ne umanjuju izvjesne nejasnoće u značenju upotrebljavanih pojmova. Osim navedenih pojmova, u više partijskih dokumenata u toku narodno-

[14] V. *Atif Purivatra,* Nacionalni i politički razvitak Muslimana, drugo izdanje, Sarajevo 1970.

[16] U Srbiji je KPJ na teritoriji gdje žive Muslimani (Sandžak) u proglasima i lecima obraćala se i Srbima i Muslimanima iskazujući i tako ravnopravni nacionalni tretman Muslimana sa Srbima (14. sjednica Centralnog komiteta SK Srbije, *Komunist,* Beograd 1968, 307).

oslobodilačkog rata muslimanski etnički subjektivitet je izražavan pojmom *narod.* I u novijoj, samoupravnoj praksi za Muslimane se kaže da su »poseban narod«.

Ostaje kao istorijska činjenica da je KPJ bila prva politička stranka koja je u političkom životu jasno definisala nacionalnu posebnost i individualnost bosanskohercegovačkih Muslimana. To je značajno naglasiti zato što su nasuprot takvom stavu KPJ srpska i hrvatska buržoazija Muslimane tretirale kao dijelove srpske odnosno hrvatske nacije. U tom smislu su razvijale teoriju da Muslimani usljed vjerske i kulturne zaostalosti nisu svjesni nacionalnog imena, te da su zbog toga nacionalno »neopredjeljeni«, odnosno samo pripadnici jedne vjerske grupacije. Takav tretman je, uglavnom, odgovarao muslimanskom građanstvu i čaršiji, jer im je to, uz ostale faktore (neravnopravan socijalno-ekonomski i politički položaj Muslimana u staroj Jugoslaviji i drugo), omogućavalo u prvom redu da se predstavljaju kao zastupnici širih muslimanskih interesa i tako ostvaruju svoje uske klasno-političke interese.[17]

Prema tome, Partija je uzimajući u obzir da se Muslimani usprkos svim insistiranjima nisu nacionalno »opredijelili« ni za srpstvo ni za hrvatstvo, kao i njihov samostalan i svojevrstan društveno-ekonomski, kulturni i politički razvitak, jedina uočila i konstatovala posebnost Muslimana u odnosu na Srbe i Hrvate u Bosni i Hercegovini. Ta posebnost je istorijski prerastala, kao i kod bosanskohercegovačkih Hrvata i Srba, od vjerske do nacionalne zajednice, a konsekventno uvažavanje te posebnosti se pokazalo kao bitan uslov skladnih odnosa i jedinstva bosanskohercegovačkih nacija u svim fazama jugoslovenske revolucije.

[17] V. *Atif Purivatra,* Nacionalne koncepcije JMO, *Jugoslovenski istorijski časopis,* br. 4, 1969, 141—148.

Hodimir Sirotković

Društveno-političke prilike u Jugoslaviji uoči Pete zemaljske konferencije KPJ

Peta zemaljska konferencija KPJ, održana u zagrebačkoj Dubravi od 19—23. listopada 1940, zauzima značajno mjesto u povijesti jugoslavenskoga radničkog pokreta. Njome je uspješno okončano trogodišnje razdoblje konsolidacije Partije pod vodstvom druga Tita. U Dubravi je 105 delegata realno ocjenjivalo prijeđeni put, greške i slabosti, ali i nesumnjive uspjehe. Očistivši svoje redove od frakcionaša, s jedinstvenim rukovodstvom, KPJ je za kratko vrijeme postala značajan činilac u političkim zbivanjima, pa su s njom, kao pravim predstavnikom radničke klase, morali ozbiljno računati njeni buržoaski protivnici. Da bi se materijali te konferencije mogli ispravno situirati u okvire cjelokupne tadašnje društveno-političke stvarnosti Kraljevine Jugoslavije, nužno je, držim, ovim referatom osvijetliti barem temeljne činjenice o ekonomskoj strukturi i političkom sistemu stare kraljevine, koja je već u to vrijeme, zbog niza nagomilanih suprotnosti, klizila u propast.

Ekonomska struktura i društveni odnosi[1]

Godinu dana nakon državnog udara kralja Aleksandra i Jugoslaviju zahvata svjetska ekonomska kriza. Katastrofalni pad agrarnih cijena na svjetskom tržištu teško pogađa i jugoslavenskog seljaka. Cijene poljopri-

[1] U ovoj glavi koristio sam se prvenstveno podacima i analizama iz rada prof. *Mije Mirkovica,* Ekonomska struktura Jugoslavije 1918—1941, Zagreb 1952. (drugo izdanje).

vrednih proizvoda u Jugoslaviji pale su od. indeksa 100 u god. 1929. na samo 55% u god. 1934. i tek se god. 1938. vraćaju na indeks 62. Veoma oštre škare cijena na štetu poljoprivrede dovode do prezaduženosti oko 700.000 seljačkih gospodarstava od ukupno 2,000.000 seljačkih obitelji u zemlji. Prema popisu seljačkih gospodarstava god. 1931.[2] gospodarstva do 2 hektara činila su trećinu, a gospodarstva od 2 do 5 hektara drugu trećinu svih seljačkih gospodarstava u Jugoslaviji;[3] dakle dvije trećine seljačkih gospodarstava u zemlji raspolagale su zemljišnim površinama za koje se smatralo da su ispod granice ekonomskog rentabiliteta za prosječnu seljačku obitelj. Osim toga, broj seljačkih domaćinstava diobama se sve više umnožavao, a potrošnja agrarnog stanovništva brže je rasla od njegove proizvodnje. Agrarna produktivnost se u tadašnjim ekonomskim uvjetima sporo mijenjala i poboljšavala. Uz nepovoljne škare cijena, mnogobrojni posredni porezi i visoke kamate na zajmove još više su pogoršavali teško ekonomsko stanje seljaka. U čitavom drugom desetljeću ekonomskog razvitka Jugoslavije (1931—1941) jasno se opažaju sve veće disproporcije između porasta stanovništva i njegove mogućnosti zaposlenja van poljoprivrede.

Kako je već spomenuto, na početi'u ekonomske krize bilo je zaduženo više od trećine seljačkih gospodarstava. Seljački dugovi dosegli su potkraj god. 1931. blizu 7 milijardi dinara. Samo na kamate otpadalo je 50—80% čistog katastarskog prinosa, pa mnogi seljaci nisu više mogli plaćati ni kamate na glavnicu.[4] Zbog opasnosti od masovnoga seljačkog bunta, vlada je bila prisiljena da donese određene mjere za zaštitu siromašnih zemljoradnika, da bi zaustavila sve brži proces njihove proletarizacije. Dne 19. travnja 1932. donesen je *Zakon o zaštiti zemljoradnika* kojim je proglašen privremeni moratorij seljačkih dugova. Moratorij je najprije uveden za 6 mjeseci, kasnije je produžavan pune četiri godine. Tek 25. rujna 1936. vlada donosi *Uredbu o likvidaciji zemljoradničkih dugova* čiji je osnovni cilj bila obnova kapitalističkog sistema kreditiranja sela. Na temelju propisa te Uredbe seljaci su prestali biti dužnici banaka odnosno zadruga, a postali su dužnicima državne Privilegirane agrarne banke (PAB), koja je na sebe preuzela konverziju seljačkih dugova, dok su prijašnji vjerovnici dobili državne obveznice. Seljaci su bili dužni da PAB-u isplate dugove u 12 godišnjih obroka. Ali siromašni je seljak teško mogao otplatiti dug u tako kratkom roku, pa se morao ponovo zadužiti.[5] U god. 1936, kad je navedena Uredba bila donesena, procijenjen je cjelokupni narodni dohodak od poljoprivrede i stočarstva na 18 milijardi dinara, a sami se-

[2] Bio je to jedini popis izvršen u staroj Jugoslaviji, s mnogo metodičkih i faktografskih nedostataka. Objavljen je tek 1936. godine.

* Seljačka gospodarstva do 2 hektara sačinjavala su 33,8°/o, od 2—5 hektara 34%, od 5—10 hektara 29,3°/o svih seljačkih domaćinstava. *M. Mirković,* n. dj., 36.

* *Sergije Dimitrijević,* Jugoslavija — Privredni razvitak od 1918—1941, Enciklopedija Jugoslavije, tom IV, 650.

[s] Isto, 650.

ljački dugovi bili su 6 milijardi dinara. I tek nakon drugoga svjetskog rata, narodna je vlast problem predratnih seljačkih dugova radikalno riješila.[6]

Seljački moratorij iskoristile su banke za obustavu isplata štednih uloga, čime su naročito bile pogođene male štediše, a među njima prvenstveno naši ekonomski iseljenici, koji su teškom mukom zarađeni novac deponirali u jugoslavenske banke. Većina banaka obustavila je tada i daljnje kredite, zbog čega mnoga industrijska i zanatska poduzeća padaju pod stečaj, a njihovi radnici ostaju na ulici, bez posla. To je povuklo za sobom opće opadanje investicione djelatnosti, a napose pad radničke nadnice. U godinama najoštrije krize broj osiguranih radnika pao je od 605.000 u god. 1930. na 520.980 u god. 1938, a novoprijavljenih nezaposlenih samo u toj godini bilo je 309.354.[7] Tek od god. 1938. broj osiguranika značajnije raste, u uvjetima predratne i ratne konjunkture: god. 1938. bilo je 715.186, god. 1939. 768.874, a god. 1940. 787.532 osiguranika.[8] To je i najveći broj zaposlenih radnika prije rata.

Realna vrijednost radničke nadnice nije ni u doba najveće konjunkture dostizala 40% vrijednosti realne nadnice zapadnoevropskog radnika,[9] a sav otuđeni višak vrijednosti radničkog rada bio je temelj akumulacije industrijskog kapitala. Stoga nije čudo da je u takvim radnim uvjetima u razdoblju od 1919—1938. emigriralo iz zemlje više od 327.000 radnika.[10]

Što se tiče *inozemnog kapitala* u jugoslavenskoj privredi, on je — prema računu Sergija Dimitrijevića — dostigao god. 1940. svotu od 9 milijardi 369 milijuna dinara. »U industriji, uzetoj u celini, strani kapital je učestvovao u svakoj petoj fabrici, raspolagao je polovinom celokupnog kapitala investiranog u industriju, pojavljivao se kao poslodavac preko 2/5 industrijskih radnika.«[11] Najveća ulaganja stranog kapitala bila su u rudarstvu (Bor, Trepča), metalurgiji, cementnoj industriji, tvornici obuće (Bata) i brodogradilištima. U bankarstvu je inozemni kapital obuhvatao 3/5 akcija, a u osiguravajućim zavodima od ukupno 31 registriranog društva strani kapital je sudjelovao kao akcionar u 19 društava.[12] Redoslijed

[6] Svi su prijeratni dugovi do 5000 starih dinara brisani, a isto tako i svi dugovi sudionika NOB i njihovih roditelji. Preostali dugovi isplaćeni su vjerovnicima prema veoma povoljnom kursu za zadužene seljake — za 10 starih dinara duga seljak je platio 1 novi dinar.

[7] Od toga je samo 1/3 primala nezaposleničku pomoć. Najveća pomoć koju je nezaposleni radnik mogao dobiti god. 1934. bila je 300 dinara godišnje za radnika i još najviše 300 dinara za članove njegove neopskrbljene obitelji. *Mijo Mirković,* n. dj., 52.

* Isto, 53.

[9] Prema podacima Središnjeg ureda za osiguranje radnika (SUZOR-a), objavljenim u *Radničkoj zaštiti* 1935, 264, od 543.000 prijavljenih radnika u god. 1934. 174.000 je imalo nadnicu manju od 14 dinara, 165.000 nadnicu od 14—24 dinara, 129.000 nadnicu od 24—40 d, a samo 90.000 radnika nadnicu veću od 40 dinara. Prema *M. Mirkoviću,* n. dj., 51.

[10] *S. Dimitrijević,* n. dj., 647.

[11] Isto, 649.

[11] Isto, 649.

5 najvažnijih stranih zemalja po plasmanu njihova kapitala u Jugoslaviji bio je ovakav: Švicarska, Engleska, Njemačka (s Austrijom), Francuska i čehoslovačka. Tako se — kako kaže prof. Mirković — »prinos narodnoga rada razvodio u nekoliko kanala: u jedan prema inozemnom kapitalu, u drugi prema domaćem kapitalu, u treći prema državi, a tek je četvrti bio namijenjen potrebama naroda, čiji je rad stvarao svu narodnu proizvodnju i sav narodni dohodak«.[15]

Poseban ekonomski, a napose moralno-politički problem stare Jugoslavije predstavljale su učestale *korupcionističke afere* koje su konačno i potpuno uništile u narodu ugled vladajuće klase. Osobno bogaćenje bila je glavna briga velikog dijela pripadnika te klase: burzijanaca, bankara, velikih poduzetnika, a posebno visokih državnih činovnika, uključivši ministre, te vojnu i civilnu kamarilu na čelu s vladajućom dinastijom.[14]

Krah znatnog dijela privatnog bankarstva za vrijeme velike ekonomske krize doveo je do gotovo monopolnog položaja javnih banaka u oblasti kredita. Među njima ističemo Hipotekarnu banku i Poštansku štedionicu kao posve državna poduzeća, te privilegirane banke — Agrarnu i Zanatsku, u kojima je država sudjelovala s 40% vrijednosti glavnice. Njima treba pribrojiti banovinske i općinske štedionice koje su također radile s javnim kreditom.[15]

U drugom desetljeću stare Jugoslavije dolazi do naglog jačanja državnoga kapitalističkog sektora privrede i uopće do jačanja državne uloge u privredi, pa s pravom možemo govoriti o tom razdoblju kao *etapi državnog monopolnog kapitalizma.* Osim vojnih tvornica, PTT saobraćaja, te tvornica duhana, država se svojim novčanim sredstvima angažira i u različitim akcionarskim poduzećima. Sergije Dimitrijević navodi da je god. 1938. otpadalo na državni kapitalistički sektor 17,2% vrijednosti industrijske proizvodnje i 23,8% vrijednosti rudarske proizvodnje. Industrijskih poduzeća u rukama države, banovina i općina bilo je 249, što je predstavljalo 5,9% svih tvornica u zemlji, a na vrijednost njihove proizvodnje otpadalo je 17,2% od ukupne proizvodne vrijednosti.[16] Rudolf Bićanić ispravno opaža za to razdoblje »da je kapitalistička klasa izišla iz krize ojačana, jače kartelirana, čvršće povezana s državnim aparatom, iskorišćujući državu za sebe pod vidom obrane od krize i jačanja domaćeg, nacionalnog kapitala. Državni i privatni monopoli srašćuju zajedno. Privatne banke podležu se utjecaju državnih banaka, kojima upravljaju

[1J] *M. Mirković,* n. dj., 65.

[14] Poznate su mnoge korupcionističke afere u vezi s agrarnom reformom, eksploatacijom šumskog fonda, gradnjom željeznica, nabavkom oružja, spekulacijom s obveznicama ratne štete, te različite makinacije u vezi s dobijanjem odnosno ustupanjem koncesija, liferacija, izvoznica i dr.

[15] *S. Dimitrijević,* n. dj., 649.

[16] Ti se podaci ne odnose na vojnu industriju koja je bila potpuno u državnim rukama, ni na akcionarska poduzeća u kojima je država sudjelovala sa svojim kapitalom, Isto, 648—649.

oni, koji su najviše politički i ekonomski povezani s vladom diktature«.[17] Jačanje državnoga monopolnog kapitala značilo je posebno za Hrvatsku prijenos najvećeg dijela financijskog kapitala iz Zagreba u Beograd. Tamo tada premještaju svoja sjedišta i mnoga industrijska poduzeća iz prečanskih krajeva, da budu bliža centrima političke vlasti i ekonomske moći. Taj transfer, izvršen pretežno silom državne financijske moći, zaoštrava, naravno, još više nacionalne probleme zemlje, jer se »krug nezadovoljnih sve više širio, što je državna intervencija davala više privilegija svome krugu«.[18]

Prema podacima Ive Vinskoga stanovništvo Jugoslavije potkraj 1938. može se podijeliti na tri osnovne klase: proletarijat sa 34,6%, srednji slojevi sa 59,2% i buržoazija s 5,3% ukupnog pučanstva. Pisac uključuje u proletarijat i sve seljake nadničare i siromašne seljake s posjedom do 2 hektara zemlje. Ali raspodjela nacionalnog dohotka između te tri glavne klasne grupacije izgledala je procentualno sasvim drugačije: na proletarijat je otpadalo tek 18,2%, na srednje slojeve 55,6%, a na buržoaziju 25,6% nacionalnog dohotka.[19] Ako se prosječna zarada najamnog radnika označi indeksom 100, činovničko-namještenička zarada penjala se na 286, visokih činovnika na 822, a krupnih privrednika na 1586.[20] Ti, tek sumarno predstavljeni podaci ipak dovoljno jasno govore o kakvoj je gruboj eksploataciji radničke klase riječ.

Izbijanjem drugoga svjetskog rata naglo su porasli životni troškovi i pogoršan standard radnih masa. Od kolovoza 1939. do kolovoza 1940. realna nadnica radnika pala je za 19%.[21] Sve veća skupoća i inflacija, monopol Osovinskih sila na jugoslavenski izvoz, spekulacije trgovaca prikrivanjem zaliha robe, pojava »narodnog« crnog kruha, nemoć i nebriga vlasti da to poprave, sve je to naglo pogoršavalo političku i ekonomsku klimu u zemlji. Zbog toga je u razdoblju 1939—40. zabilježeno više od 800 štrajkova i tarifnih akcija pod rukovodstvom Komunističke partije i klasnog sindikalnog pokreta URSS-a.[22] Kao najznačajnije akcije spominjemo: generalni štrajk u rudniku Trepča (2500 rudara); štrajkove rudara u Trbovlju, Hrasniku i Zagorju (oko 6000 rudara).[23] Dne 14. prosinca 1939. održane su u Beogradu masovne radničko-studentske demonstracije s parolom »Za hljeb, mir i slobodu«, uperene protiv cjelokupne politike vlade Cvetković-Maček, a policija ubija nekoliko demonstranata.

[17] *Rudolf Bićanić,* Državno monopolni kapitalizam u Jugoslaviji 1929—1941. i njegova ekonomska politika. Teze predavanja održanih na III stupnju državno-političkih nauka na Pravnom fakultetu u Zagrebu 1965. godine, šapirograf., 6.

[18] Isto, 7—8.

** *Ivo Vinski,* Klasna podjela stanovništva i nacionalni dohodak Jugoslavije u 1938, izd. Ekonomskog instituta, Zagreb 1970, 104.

" Isto, 120.

[21] *S. Dimitrijević,* n. dj., 651.

[22] URSSJ — kratica za Ujedinjeni radnički sindikalni savez Jugoslavije.

[23] *Čedomir Đurđević,* Jugoslavija uoči drugog svjetskog rata i politika Narodnog fronta,. Iz istorije Jugoslavije 1918—1945, zbornik predavanja, Beograd 1958, 323.

Tri dana kasnije, KP organizira u Splitu masovni miting protiv rata i skupoće. Opet intervencija policije i pogibija jednoga splitskog radnika. Dne 22. travnja 1940. počinje štrajk 2300 radnika avionske industrije u Zemunu i Beogradu koji režim pokušava ugušiti mobilizacijom radnika štrajkaša.

Zahvaljućući pravilnoj političkoj taktici Partije, komunisti u to vrijeme masovno ulaze i aktivno djeluju u URSS-u, bez obzira na oportunističko vodstvo sindikalne birokracije na čelu sa socijaldemokratima 2. Topalovićem i B. Krekićem. U roku od dvije godine ta malobrojna i slabo aktivna socijaldemokratska radnička filijala pretvara se masovnom akcijom komunista u borbeni, izrazito klasni sindikalni pokret s više od 100.000 članova. URSS postaje tada udarna snaga proletarijata u njegovom obračunu s buržoazijom. Uspjesi Komunističke partije u organiziranju masovnih i uspješnih štrajkova posredstvom sindikalnih organizacija URSS-a potakli su vladu da 24. prosinca 1940. donese odluku o raspuštan ju URSS-a i zapljeni njegove imovine.[23]

Komunistička partija odgovara na tu klasnu represiju novim taktičkim potezom. Zabranjene sindikalne organizacije URSS-a zamjenjuju u tvornicama *»odbori radničkog jedinstva«*. Njihovu ulogu formulira rezolucija Pete zemaljske konferencije ovim riječima: [...] »b) Odbori jedinstva treba da okupe u preduzećima sve radnike oko sebe i da pod vodstvom komunista stvore čvrsto borbeno jedinstvo za jačanje i očuvanje klasnog sindikalnog pokreta i borbu za ostala prava radnika. Pri tome se treba strogo čuvati šablona i organizacione forme koja bi te odbore samo izolirala od masa. Takovo borbeno jedinstvo se čelici u raznim tarifnim i štrajkaškim borbama [...]; d) treba odlučno pobijati sektaštvo [...] koje ometa suradnju s ostalim neklasnim sindikalnim organizacijama (HRS, Jugoras, itd.), ali u isto vrijeme treba nemilosrdno raskrinkavati pred radnicima tih sindikata reakcionarna, poslodavačka vodstva tih sindikata i njihovu ulogu [.. .]«.[24]

Te činjenice bjelodano pokazuju da je stara Jugoslavija imala tipičnu privredu slabo razvijene agrarne zemlje, u kojoj se domaći i strani kapital stvarao, razvijao i bujao na nemilosrdnom iskorištavanju prirodnih bogatstava, na slabo plaćenoj radnoj snazi i zloupotrebi sredstava državne moći,

[23a] Vlada je donijela odluku o raspuštanju URSSJ-a 24. prosinca ali je ona objavljena i provedena tek noću od 30. na 31. prosinca 1939. Odatle česta nepodudarnost datuma o raspultanju URSSJ-a u različitim tekstovima.

[24] Rezolucija Pete zemaljske konferencije KPJ, poglavlje »Rad u sindikatima«. Vidi »Materijali Pete konferencije KPJ«, *Komunist* I, br. 1, oktobar 1946, 112—113.
Slične direktive nalazimo u okružnici koju je u povodu zabrane URSSJ-a uputio CK KPJ svim partijskim organizacijama na početku god. 1941. CK se u tim direktivama izričito izjašnjava protiv osnivanja »nelegalnih sindikata« i »sektažkog izoliranja jednog dijela najsvjesnijih radnika od ostale radničke klase«. U tim okolnostima raspuštanja legalnoga sindikalnog pokreta Sindikalna komisija pri CK KPJ preuzela je na sebe neposredno rukovođenje radničkim tarifnim akcijama. Okružnica objavljena u knjizi »Komunistička partija Jugoslavije 1919—1941«, Na izvorima historije, sv. 14, Zagreb 1959, 188—191.

počevši od korupcije funkcionara do najbrutalnijega fizičkog nasilja. U završnoj etapi borbe između rada i kapitala KPJ ostaje jedini dosljedni i odlučni branitelj i organizator eksploatiranih masa svih jugoslavenskih naroda.

Unutrašnja politička i državnopravna situacija nakon pada vlade Milana Stojadinovića

Neuspjeh dra Milana Stojadinovića na skupštinskim izborima u prosincu god. 1938. ubrzao je njegov pad, jer su izborni rezultati i događaji koji su slijedili jasno pokazali da je Stojadinovićeva politika odbijanja rješavanja nacionalnog pitanja pretrpjela slom. Prema službenim podacima, Stojadinović je na tim izborima dobio 1,634.783 glasa, odnosno 54,9% birača, a Udružena opozicija pod vodstvom dra Vladimira Mačeka 1,364.524 glasa odnosno 44,9% birača. Na prethodnim skupštinskim izborima 5. svibnja 1935. vladina lista Bogoljuba Jevtića dobila je 1,746,982 glasa odnosno 60,6%, a lista Udružene opozicije 1,076.345 glasova odnosno 37,4% biračkog tijela. Razlika između vladine liste i opozicije smanjila se od 670.637 glasova na izborima god. 1935. na ciglih 270.257 glasova u god. 1938. Treba dodati da su vladine liste — i Jevtićeva i Stojadinovićeva — uživale velike privilegije u izbornom zakonu, a znatan broj svojih glasova prikupile su samo zahvaljujući javnom glasanju, policijskom pritisku na ovisne birače i brojnim izbornim falsifikatima. Detaljnije izborne analize pokazale su, nadalje, da je ministar predsjednik Stojadinović — i prema samim službenim podacima — ostao zapravo u manjini u odnosu na ukupan broj glasova birača jugoslavenskoga etničkog porijekla i da je te izbore »dobio« zahvaljujući jedino gotovo kompaktnim glasovima njemačke i mađarske narodne skupine, koje su, po uputama svojih fašističkih vlada, podržale izbornu listu profašističkog ministra predsjednika vlade Kraljevine Jugoslavije.

Razlozi Stojadinovićevog pada u veljači god. 1939. nisu bili isključivo u njegovu izbornom neuspjehu. Njegovo potpuno vanjskopolitičko vezivanje za sile Osovine i kruti kurs u hrvatskom pitanju nisu u tom trenutku odgovarali politici kneza namjesnika Pavla, a postojali su i određeni subjektivni motivi koji su ohladili njihove nekoć srdačne odnose.[25] Prijelazna

[25] Milan Stojadinović u svojim memoarima, pod naslovom »Ni rat ni pakt« (Buenos Aires, 1963), u glavama 72—77 iznosi opširno neke razloge svoga prisilnog napuštanja vlasti. Spominje ljubomoru kneza Pavla na navodnu Stojadinovićevu »popularnost« u narodu, pokušaje predsjednika vlade da sam rukovodi vanjskom politikom, verzije o intimnim odnosima Stojadinovića s kneginjom Olgom. Stojadinović, nadalje, navodi da je knez Pavle imao »nepojmljivu želju da svoje privremeno namjesništvo pretvori u doživotno vršenje kraljeve vlasti« (str. 619), a čemu se Stojadinović navodno opirao i tako navukao na sebe kneževu mržnju. Na str. 641—642 memoara pisac iznosi daljnju tvrdnju da je knez Pavle u petočasovnom razgovoru s Hitlerom 4. ožujka 1941. u Berghofu konačno dao pristanak za pristup Jugoslavije Trojnom paktu, pod uvjetom da mu Hitler u pogodnom trenutku osigura jugoslavenski prijesto. Te tvrdnje autora treba, svakako, primiti s dužnim oprezom, jer drugi akteri tadašnjih zbivanja — Maček, Cvetković, Kulovec — odbijaju Stojadinovićevu verziju opisanih događaja.

vlada Cvetković-Korošec-Spaho (od 6. veljače do 25. kolovoza 1939) imala je da utre put sporazumu s Hrvatskom seljačkom strankom koja je na skupštinskim izborima 1935, a naročito 1938, dobila plebiscitarni mandat hrvatskoga naroda za traženje priznanja vlastite državnosti u okviru zajedničke jugoslavenske države.

Knez Pavle, usprkos protivljenju većine srbijanskih političara i vojnih krugova, smatrao je da unutrašnja, a pogotovo vanjska situacija zemlje nalaže hitan kompromis s hrvatskim nacionalnim pokretom čiji je mandatar bio je dr Vladimir Maček. Poslije četvoromjesečnih pregovora sklopljen je 26. kolovoza 1939. sporazum između Dragiše Cvetkovića kao mandatara krune i dra Vladimira Mačeka kao predsjednika HSS i SDK o »rješenju hrvatskog pitanja«.[26] Taj sporazum zaključen je nekoliko dana uoči izbijanja drugoga svjetskog rata.[27] Vanjskopolitički razvoj događaja ubrzao je kompromisna rješenja spornih pitanja. I samo vodstvo HSS bilo je zainteresirano za stabilizaciju Jugoslavije i održanje neutralnosti između oba zaraćena bloka, vjerujući da će takvom vanjskom politikom barem privremeno blokirati opasne talijanske pretenzije na naše jadransko područje. Iako sporazum od ?6. kolovoza nije potpuno zadovoljavao ni jednu ni drugu pregovaračku stranu, obje su na nj pristale kao na realan »modus vivendi«, da zajednički lakše izbjegnu sve Scile i Haribde koje je sa sobom nosio evropski rat.

Na osnovu političkog sporazuma Cvetković-Maček Namjesništvo je objavilo ove pravne akte: Uredbu o Banovini Hrvatskoj, Ukaz o raspuštanju Narodne skupštine izabrane 11. prosinca 1938, Ukaz o prestanku mandata svih dotadašnjih senatora (imenovanih i biranih), Uredbu o političkim zakonima, te Uredbu o (mogućnosti) proširenja propisa o Banovini Hrvatskoj na ostale banovine.

Banovina Hrvatska u pravnom je pogledu bila osnovana upotrebom ovlasti iz čl. 116 Ustava Kraljevine Jugoslavije od god. 1931. koji je kralju davao pravo da u izvanrednim slučajevima privremeno poduzme mjere što su odstupale od ustavnoga i zakonskog poretka. Knez namjesnik nije pristajao na redovnu reviziju Ustava do punoljetnosti kralja Petra, pa je stoga upotrijebljen čl. 116 Ustava da bi se realizirao politički sporazum koji je išao protiv dotadašnjeg krutog centralističkog ustrojstva zemlje, što se opet temeljilo na idejnoj konstrukciji jugoslavenskog nacionalnog unitarizma. Čl. 116 iskorišten je i za ukidanje dotadašnjeg narodnog predstavništva, jer ono po svojem političkom sastavu nije odgovaralo novostvorenom političkom stanju. Ali do raspisivanja izbora za novu Narodnu skupštinu nije nikada došlo. Jedino su u studenom 1939. bili raspisani izbori za nove senatore odnosno imenovan je dio novih senatora na osnovi ovlaštenja čl. 52 Ustava, pa je tako formalno osiguran kontinuitet

[88] Opširan i dokumentiran historijat stvaranja sporazuma daje *Ljubo Boban* u monografiji: Sporazum Cvetković-Maček, Beograd 1965.

[27] Prvog rujna 1939. Njemačka je napala Poljsku, a 3. rujna Velika Britanija i Francuska objavile su rat Njemačkoj.

djelovanja Senata. Dru Mačeku nije smetalo da u takvu reakcionarnu ustanovu, kao što je bio Senat, progura i dio svojih stranačkih prvaka. Ail novokonstituirani Senat nije mogao vršiti svoju ustavnu funkciju bez Narodne skuptine, pa stoga i nije bio nikada sazivan.

Uredba o Banovini Hrvatskoj unijela je u jugoslavenski političko-pravni sistem ove bitne promjene:

1. Uredbom je stvorena Banovina Hrvatska kao zasebna državnopravna oblast u koju su uključene dotadašnja Savska i Primorska banovina, te kotari Dubrovnik, Šid, Ilok, Brčko, Gradačac, Derventa, Travnik i Fojnica koji su se dotle nalazili u teritorijalnom sklopu drugih banovina.

2. U nadležnost Banovine Hrvatske preneseni su iz centralnih državnih ministarstava resorni poslovi poljoprivrede, trgovine, industrije, šuma, rudnika, građevina, socijalne politike i narodnog zdravlja, fizičkog odgoja, pravde, prosvjete i unutrašnje uprave. Svi oni poslovi koji nisu Uredbom izričito navedeni ostali su u nadležnosti centralnih državnih organa kao: vanjski poslovi, vojska, državna sigurnost, vanjska trgovina, zajednički dio financija i neki drugi.

3. Načelno je dogovoreno da će se Banovini Hrvatskoj osigurati *posebna financijalna samostalnost* da bi mogla uspješno obavljati poslove svoje nadležnosti. To je pitanje riješeno Uredbom o financiranju Banovine Hrvatske od 30. ožujka 1940. Tom Uredbom ostavljen je Banovini Hrvatskoj dio prihoda s njenog područja (određeni neposredni oblici poreza, prihodi od taksa i trošarine za alkoholna pića) za pokriće autonomnih potreba.

4. Sabor je vrhovno zakonodavno predstavničko tijelo za područje Banovine Hrvatske. Zakonodavnu vlast u Banovini Hrvatskoj trebalo je da zajednički vrše kralj (odnosno Namjesništvo do njegova punoljetstva) i Sabor. Osnovna načela o organizaciji Sabora sadrži sama Uredba o Banovini Hrvatskoj, dok je to pitanje detaljnije regulirano Uredbom o izbornom redu i ustrojstvu Sabora Banovine Hrvatske, koju je knez Pavle potpisao 14. siječnja 1940, prigodom svoje posjete Zagrebu. Izbori za Sabor nisu bili nikada provedeni, jer u vladi nije postignuta suglasnost o raspisivanju izbora za centralni parlament. Stoga Hrvatski sabor do sloma stare Jugoslavije i nije mogao biti konstituiran, iako je vodstvo HSS uporno na tome nastojalo, želeći konstituiranjem Sabora ukloniti dojam državnopravnog provizorija u kojem se uistinu nalazila Banovina Hrvatska.

5. Organizacija banske uprave regulirana je Uredbom o ustrojstvu banske vlasti od 9. rujna 1939. Ban je na čelu banske vlasti, koja je vrhovni upravni organ Banovine Hrvatske. Bana postavlja kralj ukazom, ali taj ukaz premapotpisuje sam ban. Ban politički odgovara kralju (Namjesništvu) i Saboru, a ne centralnoj vladi od koje je — u djelokrugu banske vlasti — potpuno nezavisan. Ban premapotpisuje sve akte koje kralj donosi iz djelokruga poslova Banovine Hrvatske i snosi za njih političku odgovornost pred Saborom.

Banska vlast Banovine Hrvatske dijelila se na 11 odjela (resora), koji umnogome odgovaraju ministarstvima središnje vlade. Na čelu odjela bili

su odjelni predstojnici koje postavlja ban. Ban je jedina politička ličnost u upravljanju Banovinom Hrvatskom, a odjelni predstojnici bili su visoki državni činovnici, upravno podređeni banu. S obzirom na to ima elemenata za tvrdnju da je banska vlast imala karakteristike predsjedničke vlade.

6. Sudstvo Banovine Hrvatske bilo je samostalno. Vrhovna sudska instancija Banovine Hrvatske bio je Sto sedmorice u Zagrebu koji je sada obuhvatao i područje Apelacionog suda u Splitu. Bio je također formiran i poseban Upravni sud Banovine Hrvatske u Zagrebu koji je u posljednjem stepenu rješavao upravne sporove iz nadležnosti Banovine.

S obzirom na tako široku zasebnu organizaciju vlasti na zakonodavnom, upravnom i sudskom planu, Banovina Hrvatska imala je značajna obilježja državnosti, koja su je približavala statusu federalne jedinice. Ali taj proces federativne reorganizacije Jugoslavije nije doveden do kraja, prvenstveno zbog unutrašnjih otpora i sukoba nacionalnih buržoazija oko kompetencija federalnih jedinica i granica pojedinih banovina.

U građanskim političkim strankama Srbije državnopravne dileme nakon sklapanja sporazuma išle su od krutog jugoslavenskog unitarizma, koji su i dalie zastupali Jugoslavenska nacionalna stranka i Ljotićev »Zbor«, do različitih nijansi federalističkog uređenja koje je zastupao dio prvaka Demokratske i Zemljoradničke stranke.[28] Ali i one srbijanske političke grupacije koje su se priklanjale ideji složene države zahtijevale su osnivanje srpske banovine u takvom teritorijalnom opsegu u koji bi, osim Srbije, trebalo uključiti i Makedoniju, Crnu Goru, Bosnu i Hercegovinu. Na tom teritorijalnom programu bile su suglasne sve građanske političke grupe u Srbiji. Glavni odbor Radikalne stranke (grupa Stanojević—Trifunović) smatrao je da su Hrvatima sporazumom dani preveliki teritorijalni ustupci. Srpska radikalna stranka, koju je pokušao osnovati Milan Stojadinović nakon pada s vlasti.[29] zamijenila je svoj jugounitaristički program, koji je zastupala dok je bila na vlasti, otvorenim velikosrpskim nacionalističkim programom. Ona, sada u opoziciji, »odlučno traži ujedinjenje svih Srba«, ne priznaje granice Banovine Hrvatske, smatra ih »diktatom srpskom narodu« i kao solidno rješenje nudi stare radikalne »samoupravne oblasti«![30]

Slovenska ljudska stranka, koja je dugo vremena gradila svoju političku taktiku na srpsko-hrvatskim suprotnostima, izgubila je sporazumom svoju »posredničku« ulogu, pa se u novoj situaciji javlja sa zahtjevom što skorijeg ostvarenja državnopravne autonomije Slovenije po uzoru na Bano-

[88] Detaljnije o tome v. *Lj. Boban,* n. dj., u glavi VIII Stav političkih stranaka prema sporazumu od 26. augusta, 218—280.

" Odluka o osnivanju stranke donesena je na sastanku Stojadinovićevih pristaša 22. veljače 1940. *Lj. Boban* n. dj., 247.

Zbog latentne opasnosti da će Rim ili Berlin ponovo pokušati dovesti Stojadinovića na vlast, vlada je u travnju 1940. konfinirala Stojadinovića u unutrašnjost zemlje, a u ožujku 1941. stražarno sprovela u Grčku gdje je izručen Englezima. Stojadinovićevi memoari, n. dj., 720—739.

[30] *Lj. Boban,* n. dj., 247.

vinu Hrvatsku. To je pak srpski dio Jugoslavenske radikalne zajednice odlučno uvjetovao paralelnim sporazumom o formiranju srpske federalne jedinice.

Jugoslavenska muslimanska organizacija, koju je sporazum doveo u sličnu političku poziciju kao i slovenske klerikalce, zahtijevala je da se uz srpsku, hrvatsku i slovensku jedinicu Bosna i Hercegovina formira kao četvrta jugoslavenska federalna jedinica. Taj zahtjev bosanskih Muslimana izazvao je oštro protivljenje srpskih političkih grupa u Bosni koje su zahtijevale njeno integralno uključenje u srpsku banovinu. Dr Maček je pak tražio da se pitanje Bosne i Hercegovine riješi plebiscitom. Takve suprotne interese nije bilo lako izmiriti uza sva taktička manevriranja ministra predsjednika Cvetkovića između srpskih i muslimanskih političara članova JRZ u Bosni.

U Crnoj Gori stranačke grupe predstavljale su samo ogranke srbijanskih političkih stranaka, pa su u pitanju državnog preuređenja zastupale stav matičnih stranaka, tj. da Crna Gora bude sastavni dio srpske političke jedinice. Izuzetak je činila jedino grupa crnogorskih federalista koja je zastupala gledište historijskih pokrajina kao temelj državnog preuređenja, pa u skladu s tim tražila i priznanje državnosti Crne Gore.

Ustaška opozicija u Hrvatskoj napadala je frontalno sporazum već iz načelnih razloga, što je Hrvatska ostala u jugoslavenskom državnom okviru, kojemu se ona apsolutno protivila. Ustaška agitacija o Mačekovoj »izdaji ideje hrvatske države«, mada nikada nije imala dubljih korijena u hrvatskom narodu, dovela je do političkog razračunavanja između vodstva HSS i ustaša, pa čak i policijskog progona posljednjih.[31] Iz niza razloga, u koje ovdje nije moguće ulaziti, te akcije banovinskih vlasti nisu bile ni sistematske ni dovoljno odlučne.

Čitav postupak oko formiranja Banovine Hrvatske smatra se u našoj pravnoj literaturi ustavnom revizijom, zato što su nosioci toga sporazuma ostali u granicama Ustava, mada su zapravo izmijenili neka njegova temeljna načela (centralizam i jugoslavenski unitarizam). Sam sporazum počivao je na labavim pravnim temeljima. Prema čl. 116 Ustava, na temelju kojega je poduzeta ustavna revizija, trebalo je tu ustavnu promjenu naknadno podnijeti na suglasnost narodnom predstavništvu, što nikada nije bilo učinjeno, jer narodno predstavništvo nije više funkcioniralo. Stoga je Namjesništvo ili kralj nakon stupanja na prijesto mogao u svakom pogodnom času taj sporazum poništiti.

Politički ocjenjujući sporazum Cvetković—Maček možemo ga označiti kao kompromis hrvatske buržoazije s dvorom i srpskom buržoazijom o podjeli vlasti s ciljem da se u opasnostima, koje su s ratnim vihorom nailazile, očuvaju zajednički klasni interesi. Iako je taj sporazum značio određeni

[51] Potkraj veljače 1940. Banska vlast zabranila je daljnje izlaženje ustaškog dnevnika *Hrvatski narod.* Njegov urednik dr Mile Budak bio je privremeno i uhapšen. Opširno o ustaškom pokretu vidi u raspravi *Fikrete Jelić-Butić,* Prilog proučavanju djelatnosti usatša do 1941, *Časopis za suvremenu povijest,* I—II 1969, 55—91.

korak u razbijanju dotadašnjega velikosrpskog centralističkog i hegemonističkog sistema, ni u unutrašnjoj ni u vanjskoj politici zemlje nije donio nikakve druge bitnije promjene. Sva obećanja o demokratizaciji režima ostala su neispunjena. Nisu vraćene političke slobode, nisu raspisani novi skupštinski izbori na temelju demokratskog izbornog reda, nije dana amnestija političkim krivcima (naročito ne komunistima), niti je ukinuta cenzura štampe. Nakon velikih protuvladinih demonstracija radnika i studenata u Zagrebu i Beogradu,[32] vlada unosi u zloglasni Zakon o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi novi član 12a, na temelju kojega su upravno-policijske vlasti mogle uputiti na prinudni boravak u drugo mjesto, dakle u konfinaciju, sva »lica koja remete red i mir«. Na temelju toga propisa vlada otvara *koncentracione logore* za političke protivnike u Bileći i Lepoglavi, sasvim po fašističkom uzoru. Te logore pune u prvom redu komunisti. U prvoj su grupi uhapšenih u siječnju 1940. Moša Pijade i Ivo Lola Ribar.

Banska vlast Banovine Hrvatske donosi uz to Uredbu o redarstvenim prekršajima, na osnovi koje su policijski organi mogli kažnjavati do 30 dana zatvora »lica koja narušavaju red i mir«, a sva nepoželjna lica protjerati na 6 mjeseci u zavičajnu općinu. Budući da je odluka 0 otvaranju koncentracionih logora bila veoma nepopularna, u jesen 1940. raspušten je logor u Bileći.[33] Ali je umjesto toga pripremljena *Uredba o vojnim radnim logorima* u kojima c\i u disciplinske radne jedinice strpani mnogi komunisti pod izgovorom »pozivanja na vojnu vježbu«.[34] A kao vrhunac represivnih mjera protiv radničke klase dolazi 24. prosinca 1940. već spomenuta zabrana URSS-ovih sindikata. »Gvozdena peta« buržoaske vlasti obračunala se i s tim posljednjim izdankom slobodnoga radničkog udruživanja. Ostali su kao legalni jedino režimski sindikati — Jugoras i HRS — jer nisu predstavljali nikakvu opasnost za kapitalističku eksploataciju radničke klase.

Banovina Hrvatska donosi u svibnju 1940. »Uredbu o rješavanju radnih sporova«[35] koja predviđa obavezan postupak mirenja u sporu između radnika i poslodavca. Za vrijeme toga »mirovnog postupka« bio je zabranjen radnički štrajk. U čl. 7 te Uredbe određuju se poduzeća u kojima se štrajk uopće nije smio pokrenuti. Zatim slijede odluke o postavljanju komesara u pojedinim okružnim uredima socijalnog osiguranja i odlaganju izbora za radničke povjerenike, što izaziva nove ogorčene sukobe radnika s policijom i malobrojnim pristašama režimskih sindikalnih organizacija.

[31] Demonstracije u Zagrebu održane su 3. prosinca, a u Beogradu 14. prosinca 1939. Njih su slijedile radničke demonstracije u Splitu 17. prosinca.

[33] Koncentracioni logor u Lepoglavi, na teritoriju Banovine Hrvatske, bio je odlukom Banske vlasti i dalje zadržan. Nakon 10. travnja 1941. brojni komunisti internirani u tom logoru predani su ustašama i nešto kasnije pogubljeni.

[34] Prema podacima u Pregledu istorije SKJ, Beograd 1963, 282, policija je odabrala za tu vrstu »vojne vježbe« oko 2000 komunista koji su u tim »radnim bataljonima« pod komandom žandarmerijskih oficira bili zapravo na prinudnom radu. »Bila je to u stvari vremenski neodređena robija« — kako pravilno konstatira pisac teksta.

" *Narodne novine,* 6. svibnja 1940.

Čitava prikazana vladina reakcionarna politika, uperena prvenstveno protiv radničke klase, bila je potpuno suprotna obećanjima »o demokratizaciji života u zemlji« koja je vlada Cvetković—Maček obilno davala javnosti u vrijeme svoga konstituiranja. Opravdavanja režima da ti propisi nose pečat »iznimnih ratnih vremena« nisu mogla spasiti obraz toj reakcionarnoj vladi koja je sistematski rušila sve bitne tekovine radničke klase i demokratskog poretka uopće.

Čitav problem srpsko-hrvatskih odnosa sveo se na kraju na nastojanja srpske buržoazije da očuva i spasi što veći dio eksploatacije i vlasti, a hrvatske — kao i drugih nacionalnih buržoazija — da prigrabi za sebe što šire koncesije. Vodstva svih građanskih stranaka nisu pokazivala nikakav iskreni interes za stvaranje istinski demokratske jugoslavenske države u kojoj bi se dosljedno uspostavila nacionalna ravnopravnost i demokratske slobode. I kad je vlada Cvetković—Maček, čija se unutrašnja baza sve više sužavala, bila stavljena pred izbor — rat ili politička kapitulacija pred fašističkim silama Osovine, ona se bez većeg kolebanja odlučila za kapitulaciju i potpisala 25. ožujka 1941. Trojni pakt, nadajući se da će tako najbolje moći sačuvati svoju buržoasku vlast nad masama koje su još jednom bile razočarane u nadama o poboljšanju njihova ekonomskog i socijalnog položaja, kako je to program HSS obećavao.

Stav Komunističke partije prema nacionalnom pitanju i vladi Cvetković—Maček.

Povijesni razvoj nacionalnog pitanja u staroj Jugoslaviji pokazao je da se nijedan narod, pa ni njegova radnička klasa, ne želi odreći svoje nacionalne posebnosti u ime viših ciljeva klasne borbe proletarijata. Stoga se i KPJ nužno nametnuo problem formuliranja konkretnog stava prema nacionalnom pitanju. U rukovodećim organima KPJ zametnula se dugotrajna diskusija je li nacionalno pitanje samo sredstvo ili dio borbe radničkog pokreta za njegovu pobjedu nad buržoazijom. Analizirajući stav Partije o tom pitanju možemo utvrditi tri njegove osnovne etape.[36]

U prvoj etapi (1919— 1924) prevladavalo je staro socijaldemokratsko shvaćanje da su Srbi, Hrvati i Slovenci jedan narod i na temelju toga gradila se koncepcija nužnosti državnog centralizma i jugoslavenskoga nacionalnog unitarizma, s perspektivom formiranja sovjetske federacije balkanskopodunavskih zemalja. U drugoj etapi (1924—1934) KPJ priznaje postojanje više nacija u Jugoslaviji. Treća zemaljska konferencija, održana u prosincu 1923. u Beogradu, priznaje postojanje Srba, Hrvata i Slovenaca kao posebnih naroda, dok se za Makedonce predviđa rješenje u okviru

*• O tome pobliže *Gordana Vlajčić,* KPJ i nacionalno pitanje 1919—1941. Članak objavljen u knjizi Socijalizam i nacionalno pitanje, Zagreb 1970, 73—95.

balkanske socijalističke federacije. Peti kongres Kominterne[37] — nakon oštre kritike unitarističkih teza Sime Markovića — donosi rezoluciju o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji u kojoj zahtijeva izdvajanje Hrvatske, Slovenije i Makedonije iz sastava Jugoslavije i njihovo pretvaranje u nezavisne republike. Kominterna je u to vrijeme zastupala stav da je Jugoslavija »umjetna Versajska tvrevina«, nastala u interesu zapadnih imperijalističkih sila, pa je stoga u interesu komunističkog pokreta otcjepljenje pokorenih naroda i stvaranje njihovih samostalnih socijalističkih republika. Četvrti kongres Partije, u studenom 1928. u Dresdenu, usvaja taj stav Kominterne o razbijanju Jugoslavije, a u cilju budućeg stvaranja federacije radničko-seljačkih republika na Balkanu.

Gordana Vlajčić s pravom ističe da »sve ono što se (u to vrijeme — op. p.) mijenjalo u stavovima KPJ prema nacionalnom pitanju, odvijalo se znatno više pod neposrednim utjecajem Kominterne, nego pod utjecajem sredine u kojoj je nastala i u kojoj se razvijala KPJ«.[38]

Tek u trećoj etapi (1934—1941), a naročito poslije dolaska druga Tita na čelo Partije potkraj god. 1937, KPJ se svojom strategijom i taktikom u nacionalnom pitanju prilagođava jugoslavenskoj društvenoj stvarnosti. Na Četvrtoj zemaljskoj konferenciji KPJ, u prosincu 1934. u Ljubljani, diskutiralo se o potrebi stvaranja nacionalnih komunističkih partija Hrvatske i Slovenije, a »u najbližoj budućnosti« i komunističke partije Makedonije[39] — u organizacic-iom okviru Komunističke partije Jugoslavije.

Splitski plenum Partije, u lipnju god. 1935, daljnji je značajan korak u mijenjanju dotadašnje partijske linije o razbijanju jugoslavenske države. Blagoje Parović, član Centralnog komiteta, ocjenjujući tadašnju političku situaciju u zemlji i opasnost sve užeg povezivanja radikalnih nacionalističkih pokreta u zemlji s fašističkim silama, utvrđuje ovakvu taktičku pretpostavku: »Ne bezuslovno i u svakoj situaciji za otcjepljenje, ali uvijek za pravo samoopredjeljenja do otcjepljenja.«[40] Odlučan korak učinjen je na lipanjskom savjetovanju rukovodećeg aktiva KPJ u Moskvi god. 1936. Pred sve većom opasnosti sprege fašizma i radikalnog nacionalizma, KPJ istupa protiv razbijanja jugoslavenskog državnog područja »jer hoće da to preuređenje države postigne mirnim putem, na osnovu nacionalne ravnopravnosti, u današnjim prilikama — kaže se dalje u zaključku lipanjskog savjetovanja — pokret za otcepljenje potlačenih naroda išao bi na ruku samo fašističkim neprijateljima i njihovim ratnim ciljevima. Zbog toga KPJ mora razobličiti grupe Ivana Mihajlova i Pavelić—Perčeca kao agente fašističkih imperijalista, koji se sada demagoški izjašnjavaju za nezavisnu Makedoniju i nezavisnu Hrvatsku«.[41]

17 Održan u Moskvi od 17. lipnja do 8. srpnja 1924.

38 *G. Vlajčić,* n. d., 74.

39 Pregled istorije SKJ, 193. Vidi i *Proleter,* br. 2—3, februar—mart 1935, 2.

10 Cit. po *G. Vlajčić,* n. dj., 93. Vidi jož Pregled istorije SKJ, 200—201.

41 Cit. prema Pregledu istorije SKJ, 219.

U travnju god. 1937. osniva se Komunistička partija Slovenije, a u kolovozu iste godine i Komunistička partija Hrvatske, što je već načelno bilo* odlučeno na Četvrtoj zemaljskoj konferenciji KPJ, u prosincu god. 1934. Tu reorganizaciju nametao je već običan politički rezon, jer je teško bilo programski zahtijevati za jugoslavenske narode pravo na samoopredjeljenje, a u vlastitoj stranci ostati u strogo centralističkim okvirima. Razlog što pune dvije i pol godine ta partijska odluka nije bila provedena u život treba djelomično tražiti i u tome »što veliki broj drugova nije shvatio praktično politički značaj toga pitanja, nego su ga uzeli kao teoretsko politiziranje i u stvari poduzeli vrlo malo za praktično provođenje toga rješenja«.[42] Vjerojatno su tome postojali i određeni otpori unutar samog rukovodstva, jer u istom članku *Proleter* dalje konstatira, da je još i u »redovima komunista u vezi s reorganizacijom partije ostalo nerazjašnjenih pitanja«, koja *Proleter* pokušava tim člankom raščistiti. Tako na pitanje: »Zašto stvaramo KP Hrvatske i KP Slovenije?« *Proleter* odgovara ovako: »Stvaramo ih prije svtega zato, što radne mase Hrvatske i Slovenije traže da njihova partija nosi naziv njihove narodnosti [...]. Stvaramo ih zato da i tim svojim aktom [...] podvučemo našu borbu za slobodu hrvatskog i slovenskog naroda: da i time kažemo ugnjetenim narodima, da njihov nacionalni osjećaj tj. njihova privrženost rodnoj grudi, svome zavičaju, nije tuđa proletarijatu i njegovoj partiji.« I dalje: »Mi stvaramo KP Hrvatske i KP Slovenije da mobiliziramo inicijativu hrvatskih i slovenačkih radnika u borbi za njihovo oslobođenje, da ničim pa ni nazivom partije ne slabimo tu inicijativu za učešće radnih masa u izgradnji svoje partije.«

Odgovarajući na prigovor zašto se ne stvara i KP Srbije *Proleter* ističe da »srpski narod nije nacionalno ugnjeten. Srbi su vladajuća nacija [...]. Prema tome ni klasna borba ne zauzima oblike borbe za nacionalno oslo-t bađanje«. Na daljnje pitanje: »Zašto centralizovana, a ne federativna partija?« *Proleter* odgovara da »centralizovanoj kontrarevoluciji« buržoazije proletarijat treba da suprotstavi »centralizovanu partiju« i »centralizovanu revoluciju«, jer »bez toga nema pobjede nad kontrarevolucionarnom buržoazijom«.

Osnivanje KP Slovenije i KP Hrvatske god. 1937. popraćeno je opširnim komentarima u *Proleteru,* posebno osnivanje KP Hrvatske.[43] U jednom

[42] O stvaranju KP Slovenije i KP Hrvatske, *Proleter,* br. 7—8, juli—august 1935, str. 6.

[43] Živila Komunistička partija Slovenije, *Proleter,* br. 7, juni 1937.
Proleter, br. 11, oktobar 1937, objavljuje više članaka koji se odnose na osnivanje KP Hrvatske: Živjela komunistička stranka Hrvatske (str. 1); Hrvatska radnička klasa i borba hrvatskog naroda (str. 2); Komunistička stranka Hrvatske i Hrvatski narodni pokret (str. 3); Hrvatski seljak i komunisti (str. 4). U članku: Srpski komunisti i osnivanje komunističke stranke Slovenije i Hrvatske (isti broj, str. 7), ističe se da u organizacionom pogledu osnivanje tih stranaka »ne znači da je KPJ iz demokratski centralizovane partije pretvorena u neku partijsku federaciju. KP Jugoslavije ostaje i dalje osnovana na principu demokratskog centralizma. Komunistička stranka Slovenije i Komunistička stranka Hrvatske deluju u okviru statuta KPJ pod jednim rukovodstvom — CKKP Jugoslavije, jednom politikom i jednom disciplinom«.

-od tih komentara ističe se da su »osnivanjem KSH ostvarene najviše mogućnosti za razvitak vlastitih nacionalnih kadrova, koji će umjeti voditi svoju klasu i svoj hrvatski narod u borbi za nacionalno i socijalno oslobođenje«.[44]

Tu reorganizaciju nije slijedilo osnivanje posebne KP Makedonije i KP Crne Gore, a dosljedno tome i posebne KP Srbije. CK KPJ vjerojatno je procijenio da je u tadašnjim političkim uvjetima potrebno u prvom redu samo kadrovski pojačati pokrajinska rukovodstva tih zemalja.

Vodeći upornu borbu protiv reakcionarne vlade Stojadinović—Korošec—Spaho, KPJ je u više navrata izjavila da je spremna pomagati Udruženu opoziciju u borbi za demokratske reforme društva, o čemu svjedoče mnogi dokumenti objavljeni u *Proleteru.* KPJ je tako pozdravila i sporazum zaključen 8. listopada 1937. između Seljačko-demoratske koalicije i srpskog dijela Udružene opozicije »kao krupan korak napred ka bratskom sporazumu među svim narodima Jugoslavije na bazi ravnopravnosti [...] ka okupljanju svih demokratskih i naprednih snaga u borbi za likvidaciju ostataka vojno-fašističke diktature«.[45] Ali kad je dr Maček sklopio 26. kolovoza 1939. godine sporazum s Dragišom Cvetkovićem, eksponentom regenta Pavla i vladajuće reakcionarne JRZ, *Proleter* ogorčeno konstatira da su se »srpska i hrvatska buržoazija sporazumjele među sobom za spas zajedničkih gospodarskih interesa od mogućih revolucionarnih potresa. Sporazum Maček—Cvecković se tako ispoljio kao prevara radnih masa i ugnjetenih naroda«.[46]

Edvard Kardelj, pišući u *Proleteru* članak »Jedinstvo reakcije protiv radnog naroda«,[47] konstatira da je u Jugoslaviji došlo do »potpunog jedinstva reakcionarnih snaga u napadu na radničku klasu i radni narod uopće [...]. Pod frazama o demokratizaciji države sprovodi se u stvari jedan bjesomučan napad na radni narod [...] uvode se koncetracioni logori i prijeki sud. Dok vlada progoni svaku akciju protiv skupoće, špekulanti uživaju zaštitu vlasti [...]. U toj osnovnoj političkoj liniji od režima se ni u čemu ne razlikuje ni tzv. 'demokratska opozicija[5]. Srpska 'udružena opozicija' ne kritikuje sporazum sa stanovišta interesa radnog naroda, nego zbog toga, jer joj se čini da su sporazumom premalo zajamčeni interesi velikosrpske hegemonije [...].« Analizirajući detaljno različite suprotnosti koje se javljaju u »reakcionarnom logoru« buržoazije, Kardelj zaključuje: »Savez radnika i seljaka, jedinstveni narodni front odozdo, to je danas put borbe za slom protivnarodne vlasti.« Nastavljajući i dalje najoštriju kritiku režima, Kardelj u članku »Za borbeni savez radnika i seljaka«[48] ističe »burno jačanje političke i socijalne diferencijacije na selu«.

[44] Citat iz uvodnog članka *Proletera,* br. 11, okt.1937.

[45] *Proleter,* br. 12, oktobar 1937, str. 9.Komunike CK KPJ o sporazumu između Seljačko-demokratske koalicije i srpskog dela Udružene opozicije.

[4S] Pokušaj velike prevare naroda, *Proleter,* br. 1—2, januar—februar 1940.

[47] *Proleter,* br. 3—4, april—maj 1940.

[4,1] *Proleter,* br. 5—6, juni—juli 1940.

S jedne strane seljačke mase u svim jugoslavenskim zemljama gube povjerenje u svoja »gospodska rukovodstva« koja dnevno izdaju njihove interese, a s druge siromašni seljaci pooštravaju borbu na selu protiv bogatih kulaka koji su glavni nosioci buržoaske politike na selu. Kardelj predlaže da radnička klasa osniva *masovne odbore radnika i seljaka* u najrazličitijim oblicima. Radnička klasa postat će odlučan politički faktor »onda kada pređe svoje klasne okvire i postane vođa, predstavnik i zaštitnik istinskih interesa svoga naroda, a u prvom redu interesa seljačkih i ostalih radnih masa«.

Osvrćući se u članku »Tri godišnjice«[49] i na prvu godišnjicu sporazuma Cvetković—Maček, Centralni komitet KPJ — koji je kolektivni potpisnik toga članka u *Proleteru* — konstatira uz ostalo da je ta vlada, umjesto obećane slobode i demokracije, zabranila svu radničku štampu, ugrabila sve institucije klasnom sindikalnom pokretu i dala ih u ruke svojim poslodavačkim sindikalnim organizacijama; ta vlada stvara neke »reforme« po uzoru nacizma i fašizma i neprekidno pojačava teror protiv radnog naroda, gušeći radničke štrajkove i osnivajući koncentracione logore.

Takve i slične oštre kritike režima neprestano se množe u partijskoj štampi, u mnogim lecima, odjekuju na okružnim, oblasnim, pokrajinskim i nacionalnim konferencijama Partije u toku proljeća i ljeta 1940. godine, kao uvod i priprema za Petu zemaljsku konferenciju KPJ. Za vrijeme tih organizaciono-političkih priprema svim partijskim konferencijama prisustvovalo je ukupno 1500 članova Partije. Tada je održano i 6 pokrajinskih partijskih konferencija — za Srbiju, Vojvodinu, Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru, Makedoniju i Dalmaciju i izabrana nova pokrajinska rukovodstva. Održane su i dvije nacionalne konferencije, KP Hrvatske i KP Slovenije, na kojima su izabrani novi centralni komiteti. Usporedo su održavane i konferencije skojevskih organizacija, a uoči Pete zemaljske konferencije održan je u Zagrebu 8. rujna 1940. Šesti kongres SKOJ-a koji je izabrao četiri delegata za Zemaljsku konferenciju. Na svim tim konferencijama bilo je izabrano ukupno 105 delegata za Petu zemaljsku konferenciju.[50]

Sve su konferencije na završetku svoga rada prihvaćale rezolucije s opsežnim analizama političke situacije u zemlji i u svijetu, kritički su izneseni nedostaci u radu partijskih organizacija i dogovoreni određeni oblici budućega političkog nastupanja i djelovanja, u skladu s posebnim uvjetima određenog kraja.[51]

[40] *Proleter,* br. 7—8, august—septembar 1940.

[50] Podrobne podatke o tome daje *Proleter,* br. 1, januar 1941, str. 6—10. Vidi i Pregled istorije SKJ, 270—272.

[51] Rezolucije s pokrajinskih i nacionalnih partijskih konferencija, te Šeste zemaljske konferencije SKOJ-a objavio je *Proleter,* br. 3—4, 5—6, 7—8, 9—10—11 za 1940. godinu. Zanimljivo je spomenuti da je rezolucija Pokrajinske konferencije KP Makedonije štampana na makedonskom jeziku. Vidi *Proleter,* br. 9—10—11/1940, 19—21.

Na temelju svestranih i brižljivih priprema, kakve nisu zabilježene ni za jednu dotadašnju partijsku konferenciju odnosno kongres, došlo je 19. listopada 1940. u zagrebačkoj Dubravi, u nekadašnjoj Bihaćkoj ulici, do povijesnog sastanka demokratski izabranih delegata Pete zemaljske konferencije.

Budući da namjera ovog referata nije analiza rada Pete konferencije i dokumenata koje je donijela, osvrnut ćemo se na kraju samo na onaj dio njene *rezolucije* koji se odnosi na ocjenu sporazuma od 26. kolovoza 1939, na dotadašnju 14-mjesečnu vladavinu Cvetković—Maček i na zaključni dio rezolucije koji govori o borbi za nacionalnu ravnopravnost.[52] Konferencija je usvojila ocjenu Kominterne da je »sporazum između srpske i hrvatske gospode u jeseni 1939. godine bio sporazum za daljnje izrabljivanje radnih masa i nacionalno ugnjetenih naroda Jugoslavije«. Hrvatska gospoda — konstatira se dalje u rezoluciji — nisu riješila ni jedno od otvorenih pitanja koja tište hrvatskog seljaka, kao što su: raspodjela veleposjedničkih imanja i šuma, sniženje poreza, razduženje i davanje kredita, likvidacija prekupaca. U Banovini Hrvatskoj stvaraju se kotarske skupštine koje se većim dijelom sastoje od samih kulaka. I u drugim pokrajinama države — konstatira rezolucija — proces klasne diferencijacije i zaoštravanja na selu sve više jača i dovodi do rasula pojedinih buržoaskih partija, što se osobito opaža u Srbiji, usprkos pokušaju buržoaskih stranaka da parolom »Srli na okup« zadrže seljačke mase pod svojom kontrolom. Raspadanje tih stranaka još je brže u oblastima gdje žive nacionalno ugnjeteni narodi, kao što su Makedonija, Crna Gora, Metohija, Kosovo i Vojvodina.

U dijelu rezolucije koji govori o borbi za nacionalnu ravnopravnost KPJ ističe da u sudbonosnim danima imperijalističkog osvajanja borba za nacionalnu ravnopravnost i samoodređenje makedonskog i crnogorskog naroda, te borba za slobodu i ravnopravnost »arnautskih manjina« na Kosovu, a mađarskih, rumunjskih i drugih manjina u Vojvodini, predstavlja jednu od najvažnijih zadaća Partije. U rezoluciji se posebno ustaje »protiv pokušaja srpske i hrvatske buržoazije da međusobno dijele Bosnu i Hercegovinu i ne pitajući narode tih oblasti. Mi komunisti — kaže se dalje u rezoluciji — smatramo da narodi Bosne i Hercegovine treba da se sami slobodno opredijele i nađu rješenje za uređenje u tim oblastima autonomije i slično«.[53]

Ako usporedimo te analize i zaključke sadržane u rezoluciji Pete zemaljske konferencije s prethodnim ocjenama u partijskoj štampi i na partijskim konferencijama — a koje smo već opširno citirali — moći ćemo lako utvrditi njihovu podudarnost odnosno istovjetnost.

Taktika i strategija KPJ, utvrđena na Petoj zemaljskoj konferenciji, našla je širokog odjeka u radnim masama, jer je odgovarala njihovim težnjama

[52] Materijali Pete konferencije KPJ, n. izd., 101—103, 111—112.

[53] Isto, 112.

i interesima. Sve buržoaske i seljačke stranke bile su potkraj god. 1940. toliko kompromitirane svojom nedosljednom vanjskom i unutrašnjom politikom, svojim reakcionarnim metodama vladanja, da su se redovi njihovih pristalica upravo danomice osipali. Titovo vodstvo KPJ u trogodišnjem usponu neprestanoga aktivnog djelovanja dalo je goleme rezultate: od male, izolirane, frakcionaške Partije stvorena je snažna udarna pesnica proletarijata, štit eksploatiranih radnih masa i potlačenih naroda, čvrsta jezgra onih udarnih snaga naše revolucije koje će u najsudbonosnijem trenutku naše novovjeke povijesti prkosno doviknuti svima okupatorima i njihovim domaćim suradnicima: »Bolje grob nego rob!« — i na pepelu istruloga buržoaskog sistema stvoriti i graditi novu, ravnopravnu zajednicu slobodnih naroda i narodnosti — Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju.

Bogdan Krizman

Vanjskopolitički položaj Jugoslavije uoči Pete zemaljske konferencije KPJ

Na pragu 1940. godine — nakon Hitlerove likvidacije Poljske — objezaraćene strane ostale su i na području Jugoistoka u stavu očekivanja: Francuska i Engleska jednostavno zato što nisu bile spremne da tamo pokušaju neki pothvat oružjem (iskrcavanje u Solunu); Njemačka zato što je sada htjela u miru i sistematski da iskorišćuje rudna bogatstva, sirovine i plodine tog prostora, a tako je ostalo i kasnije. Hitler u to vrijeme nije nikako želio — pripremajući svoj pothvat u Danskoj i Norveškoj, a zatim (opetovano odgađani) napad na tri neutralca (Nizozemsku, Belgiju, Luksemburg) i Francusku — da mu neprilike i zapleti na Jugoistoku otežaju smišljeno izvršenje njegovih strateških planova na Zapadu.[1] Pri uspješnom okončavanju tih operacija protiv Francuske pridružio mu se njegov (dotad) »nezaraćeni« saveznik: Benito Mussolini, navijestivši u ime Italije 10. lipnja rat zapadnim demokracijama. Francuska je kapitulirala, a Velika Britanija ostala na poprištu sama i svakome se činilo da je Njemačka zagospodarila Evropom te da ostaje hegemon i nakon što je bila prisiljena da operaciju iskrcavanja na britanske otoke (operacija Seelöwe) odgodi do — proljeća 1941. godine.

Jugoslavenska vlada objavila je odmah na početku rata izjavu o neutralnosti u sukobu, a jugoslavenski je ministar vanjskih poslova Aleksandar Cincar-Marković na početku svibnja 1940.[2] izjavio njemačkom privred-

[1] Opš. *Andreas Hillgruber,* Hitlers Strategie. Politik und Kriegsführung 1940 — 1941, Frankfurt a. Main 1965.

[8] Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918—1945, Serien D, 1937—1945, Band IX, 220—222. (Dalje će se ta zbirka citirati skraćeno: ADAP)

nom pregovaraču C. Clodiusu da je Jugoslavija od samog početka bila odlučna da ne dopusti da joj Engleska narušava njeno trgovanje s Njemačkom. Obećao je Clodiusu da će njegova vlada bezuvjetno nastojati da održi izvoz u Njemačku na dotadašnjoj visini, a da ga — ako je moguće — u danom obujmu i poveća. Predsjednik vlade D. Cvetković je sutradan Clodiusu potvrdio te izjave Cincar-Markovića i rekao da je Jugoslavija odlučna da i na privrednom polju potpuno sačuva svoju neutralnost i da preuzete obaveze prema Njemačkoj u cijelosti ispuni. Na kraju je i knez Pavle pokušao uvjeriti Clodiusa da jugoslavenska vlada i on osobno preuzimaju bezuvjetno jamstvo da trgovanje s Njemačkom neće biti narušeno; da je politička linija Jugoslavije potpuno jasna i da je u vlastitom interesu njegove zemlje da ustraje pri tome.

Poslije kapitulacije Francuske engleska je vlada nastojala da njemačkoj avijaciji ne dopusti da zavlada nebom nad Britanijom, a istovremeno da se što bolje spremi za očekivane talijanske napade u Sredozemlju i Sjevernoj Africi. Međutim, Duce nije nikako htio odustati od svoje fiksne ideje o dizanju ustanka u Hrvatskoj i napadu na Jugoslaviju. Zato je i dopustio grofu Cianu da se sastane s A. Pavelićem (23. I 1940),[3] a nešto kasnije (9. IV)[4] povjerio je Cianu da ga već »svrbe ruke« u pogledu Hrvatske, pa da st^ga namjerava ubrzati događaje da bi iskoristio nered koji vlada u Evropi. Ciano je stoga ponovo primio Pavelića (10. V),[5] no ni tom prilikom nisu utvrdili nikakav određeni datum za akciju, a Ciano mu je preporučio da izbjegava svaku preuranjenost. Duce je zatim na svom stolnom kalendaru označio jedan datum na početku lipnja kao dan akcije, naredivši da se iz; Španjolske pozove general G. Gambarra radi preuzimanja komande nad trupama koje će izvršiti prodor. No 13. svibnja,® Mussolini je saopćio Cianu da nemaju više vremena za gubljenje; za mjesec dana napast će Francusku i Britaniju u zraku i na moru, pa da stoga više ne pomišlja na akciju protiv Jugoslavije.[7] Kao rezultat razgovora Ciano--Pavelić od 10. V članovi nekog »Hrvatskog narodnog odbora za oslobođenje i uspostavu Nezavisne Države Hrvatske« u Zagrebu uputili su 10. lipnja[8] apel grofu Cianu, u kojem navode da je hrvatski narod 1918. godine bio nasilno uključen u takozvanu jugoslavensku državu, bez njegova pristanka, štaviše usprkos opetovano izraženoj želji da bude nezavisan i slobodan. Hrvatski je narod svjestan — stoji dalje u tom »apelu« — svoje tisućljetne državne i nacionalne samostalnosti, a Srbija je 1.918.

* I documenti diplomatici italiani, Nona serie: 1939—1943, Volume III, Roma 1959, 162—166. (Dalje će se ta zbirka citirati skraćeno: IDDI)
Usp. *Jere Jareb,* Razgovor Ciano - Pavelić 23. siječnja 1940, *Hrvatska revija,* Buenos Aires, prosinac 1963, god. XIII, sv. 4 (52), 615—626.

* *Galeazzo Ciano,* Diario 1939—1943, Milano 1969, 281.

* Isto, 296.

* Isto, 298.

[7] O ulasku Italije u rat više: *F. Siebert,* Italiens Weg in den zweiten Weltkrieg, Frankfurt a. Main 1962.

[8] IDDI, IV, 631—632.
Usp. *Antonio Tasso,* Italia e Croazia, Volume primo 1918—1940, Macerata, 348—351.

god. uz pomoć zapadnih demokracija potpuno ugušila svaku državnu i nacionalnu individualnost, anektiravši hrvatski teritorij i držeći hrvatski narod pod hegemonijom Beograda. Hrvatski narod borio se poslije 1918. god. svim sredstvima da strese tuđinski jaram i beogradski su vlastodršci — nakon surovog nasilja i progona poznatih čitavom svijetu — bili prisiljeni da priznaju Hrvatima kakvu-takvu autonomiju, i to pod pritiskom međunarodnih događaja i rata koji je prijetio.[9] No, ta je autonomija samo formalna, a nije ni osigurana, jer su beogradski vlastodršci uvijek spremni da je opozovu čim se promijeni međunarodna situacija; takvu autonomiju hrvatski narod ne želi nego zahtijeva proglašenje najpunije državne i narodne samostalnosti i nezavisnosti. On nije više voljan podnositi takvo stanje nego je odlučio da proglasi suverenost na čitavom svom etničkom i historijskom području, da raskine svaku vezu sa Srbijom i da se otcijepi od takozvane Jugoslavije koja nije ništa drugo nego proširena Srbija stvorena versajskim diktatom. Zato se potpisnici obraćaju svom velikom susjedu — fašističkoj Italiji i mole njenu pomoć u borbi za oslobođenje. Mole grofa Ciana da bude tumač kod Ducea »velike i slavom ovjenčane fašističke Italije« kojoj se obraćaju da im pomogne i uputi svoju »prokušanu i nepobjedivu vojsku« radi obrane svete i pravedne stvari hrvatskog naroda protiv barbarskog uplitanja Srbije i njenih saveznika da bi mogli uspostaviti, *pod zaštitom Italije,* tisućljetnu hrvatsku državu. Taj apel, sa šezdesetak potpisa prvaka ustaške »domovinske organizacije«, stigao je u ruke Ciana, ali je ostao neiskorišten jer je Mussolini u to vrijeme bio zaokupljen Francuskom. No, nakon njene kapitulacije (22. VI) Duce se ponovo počeo zanositi mišlju o napadu na Jugoslaviju. Ciano je 6. VIII[10] zapisao u svoj dnevnik da Mussolini opet i često govori o napadu na Jugoslaviju u drugoj polovici mjeseca rujna; zbog toga želi da Ciano potpiruje Hrvate i da što prije dođe do sporazuma Italije sa Sovjetskim Savezom koji bi imao biti senzacionalan.[11]

Jugoslavenski prostor — prema ranijem povjerljivom dogovoru između Hitlera i Mussolinija — ulazio u interesnu sferu fašističkog Rima, ali je Hitler — kad je rat jednom otpočeo — uporno stajao na stajalištu da Balkan valja ostaviti ni miru.

U toku razgovora s Hitlerom u Berlinu, 7. srpnja,[12] Ciano je izjavio da je Italija vrlo nezadovoljna s Grčkom. Spomenuo je, dalje, Jugoslaviju i rekao da Italija ima u rukama dokaze o neiskrenosti jugoslavenske politike. U svakom slučaju, knez Pavle je rob Engleske. Jugoslavenski je na-

[9] Osnivanjem »Banovine Hrvatske« kao »asimetrižkog« rješenja ustavnog preuređenja Jugolavije. Vidi Uredbu o Banovini Hrvatskoj od 26. kolovoza 1939: *Ferdo Čulinović,* Dokumenti o Jugoslaviji. Historijat od osnutka zajedničke države do danas, Zagreb 1968, 339—341. Više o tome: *Ljubo Boban,* Sporazum Cvetković-Maček, Beograd 1965.

[10] G. *Ciano,* n. dj., 334.

[n] Više o tome: *Mario Toscano,* Una mancata intesa italo-sovietica nel 1940 e 1941, Firenze 1955.

[11] ADAP, X, 123—129; talijanska verzija: IDDI, V, 186—190.

rod u svom držanju nesiguran; nesumnjivo nije ni germano- ni italofilski nastrojen. U najnovije doba Jugoslavija pokazuje rusofilske osjećaje, no to čini manje zbog Rusije a više iz protuosovinskog stava. Dosad je doduše i Italija zastupala gledište da Balkan treba po mogućnosti ostaviti na miru, ali sada Duce smatra da se mora, za otprilike mjesec dana, likvidirati jugoslavensko pitanje. Za Italiju je to jedinstvena prilika jer bi nakon primirja s Francuskom imala da brani samo jednu kopnenu granicu. Italija je sada vrlo zainteresirana za Jadran, dok Rumunjska i Crno more više pripadaju njemačkoj interesnoj sferi. Italija drži da je kucnuo čas da potkreše obujam jugoslavenske države, te tipično versajske tvorevine protutalijanske tendencije.

Hitler je odvratio da je s tim u vezi od odlučne važnosti pitanje bi li Duceu i Italiji bilo svejedno koja država drži Dardanele i Carigrad. Ako bi Italija napala Jugoslaviju, Mađarska bi smjesta napala Rumunjsku, budući da se Mađarska u tom slučaju ne bi imala ništa pribojavati Jugoslavije. Pri napadu Mađarske na Rumunjsku ponovo bi, bez sumnje, oživjeli i Rusi, prešli Dunav i potražili vezu s Bugarskom. Kraljevska kuća u Bugarskoj ne sjedi jako čvrsto, a u zemlji postoji snažan komunistički i panslavistički pokret. Tako bi se Rusi sigurno zaputili prema njihovom starom Bizantu. Dardanelima i Carigradu. Stoga se postavlja pitanje, kako se Italija prema tome odnosi. Njemačka je dosad umirujuće utjecala na Mađarsku i izjavila Budimpešti da preko određene granice ne može prema njoj preuzeti nikakve obaveze ili garancije. To je učinila zato da spriječi izbijanje većeg sukoba. Pitanja koja je grof Ciano potakao nisu nikakvi problemi, kad jednom Engleska bude slomljena ili s njom bude sklopljen mir. Međutim, tako dugo dok sukob s Engleskom nije uspješno okončan, mogli bi zbog sukoba na Balkanu nastati teški problemi. Moglo bi doći, možda, čak do toga da Engleska i Rusija pod utjecajem tih događaja otkriju zajedništvo interesa.

Ciano je odgovorio da se potpuno slaže s izlaganjem Fiihrera i da je uvjeren da će to isto učiniti i Duce. Osobno misli da se jugoslavensko pitanje može odgoditi sve dok rat s Engleskom ne bude okončan. Zasad je važna konstatacija da Jugoslavija nije Osovini sklona, da ne može tražiti da u novoj, nakon rata nastaloj Evropi zauzme mjesto u svom sadašnjem obliku i sa sadašnjom orijentacijom i da jugoslavenski problem mora biti riješen, kad Führer, koji i drži u rukama čitavu igru, bude smatrao da je za to došao čas.

Hitler je, dalje, ukazao na jasno razgraničenje interesnih sfera između Reicha i Italije. Sredozemno more i Jadran — rekao je — pripadali su odvajkada povijesnom interesnom području talijanskog poluotoka i Njemačka to potpuno priznaje. Njemačka posjeduje dokumente o nepouzdanoj i dvoličnoj politici Jugoslavije koje će dostaviti Duceu. Knez-namjesnik Pavle pripada Zapadu kao član engleske »matične dinastije« i po svojoj čitavoj osobnoj orijentaciji, a to njegovo držanje dokazuju i ti dokumenti. Jugoslavensko pitanje mora biti riješeno u talijanskom smislu kad

za to dođe vrijeme, a ako bi rat na Balkanu možda izbio sam od sebe, Duce se može smjesta umiješati. Takva bi intervencija Italije bila potpuno i u interesu Njemačke.

Njemački vojni ataše u Rimu je 9. kolovoza[13] informirao nadležne u Berlinu o svom razgovoru s generalom M. Roattom. Političko vodstvo povjerilo je talijanskom generalštabu — javljao je gen. Rintelen[14] — da izradi studiju o napadu na Jugoslaviju, i to pod pretpostavkom upotrebe i talijanskih snaga protiv jugoslavenske sjeverne granice preko Koruške i Štajerske. Generalštab u Rimu pretpostavlja da je to pitanje s političke strane već dogovoreno s Reichom. Otpočinjanje tih predradnji ne znači da Italija namjerava u najbližoj budućnosti izvršiti napad, nego one predstavljaju generalštabnu pripremu za slučaj koji može nastupiti za dva mjeseca ili godinu dana, ili čak nikada. Roatta predlaže sastanak predstavnika obiju strana. Rintelen ga je, međutim, upozorio da njemačka strana i nadalje zastupa gledište da je zasad mir na Balkanu u interesu i Italije i Njemačke. Taj je talijanski prijedlog izazvao ovu Hitlerovu odluku: što se tiče talijanskih želja u pogledu napada na Jugoslaviju, on (Hitler) je u tome *potpuno nezainteresiran.* On želi mir na njemačkoj južnoj granici i opominje da tako Englezima ne stvaraju priliku da se ugnijezde sa svojom avijacijom u Jugoslaviji. Njemačko-talijanski generalštabni razgovori su stoga — po njegovu mišljenju — suvišni!

Njemački ministar vanjskih poslova v. Ribbentrop stoga je 16. VIII[15] pozvao talijanskog ambasadora u Berlinu D. Alfierija i obavijestio ga o stavu vlade Reicha otprilike ovako: 1) U principu valja reći da je Osovina trenutačno angažirana borbom na život i smrt s Engleskom i da bi zbog toga, van svake sumnje, bilo nepreporučljivo da se stvara neki novi problem. U svakom slučaju, treba se truditi da se izbjegne bilo kakav novi sukob koji bi oslabio rat protiv Engleske. »Mi se sada borimo — rekao je on — da osvojimo Britanske otoke, a Italija je na putu da izbaci Engleze iz sjeverne Afrike. To, po našem mišljenju, potpuno okupira snage obiju zemalja.« 2) Jugoslavenski problem ne treba tretirati površno, gledajući na nj sa čisto vojne točke. Srbi nisu loši vojnici i Talijanima bi bile potrebne znatne vojne snage da ih pobijede. Osim toga, engleski bi bombarderi, bez sumnje, pritekli u pomoć Jugoslaviji. To bi dovelo do neizbježnosti intervencije njemačke avijacije, što bi predstavljalo rasipanje snaga u vrijeme kad Luftwaffe mora braniti golemi teritorij Evrope i ujedno napadati Englesku iz zraka. Njemačka bi strana htjela izbjeći rasipanje snaga. 3) S čisto političke strane, novo ratno poprište na Balkanu moglo bi u stanovitim okolnostima dovesti do općeg proširenja sukoba. Kakvo bi bilo držanje Mađarske? Šta bi se dogodilo s Grčkom, itd.? Međutim, ne smije se zaboraviti da Jugoslavija ima dobre odnose sa Sovjetskim Savezom. Sasvim je sigurno da bi se u takvim okolnostima na sceni pojavila

[15] ADAP, X, 396—398.

[14] Vidi njegove uspomene: *Enno v. Rintelen,* Mussolini als Bundesgenosse. Erinnerungen des deutschen Militärattaches in Rom 1936—1943, Tübingen—Stuttgart 1951.

[15] ADAP, X, 408—410; talijanska verzija: IDDI, V, 414—415.

Moskva, makar i samo na diplomatskom planu, ali bi Njemačka u svakom slučaju bila prisiljena da za svaku eventualnost pošalje nove snage na Istok. A to se ne smatra preporučljivim. Iz svih tih razloga njemačka bi strana željela da *zasad* odgode detaljnije proučavanje toga problema dok se s vremenom ne raščisti opći položaj, posebno u pogledu njemačko--engleske vojne situacije.

Njemački ambasador u Rimu v. Mackensen sutradan je[16] izvijestio Berlin da mu je Ciano prenio mišljenje Ducea o potrebi da sva pitanja podrede jednom velikom cilju i da ih tretiraju u najužem kontaktu. Italija momentano — javljao je dalje ambasador Berlinu — ne planira nikakve pothvate protiv Jugoslavije a kontroverzu s Grčkom treba, po mišljenju Rima, riješiti diplomatskim putem. Italija u tom pogledu, uvjeravao je Ciano ambasadora, neće ništa učiniti prije nego što se sporazumi s njemačkom stranom.

Sam Mussolini je u pismu Hitleru, 24. kolovoza,[17] izložio svoje misli o situaciji ovako: počevši s Dunavskim basenom i Balkanom mogao bih reći da nema nikakve promjene u politici o kojoj su se već Hitler i on bili suglasili, tj. o držanju te oblasti izvan sukoba. Akcije vojnog karaktera na grčkoj i jugoslavenskoj granici predstavljaju samo mjere opreza zbog toga što su obje zemlje (Grčka i Jugoslavija) u suštini vrlo neprijateljski nastrojene i spremne da se upute protiv Osovine čim im se za to ukaže prilika. Talijanska policija pronašla je u okolici Trsta dva tajna skrovišta oružja srpskih komita. Führern također nije nepoznato da su i Grčka i Jugoslavija izvršile gotovo potpunu mobilizaciju svojih vojnih snaga i da ne može biti sumnje o stalnoj suradnji između Grčke i V. Britanije. Sve grčke luke predstavljaju neprijateljske baze. No, usprkos svemu tome Italija ne predviđa nikakve korake u toj oblasti. Njeni vojni napori u bližoj budućnosti upravljeni su prema Egiptu — isticao je Mussolini.

U Rim je došao ministar v. Ribbentrop da smiri ratobornog Ducea i u razgovoru s Mussolinijem, 19. rujna,[18] priznao da se u Grčkoj i u Jugoslaviji radi *isključivo* o talijanskim interesima; da je u nadležnosti Italije kako će riješiti ta pitanja i da po tome može računati s potpunom podrškom Berlina, punom simpatija; da mu se, ipak, čini da je *zasad* bolje da ta pitanja ostave po strani i da svu pažnju koncentriraju na uništenje Engleske. Na to je Duce odvratio da Italija *zasad* neće ništa poduzimati ni protiv Grčke ni protiv Jugoslavije; da je na jugoslavenskoj granici koncentrirano 500.000, na grčkoj 200.000 ljudi kao mjera opreza; da je unutrašnja situacija u Jugoslaviji loša, dok je uloga Grčke u Sredozemnom moru isto onakva, kakvu je Norveška kao agent Engleske odigrala prije pola godine. Na kraju je istakao da je trenutno prvo i osnovno rat protiv Engleske; da će se stoga prema Grčkoj i Jugoslaviji odnositi miroljubivo i da namjerava, prvo, potpuno osvajati Egipat.

[16] ADAP, X, 413—414.
[17] Isto, 444—445; IDDI, V, 469—470.
[18] Isto, XI, 1, 97—105; IDDI, V, 598—601, odnosno *Rodolfo Mosca,* L'Europa verso la catastrofe, Volume secondo, Milano 1964, 232—237.

Prilikom sastanka s Mussolinijem na Brennern, 4. listopada,[19] Hitler je neke svoje karte pokazao Duceu, govoreći o svojim planovima prema Španjolskoj, Francuskoj, Engleskoj i drugima, ali mu je zatajio da je već naredio da nekoliko dana kasnije (11. X) njemačke trupe uđu u Rumunjsku. Ta je Hitlerova odluka razbjesnila Mussolinija, i to iz tri razloga: nekoliko tjedana prije Hitler mu je savjetovao da ne poduzima nikakvu akciju prema Balkanu; Bečkim sporazumom pitanje nove mađarsko-rumunjske granice riješile su Italija i Njemačka zajednički, a sada Njemačka, na svoju ruku, šalje trupe u Rumunjsku; Balkan, navodno, ulazi u interesnu sferu Italije, a sad se, eto, Njemačka sve više angažira u pravcu Balkana, bez Italije. Postavljen pred izbor: Grčka ili Jugoslavija, Mussolini se odlučio za Grčku.[20]

Da bi primirio vrhove u Beogradu tamošnji talijanski poslanik F. G. Mameli izjavio je, 24. listopada, Cincar-Markoviću, po nalogu Ciana, da talijanska koncentracija trupa u Albaniji nije uopće uperena protiv Jugoslavije nego isključivo protiv Grčke, čiji politički stav treba raščistiti. Cincar-Marković se zahvalio talijanskom poslaniku na takvoj izjavi, iz koje razabire da Italija ostaje pri prijateljskom odnosu prema Jugoslaviji, ali je u isto vrijeme izrazio i uvjerenje da se razlike u gledištima Grčke i Italije mogu ukloniti na miroljubiv način. U protivnom, može se računati s vjerojatnim komplikacijama koje bi mogle ugroziti mir na Balkanu, u čemu bi samo Engleska bila zainteresirana. Cincar-Marković je zatim priznao — upoznavajući sutradan njemačkog poslanika v. Heerena o tom demaršu talijanskog kolege[21] — da nije potpuno načisto, treba li izjavu talijanskog poslanika shvatiti kao umirivanje zbog koncentracije trupa ili kao najavu predstojeće talijanske akcije protiv Grčke. Cincar-Marković se boji da je ono drugo, a budući da je uvjeren da je Njemačka uvelike zainteresirana da se održi mir na Balkanu, smatra za potrebno da Heerena upozna s tom svojom bojazni. Na pitanje njemačkog poslanika bi li se Jugoslavija osjećala neposredno dirnuta talijansko-grčkim sukobom, Cincar-Marković je odgovorio negativno, dodajući ipak da nitko ne može predskazati tok takvog sukoba. Pri tome postoji uvijek opasnost da u nj budu uvučene i države, koje u njemu ne sudjeluju, kao na primjer u slučaju talijanskog zahtjeva da se dozvoli prolaz trupa preko jugoslavenskog teritorija, što bi Jugoslavija morala odbiti. U svakom je slučaju Cincar-Markoviću potpuno jasno da bi talijanska akcija protiv Grčke konačno mogla da pokrene čitav Balkan, što je samo u engleskom, a nikako u njemačkom interesu.

Jugoslavenska diplomacija opažala je već prvih mjeseci sukoba da njemačko-sovjetski odnosi, utemeljeni na ugovoru o nenapadanju od 23. VIII 1939, ne isključuju mogućnost da Jugoslavija nađe kakvu-takvu zaštitu i kod sovjetske diplomacije. Zato je jugoslavenska vlada konačno pošla

[19] ADAP, X, 1, 210—221; IDDI, V, 655—658, odnosno *R. Mosca,* n. dj., 239—245.

*° Više o tome: *Ehrengard Schramm- von Thadden,* Griechenland und die Grossmächte im zweiten Weltkrieg, Wiesbaden 1955.

[11] ADAP, XI, 1, 334.

putem približavanja Sovjetskom Savezu da bi tako pokušala da ojača balkansku ravnotežu i da novim jugoslavensko-sovjetskim vezama ublaži i smanji vanjsku opasnost.[22] Jugoslavenski poslanik u Ankari I. Šumenković je potkraj ožujka 1940. intervenirao kod tamošnjeg sovjetskog ambasadora Terentjeva u prilog uspostave diplomatskih odnosa Jugoslavije sa SSSR-om, ističući pri tome da Jugoslaviji prijeti opasnost od Italije. Terentjev mu je odgovorio da SSSR želi mir i status quo na Balkanu. Ubrzo zatim (18. IV), u Beogradu je službeno saopćeno da u SSSR odlazi posebna vladina delegacija na čelu s bivšim ministrom financija drom M. Đorđevićem, a već je dan prije Ministarstvo vanjskih poslova saopćilo poslanicima Osovine (Heerenu i Mameliju) da se uspostavljaju trgovinski odnosi sa Sovjetskim Savezom, i to zato da bi se zemlja snabdjela sirovinama u doba blokade. Kao rezultat Đorđevićeve misije bio je u sredini svibnja potpisan trgovinski ugovor sa SSSR-om, prema kojem je obostrana razmjena imala doseći u toku godine vrijednost od 176 miliona dinara. Taj je ugovor bio ubrzo i ratificiran. U Beograd je stigao i prvi poslanik Sovjetskog Saveza Plotnjikov, a u Moskvu je bio poslan dr Milan Gavrilović, prvak Zemljoradničke stranke, kao prvi jugoslavenski poslanik u SSSR-u.

Kneza Pavla, kao nesumnjivog kreatora jugoslavenske vanjske i unutrašnje politike (1934—1941), počeli su sve više zabrinjavati simptomi pogoršanja odnosa s Italijom i zbog toga je — ponovo — pokušao da posredstvom Berlina utječe na Rim. Heeren je, 26. srpnja 1940,[23] izvijestio ministarstvo u Berlinu da ga je Cincar-Marković — koji se kao rekonvalescent još uvijek nalazi kod kuće — pozvao i da mu je povjerio da je neposredno pred svoju bolest pretresao s knezom-namjesnikom svoj eventualni posjet Njemačkoj radi konferiranja s ministrom Ribbentropom. Sad će, naravno, trebati još neko vrijeme, dok ne postane sposoban za put, a iz daljnjeg je razgovora poslanik razabrao da Cincar-Markovića ozbiljno zabrinjuju napadaji talijanske štampe. Ako Italija time želi — rekao mu je Cincar-Marković — da pripremi teren za kasnije zahtjeve na Dalmaciju, dijelove Južne Srbije i tome slično, onda on s pesimizmom gleda u budućnost jer će se Jugoslavija u tom slučaju boriti do posljednjeg čovjeka. No, Cincar-Marković se nada — sjećajući se više razgovora što ih je vodio s Führerom — da Njemačka neće dopustiti takve talijanske zahtjeve. Novi ministar u Cvetkovićevoj vladi Dušan Pantić posjetio je, 15. VIII,[24] Heerena i saopćio mu da će sutradan stići u Berlin avionom. Upozorio je poslanika da će se u Berlinu — uz pitanja iz svoga resora (fizički odgoj) — interesirati bi li i koliko mogla Jugoslavija naći kod Njemačke zaštitu od talijanskih teritorijalnih zahtjeva. Pri tome je ukazao na tali-

[11] Više o tome: *Vuk Vinaver,* Spoljnopolitička pozadina uspostavljanja jugoslovensko-sovjetskih diplomatskih odnosa 1940. godine, *Zbornik Matice Srpske za društvene nauke,* sv. 45/1966, 5—60.

[“] ADAP, X, 247—248.

[M] Politički arhiv njemačkog ministarstva vanjskih poslova u Bonnu, Büro Staatssekretär, Jugoslavien, Band 1, telegram Nr. 602 od 15. Vili.

jansku štampu koja neprestano na uznemirujući način piše o Hrvatskoj, Dalmaciji, Crnoj Gori i albanskom pograničnom dijelu.

Nadovezujući na taj brzojav, Heeren je, 17. VIII,[25] obavijestio Berlin — budući da mu je ministar Pantić dao do znanja da će prilikom posjete Berlinu pokušati, po nalogu predsjednika vlade a u sporazumu s knezom-namjesnikom, da mjerodavne njemačke ličnosti po mogućnosti uvjeri u to da je Beograd čvrsto odlučio da se suradnja s Njemačkom produbi na svim poljima — o svojoj procjeni situacije, tj. o tome kakav je sadašnji stav ličnosti koje su u tom trenutku — uz kneza Pavla — u prvom redu mjerodavne za kurs jugoslavenske politike, i to tako da će ih poredati prema stepenu njihova utjecaja.

1) Potpredsjednik vlade, vođa Hrvata Maček zalaže se — po mišljenju Heerena — za održanje oprezne neutralnosti, ukoliko je to moguće bez ozbiljnijeg oneraspoloženja Osovine; Maček smatra da rat, uslijed velike engleske rezerve snaga, još nije odlučen i da je stoga potpuno vezivanje Jugoslavije uz Osovinu još preuranjeno; podnosi rusofilsku tendenciju svojih pojedinih suradnika; prema njemačkoj kulturi odnosi se pozitivno ali je prema nacionalsocijalizmu suzdržan zbog svoje demokratske ideologije; ima vrlo snažan utjecaj na kneza-namjesnika.

2) Ministar dvora M. Antić, tašt, intrigant i oportunist, sa simpatijama za Englesku, zalaže se za političku liniju poput Mačeka, rado kritizira njemačku politiku i njemačke odnose; ima snažan utjecaj na kneza-namjesnika kojega svakodnevno viđa.

3) Ministar prosvjete i vođa Slovenaca A. Korošec, stari borac s granice protiv Njemačke, ali mudar državnik, koji današnju životnu nužnost dobrih odnosa s Njemačkom jasno spoznaje i prema tome udešava svoju djelatnost, pogotovo što kao antiboljševik ne gleda u Rusiji nikakvu pomoć protiv Osovine; škodit će Njemačkoj danas samo ondje, gdje to može činiti neprimijećen; knez Pavle ga vrlo cijeni.

4) Predsjednik vlade D. Cvetković, u političkim krugovima bez ugleda, ali okretan i demagoški nadaren; ima neznatan utjecaj na kneza, koji ga podupire samo zato što vjeruje da bi promjena vlade mogla ugroziti sporazum s Hrvatima i oživjeti pitanje povratka Milana Stojadinovića; da bi osigurao svoju poziciju, Cvetković se trudi da zadobije njemačko prijateljstvo i stoga je uvijek spreman, prije svega na ekonomskom polju, da izađe u susret njemačkim željama.[26]

5) Ministar vanjskih poslova A. Cincar-Marković, uslijed svog realnopolitičkog karaktera, uvjeren je pristaša politike sklone Osovini i izrazito skeptičan prema Engleskoj i Rusiji; uživa malo utjecaja kod kneza Pavla i u pojedinostima često je pod nepovoljnim utjecajem svoga frankofilskog pomoćnika M. Smiljanića.

[25] Isto, telegram Nr. 608 od 17. VIII.

[26] Više o tome: *Draglia]. Cvetković,* Jugoslavija i razvoj međunarodne situacije između dva rata, Glasnik srpskog istorisko-kultumog društva »Njegoš«, Chicago, sveska šesta — decembar 1960, 1—32.

Cjelokupna atmosfera danas za jugoslavensku politiku mjerodavnih ličnosti daje stoga uvjeravanjima o izgradnji nekog njemačkog kursa samo problematičnu vrijednost — zaključuje na kraju Heeren. Nastavljanje Stojadinovićeve internacije, usprkos interesu što su ga za nj pokazale sile Osovine,[27] ocjenjuje se i u beogradskim političkim krugovima kao dokaz nedostajanja jasnoće u današnjoj jugoslavenskoj politici, čiji je rukovodilac sklon da iz osobnih razloga zanemaruje državne potrebe.

Poslanik Heeren dostavio je Berlinu, 26. VIII,[28] izvještaj o svom razgovoru s knezom-namjesnikom. Da je Njemačka u vojnom pogledu nepobjediva — rekao mu je knez — to je za njega van svake sumnje. No, on strahuje od dva neprijatelja Evrope, a to su glad i u njegovoj pratnji — komunizam. Sama Njemačka ne podliježe, doduše, tome zbog svoje unutrašnje čvrstoće, ali zato druge zemlje Evrope. Knez ne može imati nikakvo povjerenje u politiku Sovjetske Rusije. Ugovor s Rusijom bio je zasigurno genijalni i politički neizbježiv šahovski potez Führera, ali će njime Sovjetska Rusija dobiti na prestižu i njena ekspanzija prema zapadu priredit će Evropi još mnoge nemirne časove. U budućnosti će za Balkan postojati izbor samo između naslona na Njemačku i naslona na Rusiju. Itó'ija ispada iz toga, kao i zapadne sile. Italija neće nikada biti kadra da na Balkanu ima premoćnu ulogu. Za njega (kneza) razumije se samo po sebi da Jugoslavija — postavljena pred takav izbor — mora optirati za Njemačku jer materijalni i kulturni interesi Jugoslavije upućuju je na Njemačku koja je za njega i utjelovljenje reda. No, ta spoznaja potrebe najužeg naslona na Njemačku nije, dakako, još posvuda prodrla u krugove stanovništva. To se ne temelji samo na poznatoj frankofilskoj i panslavističkoj tendenciji mnogih političkih i vojnih krugova, nego danas možda još više na nepovjerenju koje neprestano izaziva Italija povezana savezom s Njemačkom. Ako se u talijanskim knjigama i novinskim člancima iznova javljaju zahtjevi na Sloveniju, Hrvatsku, Dalmaciju, Crnu Goru, pa čak i na sveta mjesta Srpstva: Kosovo polje i Skoplje, premda postoji pakt prijateljstva između Jugoslavije i Italije,[29] koji priznaje granice i jedne i druge strane, onda je to nepovjerenje potpuno razumljivo. Jugoslavija je prema Italiji bila uvijek lojalna; praktično nije sudjelovala u politici sankcija i šutke je svojevremeno primila okupaciju Albanije koja je u suprotnosti s paktom prijateljstva. To se, dakako, nije dogodilo iz prijateljstva prema Italiji nego samo iz razuma i iz povjerenja u interes Njemačke da Jugoslavija ostane sačuvana. Za raspoloženje prema Njemačkoj bit će od najveće važnosti držanje Njemačke prema toj agresivnoj politici Italije. Njemačku se poštuje, ali Italiju se ne poštuje u masi stanovništva.

[87] Više o tome: *Milan Stojadinović,* Ni rat ni pakt. Jugoslavija između dva rata, Buenos Aires 1963, odnosno Rijeka 1970.

*[8] ADAP, X, 450—452.

** To su bili »Beogradski ugovori« od 25. ožujka 1937. Više o njima: *Jacob B. Hoptner.* Yugoslavia in Crisis 1934—1941, New York—London 1962, 61 i dalje.

Poslanik Heeren je ovdje ubacio da knez ne smije Mussolinijevu Italiju, brkati s nekadašnjom Italijom; osim toga mora se imati razumijevanja za to da rusofilska tendencija vrlo utjecajnih jugoslavenskih krugova zabrinjava Talijane; Italija neće nikada dopustiti da njen susjed na Jadranu postane vazal ruske velevlasti. Knez-namjesnik je na to odvratio vrlo živahno da mu je poznato da takve rusofilske tendencije postoje, no da jugoslavenska politika nije njima zahvaćena. Uostalom, posjeduje dokumente koji govore da su upravo iz Italije stigli komunistički agenti u Jugoslaviju da bi širili nemir. Knez Pavle je zatim spomenuo borbu protiv slobodnih zidara koju potpuno odobrava. Ti krugovi su uvijek pružali otpor jugoslavenskoj politici posljednjih godina. Njihovo je iskopčavanje potrebno u jugoslavenskom interesu i on će ga s najvećom energijom provoditi. Na kraju je knez primijetio da već sada pravi planove za privatni život pošto kralj postane punoljetan. Ljeto želi tada provoditi u svom dvorcu Brdo, a zimu, ako je ikako moguće, u Miinchenu. Planira da kupi kuću u Nymphenburger Schlossrondellu. Heeren je još obavijestio kneza o pripravnosti ministarstva vanjskih poslova u Berlinu da omogući telefonske razgovore između knjeginje Olge i njene sestre, grofice Törring--Jettenbach, za što mu je knez Pavle izrazio zahvalnost.

Nekoliko dana kasnije Heeren je obavijestio Berlin[30] da će s ministrom trgovine I. Andresom otputovati u Beč i ing. A. Košutić, potpredsjednik HSS, da posjete tamošnji jesenski sajam. Oba su — po Heerenu — najuži suradnici V. Mačeka; moze se pretpostaviti da će u Beču u razgovorima s prominentnim ličnostima Reicha nastojati da se obavijeste o njemačkom stavu prema hrvatskom pitanju i talijanskoj politici u pogledu Hrvatske. Obojica se sada prikazuju kao izraziti germanofili (deutschfreundlich), premda su prije održavali uske veze sa zapadnim silama. U razgovorima će vjerojatno isticati posebne zasluge Hrvata za održanje neutralnosti Jugoslavije, i to kao dokaz germanofilskog stava hrvatskog vodstva. To je utoliko točno — ističe Heeren — što snažna hrvatska nenaklonost da se bore za »jugoslavenske« interese stvara unutar vlade uistinu snažnu garanciju protiv svake ratne politike. Uostalom, krug oko Mačeka izbjegava i danas još uvijek jasnu Osovini sklonu politiku i teži da zadobije prijateljstvo Njemačke samo kao zaštitu od Italije. Heeren stoga preporuča osobama koji pri tome dolaze u obzir da budu suzdržane u razgovorima s Andresom i Košutićem.

Postoji zabilješka od 2. rujna[31] o razgovorima Clodiusa s Andresom i Košutićem u Beču. Andres je oprezno ispipavao o eventualnim namjerama Italije u pravcu Jugoslavije, ali nije pokušavao ispitati kakvo je držanje Berlina u hrvatskom pitanju. Košutić se — prema Clodiusu — izražavao kao i Andres.

Jugoslavenska je diplomacija pokušavala udobrovoljiti Budimpeštu, stavljajući mađarskoj vladi neslužbeno do znanja da bi bila sklona »skromnim« korekturama granice, što Mađari, dakako, nisu htjeli prihvatiti.

[30] PA, Büro Staatssekretär, Jugoslavien, Band 1, telegram Nr. 642 od 30. Vili.
[31] Isto, zabilješka od 2. IX.

Heeren je, 25. listopada,[32] javio Berlinu da su glasine, koje u Beogradu iznova kruže — o namjeri krugova srpskog generaliteta da izvrše puč radi formiranja vojne diktature, povezan u slučaju nužde i sa smjenjivanjem kneza Pavla i dolaskom mladog kralja — karakteristične za duboko nezadovoljstvo s današnjim položajem Jugoslavije koje vlada u vojsci i uopće u srpskim krugovima. Razlog za to nezadovoljstvo jest sve veća kritika sporazumaške politike kneza-namjesnika prema Hrvatima, u kojoj se vidi slabljenje i ugrožavanje državnog jedinstva, kao i uznemirenost zbog pogoršanja vojno-političkog položaja Jugoslavije, uslijed nove orijentacije Rumunjske, a u vezi s neprozirnošću bugarskih i, prije svega, talijanskih namjera u pogledu Makedonije. Raširenо je mišljenje da tu opasnost može ukloniti samo politika jake ruke, za koju nije sposoban ni knez-namjesnik a ni predsjednik vlade Cvetković, i po tom mišljenju, raširenom u mnogim krugovima vojske, kao da je uvođenje vojne diktature, uz privremeno stupanje na prijesto kralja, danas već u osamnaestoj godini, najbolji izlaz. Heeren stoga drži da razvoj događaja u tom pravcu nije isključen, pogotovo ako dođe do daljnjeg pogoršanja vojno-političke napetosti.

U namjeri da povede »paralelni rat«, Mussolini je konačno, 28. listopada, udario na Grčku, stavivši tako Hitlera pred svršeni čin. Time se politička i vojna situacija na Balkanu još više zamrsila i dovela Jugoslaviju u još teži i ranjaviji položaj, no Duceu se njegovi računi nisu ostvarili. Naprotiv, pokazalo se bjelodano da je Grčka za raspoložive talijanske snage u Albaniji pretvrd orah: grčke su se snage ubrzo pribrale i preuzele inicijativu, što je omekšalo i oslabilo ratobornost fašističkih vrhova. Zaprijetila je opasnost da talijanski napad na Grčku na svim linijama doživi slom, da se Englezi iskrcaju i formiraju svoje baze, a takav slom Italije — saveznice Njemačke — i širenje engleskih snaga u Grčkoj mogli bi imati nedogledne posljedice za *oba partnera Osovine,* i to ne samo na Balkanu nego u Evropi uopće, što Berlin ni pod koju cijenu nije smio dopustiti. Rim je pritisnut nevoljom, prvo diskretno, a kasnije sve otvorenije i razgovjetnije, počeo aludirati na pomoć svoga njemačkog saveznika pa tako, i protiv svoje volje, počeo sve više zavisiti od svog partnera koji je, uostalom, već bio donio odluku — a o tome Mussolini nije imao ni pojma! — da će u danom času napasti Sovjetski Savez. Time bi pitanja Sredozemlja, rata u Africi, Gibraltara, Sueza i drugog dolazila za Berlin i vrhovno njemačko vodstvo, nužno, u drugi plan.

Talijanski napad na Grčku doveo je Jugoslaviju u još težu situaciju, jer je Njemačka, očito, morala prije ili kasnije zahvatiti u opći položaj na Balkanu. Knez Pavle sazvao je Krunski savjet u povodu talijanskog napada na Grčku[33] i tom prilikom izjavio da treba mobilizirati na jugu države, jer ne mogu dopustiti da Italija uđe u Solun. Knezu se pridružio Cvetković, ističući da se ne može dopustiti da Italija uđe u Solun. »Mo-

[32] ADAP, XI, 1, 335—336.

[33] *Radoje L. Knežević,* Kako se to zbilo... Grčko-italijanski rat, Solun i Jugoslavija, Poruka, London, br. 4—5, oktobar 1951, 3—14.

ramo se boriti, pa makar i podlegli. Mi ćemo se povući« — rekao je Cvetković. Cincar-Marković je odmah reagirao navodeći da je lako pobjeći, a šta je s onima koje ostavljaju za sobom. Usprotivio se hitnim odlukama i brzoj mobilizaciji; ustvrdio je da je Njemačka s Italijom i da ne mogu ratovati s njima, a ministar vojni M. Nedić dodao da treba vidjeti prije svega što misli Njemačka jer je to glavno pitanje. Mobilizacija nekih oblasti je opasna jer može Jugoslaviju uvući u sukob. Antić se pridružio Cincar-Markovićevom mišljenju i upozorio na to da se ne može pretpostaviti da Njemačka ne stoji iza svoga jedinog ratnog saveznika — Italije, bilo diplomatski bilo vojnički. Stoga treba čekati razvoj događaja. »Dalji rad u Grčkoj i držanje Nemačke — govorio je Antić — može u velikoj meri zavisiti od engleske pomoći i držanja Turske. Treba malo sačekati, ne prenagliti. Turska treba pre nas da zauzme stav.« Kasnije je bilo odlučeno da Cincar-Marković i Nedić sastave telegram za jugoslavenskoga vojnog izaslanika u Berlinu pukovnika Vladimira Vauhnika kojim zahtijevaju da sondira teren kod najviših vojnih krugova Njemačke o eventualnom ulasku jugoslavenskih snaga u Solun.[34] Osim toga, donesena je odluka da se pojačaju snage na jugu i koncentriraju na grčkoj granici.

Vlada je, 2. XI, u povodu sukoba, objavila ovu izjavu: »Još prije početka sadašnjeg rata u Evropi Jugoslavija je dosljedno sprovodila na Balkanu i Podunavlju jednu konstruktivnu politiku mira, ulažući sve napore da na prvom mjestu stvori dobre i prijateljske odnose sa svim susjednim zemljama, a naročito sa dvjema susjednim velikim silama, Njemačkom i Italijom. Kada je izbio sukob između velikih sila, Jugoslavija je odmah objavila striktnu neutralnost, koja nije bila uvjetovana ničim drugim osim poštovanjem njene nezavisnosti i sigurnosti njenih granica. Lojalnim provođenjem ovakve politike, Jugoslavija je najbolje služila životnim interesima svog naroda, a s druge strane odgovorila je potpuno i svojim dužnostima korektnog susjedstva, na čemu je ne jedanput dobila kategorično i otvoreno priznanje Berlina i Rima. Posljednji sukob između Italije i Grčke, koji Jugoslavija duboko žali jer je u iskrenim prijateljskim odnosima s objema zemljama, prenio je rat i na Balkan, te je razumljivo što Jugoslavija mora pratiti s najvećom pažnjom novostvorenu situaciju, ulažući i dalje sve svoje snage da se sačuva mir. S obzirom na svoje dosadašnje držanje, Jugoslavija se nada da daljnjim razvojem događaja njeni interesi neće biti ugroženi ni s koje strane.«[35]

Poslanik Heeren je 3. XI javio Berlinu da je ta izjava rezultat iscrpnih savjetovanja unutar vlade i da ona treba očigledno poslužiti raspršavanju strahovanja ovdašnjih stanovitih krugova da bi pasivno držanje Jugoslavije moglo dovesti do žrtvovanja životno važnih jugoslavenskih interesa u prostoru Južne Srbije. Ta strahovanja čuju se prije svega u vojnim kru-

[54] Usp. *Vladimir Vauhnik,* Nevidna fronta. Spomini, Buenos Aires 1965, osobito str. 205 i dalje.

[35] *Milan Bulajić,* Listajući dokumente diplomatskih arhiva 1940—41. (Jugoslavija i Trojni pakt), *Borba,* 24. IX 1961, nastavak 4.

[38] PA, Büro Staatssekretär, Jugoslavien, Band 1, telegram Nr. 796 od 3. XI.

govima, koji zastupaju mišljenje da Jugoslavija mora — ako već ne može spriječiti talijansku ekspanziju u pravcu Soluna — otvorenim pristupom osovinskom bloku osigurati svoj teritorijalni integritet, a uz to, možda, još ostvariti staru težnju za vlastitim izlazom na Egejsko more.

Pukovnik Vauhnik posjetio je odjeljenje za vojne atašeje Komande kopnenih snaga (OKH) u Berlinu 4. i 6. XI — stoji u zabilješki referenta L. S. von Grotea od 11. XI[37] — i pokušao sondirati teren u vezi sa Solunom. Istakao je pri tom da je dobio nalog da ispita kod najviših vojnih faktora Reicha koji bi koraci bili prikladni da se u Solunu osiguraju interesi Jugoslavije. Direktni pregovori s Italijom ne dolaze u obzir. Dao je prozreti da bi Njemačka za to posredovanje u korist Jugoslavije mogla, možda, zauzvrat postaviti Jugoslaviji izvjesne zahtjeve koje bi ministar vojni M. Nedić posredstvom Vauhnika želio ispitati. Saznavši za Nedićevu nenadanu demisiju, Vauhnik je kratko izjavio da je sve to stavio duboko »ad acta«.

Zbog zamršene i sve opasnije situacije, a dobro obaviješten o nepouzdanosti susjeda na Jadranu i nekim njegovim potezima (Pavelić), knez Pavle uveo je u igru dva tajna emisara: beogradskog advokata i pravnog zastupnika tamošnje talijanske ambasade Vladislava Stakića i poznatog režimskog novinara i čovjeka bliskog njemačkom poslanstvu dra Danila Gregorića. Stakića je predvidio za Rim,[38] a Gregorić je imao zadatak da sondira teren u Berlinu.[39] Antić je Stakića uputio u Rim da stekne, ako je moguće, pravu sliku o talijanskim namjerama. Osnovno je pitanje bilo: stoji li Italija još uvijek na bazi ugovora Ciano-Stojadinović iz 1937. godine i smatra li taj ugovor temeljem svoje politike prema Jugoslaviji? Ciano je primio Stakića 11. XI u Rimu i ovako — prema Stakićevu svjedočanstvu[40] — odgovorio: »Odmah ću Vam odgovoriti na suštinu Vaših pitanja. Ja sam odlučan pristalica najšireg prijateljstva sa Jugoslavijom. Tu sam politiku ja otpočeo, ja sprovodio, ja želim da je i dalje nastavim. To je, tako reći, moja lična politika i ja se u punoj meri osećam vezanim za sprovođenje politike prijateljstva prema Jugoslaviji. Prema tome, ja želim da se ta politika prijateljstva ne samo održi, već i da se produbi, kako u političkom tako i u ekonomskom pogledu. Beogradski pakt ostaje osnova politike prema Jugoslaviji. Ali, moja je želja da ovi prijateljski odnosi, shodno odredbama Beogradskog pakta, dobiju još prisniji karakter, da uzmu oblik saveza, najšireg prijateljstva. Mogu Vam izjaviti da ja, kao ministar Spoljnih poslova Italije, smatram da je jedna jaka i nezavisna Jugoslavija potrebna danas u sopstvenom interesu Italije. Italija danas želi da se Jugoslavija sačuva od svakog ratnog potresa, ona poštuje i zahteva da se očuva teritorijalni integritet Jugoslavije. Svaki poremećaj

>[7] ADAP, XI, 1, 441—442.

[38] Više o tome: *Vladislav D. Stakić,* Moji razgovori sa Musolinijem. Osovinske sile i Jugoslavija, München 1967. Usp. *Giorgio Perich,* Mussolini nei Balcani, Milano 1966, 42 i dalje.

[38] Više o tome: *Danilo Gregorić,* So endete Jugoslawien, Leipzig 1943.

[40] V. *Stakić,* n. dj., 84—87.

u vidu slabljenja Jugoslavije bio bi, danas, na štetu postojeće ravnoteže, makar ta skretanja bila i u korist naših saveznika. Ja znam da je italijansko-grčki sukob izazvao veliko uzbuđenje u Vašoj zemlji. Ali Italija ga nije naročito želela. Ja sam u toku poslednjih meseci insistirao kod grčkog poslanika na tome, da Grčka promeni svoju politiku, da ne bude u rukama njene saveznice Velike Britanije, da se drži strogo neutralnosti. Grčka ne samo da je primila engleske garancije, već je davanjem baze engleskoj floti i engleskim podmornicama, dovela u opasnost položaj naše flote u Sredozemlju. Svojom politikom aktivnog pomaganja Velike Britanije, Grčka je predstavljala za Italiju latentnu opasnost, da će, jednoga dana, kada to bude konveniralo Velikoj Britaniji, postati svojevoljno poprište rata i omogućiti balkanski front protiv Italije i osovine. Ja sam lojalno izjavio grčkom poslaniku, da ako Grčka ne promeni ovakav stav, da će je Italija sigurno napasti. Pa i sada, kada je izbio sukob, mi smo se nadali, a i još se nadamo, da će Grčka razumeti da vođenje rata za nju predstavlja jednu nepotrebnu opasnost i jednu vrlo štetnu avanturu. Krajnji ishod je toliko jasan i siguran da je prosto za neverovati da državnici jedne zemlje mogu svoju zemlju ubaciti u tako strašnu avanturu, i to jedino da bi bili od koristi jednoj stranoj sili. Italijansko stanovište, i pored rata, ostalo je neizmenjeno. Mi danas jedino što zahtevamo, to je da Grčka promeni svoju politiku, da ispuni zahteve sadržane u našoj noti. A to znači da nam ustupi do kraja rata izvesne baze, u cilju da sprečimo Engleze da ih oni ne zauzmu i da se njima ne posluže protiv nas. Prema tome, molim Vas, da izjavite u Beogradu, da je italijansko-grčki rat odbrambena mera Italije. Želim još nešto da Vam podvučem, što je vrlo važno za Vaše merodavne faktore. Italijanske želje i ambicije ne idu preko linije Florina-Vodena, već samo južno od Albanije, i to samo radi osiguranja Jadranskog i Jonskog mora. Želim da Vam dam osiguranja da Italija ne želi ni privremeno a kamo li trajno okupiranje Soluna. Njena akcija protiv Grčke neće nikako dovesti do okruživanja Jugoslavije, kao što želi da predstavi engleska propaganda. Naša je želja da se rat sa Grčkom što pre okonča i da Balkan ostane van rata. Što se tiče Vaše unutrašnje politike, Italija ne želi da se meša u vaša unutrašnja pitanja. Italiji je glavno kakva će se politika voditi, a ne ko će tu politiku voditi, mada Vam mogu izjaviti odmah da sam bio vrlo neprijatno iznenađen padom Milana Stojadinovića.[41] Naročito, kada je smenjen neposredno posle našeg sastanka na Belju. Istina, g. Hristić je odmah posle pada Stojadinovića izjavio da politika koju je sprovodio g. Stojadinović nije njegova lična politika, već da će ta politika biti i nastavljena. Ja hoću to da primim i da verujem u to, ali moje lično prijateljstvo prema g. Stojadinoviću je vrlo veliko. G. Stojadinović uživa kod mene kao i kod najviše ličnosti Rajha, neograničeno prijateljstvo i puno poverenje, zato što je bio jedan od prvih prijatelja osovine, i to onda kada zvezda osovine nije tako sjala na evropskom nebu, kao što danas sija. Ali, prijateljstvo je jedno, a politika drugo.

[41] Opširnije o tome: *Dušan Biber,* O padu Stojadinovićeve vlade. Istorija XX veka — Zbornik radova VIII, 1966, 5—71.

Mi se ne vraćamo na g. Stojadinovića, i nama je stalo do toga da se sve eventualne nesuglasice između Jugoslavije i Italije izglade, i da se između vas i nas, u tome pogledu, uspostavi saglasnost i poverenje. Pošto mislim da je trenutak zaista pogodan da se sve te razmirice, koje su u suštini sitnog karaktera, otklone, i da se između Jugoslavije i Italije postavi osnova za što tešnje prijateljstvo, za dugi niz godina, i da bi se u tome pogledu došlo do konkretnog rezultata, bilo bi od koristi da g. Antić dođe u Rim, da se o svemu porazgovaramo i utvrdimo dalji tok događaja. Dolazak g. Antića može biti potpuno privatnog karaktera, a tek kada bi se s njime pretresla sva pitanja, moglo bi doći do sastanka ministara spoljnih poslova.« Ciano mu je na kraju napomenuo i to da od novih uvjeta jedino može doći u obzir želja Italije da se demilitarizira jadranska obala kao dokaz najvećeg prijateljstva Jugoslavije prema Italiji.

Navečer istog dana Stakić je ponovo posjetio Ciana i Ciano mu je tom prilikom rekao da se Mussolini u svemu slaže s onim što mu je već izjavio i da je ovlašten da u ime Ducea izjavi: »Moćna i jaka Jugoslavija potrebna je Italiji. Italija smatra korisnim dalje produbljavanje prijateljskih odnosa sa Jugoslavijom. Ti odnosi treba da uzmu karakter saveza. Italija poštuje i pi'znaje teritorijalni integritet Jugoslavije i njenih granica. Da bi se sva pitanja mogla da pretresu na poverljiv način, bilo bi vrlo poželjno da Antić dođe u Rim. Pošto nema nikakvih prepreka između Jugoslavije i Italije koje bi ovakav sporazum onemogućile, ili čak otežale, to bi takav jedan sporazum značio prvi korak za definitivno utvrđenje mira na Balkanu.«

Sutradan je Hitler potpisao direktivu šefu OKH (Vrhovne komande kopnene vojske)[42] da pripremi plan za njemačku okupaciju kontinentalne Grčke sjeverno od Egejskog mora, s tim da se napad, u slučaju potrebe, izvrši preko Rumunjske i Bugarske.

Antić, dakako, nije otputovao u Rim, a grof Ciano bio je zbog nepovoljnog razvoja u Albaniji prisiljen da otputuje u Salzburg da zamoli njemačku pomoć. Sastao se s Hitlerom 18. XI[43] i Führer mu je otvoreno izložio nepovoljne strateške i psihološke posljedice »grčke avanture«. Istakao je i potrebu da izvedu velik udarac protiv Engleske i njene flote u Sredozemnom moru da bi te psihološke posljedice suzbili. Zato moraju — uz ostalo — pojačanim sredstvima uznastojati da odvrate aspiracije Rusije od Balkana i upraviti ih prema jugu; treba također pokušati i sporazum s Turskom; Mađarska mora dopustiti tranzit daljnjih njemačkih trupa u Rumunjsku, a Rumunjska će morati primiti povećanje njemačkih snaga. Ako bi se Englezi doista učvrstili u Grčkoj, Njemačka bi s premoćnim snagama iz Rumunjske i preko Bugarske nastupila protiv njih. Ali prije proljeća ne može se ni tu, uslijed atmosferskih uvjeta, konfiguracije tla i nedostajanja prikladnih cesta, ništa poduzeti. Za prolaz preko

[42] Uputstvo broj 18: Hitlers Weisungen für die Kriegsführung 1939—1945. Dokumente des Oberkommandos der Wehrmacht, Herausgegeben von *'Walter Hubatsch,* München 1965, 77—82.

[43] ADAP, XI, 2, 509—512; talijanska verzija *R. Mosca,* n. dj., 260—265.

Bugarske stoje zapravo na raspolaganju samo tri puta koji vode od sjevera k jugu, a od kojih je jedan deset kilometara udaljen od jugoslavenske granice, tako da je i tu mogućnost transporta zavisna od držanja Jugoslavije.[44] S tim u vezi postavio je Hitler Cianu direktno pitanje: što je Italija spremna dati da bi se Jugoslaviju neutraliziralo, dodajući da se njoj, dakako, mora ponuditi garancija teritorijalnog integriteta i perspektiva dobijanja Soluna.[45] S druge strane, ona će morati pristati na demilitarizaciju dalmatinske obale. Ciano se odmah osobno složio s Hitlerom ali je definitivni pristanak uvjetovao odgovorom Ducea. Dao je prozreti da popuštanje Jugoslaviji neće lako pasti Duceu, zato što ne podnosi Jugoslavene, na što mu je Hitler dobacio da je i on (Hitler) prisiljen da održava veze sa zemljama koje mu u dnu srca nisu simpatične. S tim u vezi je Ciano spomenuo da je Beograd već ispružio tajna ticala: jedan izaslanik ministra dvora Antića, jugoslavenski advokat (Stakić) pojavio se u Italiji i pokušao da dođe do sastanka između Ciana i Antića. Duce je dopustio da Ciano razgovara s Antićem, iz čega Ciano zaključuje da će Duce pristati i na Hitlerov prijedlog u pogledu postupka s Jugoslavijom. U svakom će slučaju obavještavati Führera o daljnjem toku pregovora s Jugoslavijom. Ukoliko ne bi došlo do dodira s Beogradom na talijanskoj strani, morala bi, eventualno, Njemačka sama da pokuša uspostaviti vezu s Jugoslavijom. Hitler je na to izjavio da je spreman da tako postupi i označio kao prikladni povod za takav dodir njemački upit u Beogradu o tome, kakav stav namjerava Jugoslavija zauzeti u talijansko-grčkom sukobu, osobito kakvo značenje valja pripisati mobilizacionim mjerama jugoslavenske vojske. Likvidacija grčkog pothvata u svakom bi slučaju bila izvanredno olakšana, ako bi pri tome Jugoslavija surađivala.

U toku kratkog susreta s Hitlerom u Beču, 20. XI,[46] Ciano je izvijestio — primivši odgovarajuću instrukciju iz Rima — da je Duce apsolutno suglasan s Fiihrerovim prijedlozima u pogledu Jugoslavije. Ciano je ponovio izraze zahvalnosti za mogućnost rješenja grčkog pothvata. Ukoliko im pođe za rukom da Jugoslavene privole na suradnju, mogao bi grčki spor biti likvidiran za nekoliko tjedana. Spomenuo je s tim u vezi da je sigurno da će knez Pavle zauzeti pozitivni stav u pitanju suradnje Jugoslavije. Za osam mjeseci završit će njegovo namjesništvo i kralj Petar će službeno preuzeti poslove. Pavlovi interesi leže u Italiji: tamo je uložio dio svog imetka, kupio vilu u Firenci i namjerava da u Italiji živi za umjetnost. Stoga neće sada zasigurno dopustiti da dođe do sukoba s Italijom. Osim toga, i ticala koja je ispružio prema Rimu vjerojatno treba pripisati samom knezu, budući da je gotovo nemoguće da bi Antić bez njegova znanja poslao u Rim izaslanika. Hitler je ukazao na to da će

[44] Opširnije: *Philipp W. Fabry,* Balkan-Wirren 1940—41. Diplomatische und militärische Vorbereitung des deutschen Donauüberganges, Darmstadt 1966.

[45] Više o tome: *Bogdan Krizman,* Hitlerov »Plan 25« protiv Jugoslavije. Jugoslavija u svjetlu »Nürnberskih dokumenata«, Zagreb 1953, Poglavlje: Solun i knez Pavle, 139—155.

[48] ADAP, XI, 2, 533—534.

knez-namjesnik ostati kao veliki državnik ako još za svog namjesnitva dobije Solun. Možda će čak biti tako velik da više neće odstupiti. Kneginja Olga poznata je kao vrlo slavohlepna žena i sigurno bi rado postala jugoslavenska kraljica. Pita se, ne bi li trebalo takve težnje podupirati, a Ciano se na to odmah složio s takvim Hitlerovim idejama.

U međuvremenu je u Berlin stigao Heerenov izvještaj o izlazu na Egejsko more (Beograd, 14. XI 1940).[47] Izbijanje talijansko-grčkog sukoba — stoji u njemu — kojim se, kako se ovdje općenito drži, postavlja na dnevni red i pitanje budućeg teritorijalnog izgleda Grčke, oživjelo je u srpskim krugovima, a prije svega i u vojsci, staru srpsku želju za slobodnim izlazom na Egejsko more preko Soluna. Taj zahtjev opravdava se, kao što je poznato, time što Jugoslavija — poput Bugarske — graniči samo s jednim morem kojemu se izlaz nalazi u tuđim rukama, a uz to i time da je posjedovanje puta dolinom Morave i Vardara do Soluna oduvijek za srpski narod bilo od životne važnosti. U tom starom političkom cilju — koji se dosad samo zato prešućivao jer je u suprotnosti s (prema vani) uvijek zastupanim principijelno proturevizionističkim stavom jugoslavenske vanjske politike, a Solun u rukama grčkog partnera u Balkanskoj antanti činio se, dalje, ipak podnošljiviji — leži tumačenje za sadašnju zabrinutost zbog razvoja događaja, razvoja koji bi mogao biti okončan talijanskim zaposjedanjem Soluna. U tome se ne bi samo vidio kraj srpskog sna o izlazu na Egejsko more nego i dovršenje vojnog zaokruženja i direktnog ugrožavanja Južne Srbije, dakle upravo onog dijela zemlje u kojem leže historijski posvećena mjesta Srpstva. Nema sumnje da bi ovdje bili bez daljnjega spremni da se takvom razvoju, u slučaju potrebe, suprotstave i s oružjem, ako bi se činilo moguće da time ne dovedu na poprište Njemačku. Ustručavat će se, dakako, da vlastitu želju za zaposjednućem Soluna glasno izreknu ili čak ostvare tako dugo, dok Solun ostaje u grčkim rukama. No, sigurno bi bili skloni da se potpuno dezinteresiraju za sudbinu Grčke, ako bi se znalo da obje osovinske sile priznaju nasljedni zahtjev Jugoslavije na Solun koji bi bio odijeljen od Grčke. Jedno obećanje u tom pravcu moglo bi u danim prilikama djelovati kao odlučni korak na putu trajnog smirivanja odnosa srpskog naroda s njegovim talijanskim i bugarskim susjedom.

Hitler je, 20. XI,[48] iz Beča uputio Mussoliniju opširno pismo i u njemu skicirao program djelovanja koji je sadržavao i ovo: »... b) Moramo poduzeti sve moguće, da pažnju Rusije odvratimo od Balkana i da je skrenemo prema Istoku, c) Moramo nastojati da dođemo do nekog sporazuma s Turskom, da tako otklonimo turski pritisak na Bugarsku, d) Moramo nagovoriti Jugoslaviju, da promijeni svoju sadašnju politiku i zainteresirati je za stvarnu suradnju s nama, da bi riješili grčko pitanje. Bez garancija s jugoslavenske strane uzaludno je pokušati operacije na Balkanu. One bi bile osuđene na neuspjeh, e) Mađarska mora odmah do-

[17] ADAP, XI, 2, 481—482.
[48] Isto, 535—539.

pustiti tranzit znatnih njemačkih snaga u pravcu Rumunjske, f) Rumunjska mora primiti to pojačanje njemačkih trupa, prikazujući ga kao pojačanje njene vlastite odbrane. Duce, spreman sam da premoćnim snagama odgovorim na eventualni pokušaj Engleza da osnuju u Trakiji značajniju bazu i to ću učiniti 'puklo kud puklo'. Ipak sam prisiljen da sa žalošću priznam, da je svaka kampanja na Balkanu nemoguća prije ožujka. Svaki pritisak ili prijetnja protiv Jugoslavije bili bi sada potpuno uzaludni, jer srpski generalštab zna jednako tako dobro kao mi, da je svaka oružana akcija nemoguća prije ožujka. Moramo stoga nastojati, da Jugoslaviju pridobijemo za našu stvar drugim sredstvima.«

Duce je, 22. XI,[49] odgovorio Hitleru i, između ostalog, napisao o Jugoslaviji: »Ovaj je adut još važniji u današnjoj situaciji. Spreman sam da pod izvjesnim uvjetima garantiram njene sadašnje granice i da Jugoslaviji ustupim Solun: a) ako Jugoslavija pristupi Trojnom paktu; b) ako demilitarizira jadransku obalu; c) ako se njena intervencija predvidi tako, da jugoslavenske snage stupe u akciju tek kad Grci dobiju prvu lekciju koju će im dati Talijani.«

Danilo Gregorić je u Berlinu posredovao da Cincar-Marković dobije poziv za razgovor i tako je 28. XI u Berghofu došlo do njegova sastanka s Hitlerom.[50] Hitler mu je tom prilikom izložio svoje planove o »konsolidaciji« Evrope izjavivši da se Jugoslaviji pruža prilika da dobije osiguran položaj u Evropi. Predložio je da Jugoslavija zaključi *pakt o nenapadanju* s Italijom i Njemačkom, a da je u određenim uvjetima moguće ići čak i dalje u cilju konsolidacije sigurnosti Jugoslavije. Uz to, Jugoslavija bi dobila izlaz na Egejsko more, čime bi jugoslavenski problem bio trajno riješen. Njemačka će u svakom slučaju — uvjeravao je Hitler svog posjetioca — provesti mjere koje planira, bez obzira na to kako će se Jugoslavija odnositi prema njegovim prijedlozima. Za tri mjeseca moguće će situacija biti manje povoljna za Jugoslaviju nego sada. Zbog toga on, kao prijatelj Jugoslavije, savjetuje da hitno prelome — ako Jugoslavija želi da prihvati njegove planove. Istakao je i to da je kucnuo čas da se Jugoslavija pokrene sa svoga neodređenog položaja. Cincar-Marković se cijelo vrijeme razgovora držao rezervirano i nije se izjašnjavao o suštini problema. Samo je rekao da je sve jasno shvatio i da se namjerava odmah vratiti u Beograd i o svemu obavijestiti kneza-namjesnika.

Taj je Cincar-Markovićev posjet bio tako »konspirativan« da jugoslavenski poslanik u Berlinu Ivo Andrić nije 28. XI 1940. imao pojma o razgovorima u Berghofu.

Heeren je, 5. XII,[51] javio Ribbentropu da ga je Cincar-Marković upravo informirao da je Führerov prijedlog bio kod kneza-namjesnika predmet

[49] Isto, 561—562.

[50] Isto, 609—614.

[51] PA, Büro Staatssekretär, Jugoslavien, Band 1, telegram Nr. 873 od 5. XII.

savjetovanja u kojem su sudjelovali Cvetković, Maček, Korošec i on sam. Prekosutra moći će mu Cincar-Marković saopćiti odgovor na Fiihrerov prijedlog.

Doista, 7. XII,[52] Cincar-Marković predao je Heerenu opširnu izjavu u kojoj jugoslavenska vlada izjavljuje spremnost da s vladom Reicha i Kraljevine Italije — na temelju talijansko-jugoslavenskog ugovora iz 1937. godine — razmotri mogućnosti potpisivanja *trostranog ugovora o nenapadanju.* Međutim, Hitler se time nije htio zadovoljiti nego je smjesta povisio cijenu: zatražio je otvoreno da Jugoslavija pristupi Trojnom paktu!

[52] ADAP, XI, 2, 672; tekst jugoslavenskog memoranduma: Isto, 674—675.

Nedim Šarac

Organizacija KPJ u Bosni i Hercegovini pred Petu zemaljsku konferenciju

Značajke i glavni pravci političkih kretanja u Bosni i Hercegovini, u drugoj polovini 1939. i u toku 1940. god., mogu se sažeto izraziti ovako: Početak drugoga svjetskog rata i sporazum Cvetković-Maček intenzificiraju politička gibanja i vidno utiču na pregrupisavanja i u tom dijelu Kraljevine Jugoslavije. Uspostavljanje Banovine Hrvatske, a napose prelazak HSS iz opozicije u vladu i niz drugih promjena u vezi s tim, unose mnogo novih elemenata u politički život. Budući da je iz nagodbe na Bledu, 26. avgusta 1939, rezultiralo dalje cijepanje bosansko-hercegovačke teritorije, zatim novo razmještanje građanskih političkih frakcija u vladinoj koaliciji i izvan nje, kao i neposredno aktualiziranje nekih otvorenih kapitalnih pitanja u državi i društvu, u Bosni i Hercegovini nastaje osjetna promjena prilika, koja se prvenstveno ispoljavala u razgaranju mnogostrukih nesuglasica i sukoba. Naime, neizbježna protivrječna reagovanja političkih formacija na tekuće događaje i oštrija strujanja u nacionalnim i socijalnim strukturama unose izuzetan dinamizam u savremena zbivanja na tlu Bosne i Hercegovine. U tim burnim mijenama istaknuta uloga pripala je Komunističkoj partiji Jugoslavije.

Komunistička partija u cjelini u to doba proživljava odlučnu fazu opšte konsolidacije na pretpostavkama koje je sačinjavao skup pozitivnih tekovina i iskustava prethodne revolucionarne borbe. Obogaćujući taj racionalan endogeni kontinuitet novim dimenzijama i inventivnijim sadržajima, jugoslovenski komunisti prodirali su u središte vrlo fluidne društvene scene i uzdizali se u red prvorazrednih političkih činilaca. Oni su se znatno

emancipovali od dogmatskih formula i kreirali nezavisnu politiku koja — građena na premisama marksističkog pristupa nacionalnoj klasnoj stvarnosti — dolazi u puniji sklad sa tadanjim odnosima u jugoslovenskom društvu i vitalnim težnjama njegovih radnih slojeva. KPJ je sticala renome priznate nacionalne stranke svih naroda Jugoslavije u upravnoj srazmjeri sa pomjeranjem radnih masa ulijevo i pod dejstvom sklopa objektivnih okolnosti koje su nastajale u kriznoj političkoj situaciji i ekonomskim poremećajima na unutrašnjem i međunarodnom planu. Ta sinhrona komplementarna kretanja u KPJ i masama reprodukuju revolucionarno-demokratski pokret — sve uticajniji faktor istorije jugoslovenskih naroda — koji u svom nastupanju otvara duboke procese sa dalekosežnim dometima u jugoslovenskom socijalnom i nacionalnom kompleksu.

Adekvatnim savremenim tokovima na području Bosne i Hercegovine takođe posreduje Komunistička partija Jugoslavije.

Nakon zastoja u radu, usljed hapšenja njenih članova i razbijanja ćelija i foruma u 1936. godini, komunistička organizacija se od početka 1938. godine[1] postepeno obnavlja i uzima smjer aktivnosti u duhu novog kursa KPJ. Pokrajinska konferencija u Mostaru oko polovine 1938. godine[2] nosi pečat koordiniranih napora da se prevaziđe dugotrajni izolacionizam, unutrašnje nejedinstvo i doktrinarstvo, a kritička analiza tragova inercije u obnavljanim bosansko-hercegovačkim organizacijama i korekture njihove operativne taktike na savjetovanju pod Šmarnom Gorom[3] doprinose neutralisanju preostalih, mahom nakalemljenih, idejnih i drugih kočnica, tako da komunistički pokret Bosne i Hercegovine ulazi u 1940. godinu sa koncepcijama i društvenom podlogom koje mu otvaraju široke perspektive i daju srazmjerno velike potencije.

Cilj sljedećih redova je da ukaže na istorijsku fundiranost tih konstatacija. Poslije naglog uspona i značajne uloge u opštejugoslovenskom ljevičarskom radničkom pokretu prvih poratnih godina, Komunistička partija i druge revolucionarne organizacije u Bosni i Hercegovini u toku 20-tih i 30-tih godina kreću se izlomljenom putanjom. Tu krivulju, uglavnom, ocrtava neravnomjerna ilegalna djelatnost zakonspirisanih grupa entuzijasta koje je grubi pritisak državne uprave, vlastita sektaška ortodoksija i antikomunizam socijalističke desnice zadržavao na marginama političkog

[1] Jedan partijski izvještaj od januara 1938. godine glasi: »Prema odluci od decembra u Bosni rade na obnovi organizacije tri čovjeka [...]. U desetak mjesta u Bosni postoje partijske organizacije, ali među njima nema veza. Pojedine od njih vezane su za druge centre van Bosne, a većina ih živi svojim samostalnim životom. Neke od njih su vrlo dobro organizovale svoj rad i postale su rukovodeća snaga u radničkom pokretu« (Institut za istoriju radničkog pokreta Jugoslavije [IRPJ] u Beogradu; Fond: Kominterna, kutija 6, omot 282, 107—7). — Stanje na početku 1938. znatno nepovoljnije je ocijenjeno na Pokrajinskoj konferenciji KPJ za BiH 1940. i u memoarskom prilogu U. Danilovića koji je jedan od trojice pomenutih partijskih opunomoćenika. V. IRPJ, arhiv, dok. br. 140, V, 3—9/40. i *Uglješa Danilović,* Iz rada partijske organizacije u BiH 1938—40, 52—55, Zbornik Četrdeset godina, knj. III, Beograd 1960.

[2] *U. Danilović,* n. dj., 52.

[3] Isto, 57.

života. Stvarna, a još manje latentna moć tih organizacija, koje su egzistirale nadasve zahvaljujući izuzetnom moralu njenih pripadnika, nije praktično dolazila do punijeg izražaja i zbog određenih propusta vrhova same Komunističke partije Jugoslavije. Najviši forumi Partije, zapravo, tih decenija očigledno nisu pokazivali dovoljno razumijevanja i pažnje za urgentna društvena pitanja Bosne i Hercegovine, pa ni za partijske punktove na tom području, mada su tada kroz Centralni komitet KPJ prošli ili se nalazili u njegovoj neposrednoj blizini mnogi ljudi koji su poticali iz Bosne i Hercegovine ili se u njoj uzdigli kao komunisti (Đuro Đaković, Gojko Vuković, Mitar Trifunović, Ivan Krndelj, Alfred Bergman, Sima Miljuš, Antun Mavrak, Akif Šeremet, Ognjen Priča, Risto Samardžić, Josip Čižinski Gorkić, Veselin Masleša, Đorđe Mitrović, Srđan Priča, Blagoje Parović, Rodoljub Čolaković i drugi). Da je tu zapostavljenost osjećalo i samo partijsko članstvo u Bosni i Hercegovini svjedoče i izvjesni malobrojni sačuvani dokumenti partijske provenijencije. U jednom pismu partijske organizacije iz Sarajeva 1926. bez uvijanja se predbacuje partijskom rukovodstvu: »To je kruna vašeg nehaja prema BiH«.[4] Rezolucija okružne partijske konferencije u Tuzli 1928, povodom upućivanja Otvorenog pisma Kominterne, sadrži i ovu rečenicu: »Dosadašnje pasivno držanje CK prema organizacijama u Bosni treba da se zamijeni organskim redovitim vezama.«[5] Nekoliko mjeseci kasnije (10. septembra 1928. godine) i učesnici Pokrajinske konferencije KPJ za BiH uputili su direktnu kritiku »centralnom vodstvu Partije, koje je, i pored sve važnosti BiH, tu pokrajinu potpuno zanemarilo«.[6] Provincijalni tretman Bosne i Hercegovine — svojstven najvišim krugovima građanske politike — čini se da u tom razdoblju nije bio posve stran ni prvacima Komunističke partije Jugoslavije.

Mijenjanje takvog odnosa vrhova KPJ s kraja 1937, odnosno od početka 1938, ogleda se i u pojačanom interesovanju i metodičnoj pomoći bosansko-hercegovačkoj partijskoj organizaciji, a još više u nastojanju da se u sklopu svježe revolucionarno-demokratske programske orijentacije KPJ nađu realistička rješenja za posebnu problematiku Bosne i Hercegovine. Umjesto agitacionih parola o državnoj samostalnosti Bosne i Hercegovine[7] u kontekstu nedomišljenog izvana sugeriranog propagiranja dezagregacije monarhističke Jugoslavije 1928—1929.[8] i njihove novelirane verzije 1934. u formi anticipacije »radničko-seljačke sovjetske vlade« i u BiH,[9] sporadičnih usputnih pominjanja ili izrazitog zanemarivanja bosansko-herce-

[4] Institut za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu (IRPS), fond: Komunistička internacionala, mikrofilm br. 46/256—67.

[5] Bilten CK KPJ i SKOJ-a od juna 1928.

[6] Arhiv za radnički pokret Beograd; fond: Kl, 1928/76—2.

[7] Interesantno je napomenuti da ni jedan do sada poznati partijski letak ni drugi tekst koji je nastao u BiH u to vrijeme ne sadrži takvu parolu.

[8] IRPS, fond: Komunistička internacionala, mikrofilm br. 46/256—220; *Proleter,* br. 6/1, od 1. XII 1929. i dr.

* Istorijski arhiv KPJ, tom II, str. 266, Beograd 1950, izd. Istorijsko odeljenje CK KPJ.

govačkog fenomena, sada je prvo 1937. i 1939. u javnim deklaracijama i apelima lijevo opredijeljenih studenata iz Bosne i Hercegovine[10] — inspirisanih savremenim stavovima komunista — nagoviješteno, a i eksplicirano, a zatim 1940. na Pokrajinskoj i Zemaljskoj konferenciji ozvaničeno, da je KPJ svoju revolucionarno-demokratsku strategiju dogradila respektujući realitet i realnost bosansko-hercegovačke zajednice. Tada proklamovani zahtjev o »narodnoj autonomiji«,[11] koji se oslanjao i na izvjesne odgovarajuće slobodarske istorijske tradicije, bio je velik korak ka daljoj trajnoj afirmaciji partijske politike i prestiža komunista na tlu Bosne i Hercegovine i izvan nje. Ta orijentacija je to više konvenirala životnim interesima i potrebama naroda toga područja (i ne samo njih), jer je bila antiteza buržoaskoj nacionalističkoj kritici podjele Bosne i Hercegovine i istodobno predstavljala nužan principijelni korektiv autonomaštva Jugoslavenske muslimanske organizacije, s kojim su kalkulantski manipulisali muslimanski građanski krugovi radi jačanja sopstvenih pozicija.[12] Obogaćujući tim konsekventnim stanovištem svoju globalnu politiku, KPJ se na Petoj zemaljskoj konferenciji izjasnila »protiv pokušaja srpske i hrvatske buržoazije da međusobno dijele Bosnu i Hercegovinu i ne pitajući narode tih oblasti« da bi odmah precizirala: »Mi komunisti smatramo da narodi Bosne i Hercegovine treba da se sami slobodno opredijele i nađu rješenje za uređenje u tim oblastima putem autonomije ili slično.«[13] Tri godine kasnije, revolucija je u svom punom zamahu utemeljila federativnu jugoslovensku državnu zajednicu u kojoj je Bosna i Hercegovina jedna od šest njenih ravnopravnih članica.

Dostignuća i programsku usmjerenost organizacije KPJ u Bosni i Hercegovini 1940. godine svakako je najautentičnije iskazala i dokumentovala Pokrajinska konferencija o kojoj je — sticajem sretnih okolnosti — sačuvan jedan originalni prilično iscrpan izvještaj, a glavni dio njene rezolucije svojedobno je objavljen u trobroju *Proletera.* Korišćenje tih i ostalih primarnih izvora, uz konsultaciju memoarske građe, omogućuje manje-više

[10] *N. Šarac—N. Babić,* Kratak pregled razvoja i djelatnosti KPJ u BiH od 1919—1945. (prilozi) str. 45, Godišnjak Istorijskog društva BiH, sv. X, Sarajevo 1959. i IRPS, fond: RP 11/315.

[11] Odgovarajući dio rezolucije Pokrajinske konferencije KPJ za BiH glasi: »Narodna autonomija BiH jedino je pravilno rješenje koje je zajednički interes muslimanskih, srpskih i hrvatskih masa. Narodnu autonomiju BiH srpske i hrvatske mase mogu izvojevati samo u zajedničkoj borbi na čelu s radničkom klasom« *Proleter,* organ CK KPJ, br. 9—10—11/XV, oktobar—novembar—decembar 1940.

[11] Prije Pokrajinske i Zemaljske konferencije generalni sekretar KPJ Josip Broz u organu Kominterne *Die Welt* 1939. godine, a član Politbiroa CK KPJ Edvard Kardelj u listu *Proleter* 1940. godine negativno su ocijenili političku prirodu velikosrpske i velikohrvatske iredente u odnosu na BiH, te uskoklasni smisao politike konzervativnih vrhova JMO, a Prva konferencija KP Hrvatske, 25. VIII/1940; odlučno se izjasnila »protiv imperijalističkih^ prohtjeva hrvatske buržoazije (prema Bosni i Hercegovini i Vojvodini) ...« — Vidi: *N. Babić:* BiH u koncepcijama građanskih političkih snaga i KPJ do 1941, str. 40—41, *Prilozi,* br. 3, i IRPS Sarajevo 1967. i Isti: KPJ i pitanje položaja BiH, str. 231, *Prilozi,* br. 4, Sarajevo 1968.

[15] *Komunist,* organ CK KPJ, br. 1, od oktobra 1946, str. 117.

dostatnu rekonstrukciju Konferencije i svih drugih relevantnosti u vezi s njom.[14] Treba pomenuti da su toj Konferenciji prethodile obimne pripreme kao posebna partijska savjetovanja, pojedini regionalni sastanci i si.

Konferencija je održana u Sarajevu 27—28. jula 1940. u stanu ing. Slaviše Vajnera uz učešće dvadeset delegata[15] iz Sarajeva, Tuzle, Banjaluka, Mostara, Zenice i Bugojna, među kojima su bili članovi pokrajinskih komiteta KPJ za BiH i SKOJ-a za BiH, predstavnici oblasnih i mjesnih komiteta KPJ i sarajevskog mjesnog komiteta SKOJ-a. Od prisutnih jedanaest su bili radnici, a devet intelektualci, deset Srba, četiri Muslimana, tri Hrvata i tri Jevreja, devetnaest muškaraca i jedna žena; njihov prosječni partijski staž je iznosio šest godina.[16] Skup je organizovan u najstrožoj ilegalnosti, a zasjedanje je, s kraćim odmorima, trajalo oko dvadeset četiri sata. Podnijeti su referati i izvještaji o političkoj situaciji, mreži i djelovanju čitave i pojedinih organizacija KPJ, funkcionisanju Narodne pomoći, radu sa omladinom i sa ženama, djelovanju na selu i dr. Obuhvaćene su bile sve sfere organizovane aktivnosti komunista, s tim što je sindikalni pokret bio samo predmet diskusije, budući da je petnaest dana ranije priređeno specijalno partijsko savjetovanje o sindikatima. Mada nema integralnih tekstova uvodnih izlaganja i zapisnika, raspoloživi izvori daju dovoljno osnova za zaključak da je Konferencija protekla u izrazito radnoj atmosferi uz puno angažovanje i naglašen kritičko-analitički prilaz svih učesnika. Sve govori da je na njoj vladala puna jednodušnost.

Po dokumentima Konferencije, u to vrijeme KPJ u Bosni i Hercegovini je imala 196 članova[17] u oko 40 gradova i sela,[18] od toga u Sarajevu 46, u Mostaru 37, a u ostalim mjestima Hercegovine 26, u Banjoj Luci 28, a u njenoj okolici 4, u Tuzli 14, a u Tuzlanskom bazenu još 17, u Zenici 11, u Bugojnu 7 i u Travniku 3 člana.[19] U Sarajevu je oko 60 lica bilo okupljeno u tzv. vaspitno-pripremne grupe.[20]

Konferencija je konstatovala da se osim ilegalne štampe i drugih publikacija, u 600 do 850 primjeraka redovno rasturaju ljevičarski zagrebački

[14] Vidi članak *Dane Begić,* Peta pokrajinska konferencija KPJ za BiH, *Prilozi* IRPS, br. 3, Sarajevo 1967, 145—165.

[15] Po sjećanju grupe učesnika to su bili: Bušatlija Mahmut, Danilović Uglješa, Dugonjić Rato, Đaković Stjepan, Engl Slavko, Goranin Pavle, Hen Franjo, Hrozniček Rudolf, Josi lo Živko, Jovanović Iso, Kazaz Muhamed, Kovačević Borisa, Ljujić Vojo, Mandžić Pašaga, Mijatović Cvijetan, Milutin Velimir, Miskin Vaso, Papo Roza, Pažić Mujo i Popara Miro.

[14] IRPJ, Arhiv, dokumenat br. 140/V, 3—9/40.

[17] Isto. — U taj broj nisu uračunati komunisti iz pojedinih perifernih područja BiH, na primjer iz Livna koji su ostali u djelokrugu Komiteta KPJ u Splitu (Sresko načelstvo u Livnu je aprila 1940. na spisku komunista vodilo četrnaest osoba — IRPS, RP 11/457). Van evidencije je bilo i nekoliko desetina članova KPJ iz BiH koji su tada kao studenti djelovali pretežno u revolucionarnom pokretu na Beogradskom univerzitetu i na Zagrebačkom sveučilištu.

[18] *U. Danilović,* n. dj., 60.

[18] IRPJ, Arhiv, dok. br. 140/V, 3—9/40.

[10] Isto.

listovi *Nase novine, Glas* (Glas sindikalno organizovanih radnika) i *Radnički tjednik.*[21]

Nerazvijenost baze Komunističke partije u industrijskim rejonima, sporost izgradnje uporišta na selu i, izuzimajući Sarajevo, nedovoljno sistematskih napora da se Partija proširi i na žene[22] — najviše su isticani nedostaci. Duža rasprava je vođena o suzbijanju recidiva grupašenja i pojedinačnih otpora novoj liniji KPJ.[23]

Iako je svoj dijapazon morala razliti po izuzetno razuđenoj političkoj tematici, Konferencija je imala svoj fokus. Njeni učesnici su nastojanja i razmišljanja koncentrisali oko jedne suštinske fundamentalne tačke: oblika i metoda konstituisanja i razvoja masovnog militantnog pokreta na prostranoj političkoj platformi koja je trebalo da vjerno odražava i sublimira svakodnevne i trajnije potrebe radnih ljudi i njihove demokratske težnje, zbiljske nacionalne interese, opštejugoslovensku uzajamnost i proletersku internacionalnu solidarnost, patriotsko i antifašističko u tim strukturama i sve ostale oslobodilačke tendencije. Pri tome je naročito istaknuto da »za svaku akciju radničke klase i seljaštva treba vezati i zahtjeve od općenarodnog značaja, kao što je odbrana i osiguranje nezavisnosti zemlje [.. .].[24] Konferencija je zaključila da Pokrajinski komitet »u svrhu razvijanja širokog pokreta saveza radnika i seljaka« pristupi štampanju odgovarajućeg lista.[25]

Učesnici konferencije su na kraju jednoglasno prihvatili rezoluciju koja je u petnaest tačaka fiksirala utvrđenu liniju i zadatke organizacije KPJ u Bosni i Hercegovini,[26] a potom su izabrali novi pokrajinski komitet[27] i pet delegata za predstojeću Zemaljsku konferenciju KPJ.[28]

U godini održavanja Pokrajinske konferencije, prije tog skupa, a naročito poslije njega, komunisti Bosne i Hercegovine, izlažući se pooštrenim represalijama vlasti,[29] svojim zgusnutim i raznovrsnim aktivitetom obezbjeđuju

[21] Isto.
[22] Ukupno je bilo devet članica KPJ u BiH: 7 u Sarajevu i 2 u Zenici (Isto).
[23] Isto.
[24] Isto.
[25] Isto.
[26] *Komunist,* br. 9—10—11, god. XV, oktobar—novembar—decembar 1940.
[27] Članovi PK su bili: Danilović Uglješa, Đaković Stjepan, Jovanović Iso, Kovačević Borisa, Mandžić Pašaga, Miskin Vaso, Pašić Mujo i Pucar Đuro. *U. Danilović,* n. dj., 62.
[28] Đaković Stjepan, Jovanović Iso, Mandžić Pašaga, Paiić Mujo i Pucar Đuro. Isto.
[29] Osim individualnih i grupnih hapšenja, u god. 1940. počela je kampanja interniranja komunista. Niži organi vlasti su na osnovu vladine Uredbe od decembra 1939. i primljenih instrukcija, od početka 1940. pravili spiskove komunista »koje je trebalo uputiti u skupno boravište« (IRPS, RP 11/384) i vršili prva pojedinačna konfiniranja. Na primjer, *F Ženice je tada preko Beograda otpremljen u tek osnovani logor u Bileći Todor Vujasinović. (T. *Vujasinović,* Logor u Bileći, 363—364, Zbornik Četrdeset godina, knj. IV, Beograd 1960. V.: *S. Cvetković,* Bilećki koncentracioni logor, Istorija XX veka — Zbornik radova, sveska II, Beograd 1961.) Na početku septembra 1940. iz Mostara je u Lepoglavu deportirano osam lica, a narednog mjeseca je za još šestoricom mostarskih komunista raspisana tjeralica (IRPS, RP II 478 i RP 11/489). U januaru 1941. 33 komunista iz Bosne internirano je u logor Međurječje kod Ivanjice (D. *Misirača:* Koncentracioni logor kod Ivanjice, 377—378, Zbornik Četrdeset godina, knj. IV).

prisustvo i uticaje KPJ u društvenom životu. Osjetno je ojačao taj upliv u raznim udruženjima, a osobito u Ujedinjenom radničkom sindikalnom savezu (URSSJ).[30] Sve brojniji aktivisti iz Komunističke partije i oko nje sužavali su teren nacionalnim buržoazijama i definitivno politički nadvladali lokalnu socijalističku desnicu, tako da se neprestano povećavao udio komunista u usmjeravanju sve većeg raspoloženja radništva za ekonomsku i političku borbu, što posvjedočava učestalost tarifnih akcija[31] i učešće proletarijata u antirežimskim i antifašističkim demonstracijama i drugim oblicima javnih protesta u Sarajevu, Mostaru, Banjaluci i Prijedoru.[32] U god. 1939. na teritoriji Bosne i Hercegovine registrovan je 21 štrajk, a 1940. godine 44 puta je obustavljan rad u preduzećima.[33]

U partijskoj tehnici u Sarajevu, od jula 1940. štampan je u dvomjesečnim sveskama *Glas saveza radnika i seljaka*,[34] a odmah zatim pokrenuto je i glasilo SKOJ-a *Riječ bosansko-hercegovačke omladine.* To su, nakon hapšenja i rasturanja redakcija sarajevskog *Komunista* i tuzlanske *Fabrike i njive* 1932. godine, bile prve periodične ilegalne partijske publikacije koje su uređivane i izdavane u Bosni i Hercegovini.

Temeljno naučno ispitivanje i objašnjenje zaslužuje poznata činjenica da su tada uzajamni afiniteti KPJ i mlade generacije postali vrlo jaki i plodotvorni.

Tekući proces uspostavljanja i učvršćenja višestrukih spona komunista sa svojom sredinom razarao je obruč oko KPJ, koji je decenijama izgrađivan politikom režima, građanskih partija i drugih konzervativnih snaga. Komunistička partija Jugoslavije nominalno je ostala van zakona, ali je prihvatana od onog dijela društva kome je u tom i nastupajućem istorijskom trenutku sudbonosnih alternativa bio potreban baš takav protagonist progresivne akcione politike.

[50] Vidi: *A. Hadžirović,* Borba KPJ za uticaj u sindikatima u BiH uoči drugog svjetskog; rata, 87—97, *Prilozi* IRPS, br. 5, Sarajevo, 1969.

[31] Prema podacima Radničke komore u Sarajevu, od novembra 1939. do novembra 1940. u BiH je vođen 61 tarifni pokret u kojem sudjeluje 39.312 radnika (IRPS, RP 11,381)..

[ss] *N. Šarac — N. Babić,* n. dj., 16.

*[3] *A. Hadžirović,* Pregled štrajkova vođenih u BiH 1935—1941, 383—393, *Prilozi* IRPS, br. 2, Sarajevo, 1966.

[34] Izdavanjem toga lista sprovedena je jedna od pomenutih odluka Pokrajinske konferencije KPJ za Bosnu i Hercegovinu. Od januara 1941. list je nosio naziv *Glas saveza radnog naroda BiH.*

Jovan R. Bojović

Politička aktivnost Komunističke partije u Crnoj Gori uoči Pete zemaljske konferencije KPJ

Politička aktivnost Komunističke partije u Crnoj Gori u toku 1939. i 1940. godine bila je veoma živa i burna. Posredstvom različitih organizacija i udruženja KP je okupila sve revolucionarne demokratske i rodoljubive snage, iz svih društvenih slojeva, na liniji revolucionarne borbe a protiv politike vladajućih jugoslovenskih krugova i za nezavisnost Jugoslavije. KP je dugogodišnjom ilegalnom borbom stekla jaka uporišta u svim društvenim slojevima Crne Gore. Naročito je bio značajan njen jaki uticaj na seljake kao najbrojniji društveni sloj u Crnoj Gori. Iako je bila ilegalna partija, bila je u tom periodu (1939—1940) vodeća politička snaga u Crnoj Gori i imala toliki uticaj u narodu da je mogla u svakoj prilici da pokrene mase u političke akcije.

U istom periodu u Crnoj Gori se pod neposrednim uticajem Komunističke partije afirmisao i napredni omladinski pokret koji je igrao značajnu ulogu u političkom životu Crne Gore.

Rad Komunističke partije u Crnoj Gori u tom periodu još nije proučen. Isto tako nije obrađen ni rad Crnogorske federalističke stranke ni rad ostalih političkih faktora u Crnoj Gori. Tek nakon svestranog sagledavanja tih i drugih pitanja moći će se sveobuhvatni je prikazati politički život u Crnoj Gori u tome periodu. Zbog raznovrsnosti problema vezanih za rad Partije, u ovom ćemo radu dati samo presjek njene političke aktivnosti u tom periodu.

Iako je provalom 1936. godine Komunistička partija u Crnoj Gori bila ozbiljno potresena, brzo se oporavila. Već potkraj te godine politički je

aktivno učestvovala na opštinskim izborima. U duhu generalne politike Partije, Komunistička partija u Crnoj Gori je od druge polovine 1937. godine preduzimala korake radi stvaranja jedinstvenog demokratskog pokreta i okupljanja svih demokratskih snaga na liniji revolucionarne borbe. Po ugledu na Glavni inicijativni odbor Stranke radnog naroda, u toku druge polovine 1937. godine osnovan je Inicijativni odbor Radničko-seljačke stranke za Crnu Goru. Posredstvom toga odbora Partija je vodila legalnu akciju u saradnji sa demokratski orijentisanim ličnostima u Crnoj Gori. Taj odbor je u početku izdao proglas u 5000 primjeraka koji su potpisale 23 ugledne ličnosti iz svih krajeva Crne Gore.[1] Naredne, 1938. godine formiran je Glavni odbor Stranke radnog naroda za Crnu Goru posredstvom koga je Komunistička partija sarađivala sa Udruženom opozicijom u borbi protiv politike vlade dra Milana Stojadinovića.[2]

Još od druge polovine 1937. godine, Partija je u Crnoj Gori nastojala da sarađuje sa svim opozicionim strujama u Crnoj Gori. U tom cilju ona je na bazi opštih stavova Komunističke partije predložila Platformu za saradnju svih Crnogoraca za demokratiju i ravnopravnost Crne Gore u Jugoslaviji.[3] U toj Platformi, uz ostalo, analizovano je stanje u Crnoj Gori i politički život u njoj, te ukazano na to da je nužno da se okupe sve napredne snage u Crnoj Gori oko zajedničkih pitanja, i da se jedinstvenom snagom povede borba na bazi slobode i demokratije za političku, ekonomsku i socijalnu ravnopravnost Crne Gore u Jugoslaviji, koja bi bila povezana sa ostalim naprednim i demokratskim pokretima u zemlji, do rješenja zajedničkih, opštih i posebnih pitanja.[4]

U Platformi za saradnju svih demokratskih snaga u Crnoj Gori Komunistička partija je istakla veoma značajna pitanja oko kojih je trebalo okupiti sve one snage koje se nijesu mirile sa tadašnjim političkim i ekonomskim položajem u Crnoj Gori. To je bio veoma značajan programski dokumenat iz koga se vidi da je Komunistička partija definitivno raskinula sa dotadašnjim, manje-više, izolovanim radom od ostalih političkih snaga u Crnoj Gori. U njoj su istaknuti ovi osnovni politički zahtjevi:

— raspuštanje Narodne skupštine i raspisivanje slobodnih tajnih izbora sa opštim, jednakim pravom glasa za Ustavotvornu skupštinu sa nezavisnim i slobodnim listama; donošenje novog ustava od slobodno izabranih narodnih pretstavnika iz svake pokrajine, koji bi zagarantovao ravnopravnost svim narodima u Jugoslaviji; puna ravnopravnost Crne Gore »sa ostalim političkim jedinicama u okviru današnje Jugoslavije«; ukidanje Zakona i Suda za zaštitu države, a donošenje Zakona o korupciji i zloupotrebama koji bi imao retroaktivnu snagu od ujedinjenja do dana pri-

[1] *Jovan R. Bojović,* Manifest CK KPJ od januara 1937. godine i njegov odraz na rad Partije u Crnoj Gori, *Istorijski zapisi* (17), 1968 1, 61.

* O tome opširnije piše *Radoje Pajović,* Rad KPJ na stvaranju legalne radničke partije s posebnim osvrtom na Crnu Goru (1935—1940), u ovom Zborniku.

[s] Arhiv Istorijskog instituta — Titograd (AUT), IV 5—1 (1938), Platforma za saradnju.

[4] Isto.

mjene, kao i osnivanje vanrednog suda za korupcionaše i aferaše umjesto političkog suda za zaštitu države; opšta amnestija svih političkih osuđenika; puna sloboda štampe, zbora i dogovora, političkog organizovanja svih partija i sindikalnih organizacija na demokratskoj osnovi; suzbijanje i raspuštanje svih fašističkih i terorističkih organizacija u zemlji.[5]

To je bio okvirni politički program koji je Komunistička partija istakla za saradnju svih onih političkih faktora u Crnoj Gori koji se nijesu slagali sa stanjem u zemlji i položajem Crne Gore u njoj. To nije bio trenutni politički program Komunističke partije i ostalih demokratskih grupacija u Crnoj Gori. Bio je sadržan u političkom radu Komunističke partije u Crnoj Gori za čitav taj period, tj. do sloma Kraljevine Jugoslavije u aprilu 1941. godine.

U okviru tih unutrašnjih političkih zahtjeva Komunistička partija je istakla svoj program rada i u pogledu spoljne politike. Kao najosnovnije postavila je:

— zalaganje za politiku međunarodnog mira, kolektivne bezbjednosti i savez sa svim demokratskim državama koje su protivnice fašizma i uspostavljanje diplomatskih odnosa sa Sovjetskim Savezom.

Osim političkih zahtjeva u Platformi su istaknuti ekonomski, radničko-seljački, socijalni i kulturni problemi Crne Gore.[6]

Komunistička partija nije postavila zahtjeve, iznesene u Platformi, kao »jedini uslov za saradnju« sa ostalim političkim grupacijama u Crnoj Gori, već je naglasila da će sarađivati sa svim onim snagama koje nijesu prihvatale politiku reakcionarnih režima, a spremne su da sa njom sarađuju po ma kojem od tih pitanja, ili grupe pitanja, i da rade na njihovom ostvarenju.

Na bazi stavova iznesenih u Platformi, Partija je u toku 1938. godine vodila pregovore sa pretstavnicima građanskih opozicionih stranaka u Crnoj Gori radi zajedničke saradnje u borbi za ostvarenje postavljenih zahtjeva. Nakon pregovora došlo je do sporazuma Komunističke partije sa nekim pretstavnicima Zemljoradničke i Demokratske stranke, kao i sa crnogorskim federalistima oko Save Vuletića. Ta njihova saradnja manifestovaia se u septembarskim demonstracijama pri dolasku Stojadinovića u Crnu Goru i na decembarskim parlamentarnim izborima 1938. godine.[7]

To je bio značajan poduhvat Komunističke partije na objedinjavanju demokratskih snaga u Crnoj Gori u naporima za ostvarenje zajedničkih pitanja.

Još od druge polovine 1937. godine Partija je sve jače počela prodirati na selo. U Seljačkom bratstvu okupila je znatan broj seljaka. Cilj te organizacije bio je ekonomsko i kulturno podizanje sela. Do sredine 1938. godine formirane su 82 mjesne organizacije sa više od sedam hiljada čla-

[5] Isto.

• Opširnije o tim pitanjima v. navedeni rad J. R. Bojovića.

[7] Isto.

nova.[8] Posredstvom te organizacije Komunistička partija je politički djelovala na selu, stičući sve jače političko uporište među seljacima. U tome je ona postigla značajne uspjehe. Međutim, uočavajući sve veću opasnost od njenog uticaja na selu državni aparat je zabranio rad Seljačkog bratstva. Suočena sa tom teškoćom Partija nije zastala u tom radu. Iste godine tu svoju djelatnost nastavila je posredstvom nabavno-prodajne zadruge Seljačke samopomoći.[9] U toj organizaciji okupila je oko pedeset hiljada seljaka i s njihovom pomoću stekla jak politički uticaj na selu. Isto tako Partija je uz pomoć Skoja politički uticala na sve omladinske slojeve u Crnoj Gori, na seljačku omladinu posredstvom Zadružne omladine, na studentsku omladinu posredstvom studentskih udruženja i Studentske samopomoći i na srednjoškolsku omladinu posredstvom takozvanih vaspitnih grupa i literarnih udruženja.

Sve su to bila jaka uporišta Komunističke partije za njenu svestranu političku aktivnost u Crnoj Gori u tom periodu.

Uporedo sa širim prodorom Partije u mase išlo je i njeno unutrašnje konsolidovanje. Naime, od kraja 1937. pa do sredine 1939. godine, Partija je energično nastupala protiv onih članova koji su bili kolebljivi u radu i izvršavanju zadataka Partije kao i protiv frakcionaških strujanja i neslaganja koja su se pojavila u Crnoj Gori poslije provale 1936. godine. Od sredine 1938. godine povela je energičnu borbu protivu Petka Miletića i njegove grupe u Crnoj Gori.[10] To su bili veoma značajni poduhvati na konsolidaciji Partije u duhu opšteg stava novog rukovodstva na čelu s Josipom Brozom Titom.

Na početku 1939. godine smijenjeno je dotadašnje pokrajinsko partijsko rukovodstvo u Crnoj Gori na čelu s Jovanom Marinovićem. Tada je izabrano privremeno rukovodstvo sa zadatkom da pripremi pokrajinsku konferenciju. Ovlašćenje za saziv konferencije dobio je od Centralnog komiteta Blažo Jovanović.[11] On i privremeno rukovodstvo, uz ostali rad, pripremili su pokrajinsku konferenciju (poznata pod imenom VII) koja je održana avgusta 1939. godine u Vranjskim Njivama (okolina Titograda). U pripremama te Konferencije učestvovao je i Ivan Milutinović, član CK KPJ. Konferencija je svestrano razmatrala rad Partije u Crnoj Gori između prethodne i te Konferencije. Na Konferenciji su podneseni glavni referati: o unutarpartijskim odnosima, o političkoj situaciji, o organizacionom, o sindikalnom pitanju i o omladini.[12] Konferencija je jednoglasno stala na stajalište da Partija u Crnoj Gori »treba da postane organizator

[8] *Niko S. Martinović,* Seljačko bratstvo, IZ, 1949/1—3, str. 41.

* O radu Seljačke samopomoći vidi rad *Nika S. Martinovića,* Seljačka samopomoć, IZ, 1952/4—12.

[10] Neslaganje u vezi sa Miletićem u Crnoj Gori još nije objašnjeno. To je veoma interesantno pitanje i zaslužuje posebnu obradu.

[11] *Batrić Jovanović,* Komunistička partija Jugoslavije u Crnoj Gori 1919—1940, Beograd 1959, 201.

[12] AIIT, I 1—6 (1939), Rezolucija redovne pokrajinske konferencije za Crnu Goru, Boku, Metohiju i Sandžak.

i rukovodilac širokih masa u borbi za odbranu državne nezavisnosti, poboljšanje njihovog položaja i ostvarenje narodnog sporazuma«.[13] Na njoj su analizovani uspjesi i propusti Partije u proteklom periodu i ocijenjeno da je Partija u Crnoj Gori u proteklom periodu »pored nesumnjivih uspjeha na organizacionom, političkom, sindikalnom, omladinskom i kulturno-prosvjetnom polju« — imala — »grešaka i propusta«.[14] Propusti su učinjeni zato što je dotadašnje rukovodstvo bilo kolebljivo »u borbi protiv raznih antipartijskih elemenata«; u sprovođenju nekih zadataka sa prethodne konferencije; zbog nedovoljne kontrole rada nekih partijskih organizacija; zbog neposvećivanja dovoljne pažnje izgrađivanju Partije, radu među ženama, omladinom i Narodnoj pomoći.[15] Isto tako, Konferencija je ocijenila da je privremeno rukovodstvo, uz punu pomoć Centralnog komiteta, u svom radu, naročito u organizacionom pitanju, postiglo dobre rezultate i da u tom pravcu treba nastaviti rad.[16] Na Konferenciji su usvojeni i izloženi u 15 tačaka budući zadaci Partije u Crnoj Gori. Kao najvažniji zadatak Partije Konferencija je postavila »okupljanje svih demokratskih i rodoljubivih narodnih snaga za odbranu državne nezavisnosti«.[17] Pred sve partijske organizacije postavila je zadatak da pojačaju rad na svim sektorima partijske delatnosti. U okviru postavljenih zadataka ukazano je na nužnost pojačanog rada među omladinom, ženama i na još veću aktivizaciju pokreta za oslobođenje političkih osuđenika. Na Konferenciji je isključeno 15 članova Partije, od kojih su neki bili na odgovornim partijskim položajima,[18] i izabran je novi Pokrajinski komitet na čelu s Božom Ljumovićem.

Ta Konferencija bila je veoma značajna za organizaciono, političko i ideološko snaženje Partije u Crnoj Gori.

Komunističku partiju je zabrinjavala ekspanzija fašizma u Evropi i van nje. Zbog toga je u svim dokumentima do oktobra 1939. godine, a i ranije, ukazivano je na opasnost po nezavisnost Jugoslavije koja joj je prijetila od fašističkih zemalja. Ukoliko je fašistička opasnost rasla i sve više se približavala Jugoslaviji utoliko je Komunistička partija upornije ukazivala na prijeteću fašističku agresiju. Zahtijevala je da se izmijeni spoljna politika jugoslavenske vlade, koja se sve više približavala fašističkim zemljama, a uz oslonac na Sovjetski Savez kao moćnu antifašističku silu.

Nakon okupacije Austrije, Centralni komitet je izdao narodima Jugoslavije proglas — Za mir, nezavisnost i slobodu. Partija se obratila masama da povedu borbu za odbranu mira a protiv fašističkih osvajača, za obaranje profašističke vlade Stojadinovića i raspuštanje fašističkih organizacija u zemlji. Zahtijevala je formiranje vlade narodne sloge i odbrane, savez sa čehoslovačkom, Francuskom i Sovjetskim Savezom, slogu i brat-

[13] Isto, Rezolucija.
[14] Isto.
[15] Isto.
[10] Isto.
[17] Isto, Rezolucija.
[18] Isto.

.'Stvo svih naroda Jugoslavije.[19] Gledanja iznesena u tom proglasu Partija je široko popularisala u Crnoj Gori i ona su naišla na simpatije i podršku naroda u Crnoj Gori. Tada je Partija organizovala niz masovnih demonstracija u većini mjesta u Crnoj Gori.[20]

Poslije Minhenskog sporazuma (septembar 1938), kojim je čehoslovačka izgubila nezavisnost, KPJ je osudila novo kapitulanstvo liberalne buržoazije pred fašizmom i pozvala narode Jugoslavije za odbranu čehoslovačke. I Komunistička partija u Crnoj Gori preduzela je živu aktivnost, povela je široku akciju za odbranu nezavisnosti čehoslovačke i počela prikupljati dobrovoljce. Gotovo u svim mjestima Crne Gore prijavljivali su se dobrovoljci — članovi Partije, Skoja i rodoljubi.[21] U isto vrijeme je i napredna studentska omladina povela kampanju za odbranu nezavisnosti •čehoslovačke, zahtijevala jedinstvo i čvrstinu države i odlučno suprotstavljanje fašističkoj agresiji.[22]

Komunistička partija postavila je sebi kao osnovni zadatak da pokrene i organizuje sve narode Jugoslavije u borbu za odbranu nedeljivosti i nezavisnosti zemlje. Zalagala se da Jugoslavija učvrsti prijateljske odnose sa balknskim državama i onim zemljama koje su spremne da se suprotstave fašističkoj ekspanziji. Kada je okupirana čehoslovačka, ukazala je u svom proglasu na to da je čitavom »svijetu danas jasno da sva dosadašnja popuštanja fašističkim osvajačima nijesu spasila mir i slobodu malih naroda, već naprotiv samo ojačala pozicije ratnih potpaljivača — njemačkih, talijanskih i japanskih imperijalista, koji su radi svojih osvajačkih ciljeva otpočeli novi imperijalistički rat i otvoreno idu za tim da gumu čitav svijet u najstrašniju klaonicu kakvu ne pamti ljudska povijest«.[23]

Na početku aprila 1939. godine Italija je okupirala Albaniju. Bilo je očito da je to bila njena otskočna daska za dalje prodiranje na Balkan. To je pojačalo strepnje Komunističke partije i ostalih demokratskih i patriotskih grupacija za nezavisnost Jugoslavije, pa su Komunistička partija i rodoljubiva jugoslovenska javnost podigli glas protesta. Već 8. aprila Ujedinjena studentska omladina obratila se proglasom — Svoj rodoljubivoj javnosti i zahtijevala: »Ne put kapitulacije, ne put tragedije slovačkog i češkog naroda, već otpor i borba za svaku stopu naše zemlje, to mora da postane put naroda Jugoslavije«![24]

Tih dana je Komunistička partija u Crnoj Gori masovno pokrenula patriotsku javnost da protestvuje protiv fašističke agresije na Albaniju zbog neposredne opasnosti po nezavisnost Jugoslavije. U toku istog mjeseca u

[18] Aprilski rat 1941. Zbornik dokumenata, Vojnoistorijski institut, Beograd 1969, dok. br. 1.

*• *Jovan Marinović,* Od Šeste do Sedme pokrajinske konferencije u Crnoj Gori, *Pobjeda*, br. 55, 13. decembra 1959.

[!1] *Batrić Jovanović,* n. dj., 219.

J! AIIT, III, 2—3 (1938), Proglas Ujedinjene studentske omladine od oktobra 1938.

'** Aprilski rat 1941, dok. br. 36.

[84] Isto, dok. br. 38.

nizu mjesta u Crnoj Gori izdati su partijski i omladinski proglasi. U tim akcijama naročito je bila aktivna napredna i rodoljubiva omladina. Još u toku okupacije omladina sreza cetinjskog izdala je proglas — Rodoljubivoj javnosti! — koji je rasturan po čitavom srezu, i pozvala svu rodoljubivu javnost »bez obzira na vjersku, partijsku, ili kakvu drugu pripadnost da složno i bratski podigne svoj glas protiv svih antipatriotskih shvatanja i lažnih vijesti i da se pripremi da položi svoje živote za odbranu granica Jugoslavije«.[25] U proglasu je potsjetila rodoljubivu javnost da je jugoslovenska »država stvorena krvlju i kostima naših predaka i da se samo preko leševa dostojnih sinova tih heroja mogu *prijeći njene granice«.*[26] Omladina je zahtijevala formiranje vlade narodne sloge i odbrane koja bi radila na stvaranju odbranbenog bloka mira »koji stvaraju Engleska, Francuska i Sovjetska Rusija«.[27]

U povodu okupacije Albanije Komunistička partija u Crnoj Gori organizovala je demonstracije u nekoliko mjesta. Demonstracije su bile naročito oštre i masovne u Podgorici (Titogradu), Cetinju i Vir-Pazaru.[28]

Komunistička partija i napredna crnogorska omladina nijesu stale samo na tim aprilskim akcijama. I dalje je trajala veoma živa politička aktivnost u povodu okupacije i događaja vezanih za nju. Naročito je bila aktivna napredna i rodoljubiva crnogorska studentska omladina. Ta omladina, koja se nalazila na školovanju u Beogradu, Zagrebu, Skopju, Subotici, i ona koja se nalazila u Crnoj Gori obratila se javnom riječju crnogorskom narodu. Ukazujući na opasnost koja prijeti Crnoj Gori, odnosno Jugoslaviji, od Italije, omladina je upozorila da je do juče »Crna Gora imala za susjede mirni albanski narod, a danas tamo stoje Musolinijeve trupe koje su svakog časa spremne da od našeg Cetinja, Podgorice, Kolašina i Nikšića naprave ono što na Veliki petak napraviše od Drača, Lješa, Tirane i Skadra, da donesu mučeničku sudbinu Španije i Albanije, da od nas naprave roblje porobljeno i obespravljeno — roju tuđih gospodara«.[29] Ona nije samo upozoravala na opasnost već je i pozivala na uzbunu. »Radi se o našim životima, — kaže se u proglasu — o našoj budućnosti, o našoj miloj Crnoj Gori, o nezavisnosti Jugoslavije.«[30] I tom prilikom istakla je da se crnogorski narod godinama borio i mnogo nevine krvi prolio za pravdu i slobodu, naglašavajući da i ona sama nije žalila »svojih snaga i svojih života« da ga u tome pomogne. Omladina je izražavala spremnost da odlučno brani slobodu i nezavisnost zemlje i obratila se crnogorskom narodu ovim riječima: »Kao što smo znali da se kroz vjekove borimo za slobodu i kao to smo znali da se godinama opiremo politici raznih nenarodnih reži-

[25] AUT, III 2—1 (1939), Proglas omladine sreza cetinjskog od aprila 1939.

[26] Isto.

[27] Isto.

[28] *J. R. Bojović,* Napredni omladinski pokret u Crnoj Gori 1918—1941. (u štampi).

[29] AIIT, III 2—1 (1940), Crnogorski studenti svom narodu. Ovaj dokumenat nije iz 1940. kako je registrovan u arhivu, već iz 1939. godine.

[30] Isto.

ma, još bolje ćemo znati da stanemo u odbranu ugrožene državne samostalnosti, koja je stvorena kostima i krvlju najboljih narodnih sinova. Mi se pri tome nikako ne odričemo naših osnovnih prava na hljeb i slobodu. Ali danas nam mora biti jasno da je put borbe za nezavisnost Jugoslavije put borbe za slobodu crnogorskog naroda. Crnogorski narod mora ostati svjestan svojih nacionalnih prava i baš zato treba da u bratskoj zajednici sa srpskim i drugim narodima Jugoslavije nastavi borbu protiv onih ljudi i odnarođenih klika i u Srbiji i u Crnoj Gori i na drugim mjestima, koji su zbog svojih sebičnih interesa voljni da nas predaju u naručje Hitlera i Musolinija i donesu nam nacionalno ropstvo [...]. Crnogorski narod mora nastaviti borbu protiv svih onih koji unutra ometaju uređenje
i ravnopravnost i time ugrožavaju slobodu i nezavisnost Jugoslavije. A samo u jednoj slobodnoj i nezavisnoj Jugoslaviji crnogorski narod može imati svoju slobodu.«[31]

Tom je prilikom crnogorska studentska omladina zahtijevala: — hitno rješavanje gorućih pitanja državnog i političkog života, u interesu državne cjeline i interesu svih naroda Jugoslavije; vladu »ne kolebljivu i izdajničku, već vladu širokog narodnog povjerenja, vladu državnog spasa i narodne odbrane, koja će smjelo preći na posao, naoružati zemlju i spremiti našu junačku vojsku, spremnu da pokaže neprijatelju šta je vojska slobode i nezavisnosti«; — prekid sa politikom popuštanja i kapitulacije pred fašističkom osovinom i oslonac u spoljnoj politici na Englesku i Francusku;
— što hitnije upostavljanje »političke i vojne veze sa nama bratskom zemljom Rusijom, najvećom zaštitnicom mira i slobode malih naroda«.[32]

Nešto kasnije omladina je ukazala i na opasnost od italijanske propagande u Crnoj Gori koja je išla za razbijanjem Jugoslavije i stvaranjem separarne Crne Gore sa dinastijom Petrovića na čelu. Italijanska propaganda se oslanjala na crnogorske separatiste i ljotićevske grupe u Crnoj Gori kao pobornike osovine Rim—Berlin. Omladina je osudila te grupe i pozvala u odlučnu borbu protivu njih. I tom je prilikom istakla da »Crna Gora može biti slobodna samo u slobodnoj, demokratski uređenoj i nezavisnoj Jugoslaviji«. S pravom je vezivala sudbinu Crne Gore »za sudbinu Hrvatske, Srbije, Makedonije, Slovenije i Bosne i Hercegovine. Samo u zajedničkoj borbi crnogorskog naroda i ostalih naroda Jugoslavije jedino je moguće izvojevati da Crna Gora, kao i ostale naše pokrajine, bude slobodna i ravnopravna jedinica i da živi slobodnim, nacionalnim životom u okviru državne zajednice Jugoslavije«.[33]

Ti omladinski apeli naišli su na veliki odjek i dobar prijem u crnogorskoj javnosti. Interesantno je istaći da je studentska omladina imala veliki ugled, uticaj i popularnost u Crnoj Gori.

[31] Isto.

[32] Isto.

[33] Isto, III 2—11 (1939), Crnogorska omladino — Braćo seljaci, radnici, građani i ostali rodoljubi Crne Gore.

U borbi protiv fašističke opasnosti za nezavisnost Jugoslavije Komunistička partija je sve do avgusta 1939. godine zahtijevala da se Jugoslavija u spoljnoj politici oslanja na Sovjetski Savez, Francusku i Englesku. Od tada je napravila veliki zaokret što je u njenim redovima, a naročito u prvo vrijeme, izazvalo veliku zbunjenost i pometnju. Osnovni razlog za taj zaokret bio je pakt o nenapadanju između Njemačke i Sovjetskog Saveza i veliki zaokret Kominterne u antifašističkoj borbi. Ona je od tada pa sve do napada Njemačke na Sovjetski Savez juna 1941. u osnovi napustila platformu antifašističke borbe koju je usvojila na VII kongresu Kominterne i prestala da poziva mase u borbu protiv fašizma i fašističkih agresora.[34]

Kao što je poznato, nekoliko dana nakon potpisivanja pakta otpočeo je drugi svjetski rat. U povodu toga Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije izdao je proglas — Protiv imperijalističkog rata i fašizma! Za demokratiju, nacionalnu slobodu i pravo radnog naroda!.[35] U tom proglasu podjednako su okrivljeni zaraćeni blokovi. Obraćajući se jugoslovenskim narodima u proglasu je početak rata ovako okarakterisan: »Njemački fašistički osvajači i izazivači rata s jedne, a engleski i francuski imperijalisti s druge strane, bacili su svoje narode na ratnu klaonicu radi nove podele sveta.«[36] Partija je ozbiljno zamjerala Francuskoj i Engleskoj što nijesu htjele slom fašističkih napadača, bojeći se »jačanja ugleda Sovjetskog Saveza i narastanja narodne borbe za demokratiju«. Smatrala je da su se one borile »protiv politike mira Sovjetskog Saveza i Komunističke internacionale i sabotirale njihove iskrene napore za uspostavljanje čvrstog fronta odbrane protiv napadača, neprestano težeći svojom dvoličnom politikom da uvuku Sovjetski Savez u rat u kome bi imao da za njihove interese vadi kestenje iz vatre«.[37] Komunistička partija Jugoslavije bila je tada uvjerena da je sklapanjem pakta sa Njemačkom Sovjetski Savez raskinuo »podmuklu zamku imperijalističkih provokatora rata« i da je »njemački fašizam bio prinuđen da kapitulira« pred Sovjetskim Savezom zaključujući s njim pakt o nenapadanju.[38] Ali su kasniji događaji opovrgli takvu procjenu.

U Septembarskom proglasu Partija je, uz ostalo, istakla zahtjev — »Za povratak mobiliziranih vojnika kućama«.[39] On je bio posljedica pakta Hitler—Staljin, odnosno stava Kominterne.[40] Takav zahtjev imao je negativan uticaj na rad Partije i stav patriotske i rodoljubive javnosti prema njenoj politici.

[34] Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, Beograd 1963, 281.
[35] Aprilski rat, dok. br. 107.
[38] Isto.
[37] Isto.
[38] Isto.
[39] Isto.
[40] U povodu izbijanja drugoga svjetskog rata Kominterna je pisala Centralnom komitetu Komunističke partije Jugoslavije, uz ostalo, i ovo:
»Pred firmu se postavlja sada kao najvažniji zadatak da zauzme stav u vezi sa novom situacijom u zemlji koja je nastala evropskim ratom i da zaključuje aktuelne zadatke

Uskoro poslije Septembarskog proglasa Centralnog komiteta održan je Treći plenum Pokrajinskog komiteta Komunističke partije za Crnu Goru. Na Plenumu je zaključeno, uz ostalo, da Komunistička partija u Crnoj Gori objašnjava »na najpopularniji način širokim narodnim slojevima stav naše Partije koji je potpuno jasan:

a) Najoštrija borba protiv imperijalističkog rata, a za mir. Za uspostavu diplomatskih odnosa sa SSSR. Za savez svih balkanskih naroda i njihov naslon na SSSR, kao jedinog istinskog i doslednog borca za mir i slobodu malih naroda.

b) za punu demokratizaciju zemlje. Za prava i ravnopravnost ugnjetenih naroda: slovenačkog, makedonskog, crnogorskog i hrvatskog. Za prava i poboljšanje života radnih masa. Za prava mlade radne generacije i za povratak mobiliziranih vojnika kućama«.[41]

Ti stavovi usvojeni na Trećem plenumu Pokrajinskog komiteta za Crnu Goru u osnovi su preneseni stavovi Centralnog komiteta izneseni u Septembarskom proglasu.

Kakav je uticaj imao pakt Hitler—Staljin na gledanje KPJ na rat i njegove izazivače vidi se, uz ostalo, u pisanju *Proletera* na početku 1940. godine. U *Proleteru* za januar—februar 1940. godine objavljen je članak pod naslovom — Imperijalistički rat. Autor članka je ocijenio da je London i Pariz »centar svjetske reakcije imperijalističkog rata« koji »mobiliše oko sebe sve sile ljudskog nazatka da bi spasili kapitalizam i svoju prevlast u svijetu«.[42]

koji se iz toga izvode za Partiju i da preduzme energične mere za njihovo sprovođenje. U to pre svega spada razvijanje široke prosvetne kampanje: a) o imperijalističkom karakteru rata i o njegovim uzrocima i o imperijalističkim ciljevima kapitalističkih sila učesnika u ratu — Engleske, Francuske i Njemačke; b) o izdajničkoj ulozi II internacionale kao pomagača imperijalističkih ratnih huškača i organizatora napada protiv SU; c) o miroljubivoj politici koju konzekventno sprovodi SU i o podršci naroda koji se bore za svoju nezavisnost. Partija mora temeljito da raskrinka licemernu propagandu imperijalističkih sila, naročito Engleske i Francuske, da se oni ratom bore za slobodu naroda i za mir, dok su za produženje i proširenje rata i hoće da uvlače u rat nove narode. Ona mora da ukazuje masama na opasnost uvlačenja zemlje u rat, koja se naročito povećava sve većim pritiskom koalicije englesko-francuskog imperijalizma na zemlju. Firma mora da upozori mase na opasnost koja im preti od neiskrenosti i nepoverljivosti izjašnjavala o neutralnosti vladajuće monarhističke klike i velike buržoazije u zemlji i da ih mobiliše u borbu protiv ovih reakcionarnih snaga.« — Arhiv radničkog pokreta, stara sign. XIV 1—3 (1939), Pismo Kominterne CK KPJ. Pismo je na njemačkom jeziku.

[41] AUT, I 1—10 (1940), Strogo konspirativno. Temeljito proučiti i objasniti članstvu, a potom uništiti. Taj dokumenat nije iz 1940. godine kako je signiran u arhivu, već iz 1939.

[42] U tom članku, uz ostalo, kaže se ovo:
»Međutim, u koliko rat duže traje, u toliko se jasnije vidi imperijalistička suština toga rata. Dok su eng. franc, imperijalisti računali, da će uspjeti gurnuti Njemačku u rat protiv SSSR, oni su se pravili 'miroljubivim' prepuštali njem.-tal.-jap. imperijalistima, da^ porobljavaju male narode. Kada se međutim Njemačka pokazala nesposobnom, da vrši ulogu udarne pesnice međunar. imper. protiv SSSR i kada je kriza ugrožavala da dovede kapit. svijet pred nove rev. borbe, onda su engl.-franc. 'pacifiste' preko noći postali najodlučniji ratoborci za 'demokratiju', odbili su i odbijaju sve predloge mira,

I na Četvrtom plenumu Pokrajinskog komiteta za Crnu Goru, održanom u drugoj polovini iste godine, došla je do izražaja opšta linija Partije u pogledu međunarodne situacije nakon sklapanja pakta Hitler—Staljin. Ocjenjujući međunarodnu situaciju, plenum je smatrao da »centar reakcije, udarna pesnica protiv SSSR, nije danas više njemački nacional-socijalizam nego engleska i francuska buržoazija, koje su popuštajući njemačkim imperijalistima radile na tome da njegovu oštricu skrenu protivu SSSR, ustvari izazvale današnji imperijalistički rat«.[43]

Još pogrešnija procjena Plenuma o opasnosti za nezavisnost Jugoslavije bila je što je ocijenio da ta opasnost »ne prijeti od njemačkog nacional--socijalizma«.[44] Objašnjavajući to gledište Plenum je smatrao da je nacionalsocijalizam usled rata i porasta revolucionarnih snaga Njemačke unutra oslabljen i da Sovjetski Savez »vrši na Njemačku pritisak i ne dozvoljava njenu, niti ičiju, ekspanziju na Balkan«.[45]

Iako na tom Plenumu nije zahtijevan povratak mobilisanih kućama, taj zahtjev se ponovio u jednom proglasu Pokrajinskog komiteta iz prve polovine 1940. godine. U tome proglasu Partija je istakla zahtjeve: borba za mir, hljeb i slobodu, za nacionalnu ravnopravnost, savez sa Sovjetskim Savezom, puštanje na slobodu »pohapšenih narodnih boraca«, narodnu vladu, povratak mobilisanih kućama, a protiv imperijalističkog rata, ratnih huškaša, koncentracionih logora, skupoće i ratnih špekulanata.[48]

Sličan stav zauzet je i na Petom plenumu Pokrajinskog komiteta KP za Crnu Goru. I na tome plenumu je ocijenjeno da je »centar međunarodne reakcije London i Pariz« upregao »sve svoje snage da se ratni požar proširi na cijelu Evropu«.[47]

bezobzirno guše pažnju za mirom u svojim vlastitim narodima, preko čitavog svijeta su razbacali hiljade svojih agenata koji trebaju raditi na uvlačenju drugih naroda u rat. Rat je za njih postao jedini izlaz i da se oslobode imper. njemačkog rivala i da pobjegnu pred novom rev. ugnjetenih masa. — Za produbljenje rata su odgovorni imper. Londona i Pariza i njihove 'socijal-demokratske' i 'buržoasko-demokratske' sluge. *Ovaj centar svjetske reakcije* imper. rata mobiliše oko sebe sve sile ljudskog nazatka, da bi spasili kapitalizam i svoju prevlast u svijetu. On se opire na reakcionarne snage ostalih naroda i preko njih pokušava da ratni požar raspiri dalje, da provocira sukob između Belg. i Hol. te Njem. i da uvuče preko Italije u rat i balkanske države, Mađ. i Rum. Nikakva cijena za njih neće biti velika da pridobiju Italiju na svoju stranu. Oni su spremni da Italiji predaju Balkan na milost i nemilost.« *Proleter* 1929—1942, Organ Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije, Fototipsko izdanje Instituta za izučavanje radničkog pokreta, Beograd 1968, 646.

43 Isto, I 1—2 (1939), Odluke IV plenuma PK KPJ za Crnu Goru, Boku, Sandžak, Metohiju i Kosovo.

44 Isto.

45 Isto.

46 Isto, I 3—12 (1940), Proglas Pokrajinskog komiteta KP za Crnu Goru — Radnom narodu Crne Gore, Boke, Sandžaka, Metohije i Kosova.

47 Isto, neregistrovana građa, Ocjene Petog plenuma PK KPJ za Crnu Goru o spoljnoj i unutrašnjoj situaciji.

r

Pod uticajem promjene odnosa u snagama zaraćenih tabora,[48] sredinom aprila 1940. godine, rukovodstvo Komunističke partije nije više isticalo parolu o demobilizaciji. Naime, tada je postojala opasnost da Italija napadne Jugoslaviju pa je Komunistička partija »određujući stav prema konkretnoj situaciji, mjesto parole o demobilizaciji« ukazala na to »da komunisti u vojsci treba da se bore i ističu zahtjeve za bolju hranu i bolji postupak, za pomoć njihovim porodicama, — da se u vojsci bore za politička prava i slobode i za pakt o uzajamnoj pomoći sa SSSR-om«.[49]

Međutim, iako Centralni komitet od početka aprila 1940. godine nije davao parolu za demobilizaciju, pojedinci i pojedine partijske organizacije i poslije toga su »isticali zahtjev za demobilizaciju«, čineći »krupne i nedopustive greške«.[50] Ocjenjujući negativan odjek parole o demobilizaciji u aprilu 1940. godine pojedinih partijskih funkcionera i nekih partijskih organizacija Mitar Bakić je u referatu o radu Partije u vojsci, podnesenom na V zemaljskoj konferenciji, rekao: »Ne analizirajući svestrano događaje i ne postavljajući zahtjeve prema konkretnoj situaciji, ne koristeći se pravilnim iskustvom, već prenoseći stvari šablonski, kruto i dogmatski, što nije svojstveno komunistima srozavali su (se) u defetizam. To je najjače došlo u Crnoj Gori.«[51]

Još od početka aprila 1940. godine Komunistička partija u Crnoj Gori pripremala je demonstracije zbog koncentracionih logora i odluke Centralne uprave Ujedinjenog radničkog Sindikalnog saveza o raspuštanju Oblasnog odbora za Crnu Goru i Boku i o pripajanju sindikalnih organizacija sa toga područja Glavnom radničkom savezu, kao Oblasnom odboru za Srbiju.[52] Zbog toga je Komunistička partija od 27. do 29. aprila u nekoliko mjesta u Crnoj Gori organizovala demontracije. Najjače i najmasovnije demonstracije bile su u Podgorici i Cetinju. U toku tih demonstracija govornici su, uz ostalo, isticali da jugoslovenska vlada hoće da uvuče zemlju u rat za račun Francuske i Engleske i izjašnjavali su se protiv rata. Zato su govornici zahtijevali demobilizaciju i ukidanje koncentracionih logora.[53]

U toku tih demonstracija i neposredno poslije njih pohapšeno je više lica u Crnoj Gori, pretežno komunista. Neki su izvedeni na sud i okrivljeni zbog zahtijevanja demobilizacije.[54]

[48] Devetog aprila 1940. Njemačka je vladama Danske i Norveške predala ultimatum zahtijevajući da prihvate njemačku okupaciju pod izgovorom zaštite od britansko-francuske agresije. Danska vlada je prihvatila ultimatum i njemačke trupe su istog dana okupirale Dansku. Norveška je odbila ultimatum. Poslije dvomjesečnih borbi Norveška je kapitulirala.

[49] Aprilski rat, dok. br. 281, Izvod iz referata Mitra Bakića na V zemaljskoj konferenciji KPJ oktobra 1940.

[50] Isto.

[51] Isto.

[52] Detaljnije o tome v. *Radoje Pajović,* Problemi oko rasformisanja Glavnog odbora URSS-a za Crnu Goru i Boku, IZ, 1969/1—2.

[53] AIIT, V 3—3 (1940), Optužnica državnog tužioca protiv Deletića Branka i drugih od 20. jula 1940.

[54] Isto.

I u Prvomajskom proglasu Pokrajinski komitet istakao je zahtjev za demobilizaciju. Obraćajući se narodu u tom proglasu Partija je zahtijevala: »Radni narode — stvaraj borbeni savez sa komunistima u borbi protiv rata i ratnih priprema, protiv skupoće, besposlice i špekulacije, protiv progona narodnih boraca, protiv krvave nenarodne vlade; za nacionalnu ravnopravnost; za mir, hljeb i slobodu; za neodložni savez sa Sovjetskom Rusijom; za demobilizaciju; za raspuštanje koncentracionih logora; za amnestiju političkih osuđenika; za slobodu političkog organizovanja radničke klase; za slobodu štampe, zbora i dogovora; za vladu radnika i seljaka.«[55]

Parola o demobilizaciji nije prihvaćena u crnogorskoj javnosti. Ona je naišla na veliki otpor rodoljubivih i patriotskih lica u Crnoj Gori. Tom parolom Partija nije mogla privući simpatije rodoljubivih masa. Naprotiv, tom parolom odbijala je od sebe patriotske i rodoljubive elemente u Crnoj Gori. I u samoj Partiji i rukovodstvu ona je izazvala zbunjenost. Tu parolu i njenu odbojnost u rodoljubivim masama nastojali su da iskoriste vladajući krugovi u borbi protiv sve većeg uticaja Komunističke partije u širokim društvenim slojevima.[56]

Poslije aprilskih demonstracija, u kojima je najviše došao do izražaja negativni odjek zahtjeva za demobilizaciju, intervenisao je Centralni komitet kod pokrajinskog rukovodstva. Centralni komitet je ukazao na posljedice i negativni odjek u masama takvog zahtjeva u tadašnjim uslovima. Međutim i partijsko rukovodstvo u Crnoj Gori, odmah nakon demonstracija, uočilo je štetnost isticanja takvog zahtjeva. Zbog isticanja toga zahtjeva došlo je i do međusobnog okrivljavanja pojedinih istaknutih i odgovornih članova Partije u Crnoj Gori.

Interesantno je da se partijsko rukovodstvo u Crnoj Gori opravdavalo zbog isticanja te parole pred centralnim rukovodstvom time što je naglašavalo da je zahtjev o demobilizaciji doskora bio stav Centralnog komiteta i njegovih instruktora. U vezi sa tim vođena je prepiska između Centralnog i Pokrajinskog komiteta poslije aprilskih demonstracija. Iako ta

[55] AIIT, I 3—4, (1940), Proglas PK KPJ za Crnu Goru, Boku, Sandžak, Kosovo i Metohiju — Crnogorskom narodu, narodu Boke, Kosova i Metohije.

[56] Pokrajinska konferencija od avgusta 1940. godine (poznata pod imenom VIII) ocijenila je da je parola o demobilizaciji »i akcije koje su vođene pod tom parolom nanijele su« Partiji »velike štete« u slabljenju njenog političkog uticaja u masama, _ pa čak i njenom »djelomičnom razbijanju«. Isto, I 1—7 (1940), Rezolucija VIII pokrajinske konferencije KPJ za Crnu Goru, Boku, Sandžak, Kosovo i Metohiju. U štampanoj verziji Rezolucija je objavljena u *Istorijskim zapisima,* 1959/1.
Na negativni odjek parole o demobilizaciji u Crnoj Gori ukazao je i Josip Broz Tito u referatu na Petoj zemaljskoj konferenciji. — Materijal o omladinskom pokretu do rata, Beograd 1948, *Tito,* O dosadašnjem radu i zadacima Partije, 26.
Isto tako i sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru Božo Ljumović istakao je u diskusiji na Petoj zemaljskoj konferenciji nepopularnost parole o demobilizaciji u Crnoj Gori u aprilskim demonstracijama. — ARP, Fond CK KPJ 1940/14—1, Zapisnik V zemaljske konferencije KPJ.
Na negativan odjek te parole u Crnoj Gori ukazano je i u Rezoluciji Pete zemaljske konferencije. — Aprilski rat, dok. br. 282, str. 844.

prepiska nije do sada pronađena, iz Rezolucije Pokrajinske konferencije (VIII) i referata Josipa Broza Tita na Petoj zemaljskoj konferenciji vidi se da je vođena i da se o tome raspravljalo.[57]

Poslije aprilskih demonstracija i intervencije Centralnog komiteta zbog isticanja zahtjeva o demobilizaciji, Komunistička partija u Crnoj Gori je gledala da iskoristi pogodnu priliku da javno istupa u masama sa zahtjevom odbrane zemlje i borbe protiv petokolonaške politike profašističkih elemenata. Time je htjela da ispravi grešku učinjenu zahtjevom o demobilizaciji u aprilskim demonstracijama.

U toku juna 1940. godine Komunistička partija u Crnoj Gori organizavala je masovne demonstracije u nekoliko mjesta. Prvo su organizovane demonstracije u Kolašinu (17. juna), narednog dana u Policama (srez beranski-ivangradski), u Podgorici, Cetinju i Vir-Pazaru 21. juna.[58] Naročito su bile oštre demonstracije u Policama pa je došlo do oštrog sukoba između žandarmerije i demonstranata. Masovne i oštre demonstracije bile su i u Cetinju, Podgorici, Kolašinu i Vir-Pazaru. Neposredni povod za junske demonstracije bio je štrajk glađu pohapšenih demonstranata u aprilskim demonstracijama u Cetinju. Oni su, njih 23, otpočeli štrajk glađu u istražnom zatvoru u Cetinju 13. juna.[59] I u povodu toga štrajka Partija je preduzela široku akciju. Tada je Odbor narodne pomoći izdao proglas kojim je zahtijevao »njihovo hitno i neodložno puštanje na slobodu«.[60]

Osamnaestog juna posjetila je pretsjednika Okružnog suda u Cetinju delegacija »koju su sačinjavali stotinu ljudi i žena«, zahtijevajući da se pohapšeni puste na slobodu. O štrajku i deputaciji sud je istog dana izvijestio Ministarstvo pravde.[61]

U toku junskih demonstracija Komunistička partija u Crnoj Gori istakla je zahtjeve: puštanje na slobodu pohapšenih lica; raspuštanje koncentracionih logora; odbrana zemlje; borba protiv vlade i pete kolone; protiv skupoće i špekulacije; za pakt o uzajamnoj pomoći sa Sovjetskim Savezom; za pravu narodnu vladu; za hljeb, mir, slobodu i nezavisnost. Na transparentima demonstranata u Podgorici bile su ispisane parole: Branićemo zemlju! Tražimo demokratske slobode! Živjela Crvena armija! i dr.[62]

[57] Ukazujući na štetnost parole o demobilizaciji u Rezoluciji pokrajinske konferencije (VIII) se konstatuje da se negativne posledice ogledaju i »u negativnom i nedrugarskom odnosu PK prema CK, kada je CK ukazao na nepravilnost i kršenje partijske linije od strane PK. Ova nepravilnost i nedrugarski odnos došao je do izražaja u pismu PK-a CK-u od jula mjeseca 1940.«
U yezi sa tim Tito je u Referatu istakao: »Pri svemu tome drugovi su se pokazali i nedisciplinirani, jer kada im je CK ukazao na tu pogrešku i potrebu da se hitno ispravi, oni su se upustili u polemiziranje sa CK u prilično nedrugarskom tonu.«

[58] *B. Jovanović,* n. dj., 225—226.

[58] AIIT, V 3—17 (1940) Okružni sud Cetinje 18. juna 1940 — Ministarstvu pravde.

[60] Isto, IV 5—4 (1939), Odbor narodne pomoći — Proglas — Radnici, seljaci i građani. Taj proglas nije iz 1939. godine kako je registrovano u arhivu već iz 1940. godine.

[61] Isto, V 3—17 (1940), Izvještaj Okružnog suda Cetinje od 18. juna 1940 — Ministarstvu pravde.

[62] *B. Jovanović,* n. dj., 226.

U toku tih demonstracija Partija je zahtjevom — Odbrana zemlje! i Branićemo zemlju! povratila pokolebane simpatije kod rodoljubivog javnog mnjenja u Crnoj Gori, zbog parole u aprilskim demonstracijama. Junske demonstracije i parola — Branićemo zemlju! — imale su ogromni značaj za ugled i politički uticaj Komunističke partije u Crnoj Gori. Od tada pa sve do napada, kao i u toku napada fašističkih zemalja i njihovih satelita na Jugoslaviju, aprila 1941. godine, Komunistička partija u Crnoj Gori neprestano je insistirala na odbrani zemlje.

Komunistička partija u Crnoj Gori nastojala je da njeno gledanje na spoljnu i unutrašnju politiku vladajućeg režima što šire dopre do masa. U toku 1939. godine pokušala je da pokrene legalni list putem kojega bi upoznala širu javnost sa svojim stavovima i zahtjevima. Nakon upornog rada i dovijanja pošlo joj je za rukom da u novembru iste godine pokrene svoj legalni organ — *Glas Crne Gore.*[63]

List je izlazio 15-dnevno. Nakon trećega broja vlasti su zabranile dalje izlaženje *Glasa Crne Gore.* Iako su izašla svega tri broja, list je odigrao značajnu ulogu u političkoj aktivnosti Komunističke partije u Crnoj Gori. Sa ta tri broja Partiji je pošlo za rukom da obavijesti širu javnost u Crnoj Gori o svom gledanju na neka veoma značajna pitanja. Za ta pitanja bila je veoma zainteresovana javnost u Crnoj Gori. Već u prvom broju lista Partija je upoznala crnogorsku javnost sa svojim gledanjem na sporazum Cvetković-Maček. Naime, zahtijevala je da se sporazum Cvetković-Maček sprovede u život na demokratski način i »da se proširi i na ostale narode Jugoslavije, kako bi postao pravi narodni sporazum i kako bi odgovarao narodnim željama i interesima«.[64]

Od vlade Cvetković-Maček Komunistička partija u Crnoj Gori zahtijevala je punu slobodu Crne Gore u svakom pogledu i »ravnopravnost na osnovi bratskog sporazuma sa ostalim narodima Jugoslavije«. Istakla je da bez mira, slobode i ravnopravnosti položaj u Crnoj Gori ostao bi nepromijenjen. Zato je i isticala borbu crnogorskog naroda za mir i slobodu, demokratizaciju zemlje, ravnopravnost, »potpuno likvidiranje diktatorskih tvorevina i za svestrani napredak«.[65] Posredstvom Inicijativnog odbora Radničko-seljačke stranke za Crnu Goru i Boku Partija se, u povodu sklapanja sporazuma, pismeno obratila dru Vlatku Mačeku i zahtijevala demokratizaciju zemlje i proširenje sporazuma i na Crnu Goru.[66]

U drugoj polovini 1939. godine Komunistička partija u Crnoj Gori razvila je posredstvom sindikalnih organizacija veoma uspješan rad među radništvom. Oko sredine oktobra u Podgorici je, posredstvom Oblasnog odbora URSS-a za Crnu Goru i Boku, održan veliki radnički zbor na ko-

[63] List je izlazio u Podgorici. Prvi broj lista pojavio se 15. novembra 1939. godine. V.. Zbornik građe za istoriju radničkog pokreta Crne Gore — Štampa *(Radni narod, Glas Crne Gore),* tom 1, k. 1, Titograd 1958, 425.

[M] Isto, 427.

[45] Isto.

[86] Isto.

me je govorio sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru Božo Ljumović.[67] Govornik je istakao sledeće zahtjeve koji su prihvaćeni na zboru kome je prisustvovalo oko 700 radnika:

— borba za mir, a protiv uplitanja zemlje u ratne avanture; da u odbore za suzbijanje skupoće uđu pretstavnici Ursovih sindikata; sloboda sindikalnog rada i dozvola sindikalnog organizovanja radnika u srezovima: barskom, beranskom (ivangradskom), nikšićkom i pećkom; formiranje Radničke komore za Crnu Goru, Boku, Metohiju i Sandžak; formiranje Okružnog ureda (socijalna pomoć radnika) za Crnu Goru, Boku, Metohiju i Sandžak; sloboda političkog i sindikalnog organizovanja; sloboda zbora i dogovora, sloboda štampe i amnestija radničkim borcima.[68] Potkraj oktobra takvi zborovi održani su u Cetinju i Ulcinju.[69]

U januaru 1940. godine, na sastanku Oblasnog odbora Ursa za Crnu Goru i Boku, sumirani su radnički zahtjevi na prethodnim zborovima (oktobar—decembar 1939) i odlučeno da se radništvo u onim mjestima u kojima nije bilo dozvoljeno sindikalno organizovanje (srezovi barski, beranski, nikšićki, pećki i prijepoljski) pozove da na zborovima i u štampi povede borbu protiv imperijalističkog rata; za izgradnju železničkog i automobilskog saobraćaja u Crnoj Gori; za slobodno organizovanje i rad klasnih sindikata; za raspuštanje koncentracionih logora; za raspisivanje slobodnih izbora za radničke ustanove i socijalno osiguranje; za dodjeljivanje pomoći nezaposlenim i obezbeđenje šegrtima pune zakonske zaštite.[70]

U tom periodu Partija je posredstvom Seljačke samopomoći veoma uspješno djelovala i na selu. Zadatak te organizacije bio je organizovanje tržišta za seljačke proizvode i regulisanje cijena; prerada seljačkih proizvoda; nabavka svih artikala potrebnih potrošačima-zadrugarima; borba protiv trošarine, špekulanata i zelenaša; organizovanje zdravstvene službe na selu i prosvjećivanje seljaka.[71]

U *Glasu Crne Gore* Komunistička partija u Crnoj Gori pokretala je različita pitanja iz života radnika i seljaka i pitanja položaja omladine i lena u Crnoj Gori.[72]

U toku 1939. i naredne 1940. godine Partija je više poradila na organizovanju žena u Crnoj Gori. U maju 1939. pri Pokrajinskom komitetu formirana je Komisija za rad među ženama. Ta Komisija je radila na organizovanju žena i stvaranju ženskog pokreta. U drugoj polovini iste godine rad među ženama je pojačan. Tada je povedena legalna akcija na organizovanju žena i ženske omladine. Neposredni povod za to bila je

[67] Isto.

[68] Isto, 439—441.

[69] *Radoje Pajović,* Problemi oko rasformiranja Glavnog odbora URSS-a za Crnu Goru, IZ 1969/1—2, 304—305.

[70] Isto, 306.

[71] Zbornik građe — Štampa, 464—405.

[72] Isto.

najava donošenja novog izbornog zakona. Tada je list Žena danas poveo akciju za pravo glasa žena i za njihovu emancipaciju. Taj zahtjev je Komunistička partija naširoko popularisala u Crnoj Gori.

U toku novembra i decembra 1939. godine održani su masovni zborovi žena u Nikšiću, Beranama (Ivangradu), Cetinju i Podgorici. Slični zborovi su održani i u Andrijevici, Grahovu, Pljevljima i Kolašinu.[73] U toku priprema tih zborova u nekim mjestima, uz pomoć Partije, odnosno žena komunista, izdavani su i proglasi. Na primjer u proglasu žena izdatom u Nikšiću kaže se:

»Žene i djevojke Nikšića i okoline, dođite neizostavno na veliki zbor za pravo glasa i ravnopravnost.«[74]

Oko sredine 1940. godine komunistkinje Crne Gore, Boke, Sandžaka, Kosova i Metohije izdale su proglas s ovim osnovnim zahtjevima žena: Oslobođenje iz dvadesetvjekovnog ropstva! i Ravnopravnost žena! Proglasom su pozvane majke, radnice, seljanke, intelektualke, Muslimanke, Arnautkinje i ženska omladina da povedu zajedničku akciju za ravnopravnost žena sa muškarcima.[75] Te godine u Crnoj Gori bilo je više od 60 žena članova Partije.

Od druge polovine 1939. godine Komunistička partija je uporno zahtijevala povratak španskih dobrovoljaca iz koncentracionih logora u Francuskoj. Na svim skupovima Partija u Crnoj Gori zahtijevala je njihov povratak kućama. Potkraj te godine potpredsjedniku vlade dru V. Mačeku »predata je jedna pretstavka sa zahtjevom da se dozvoli slobodan povratak španskim dobrovoljcima, koju je potpisalo preko tri hiljade Crnogoraca«.[76]

Akciju za povratak španskih dobrovoljaca Partija je nastavila i vodila i u narednoj 1940. godini.[77]

U prvoj polovini marta 1940. Pokrajinski komitet KPJ za Crnu Goru organizovao je deputaciju od 117 delegata koja je pismeno predala svoje zahtjeve banu Zetske banovine. Deputacija je zahtijevala poboljšanje ekonomskih i političkih prilika u Crnoj Gori; suzbijanje skupoće i špekulacije; raspuštanje logora u Bileći i drugim mjestima i puštanje interniranih na slobodu; slobodan povratak kućama svih dobrovoljaca španske republikanske armije koji su državljani Jugoslavije među kojima je bilo i 13 Crnogoraca; zatim da Direkcija za ishranu dobavlja dovoljne količine žita u Crnu Goru; hitno otvaranje javnih radova; ukidanje trošarine i dažbina na one proizvode od kojih živi siromašni seljak; da se nezaposlenim radnicima daje stalna državna i banovinska pomoć.[78]

[73] Žene Crne Gore u revolucionarnom pokretu 1918—1945, kolektiv autora — /. *R- Bojović, Z. Lakić, R. Pajović, S. Stamsić,* Titograd 1969, 101.
[74] Isto, 102.
[75] AUT, I 5—1 (1940), Proglas žena komunista Crne Gore, Boke, Sandžaka, Kosova i Metohije.
[76] Zbornik građe — Štampa, 476.
[77] AIIT, IV 2—5 (1940), Deputacija banu Zetske banovine od 11. marta 1940.
[78] Isto.

Na kraju je deputacija istakla »da će mjerodavni biti odgovorni za sve posljedice koje proisteknu iz ovakovog načina upravljanja, te na vrijeme skreću pažnju da se učini sledeće: 1) potpuno ukidanje interniranja, 2) pomoć narodu Crne Gore i Boke u žitu, otvaranju javnih radova, te stvaranje mogućnosti da se neuposleni uposle i narod prehrani«.[79]

Na početku 1940. godine u Crnoj Gori je formiran Pripremni odbor za borbu protiv koncentracionih logora. Odbor su sačinjavali članovi Partije, njeni simpatizeri i demokratski orijentisane ličnosti. On je preduzeo široku akciju u borbi protiv koncentracionih logora.[80] U Crnoj Gori je naročito povedena široka akcija te vrste nakon otvaranja koncentracionog logora u Bileći na početku 1940. godine.[81] U jednom štampanom proglasu Pripremni odbor je pozivao radnike, građane, seljake, žene i omladinu da podignu glas, da se pridruže borbi protiv koncentracionih logora i zahtijevaju na zborovima, sastancima i skupštinama da se ukinu koncentracioni logori.[82] U toku te godine u Crnoj Gori su vođene široke akcije za ukidanje koncentracionih logora u Bileći i Lepoglavi.

Nakon uspostavljanja trgovinskih i diplomatskih odnosa između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza (jun—jul 1940) došlo je do velikih manifestacija u Crnoj Gori. Partija je povela akciju za osnivanje društava prijatelja SSSR. Posredstvom tih društava prikupljala je potpise u narodu za sklapanje saveza i prijateljstva sa Sovjetskim Savezom. Poslije uspostavljanja trgovinskih i diplomatskih odnosa, Partija je imala više mogućnosti da široko i javno populariše Sovjetski Savez i dostignuća zemlje socijalizma.

Potkraj juna ili na početku jula 1940. godine održan je Šesti plenum Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru. Plenum je ocijenio da je Partija izvela niz uspješnih akcija, da se broj članova od Petog do Šestog plenuma povećao za 7%, a žena udvostručio.[83] Na tom Plenumu je ocijenjeno da je Pokrajinski komitet organizovao rad po svim linijama, što je doprinijelo da je u organizacijama prostrujao partijski život, da su postale čvršće, samostalnije i akciono sposobnije.[84] Plenum je ukazao i na propuste u radu nekih organizacija na području Pokrajinskog komiteta. Iako je Plenum ocijenio da su u pripremama i izvođenju političkih akcija »organizacije i partijski aktivisti« pokazali »žilavo i nesebično zalaganje«, uočio je i slabosti koje su se ogledale »u nepravilnoj ocjeni momenta«; procjeni snaga i nedovoljnoj vještini povezivanja s masama.[85] Ti propusti učinjeni u političkim akcijama u vezi su s parolom o demobilizaciji.

[78] Isto.

[80] Isto, IV 5—5 (1940), Proglas Pripremnog odbora za borbu protiv konclogora.

[81] O logoru u Bileći v. rad *Slavoljuba Cvetkovića,* Bilećki koncentracioni logor, Istorija XX veka — Zbornik radova II, Beograd 1961.

[8*] AIIT, IV 5—5 (1940), Proglas: U borbu protiv koncentracionih logora.

[8S] Isto, I 1—5 (1940), Rezolucija o organizacionom stanju donesena na VI plenumu PK KPJ za Crnu Goru.

[84] Isto.

[85] Isto.

U toku juna i jula 1940. godine Partija je u Crnoj Gori pripremala održavanje pokrajinske konferencije, poznate u dokumentima i literaturi pod imenom Osma pokrajinska konferencija. To su bile ujedno i pripreme za Petu konferenciju Komunističke partije Jugoslavije. U to vrijeme u Crnoj Gori je boravio član CK KPJ Ivan Milutinovic koji je pomagao Pokrajinskom komitetu u pripremanju konferencije. U vezi sa pripremama pokrajinske konferencije održane su mjesne, okružne i oblasne konferencije. Na svim tim konferencijama analiziran je rad Partije u okviru nadležnosti organizacija i izabrani delegati za pokrajinsku konferenciju. U sklopu priprema za Osmu konferenciju održana je i pokrajinska konferencija Skoja za Crnu Goru, Boku, Sandžak, Kosovo i Metohiju. Nakon svestranih priprema održana je na početku avgusta 1940. godine u Barama Žugića (okolina Zabljaka) Pokrajinska konferencija (VIII) Komunističke partije za Crnu Goru, Boku, Sandžak, Kosovo i Metohiju. Konferenciji je prisustvovao i generalni sekretar KPJ Josip Broz Tito, član Centralnog komiteta Ivan Milutinovic, instruktor CK Krsto Popivoda i instruktor CK Skoja Vlado Popović. Konferenciji je prisustvovao 21 izborni delegat (8 radnika, 8 intelektualaca i 5 seljaka) i 12 rukovodećih lica (5 radnika, 5 intelektualaca i 2 seljaka). Svega 33 prisutna.[86] Od žena konferenciji je prisustvovala Lidija Jovanović.

Prema sjećanjima učesnika, na Konferenciji su podneseni referati: politički — Blažo Jovanović, organizacioni — Krsto Popivoda, o sindikatima — Božo Ljumović, o selu — Ivan Milutinović, o Skoju — Budo Tomović i referat o radu među ženama Branko Petričević.[87] Nakon podnesenih referata na Konferenciji je vođena veoma živa diskusija. U diskusiji i radu Konferencije aktivno je učestvovao i Josip Broz Tito. Njegovo prisustvo bilo je od velikog značaja i za odluke Konferencije i za objašnjenja nekih pitanja iz rada Komunističke partije Jugoslavije. Analizirajući političke prilike u zemlji i svijetu, Konferencija je ocijenila kao najvažnije zadatke Komunističke partije u Crnoj Gori: — »1) uporna borba za izgradnju, jačanje i čistoću naše partijske organizacije; 2) ostvarenje jedinstva radničke klase pod rukovodstvom naše Partije; 3) ostvarenie borbenog saveza radnika i seljaka kao glavne snage za okupljanje najširih narodnih masa; 4) neumorna borba za slobodu i ravnopravnost svih ugnjetenih naroda«.[88] Konferencija je smatrala da se ti zahtjevi mogu ostvariti: »u borbi protiv imperijalističkog rata, protiv buržoaskih velikosrpskih agenata, socijaldemokratskih vođa, u borbi protiv režimskih i poslodavačkih agenata u Jugorasu i svih onih koji pokušavaju da potčine radničku klasu kapitalističkoj klasi i da ometaju ekonomske borbe i borbeno jedinstvo radničke klase, proletarijata, u borbi za bolji život radnog naroda Jugoslavije, u borbi protiv, na riječima, seljačkih i demokratskih vođa i vodica, a na djelu neprijatelja seljaštva i srednjih slojeva, kao i njihovih agenata kako u redo-

[86] Isto, I 1—7 (1940), Rezolucija VIII pokrajinske konferencije (šapilografisani tekst.

•[7] *B. Jovanović,* n. dj., 229.

*[8] AIIT, I 1—7 (1940), Rezolucija.

vima radničke klase tako i izvan njihovih redova kao i agenata stranih imperijalista, u prvom redu talijanskog vodstva Crnogorske federalističke stranke, kao i begova i barjaktara na Kosovu i Metohiji kao agenata raznih imperijalista — kao glavnih neprijatelja radničke klase i radnog naroda Crne Gore, Boke, Sandžaka, Kosova i Metohije«.[89]

Na Konferenciji je ukazano i na propuste Partije u Crnoj Gori. U političkim akcijama negativno se odrazio zahtjev o demobilizaciji u aprilskim demonstracij ama.

Konferencija je opširno analizirala djelatnost Partije među omladinom, u sindikatima, na selu, među ženama, pitanje kadrova, partijske tehnike i propagande, borbe protiv bijelog terora, protiv skupoće i ratnih lihvara, borbe za oslonac na Sovjetski Savez i ostvarenje pakta o uzajamnoj pomoći.[90] Nakon svestrane analize rada Partije po svim tim pitanjima, Konferencija je usvojila zaključke o budućem radu Partije na tim sektorima. Na Konferenciji je analizirano i organizaciono stanje Partije u Crnoj Gori. U vezi sa tim pitanjem izloženi su u 9 tačaka zadaci Partije i njenoga novoizabranog rukovodstva u narednom periodu.[91] Na Konferenciji je izabrano 10 delegata za Petu zemaljsku konferenciju[92] i novi Pokrajinski komitet na čelu sa Božom Ljumovićem.[93]

Pokrajinska konferencija KPJ za Crnu Goru od 1940. godine imala je višestruki značaj za rad Partije u Crnoj Gori. Po opsegu priprema, broju i sastavu delegata, po analiziranim pitanjima i donesenim odlukama, ona se može uporediti, za one uslove, sa kongresom. Odluke te Konferencije dopunjene su odlukama Pete zemaljske konferencije.

[89] Isto.

[80] Isto.

[81] Isto.

[82] Isto, Rezolucija (šapirografisana).

[93] *B. Jovanović,* n. dj., 231

Ra d o j e P a) ović

Rad KPJ na stvaranju legalne radničke partije s posebnim osvrtom na Crnu Goru (1935-1940)

Prilog pitanju

Počev od sredine tridesetih godina, jedna od glavnih preokupacija u politici KPJ bila je borba protiv fašizma, kao najveće međunarodne opasnosti za demokratski svijet i radničku klasu. Pod pritiskom sve agresivnijeg istupanja fašističkih sila, privrednih i drugih teškoća, vladajuća buržoazija u Jugoslaviji uzimala je izrazitu profašističku orijentaciju, što se ogledalo prije svega u prisnoj saradnji sa vladama fašističkih zemalja i nesmetanom osnivanju i djelovanju različitih profašističkih i fašističkih organizacija.[1] Da bi onemogućila dalju fašizaciju zemlje i povratila građanske i druge slobode, KPJ je nastojala da organizuje Narodni front kao široki antifašistički pokret koji bi obuhvatio sve građanske opozicione partije, radničku klasu, seljaštvo, omladinu, naprednu inteligenciju, zapravo sve demokratski orijentisane snage. Kako je međunarodni fašizam, kao uostalom i šestojanuarski režim, bio uperen u prvom redu protiv radničke klase,. KPJ je nastojala da sve struje u radničkom pokretu Jugoslavije, bez obzira na njihove ideološke razlike, objedini u jednu jedinstvenu političku organizaciju, koja bi se borila za neposredne i aktuelne zahtjeve radničke klase u cjelini, a u isto vrijeme solidarisala se sa antifašističkom borbom narodnih masa i učestvovala u akciji za ostvarenje jedinstvenog istupanja svih antifašističkih snaga. »Na bazi, dakle, zajedničkog istupanja svih narodnih slojeva protiv zajedničkog neprijatelja — fašizma — a za demokraciju*, takva radnička zajednica treba da postizava sporazume i provodi zajed-

[1] *Istorijski arhiv KPJ,* II, Beograd 1949, 366; Pregled istorije SKJ, Beograd 1963, str.. 212—215

ničke akcije sa svim demokratskim elementima i sa demokratskim i seljačkim partijama.«[2]

Uoči petomajskih izbora 1935. godine i poslije njih radnička klasa je pod rukovodstvom KPJ učestvovala u prvim redovima svih antirežimskih i antifašističkih akcija Udružene opozicije, ali ne kao ravnopravan partner, jer nije imala legalnu partiju koja bi u tim akcijama zastupala njene interese.[3] Zbog toga se pred KPJ nametala kao nužna potreba da formira legalnu partiju koja bi Narodnom frontu poslužila kao kičma oko koje bi se okupile sve demokratske grupacije. Uz to, posredstvom te partije KPJ je namjeravala da povede akciju za stvaranje Narodnog fronta »odozgo«, tj. pregovorima sa vodstvom Udružene opozicije.

Neki problemi oko stvaranja Jedinstvene radničke partije

0 Jedinstvenoj radničkoj partiji napisano je nekoliko zapaženih radova.[4]

1 pored toga smatram da taj problem nije iscrpljen i da i dalje zaslužuje pažnju istraživača. U ovom radu želim da dam svoj skromni prilog rješavanju toga problema i da pokrenem diskusiju o nekim spornim pitanjima.

Kao prvo, nameće se pitanje o vremenu formiranja Glavnog (zagrebačkog) inicijativnog odbora i početku rada na stvaranju Jedinstvene radničke partije. Prema sjećanju nekih članova Glavnog inicijativnog odbora, taj odbor

[1] *Odjek,* list za društvena pitanja, br. 1, Zagreb, 22. XII 1935, 4.

[3] Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), Fond M. Stojadinovića, Platforma zagrebačkog inicijativnog odbora za stvaranje Jedinstvene radničke stranke, od 9. VIII 1935.

[4] Tim pitanjem se dosad najviše bavio *Ivan Jeiić,* koji mu je posvetio četiri priloga: Rad Glavnog inicijativnog odbora u Zagrebu na stvaranju »Jedinstvene radničke stranke«, Zbornik: *Iz starog i novog Zagreba,* III, Zagreb 1963; O proučavanju nekih problema organiziranja Narodne fronte u Jugoslaviji do 1941. godine, *Putovi revolucije* 3—4, Zagreb 1964, 180; Razvitak Narodnog fronta u Jugoslaviji, *Historijski pregled,* 3—4, Zagreb 1964, 193 i, najzad, Osnovni problemi stvaranja Narodne fronte u Jugoslaviji do 1941. godine, *Putovi revolucije,* 7—8, 1966, 71. *Milovan Bosić* je tome problemu posvetio opširniji rad: Aktivnost KPJ na stvaranju Jedinstvene radničke partije 1935. godine, Istorija radničkog pokreta, 3, 1966, 127—167. Od drugih autora tome pitanju su posvetili pažnju: *Tomica Niki evie,* Prilog izučavanju političkih borbi u Crnoj Gori 1929—1937, Istorija XX veka, Zbornik radova, III, Beograd 1962, 5—147; *Mićo Rakić,* Splitski plenum CK KPJ i stvaranje Narodnog fronta, *Pregled,* br. 4 i 5, Sarajevo, 1963. i drugi. Postoje i neki značajni memoarski spisi koji raspravljaju o tom pitanju, npr. *Mladen Iveković,* U vrijeme petomajskih izbora, Četrdeset godina, Zbornik sjećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta, knj. II, Beograd 1960, 240; *Isti,* Iz partijskog rada u Zagrebu, Četrdeset godina, II, 39; *Svetozar Vukmanović,* Sjećanja na partijski rad od 1935—1938. godine, Četrdeset godina, 2, 23. Nedavno izašlo djelo *Mladena Ivekovića* i suradnika, Hrvatska lijeva inteligencija 1918—1945, Zagreb 1970, značajan prostor posvećuje i tome pitanju. Od ostalih radova posebno mjesto zauzimaju posljeratni kongresni materijali: V kongres KPJ, izvještaji i referati, Beograd 1948; Drugi kongres KPH, Zagreb 1949; *Blažo Jovanović,* Izvještaj o političkom radu PK KPJ za Crnu Goru, Cetinje 1948.

je formiran prije petomajskih izbora.[5] U nekim posljeratnim partijskim materijalima kaže se da je legalna radnička partija postojala i prije petomajskih izbora.[6] Neki istraživači koji su se bavili tim problemima, oslanjajući se na navedena sjećanja savremenika — aktera i pomenute partijske (posljeratne) materijale, zastupaju to mišljenje. I sam autor ovog teksta je svojevremeno bio toga mišljenja.[7] U tu tvrdnju, međutim, ne samo da treba posumnjati, nego je i odbaciti. U prvorazrednoj arhivskoj građi nijesam našao potvrdu za takvu tvrdnju, a sjećanja savremenika, napisana poslije dvadeset i više godina, nijesu uvijek pouzdan izvor.[8] Istina, jedan od aktera je korigovao svoje mišljenje.[9]

Zabuna je, vjerovatno, nastala otuda što su dr Božidar Adžija i drugovi, kasnije funkcioneri zagrebačkog Inicijativnog odbora JRP, učestvovali uoči petomajskih izbora, kao predstavnici KPJ, u pregovorima sa socijaldemokratima i Mačekom.[10] Ali, tada se nije radilo o Inicijativnom odboru Jedinstvene radničke partije, već o zagrebačkom Izbornom odboru.[11] Izborni odbori su bili formirani širom zemlje. Tako su postojali: Centralni izborni odbor u Beogradu, Izborni odbor za Dalmaciju i si. Oni su uoči tih izbora objavili proglase (gotovo istovjetne) u kojima se iznosi platforma KPJ.[12] Izborna platforma imala je kasnije, po odluci Politbiroa CK KPJ, da posluži kao osnova agitacije za stvaranje Jedinstvene radničke partije.[13] A ti izborni odbori, nastali u predizbornoj kampanji 1935. go-

[5] To mišljenje zastupaju dr Mladen Iveković, sekretar Inicijativnog odbora u članku: U vrijeme petomajskih izbora, Četrdeset godina, knj. 2, 204—205, i Miroslav Pintar, potpredsjednik, u ovećem memoarskom spisu koji se nalazi u Institutu za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu.

[8] U tim materijalima se ta partija naziva Stranka radnog naroda, a očito je da se misli na Jedinstvenu radničku partiju. V. V kongres KPJ, Izvještaji i referati, 46 i *B. Jovanović,* Izvještaj o političkom radu PK KPJ za Crnu Goru, 13.

[7] V. *R. Pajović,* Učešće KPJ u Crnoj Gori na parlamentarnim izborima, *Istorijski Zapisi,* 1, 1959, 113.

[8] Na primjer, u članku *Mladena Ivekovića* (U vrijeme petomajskih izbora, Četrdeset godina, 205) piše da je uoči petomajskih izbora 1935. godine održan sastanak kome su prisustvovali predstavnici Inicijativnog odbora JRP i »Zembilja«. Zemaljski biro (»Zembilj«) je, međutim, formiran tek poslije junskog plenuma CK KPJ, potkraj juna 1935. *(Istorijski arhiv KPJ,* II, 361; Pregled istorije SKJ, Beograd 1963, 233).

[8] Iz već navedenog vrlo dokumentovanog djela Mladena Ivekovića o hrvatskoj lijevoj inteligenciji jasno se vidi da je zagrebački Inicijativni odbor za stvaranje JRP formiran potkraj jula 1935. godine.

[10] *T. Nikčevič,* n. dj., 109.

[11] ARPJ, Kl, 1935/306, Izvještaj »Oskara« (Karlo Hudomal) od 4. VI 1935. M. Bosić u navedenom radu čitavo jedno poglavlje posvećuje formiranju Inicijativnog odbora (prije izbora!) i učešću KPJ na petomajskim izborima, temeljeći svoje tvrdnje na sjećanjima M Pintara i M. Ivekovića. On pri tom proglas inicijativnog (izbornog) odbora za stvaranje jedinstvene liste radnika, seljaka i intelektualaca proglašava za izborni proglas Inicijativnog odbora JRP. V. *M. Bosić,* Aktivnost KPJ na stvaranju Jedinstvene radničke partije, Istorija radničkog pokreta, 3, 1966, 135—137.

[12] ARPJ, Kl, 1935/299, Deklaracija Centralnog izbornog odbora u Beogradu; Isto, 1935-298, Apel Izbornog odbora za Dalmaciju.

[1J] Isto, br. 7747, XV 2—13 (35), Protokol sjednice Politbiroa CK KPJ od 12. VII 1935.

dine, bili su zametak kasnijih inicijativnih odbora Jedinstvene radničke partije. To, uostalom, potvrđuje i izjava dra Božidara Adžije na sudskom procesu u decembru 1938. godine.[14]

Dva mjeseca poslije izbora otpočele su pripreme za formiranje Inicijativnog odbora u Zagrebu. Pripreme su počele objavljivanjem prigodnih članaka u legalnom listu *Pregled,* koji je kasnije postao organ JRP.[15]

Na sjednici Politbiroa CK KPJ, 12. jula 1935, odlučeno je da se što prije otpočne sa radom na stvaranju Jedinstvene radničke partije. O tome je u protokolu sjednice zabilježeno:

»U vezi sa porastom pokreta radničke klase uzeti inicijativu za stvaranje jedinstvene legalne radničke partije. U tom cilju:

a) poslati telegram gore (Kominterni — prim. R. P.).

b) požuriti sa stvaranjem i djelatnošću legalnih radničkih odbora u čitavoj zemlji.

c) povesti agitaciju za stvaranje jedinstvene radničke partije. Pokušaju stvaranja soc.-demokratske partije pod nazivom 'Socijalistički savez radnog naroda' suprotstaviti stvaranje jedinstvene legalne radničke partije.

d) Kao osnovu naše agitacije za stvaranje jedinstvene radničke partije uzeti našu izbornu platformu, dodavši naš stav po nacionalnom pitanju i podvući osnovu za unutrašnju izgradnju te partije.
Zagarantovana puna primjena proleterske demokratije.

e) Organizujući legalnu jedinstvenu radničku partiju, komunisti će se i dalje boriti za stvaranje Fronta narodne slobode, čiji će sastavni dio biti ta partija [.. .].«[16]

U toku rada na pripremi za stvaranje Glavnoga inicijativnog odbora i Jedinstvene radničke partije došlo je do neslaganja u partijskim forumima.[17] Tako se instruktor CK KPJ, koji se tada nalazio na radu u Srbiji, Karlo Hudomal (Oskar) suprotstavio osnivanju JRP, ističući da je nepravilno. On je, naime, smatrao da stvaranje JRP odvlači pažnju od Narodnog fronta, da je u radničkim pokretu važnije sindikalno jedinstvo nego organizaciono-političko, da se JRP ne smije suprotstaviti Socijalističkoj zajednici radnog naroda da KPJ ne ispadne cjepač, zatim da se kao legalna tijela KPJ osnuju inicijativni odbori, koji će davati inicijativu za stvaranje Narodnog fronta itd.[18]

Zapravo se radilo o neshvatanju osnovne zamisli KPJ u pogledu stvaranja JRP. Ti nesporazumi su razmatrani na sjednicama »Zembilja« (29. VIII)

[14] V. 7. *Jelić,* Osnovni problemi stvaranja Narodne fronte, Putovi revolucije, 7—8, 1966, 75.

[15] /. *Jelić,* Rad Glavnog inicijativnog odbora, 254—255.

[16] Arhiv za radnički pokret Jugoslavije (dalje: ARPJ), Fond CK KPJ br. 7747, XV, 2—13 (35).

[17] *M. Rakić,* Splitski plenum CK KPJ, *Pregled,* 5, 1963, 377—378.

[18] ARPJ, Fond CK KPJ br. 7750, II 1—7 (35), Pismo Oskara od 21. VII 1935.

i Politbiroa CK KPJ (10. X), a okončani su tako što je Oskar priznao da nije bio u pravu i dao izjavu o »neponavljanju tih grešaka«.[19]

Centralni komitet KPJ imao je u planu održavanje konferencija o osnivanju JRP, kojoj bi prisustvovali predstavnici radničkog pokreta iz svih krajeva Jugoslavije. S tim u vezi CK KPJ je bio nagovijestio »Zembilju« da će naknadno poslati tekst za proglas koji bi bio objavljen sa konferencije.[20]

S obzirom na to da je poslije petomajskih izbora došlo do snažnog gibanja narodnih masa, a akcije Narodnog fronta, uz učešće Udružene opozicije, bile su uzele širokog maha, »Zembilj« je procijenio da ne smije pasivno čekati nego da mora blagovremeno preduzeti određene akcije. Od radnika i uopšte radnih masa su ionakp stizale primjedbe na račun iščekivanja rukovodstava KPJ u takvoj situaciji. Osim toga, pojedini vodeći krugovi Udružene opozicije, naročito oko Mačeka i Davidovića, naslućujući akciju KPJ na stvaranju JRP, počeli su u narodu da napadaju tu akciju ističući da svako drugo grupisanje osim njihovog znači cijepanje Narodnog fronta. Zbog svega toga »Zembilj« je odlučio da se prije održavanja konferencije o formiranju JRP i prije stizanja teksta proglasa od CK KPJ objavi letak u ime Inicijativnog odbora u kojem bi se objasnila platforma JRP i pobila agitacija vođa Udružene opozicije.[21]

U toku jula 1935. godine održana su u Zagrebu dva sastanka radi formiranja Inicijativnog odbora i izrade platforme. Na drugom sastanku (27. VII) Inicijativni odbor je bio konačno formiran a platforma izredigovana i prihvaćena.[22]

O odluci da izađe u javnost sa platformom, »Zembilj« je obavijestio CK KPJ i dostavio mu primjerak teksta platforme. Na odgovor CK »Zembilj« je čekao deset dana i pošto za to vrijeme nije stigao, platforma je 9. avgusta objavljena u obliku letka.[23]

U platformi je u prvom redu, zbog insinuacija vodstva Udružene opozicije, posebno istaknuto da JRP ne želi nikom da nameće ni svoju partiju ni svoje vođe, niti ima namjeru da se pretvori u neki posebni blok kojemu bi bio cilj da ometa borbu za osnovna prava i slobode snaga okupljenih u Udruženoj opoziciji, nego, naprotiv, hoće da bude garant za ostvarenje Narodnog fronta slobode. Inicijativni odbor je pozvao sve pristalice jedinstva radničke klase da pristupe osnivanju akcionih (inicijativnih) odbora za osnivanje JRP i da rade na ostvarenju Narodnog fronta slobode. To je u isto vrijeme bio poziv na okupljanje u Narodni front ne samo pri-

[1#] Isto, 7774 II 2—3 (35), Pismo »Olgice« od 30. VIII 1935, i 7810 XV 2—16 (35), Protokol sjednice Politbiroa CK KPJ od 10. X 1935.

[20] ARPJ, Fond CK KPJ, br. 7766 II 2—8 (35), Pismo »Olgice« (Đorđe Mitrović, sekretar »Zembilja«) od 19. VIII 1935.

[11] Isto.

[22] *I. Jelić,* Rad Glavnog inicijativnog odbora, 257; *M. Iveković,* Hrvatska lijeva inteligencija, 337, 376.

[28] ARPJ, Fond CK KPJ, br. 7766, II 2—8 (35), Pismo »Olgice« od 19. VIII 1935.

stalicama JRP nego i svim pobornicima slobode i demokratije, bez obzira na njihovu partijsku pripadnost. U platformi su istaknuti sljedeći zahtjevi, za koje bi trebalo da se bori Narodni front: pravo svakog naroda da slobodno odlučuje svojom sudbinom, opšta i potpuna amnestija svih političkih osuđenika, ukidanje zakona i suda za zaštitu države, puna sloboda štampe, zborova i udruživanja; raspuštanje Narodne skupštine i raspisanje izbora za Ustavotvornu skupštinu na temelju opšteg, tajnog i proporcionalnog prava glasa; 40-satnu radnu nedjelju i povišenje radničkih nadnica; izbore za ustanove radničkog osiguranja i neodložno sprovođenje osiguranja u starosti, iznemoglosti, smrti i nezaposlenosti; poništenje seljačkih dugova i oslobođenje od dužnog poreza seljaka, malih zanatlija, trgovaca i siromašnih građana, sniženje poreza, ukidanje globa, kuluka, poreza i prireza za radničke nadnice; protiv kapitalističkih monopola i kartela; za mir, slobodu i protiv fašizma i, najzad, za neodložnu uspostavu odnosa i savez sa SSSR-om.[24]

Čim je bila objavljena, platforma je odmah razaslata po cijeloj zemlji. Bila je izvanredno dobro primljena i razgrabljena. Sa svih strana zemlje upućivana su pisma Inicijativnom odboru s molbom da se objavi i pošalje u narod još nekoliko hiljada primjeraka.[25] Inicijativni odbor i »Zembilj« nijesu, međutim, mogli da udovolje tim traženjima, jer je policija letak uskoro zabranila, a slog u štampariji bio rasturen, pa je savjetovano da se što prije formiraju inicijativni (akcioni) odbori JRP u svim mjestima i da oni umnože letak za svoje potrebe.[26]

Tek pošto je platforma bila publikovana i razaslata, stigle su primjedbe od Politbiroa CK KPJ na njen sadržaj. Politbiro je imao dvije osnovne primjedbe i to: prvo, da treba jasno reći da JRP treba da pomaže borbu hrvatskog i svih ostalih naroda za njihova prava i slobode i, drugo, da se umjesto zahtjeva za Ustavotvornu skupštinu istakne zahtjev za hrvatskim, slovenačkim, bosanskim i makedonskim saborima i crnogorskom narodnom skupštinom. Uz to, Politbiro je insistirao da se sa platformom ne izlazi u javnost dok se ne pošalju nova potpunija uputstva, ali je to već bilo kasno.[27]

Nakon objavljivanja platforme Inicijativni odbor je razvio veliku aktivnost na popularisanju Jedinstvene radničke partije. Održao je nekoliko širih sastanaka sa radnicima i namještenicima i svuda je rad na osnivanju JRP nailazio na odličan prijem. Širom zemlje pripremane su legalne baze za formiranje lokalnih inicijativnih odbora.[28]

[24] AJ, Fond M. Stojadinovića. Platforma je u više navrata objavljivana. Ovdje opširnije iznosim zahtjeve koji su u njoj izneseni zbog specifičnosti problema koji tretiram.

[15] U izvještaju Politbirou CK KPJ sekretar »Zembilja« je pisao: »Letak (sa platformom — prim. R. P.) je prodrmao iz sna sve one koji su dremali u iščekivanju da neko drugi počne prvi, a oni da pothvate (prihvate)«. (ARPJ, Fond CK KPJ, 7771 II 2—4 (35), Pismo »Olgice« od 23. VIII 1935).

[10] Isto.

[27] ARPJ, KI, XV, 5—1 (35), Pismo Politbiroa CK KPJ »Zembilju« od 13. VIII 1935.

[28] Isto, 7766 II 2—8 (35), Pismo »Olgice« od 19. VIII 1935.

Glavna pažnja Inicijativnog odbora, a posebno »Zembilja«, poslije objavljivanja platforme bila je usmjerena na pripremu tzv. opšte konferencije ljevičara, na kojoj bi bio prihvaćen posebni proglas u koji je trebalo da uđu osnovna načela platforme zagrebačkog inicijativnog odbora sa dopunama Politbiroa CK KPJ i drugih partijskih foruma.

Za tu konferenciju Politbiro je bio živo zainteresovan pa je još oko sredine avgusta preporučio »Zembilju« da se izvrše najtemeljnije pripreme.[29]

Na konferenciji je trebalo da učestvuju predstavnici radničkog pokreta iz svih krajeva Jugoslavije. Politbiro je i imenovao pojedine ličnosti. Planirano je da se iz Beograda pozovu Pavle Pavlović i Ljuba Radovanović, iz Ljubljane Jakob Žorga Paul, iz Dalmacije Vicko Jelaska Stari, iz Crne Gore Božo Ljumović Dravski i dr. Po pokrajinama predviđalo se da konferenciji prisustvuju iz Srbije četiri, iz Slovenije četiri, iz Dalmacije tri, iz Bosne dva a iz Crne Gore, Makedonije i Vojvodine po jedan predstavnik, s tim da se vodi računa da bude što više radnika. S obzirom na to što se planiralo da se konferencija održi u Zagrebu, gdje je bilo sjedište »Zembilja«, uspješno djelovao Inicijativni odbor, bio vrlo razvijen radnički pokret, smatralo se poželjnim da iz toga grada prisustvuje više učesnika, a najmanje šest. Sugerirano je da se na konferenciju pozove i nekoliko lijevih socijaldemokrata. Politbiro je posebno insistirao da uopšte svi učesnici budu što poznatije ličnosti, po mogućnosti neki funkcioneri. »Zembilju« je naloženo da se pobrine da se održavanje konferencije notira i u građanskoj štampi. »Uopće — i to je osnovno — pisao je Politbiro CK KPJ — cijeli posao treba pripremiti i svršiti tako, da to ne ispadne neki mali skupić nikome poznatih ljudi čiju inicijativu ne bi niko ni zamijetio, već da to bude zaista veliki politički događaj koji će mobilisati najšire radničke mase.«[30]

Ulogu sazivača konferencije trebalo je da preuzmu dr Božidar Adžija i Miroslav Pintar, potpisnici platforme zagrebačkog inicijativnog odbora. Oni su takođe imali da napišu pisma svim delegatima konferencije.

Nije se planiralo da se na konferenciji bira posebni akcioni odbor za legalno rukovođenje akcijom na stvaranju JRP. Tu ulogu je Politbiro dodijelio zagrebačkom inicijativnom odboru, koji je sa potpisnicima proglasa (PB CK KPJ je smatrao da treba da ih bude ukupno tri) imao da održava vezu sa učesnicima konferencije i poslije njenog završetka da održavaju vezu sa drugim inicijativnim odborima, i najzad, da u ime učesnika vode razgovore sa socijaldemokratskim grupama.[31] Poseban značaj pridavan je razgovorima sa socijaldemokratima i učešću njihovih predstavnika na konferenciji. Zato je CK KPJ zahtijevao da se poradi na tome da se čitave grupe socijaldemokratskih, a razumije se, i drugih radnika slože i solidarišu sa proglasom koji se bude prihvatio na konferenciji.[32]

[29] Isto, XV, 5—1 (35), Pismo PB CK KPJ »Zembilju« od 13. VIII 1935.

[50] Isto, 1935/461, Pismo PB CK KPJ »Zembilju« od 27. VIII 1935.

[51] Isto.

[32] ARPJ, Kl, 1935/627, Izvod iz pisma Somerovca (M. Gorkić).

Tekst proglasa za konferenciju dostavio je Politbiro CK KPJ, s napomenom da se može mijenjati.[33] Ipak je proglas na sastanku »Zembilja«, 29. avgusta dopunjen, a njegovu konačnu redakciju izvršili su Blagoje Parović Šmit, član Politbiroa i organizacioni sekretar CK KPJ, koji je bio posebno zadužen za konferenciju ljevičara, zatim Srđa Priča Bistri, član »Zembilja«, dr Božidar Adžija, predsjednik zagrebačkog inicijativnog odbora i Franjo Kralj, sekretar PK KPJ FIrvatske i član »Zembilja«.[34] Najhitnija izmjena u tekstu proglasa koji je dostavio Politbiro bila je ta što je termin »Narodni protufašistički tabor« zamijenjen sa Narodni front slobode.[35] Neke primjedbe na raniju platformu, kao npr. posebno da se naglasi zahtjev za pravo glasa žena, Politbiro je na sugestiju »Zembilja« unio sam u tekst proglasa, jer su žene i radnici na sastancima zahtijevali da se to unese (u platformi od 9. avgusta je stajao zahtjev za *opite* pravo glasa što je podrazumijevalo i pravo glasa za žene).[36]

U toku priprema došlo je do razmimoilaženja između Šmita i »Zembilja« u pogledu datuma održavanja konferencije. »Zembilj« je orijentaciono smatrao da konferencija treba da se održi oko sredine septembra kako bi se omogućilo učešće što većeg broja delegata, koji bi po završetku konferencije i povratku u svoje krajeve mogli da prenesu odluke konferencije i da ih lakše sprovedu u život. Ali, Šmit, koji je baš u to vrijeme stigao u Zagreb, zahtijevao je da se pripreme ubrzaju i da se konferencija održi 8. septembra, makar i po cijenu odustajanja od prvobitnog plana.[37] Istina, i Politbiro je predlagao da se konferencija održi 8. septembra, ali njegovo pismo nije blagovremeno stiglo.[38] Za Šmita je najhitnije bilo da se proglas što prije publikuje, pa makar se održala i uža konferencija, smatrajući da šira može da se održi i kasnije. »Zembilj« je na kraju popustio i pristao da se 8. septembra održi kakva-takva konferencija. Pošto za taj datum nije bilo moguće sazvati širu konferenciju, Šmit i »Zembilj« su se dogovorili da se pozove svega deset ljudi, i to: tri iz Ljubljane, tri iz Beograda, tri iz Zagreba i jedan iz Splita. Šmit je lično pošao u Ljubljanu, a sekretar »Zembilja« Đ. Mitrović (»Olgica«) u Beograd, sa zadatakom da pronađu delegate i da im daju potrebna uputstva. Ali zbog kratkoće vremena nije uspjelo da se okupi ni deset ljudi. Iz Beograda su došla dva, iz Zagreba tri, dok je delegat iz Ljubljane stigao tek na popodnevni rad konferencije. Na konferenciju nije došao ni Pavle Pavlović, koji je prema prvobitnom planu imao da podnese referat.[39] Tako »krnja« konferencija, zbog nesporazuma između Politbiroa i njegovog delegata, nije ispunila

[33] Isto, 1935/461, Pismo PB CK KPJ »Zembilju« od 27. VIII 1935; Isto, 1935/467, Pismo »Olgice« od 30. VIII 1935.

[34] ARPJ, Kl, 1935/467, Pismo »Olgice« od 30. VIII 1935; Isto 1935/540, Izvještaj Šmita od 29. IX 1935.

[35] ARPJ, Kl, 1935/467, Pismo »Olgice« od 30. VIII 1935.

[38] ARPJ, Kl, 7766 II 2—8 (35), Pismo »Olgice« od 19. VIII 1935.

[37] Isto, 1935/489, Pismo »Olgice« od 11. IX 1935.

[38] Isto, ARPJ, Kl, 1935/461, Pismo PB CK KPJ od 27. VIII 1935.

[39] Isto.

očekivanja, a ostavila je mučan utisak na njene učesnike. Pošto na konferenciju nijesu došli oni koji su bili planirani da potpišu proglas, odustalo se od njegovog potpisivanja na konferenciji, već je odlučeno da se naknadno pronađu ljudi koji će proglas potpisati. Najzad, pošto je proglas naknadno potpisalo 17 ljudi, predstavnika radničkog pokreta iz svih zemalja Jugoslavije, izuzev Makedonije, objavljen je 19. septembra 1935. godine.[40]

Šmit je smatrao da zagrebački inicijativni odbor ne može da ostane kao centralni odnosno glavni, jer su njegovi članovi bili prezauzeti poslom, bez dovoljno inicijative i si. Zato se sa »Zembiljom« dogovorio o tri »pokrajinska« centra, koji će u duhu proglasa davati uputstva za stvaranje lokalnih inicijativnih odbora JRP. Otuda su pri dnu proglasa upisani Beograd — Zagreb — Ljubljana. Naravno, to je bio i ustupak gledanjima socijaldemokratske grupe Živka Topalovića.[41]

Jedini uspjeh konferencije bio je prihvatanje proglasa, koji je zatim objavljen, angažovanjem »Zembilja« i Inicijativnog odbora. Taj proglas je, uz ostalo, poslužio kao podloga za pregovore sa socijaldemokratima, u oktobru 1935. godine.[42]

Uprkos neuspjehu konferencije, aktivnost na stvaranju Jedinstvene radničke partije dala je izvjesne rezultate. Uz angažovanje partijskih organizacija u mnogim mjestima su formirani lokalni inicijativni odbori. Aktivnost tih odbora sastojala se u organizovanju širih konferencija na kojima su radnici upoznavani sa ciljevima JRP. Takvim se konferencijama za početak pridavao veliki značaj. Međutim, poslije kragujevačkog i nikšićkog zbora Narodnog fronta, u vrijeme kad su se radne mase bile zatalasale oko narodnofrontovske platforme, kada je trebalo ići dalje, održavanje konferencija bilo je prevaziđeno i ocijenjeno kao srozavanje na taktiku Mačeka.[43]

Jedinstvena radnička partija nije bila zamišljena kao partija u klasičnom smislu, već kao klasna, politička organizacija proletarijata. Nije se zasnivala na individualnom članstvu, već je trebalo da obuhvati sve radničke sindikalne, sportske, kulturne i ostale organizacije. Iako se išlo za tim da se u JRP uvlače i seoski proleteri koji prihvataju njenu platformu, izbjegavalo se da se njom obuhvati seljaštvo u širem smislu da se ue bi cijepale tadašnje seljačke i nacionalne partije i iz njih izdvajale pristalice Narodnog fronta. Objedinjavajući u sebi sve radničke grupe, JRP je trebalo da uđe u opozicioni blok i da zajedno sa seljačkim i nacionalnim partijama, koje su se nalazile u tom bloku, radi na stvaranju Narodnog

[40] Proglas je već nekoliko puta integralno objavljen, tako da nema potrebe za njegovom interpretacijom. V. *I. Jelic,* Rad Glavnog inicijativnog odbora, 260—262; *M. Bosic,* n. dj., Istorija radničkog pokreta, 3, 1966, 156—158.

[41] ARPJ, Kl, 1935/510, Izvještaj Šmita od 29. IX 1935.

[42] O pregovorima vidjeti: *M. Bosić,* n. dj., 161—166. /'

[4S] ARPJ, Kl, 1935—467, Pismo »Olgice« od 30. VIII 1935; Isto, 1935/510, Izvještaj Šmita od 29. IX 1935.

fronta slobode, pri čemu bi nastojala da u njemu proleterijatu obezbijedi rukovodeću ulogu.[44] JRP nije imala svoj program već je trebalo da se on ostvari na bazi neposrednih političkih zahtjeva.

Usled odbijanja socijaldemokratskih vođa da sa JRP odnosno sa KPJ postignu saglasnost u ostvarenju akcionog i političkog jedinstva proletarijata, Jedinstvena radnička partija nije postigla svoj osnovni cilj. Uz to, policija je od početka onemogućavala rad na stvaranju JRP, progonila i zabranjivala rad inicijativnih odbora, zatvarala njihove članove, plijenila proglase, zabranjivala legalne i polulegalne listove. No, uza sve nedaće koje su je pratile, akcija za stvaranje legalne partije radničke klase odigrala je, kako ističe jedan od njenih funkcionera, korisnu ulogu u političkoj mobilizaciji radničkog pokreta i lijeve inteligencije u doba kad je KPJ sve više preuzimala inicijativu u pripremama revolucionarne borbe.[45]

Djelatnost Radničko-seljačke stranke u Crnoj Gori

U vrijeme kada je formiran zagrebački inicijativni odbor i počinjao rad na stvaranju Jedinstvene radničke partije, u Crnoj Gori bio je u punom zamahu pokret Narodnog fronta slobode. Tako je 5. avgusta u Nikšiću održan veliki opozicioni zbor uz učešće nekoliko hiljada građana, koji je nastupanjem komunističkih i drugih opozicionih predstavnika dobio narodnofrontovski aarakter. U toku avgusta održani su takođe uspjeli narodnofrontovski zborovi u Baru, Vir-Pazaru, na Žabljaku, i u drugim manjim mjestima, a pripremano je organizovanje opštecrnogorskog zbora u Podgorici i sličnog na Cetinju.[40]

U drugoj polovini jula 1935. godine Centralni komitet KPJ nagovijestio je Pokrajinskom komitetu za Crnu Goru da će uskoro dobiti nekoliko vrlo važnih političkih dokumenata, među kojima i jedan o stvaranju legalne i jedinstvene proleterske partije. Objašnjavajući osnovne zadatke te nove partije, CK KPJ je naložio Pokrajinskom komitetu da odmah povede kampanju za formiranje legalnih odbora jedinstvene proleterske partije, koji treba da stupe u kontakt sa mjesnim i pokrajinskim odborima građanskih opozicionih partija ili sa pojedinim njihovim istaknutim predstavnicima radi stvaranja zajedničkih odbora Narodnog fronta slobode. U pismu CK KPJ daje se i platforma zahtjeva za koje treba da se zalaže ta legalna jedinstvena proleterska partija, i to: protiv vojno-fašističke velikosrpske diktature i rata, za ukidanje ustava i reakcionarnih zakona a posebno zakona o zaštiti države, za opštu amnestiju političkih i vojnih zatvorenika, za slobodne i tajne izbore, za pravo naroda na samoopredjeljenje do otcjepljenja, za mir, za priznanje SSSR-a i savez sa njim.[47]

[44] ARPJ, Kl, 1935/627, Izvod iz plana Somerovca (Gorkića).
[45] *M. Iveković,* Hrvatska lijeva inteligencija, I, 342.
[44] V. *R. Pajovič,* Aktivnost Narodnog fronta u Crnoj Gori 1935—1936, *Istorijski zapisi,* 3—4, 1959, 125—150; 7. *Nikćević,* n. dj-, 109—123.
[47] ARPJ, Kl, 1935/388, Pismo CK KPJ »Goraninu« (Nikola Lekić) od 22. VII 1935.

U isto vrijeme je dat zadatak partijskoj organizaciji u Crnoj Gori da obrati najveću pažnju radu u masovnim organizacijama: u sindikatima, raznim klubovima, zadrugama, nacionalnim pokretima i opozicionim seljačkim partijama. »Mi treba — piše CK KPJ — da se probijemo i osvajamo pozicije među svim borbenim i revolucionarnim elementima i to *ne ističući komunističke parole, nego one koje su nam zajedničke sa onim elementima sa kojim sarađujemo.«*[48]

Još prije pisma CK KPJ o formiranju JRP, među malobrojnim crnogorskim radnicima pokrenuta je akcija za stvaranje jedinstvenog fronta radničke klase. U tu svrhu su održani radnički zborovi u Podgorici (21. jula) i Cetinju (na početku avgusta), na kojima su pored zahtjeva za stvaranje jedinstvenog fronta donesene rezolucije u vezi sa pitanjem slobodnih izbora i uvođenjem radničkog osiguranja.[49]

Popularisanje akcije za stvaranje Jedinstvene radničke partije počelo je u Crnoj Gori tek poslije dobijanja platforme zagrebačkog Inicijativnog odbora, oko sredine avgusta 1935. godine. Vijesti o akciji na formiranju JRP pojavile su se i u građanskoj štampi. Podgorička *Zeta* objavila je o tome dvije vijesti. U broju od 18. avgusta, pod naslovom Nova radnička stranka *Zeta* piše: »U najnovije vreme pokrenula je jedna grupa radnika i intelektualaca akciju za stvaranje Ujedinjene radničke stranke i za formiranje širokog 'Narodnog fronta slobode', koji bi trebao da okupi sve pristaše narodne slobode zajedno sa ujedinjenom radničkom klasom u jedan jedinstveni narodni front.«[50] Druga vijest je o pismu predsjednika zagrebačkog Inicijativnog odbora dra Božidara Adžije vodstvu Udružene opozicije u kome, u ime radničke klase, poziva sve demokratske snage na okupljanje u Narodni front slobode.[51] Nikšićka *Slobodna misao* je takođe objavila dva kraća napisa o akciji nikšićkih radnika na stvaranju Jedinstvene radničke stranke.[52]

Od nekoliko planiranih zborova za sindikalno organizovanje radnika i stvaranje jedinstvenog fronta radničke klase, održan je 25. avgusta 1935. godine zbor radnika u Nikšiću. Na zboru je donesena rezolucija u kojoj se zahtijeva raspisivanje slobodnih izbora za okružne urede za osiguranje radnika i radničke komore. Zatim su nikšićki radnici upoznati sa akcijom na stvaranju Jedinstvene radničke partije i Narodnog fronta slobode i sa platformom zagrebačkog Inicijativnog odbora. Zbor se solidarisao sa zahtjevima iznesenim u platformi i zahtijevao da se platforma umnoži i razdijeli narodu. Na zboru je formiran Okružni inicijativni odbor Jedinstvene radničke stranke, a uskoro i mjesni inicijativni odbori u Grahovu, Žabljaku, Pivi i Trebinju (koje je partijski bilo vezano za Nikšić). Uz

[48] Isto.

[49] Izvještaj Goranina »Zembilju« od 2. XI 1942, *Dimo Vujović,* Jedan izvještaj PK KPJ za Crnu Goru i Boku. *Istorijski zapisi,* 1, 1959, 249 i *M. Bosić,* n. dj-, 152.

[50] *Zeta,* br. 31, Podgorica, 18. VIII 1935, 5.

[51] T. *Nikčević,* n. dj., 111.

[5]* *Slobodna misao,* br. 29, Nikšić, 1. IX 1935, 5.

poziv za osnivanje JRP sa zbora je upućen poziv radnicima, seljacima i ostalim naprednim demokratskim elementima da se okupe u Narodni front slobode.[53]

Iako je KPJ u Crnoj Gori u to vrijeme imala relativno jaku organizaciju sa 610 članova (osam okružnih i 20 mjesnih komiteta sa 143 ćelije) i 556 članova SKOJ-a i mogla uspješno da organizuje svaku političku akciju, rad na osnivanju JRP u to vrijeme nije dao značajnije rezultate. To je i razumljivo jer je u to vrijeme u Crnoj Gori bilo manje od 400 sindikalno organizovanih članova, a JRP je prije svega trebalo da bude radnička organizacija.[54]

Tako se vrlo uspješna akcija na stvaranju Crnogorskog narodnog fronta slobode odvijala bez vidnijeg učešća JRP. Istina, zahtjevi u platformi zagrebačkog Inicijativnog odbora od 9. avgusta i u proglasu ljevičara od 19. septembra isticani su, uz druge koji su bili specifični za Crnu Goru, na svim zborovima Narodnog fronta.[55]

Poslije policijske provale koja je počela novembra 1935, a na početku 1936. zahvatila i crnogorsku partijsku organizaciju i brojčano je prepolovila, u Crnoj Gori nastao je prekid u radu na osnivanju JRP.

U drugoj polovini 1936. godine, kada se preduzimaju mjere radi oživljavanja djelatnosti JRP, uočena je specifičnost situacije u Crnoj Gori.

U pismu jednog člana Politbiroa Pokrajinskom komitetu KPJ za Crnu Goru od avgusta 1936. godine ukazuje se na potrebu da se ponovo aktiviraju i obnove inicijativni odbori jRP i kaže se: »Kod vas je situacija uistinu različita od one u drugim krajevima sa razvijenijom industrijom. Vi ste i do sada imali većinu kadra sa sela i kad se tome pribroji inteligencija (studenti, srednjoškolci) procenat radnika u pokretu bio je srazmjerno malen. Zato kod vas pojam radnički imati će radničko-seljački karakter tim prije što dobar dio pristalica su nekadašnji radnici u emigraciji ili sezonski radnici na javnim radovima — poluseljaci.«[56] U pismu se zatim daje zadatak inicijativnim odborima JRP: »Inic. odbori JRP treba da budu predstavnici radnog stanovništva radi pokretanja konkretnih akcija u varošima i na selu kao i radi organizovanja političkih i ekonomskih akcija i manifestacija sa ostalim demokratskim grupama koje se bore za demokratiju i narodne slobode, u duhu Crnogorskog narodnog fronta slobode. Dakle, JRP nije i ne smije biti neko prikriće za Kompartiju nego predstavnik radnog naroda Crne Gore i Primorja u Crnogorski FNS.«[57]

Pokrajinskom komitetu se preporučuje da JRP u Crnoj Gori treba da stupi u kontakt sa inicijativnim odborima u Beogradu i Zagrebu radi koordi-

[65] Isto; *Narodna pravda*, br. 5, Banjaluka, 1935, 5.

[54] *D. Vujović,* n. dj.

[55] V. *R. Pajović,* Aktivnost Narodnog fronta u Crnoj Gori 1935—1936, IZ, 3—4, 1959, 133—145.

[56] ARPJ, Kl, 1936/300, Pismo Manojla (Adolf Muk) od 24. VIII 1936.

[17] Isto.

nacije akcija u čitavoj zemlji. Posebno se naglašava da se povodom opštinskih izbora JRP aktivira i bude pobornik stvaranja zajedničkog fronta svih demokratskih i narodnih snaga, radi isticanja zajedničkih izbornih lista, izrade i sprovođenja zajedničkih komunalnih programa.[58]

Opštinskim izborima 1936. godine u Crnoj Gori KPJ je pridavala velik politički značaj, jer je to trebalo da bude prvi ozbiljniji okršaj sa Stojadinovićevim režimom u borbi za politička, ekonomska i nacionalna prava i slobode.[58] Zbog toga je KPJ za opštinske izbore preduzela opsežne pripreme. U partijskim direktivama se zahtijevalo da radnici, seljaci i omladina formiraju izborne odbore pod firmom JRP i da u izbornu akciju uđu kao samostalan politički činilac, koji će sve svoje snage i uticaj uložiti za ostvarenje Narodnog fronta i jedinstveni istup na izborima svih demokratskih partija i grupa. Treba nastojati — pisalo je u direktivi za izbore — da u taj front uđu sve opozicione grupe bez izuzetka: radikali, demokrati, samostalni demokrati, federalisti, republikanci i komunisti, a u Primorju se sporazumjeti sa HSS. Uz političke partije u tu narodnofrontovsku akciju trebalo je uključiti i sve ekonomske i kulturne organizacije: zadruge, zanatlijska udruženja, sindikate, sitne trgovce i dr.[60] Jednom riječju, zahtijevalo se da se okupe i mobilišu sve snage koje pokažu spremnost da se suprotstave reakcionarnom profašističkom režimu M. Stojadinovića. Najveće nade polagane su u Crnogorsku narodnu omladinu, koja je bila razvila široku aktivnost i pokazivala vanrednu borbenost.[61]

U akcijama za opštinske izbore došla je do izražaja narodnofrontovska akcija KPJ. Udružene snage radnog naroda, omladine i demokratskih opozicionih partija odnijele su ubjedljivu pobjedu na izborima u podgoričkom i šavničkom srezu, odlični su rezultati postignuti i u cetinjskom i danilovgradskom srezu. U ostalim srezovima udružene snage opozicije odnijele su pobjedu u mnogim opštinama.[62] U opštinama Grahovo, Risan, Polja Kolašinska i Donja Zeta za predsjednike opština izabrani su komunistički kandidati.[63]

U drugoj polovini 1936. i na početku 1937. godine partijske organizacije u Crnoj Gori prebrodile su krizu, koja je nastupila poslije provale. Pod rukovodstvom Privremenoga pokrajinskog sekretarijata reorganizovani su okružni i mjesni komiteti, obnovljene stare i osnovane nove ćelije.[64] Oko sredine 1937. godine održana je Šesta pokrajinska konferencija na kojoj

[58] Isto.

[59] ARPJ, Kl, 1936/277, Pismo Manojla Goraninu od 8. VIII 1936.

[80] ARPJ, Kl, 1936/257, Pismo Manojla od 30. VII 1936.

[61] Isto; *Jovan R. Bojović,* Napredni omladinski pokret u Crnoj Gori 1918 —1941. (rukopis).

[62] Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta Srbije, fascikla materijala o Ivanu Milutinoviću.

[68] *Batrić Jovanović,* KPJ u Crnoj Gori 1919—1941, Beograd 1959, 150—151.

[64] Privremeni pokrajinski sekretarijat sačinjavali su Nikola Lekić (Vuk), Blažo Jovanović (Milojko) i Jefto Šćepanović (Brodski) (Ali—T, Fond mikroteke, film 98).

su osim organizacionog dominirali nacionalno, sindikalno pitanje i pitanje Narodnog fronta. U svakom slučaju, u toku 1937. godine Partija je u Crnoj Gori bila organizaciono i politički osposobljena za nove akcije. Ona je u relativno kratkom roku uspjela ne samo da povrati nego i da ojača uticaj u narodu i da mobilise radne mase i u borbi za svakodnevne zahtjeve i u značajnim političkim akcijama.[65]

U duhu odluka Šeste pokrajinske konferencije i trajne politike KPJ prema ugnjetenom i obespravljenom seljaštvu, u Crnoj Gori je u drugoj polovini 1937. godine osnovana organizacija Seljačko bratstvo. Ta organizacija, odnosno društvo, imala je za cilj ekonomsko i kulturno podizanje sela, a uz to je imala i politički karakter — okupljanje crnogorskog seljaštva u borbi protiv eksploatacije i policijskog terora. Za godinu dana postojanja Seljačko bratstvo je okupilo 82 mjesne organizacije sa oko 7000 članova. Društvo je bilo pod potpunim uticajem KPJ tako da ga je policija zabranila.[66] Poslije zabrane Seljačkog bratstva formirana je Seljačka samopomoć, sa istim ciljevima i zadacima. Pod firmom nabavno-prodajne zadruge, a sa karakterom zadružnog pokreta, Seljačka samopomoć imala je još širu organizaciju sa oko 50.000 članova.[67]

Partija je vrlo uspješno radila i na sindikalnom organizovanju radnika. Iako su se Ursovi sindikati formalno nalazili pod rukovodstvom socijalista Zivka Topalovića, u Crnoj Gori su bili pod potpunim uticajem Partije. Ursovi sindikati, naročito od 1937. godine, vodili su uspješno štrajkačke i tarifne pokrete za poboljšanje radnih uslova. U nekima od tih akcija sa radnicima su za vrijeme štrajka tijesno sarađivali seljaci i za to vrijeme ih materijalno pomagali. Na tim i mnogim drugim akcijama uspješno se ostvarivao savez radnika i seljaka.[68]

Na aktivnost i širinu rada Partije u Crnoj Gori imao je nesumnjivog uticaja Manifest CK KPJ od januara 1937. godine.[69] Osim brojnih akcija na mobilisanju radnih masa u borbi protiv reakcionarnog režima, partijska organizacija je razvila svoju aktivnost i na ostvarenju saradnje sa ostalim demokratskim snagama na platformi borbe za demokratske slobode.

U novoj situaciji i pod novim nazivom Radničko-seljačka stranka u Crnoj Gori našla je svoj puni smisao i sadržaj rada. U drugoj polovini 1937. godine formiran je Inicijativni odbor Radničko-seljačke stranke, koji je odmah uspješno djelovalo.[70]

[65] ARPJ, Kl, 1938/3, Izvještaj Mitra (Rodoljub Čolaković) od januara 1938; *Jovan Marinović,* Od Šeste do Sedme pokrajinske konferencije u Crnoj Gori, *Pobjeda,* br. 53, Titograd, 29. XI 1959.

[66] V. *Niko S. Martinović,* Seljačko bratstvo, IZ, 1—3, II, 1949, 37—48.

[97] V. *N. S. Martinović,* IZ, 4—12, 1952, 287—301.

[68] ARPJ, Kl, 1938/3, Izvještaj Mitra od januara 1938. O tome opširnije: *R. Pajović,* Problemi oko rasformiranja Glavnog odbora URSS-a za Crnu Goru i Boku, IZ, 1—2, 1969, 297—310.

[69] ARPJ, Kl, 1938/3, Izvještaj Mitra od januara 1938. O tome opširnije: *Jovan R. Bojović,* Manifest CK KPJ od januara 1937. godine i njegov odraz na rad Partije u Crnoj Gori, IZ, 1, 1968, 49—65.

[70] ARPJ, Kl, 1938/3, Izvještaj Mitra od januara 1938.

U januarskom Manifestu CK KPJ objavljena je platforma zahtjeva u sedam tačaka, koja je ponuđena Udruženoj opoziciji radi stvaranja Narodnog fronta.[71] Na bazi te platforme, u vrijeme stvaranja Bloka udružene opozicije i SDK, 1937. godine, u Crnoj Gori je objavljen dokumenat pod naslovom Platforma za saradnju svih Crnogoraca za demokratiju i ravnopravnost Crne Gore u Jugoslaviji. U dokumentu se ukazuje na opšte prilike u svijetu a posebno na opasnost od fašizma, zatim se izlažu političke prilike u Jugoslaviji i (neravnopravan) položaj Crne Gore, da bi se zatim izložila čitava lepeza političkih, ekonomskih, socijalnih i kulturnih zahtjeva, opštih i onih koji su bili specifični za Crnu Goru. U Platformi se posebna pažnja obraća radničko-seljačkim pitanjima i potrebama. Od svih tih brojnih pitanja i zahtjeva, kojih ukupno ima 37, navešćemo samo političke zahtjeve:

— Za raspuštanje Skupštine i Senata, a za raspisivanje potpuno slobodnih tajnih izbora sa opštim jednakim pravom glasa za Ustavotvornu skupštinu sa nevezanim i slobodnim listama;

— Za donošenje novog Ustava, po sporazumu slobodno izabranih narodnih predstavnika svake pokrajine, bez ucjene i nadglasavanja, koji će (Ustav) zagarantovati ravnopravnost svim narodima i nacionalno-istorijskim individualitetima u Jugoslaviji;

— Za punu ravnopravnost Crne Gore, tako da ona, prilikom preuređenja države, ima biti ravnopravna politička jedinica sa ostalim jedinicama u okviru Jugoslavije;

— Za politiku međunarodnog mira, kolektivne bezbjednosti i saveza sa svim demokratskim državama u Društvu naroda, koje se borbe protiv fašizma i za neodložnu uspostavu odnosa sa SSSR-om;

— Za ukidanje zakona i suda za zaštitu države, kao i svih drugih reakcionarnih zakona donesenih poslije 1929. godine, a za donošenje zakona o korupciji i zloupotrebama, koji će imati povratnu snagu od 1918. godine, radi oduzimanja nepravedno stečene imovine na račun opljačkanog narodnog blaga; za osnivanje jednog vanrednog suda za korupcionaše i aferaše umjesto političkog suda za zaštitu države;

— Za opštu amnestiju svih političkih osuđenika i uhapšenika civilnih i vojnih — narodnih boraca i žrtava režima;

— Za punu slobodu štampe, zbora i dogovora, političkog organizovanja svih partija i sindikalnih organizacija, na demokratskoj osnovi;

— Za suzbijanje i rasturanje svih fašističkih i terorističkih organizacija u zemlji.[72]

Potpisnici Platforme, kao neposredni tumači narodnog raspoloženja u Crnoj Gori, ističu da su ta pitanja i zahtjevi, izloženi u tom dokumentu, zajednički svim naprednim i poštenim Crnogorcima, pa će za njihovo

[71] /. *Bojović,* Manifest CK KPJ, IZ, 1, 1968, 56.

[78] ARPJ, 4385/XV 2—4 (1938). Zahtjeve iz Platforme objavio je *J. Bojović,* Manifest CK KPJ, IZ, 1, 1968, 62—63.

rješavanje voditi jedinstvenu borbu, bez obzira na ranije partijske razlike ili druge podvojenosti. Naglašeno je da svi zahtjevi nijesu postavljeni kao jedini uslov za saradnju. »Naprotiv, — ističe se u Platformi — mi primamo ruku svih onih Crnogoraca, protivnika diktatorskih i reakcionarnih režima koji su voljni da sa nama sarađuju po ma kojem od istaknutih pitanja ili grupa pitanja i da se založe za njihovo ostvarenje, te izjavljujemo da smo spremni i na takvu saradnju.« Usvajajući i objavljujući tu Platformu, potpisivači su pozvali radni narod Crne Gore, crnogorsku seljačku i radničku omladinu, sve napredne i demokratski orijentisane intelektualce i javne radnike da se okupe na tome opštenarodnom programu. Platforma je imala nesumnjivo narodnofrontovski karakter i izražavala je zvaničan stav KPJ o svim osnovnim pitanjima koja je trebalo rješavati u okviru Narodnog fronta. Ona je predstavljala značajan korak na okupljanju svih demokratskih snaga u Crnoj Gori u borbi protiv reakcionarnog režima a za ostvarenje najosnovnijih prava crnogorskog naroda.

Zanimljivo bi bilo znati je li tu Platformu objavio Inicijativni odbor Radničko-seljačke stranke. U Tezama za JRP iz 1937. godine pominje se Platforma Radničko-seljačke stranke i ističe se njena sličnost sa Platformom JRP.[73] U izvještaju Mitra (Rodoljub Čolaković) od januara 1938. godine ističe se da je Inicijativni odbor Radničko-seljačke partije objavio proglas, štampan u 5000 primjeraka, koji su potpisala 23 ugledna domaćina iz svih krajeva Crne Gore. Ta akcija se u Mitrovom izvještaju posebno naglašava i upoređuje sa radom beogradskog i zagrebačkog inicijativnog odbora, za koje se kaže da za posljednju godinu dana nijesu uspjeli da štampaju ni najmanji letačić.[74]

Vrijeme izdavanja Platforme, odnosno proglasa Inicijativnog odbora RSS i Platforme za saradnju Crnogoraca podudara se čak i vremenski.[75] Ali radi li se o jednom dokumentu ostaje još uvijek otvoreno pitanje.

Na bazi te Platforme vođeni su pregovori i postignut sporazum sa predstavnicima pojedinih građanskih opozicionih partija u Crnoj Gori za zajedničko učešće u nekim važnim političkim akcijama. Jedna od takvih bile su i masovne demonstracije prilikom dolaska predsjednika vlade M. Stojadinovića u Crnu Goru, septembra 1938. godine.[76]

Na početku 1938. godine došlo je do međusobnog povezivanja inicijativnih odbora u cijeloj zemlji i do oživljavanja rada JRP. Tome je doprinijelo, s jedne strane, oslobođenje na sudu članova zagrebačkog Inicijativnog odbora, a s druge, promjena u stavu KPJ prema bazi JRP.[77] To je

[n] ARPJ, CK KPJ, XX 1—1 (36).

[74] ARPJ, Kl, 1938/3.

[75] U Platformi se na jednom mjestu kaže: »Mora se pri tome priznati, da je dosadašnje *osamnaestogodišnje* (kurziv R. P.) iskustvo života u zajednici pokazalo [...]« na osnovu čega zaključujem da je morala biti objavljena 1937. godine, odnosno u vrijeme stvaranja Bloka UO-SDK.

[78] *J. Bojović,* Manifest CK KPJ, IZ, 1, 1968, 64

[77] ARPJ, Kl, 1938/32, Titov referat od 17. IX 1938; Isto, 1938/28, Titov izvještaj o JRP.

zapravo predstavljalo podsticaj za smjeliji rad na osnivanju inicijativnih odbora i na legalizaciji rada JRP. Osjetio se vidan napredak i u radu već postojećih inicijativnih odbora, naročito u Hrvatskoj. U nekim mjestima inicijativni odbori aktivno su učestvovali u opštinskim izborima. Npr. u Zagrebu, u predgrađu Kustošija, inicijativni odbori JRP istupali su zajedno sa HSS na opštinskim izborima i dobili većinu. U Pakracu je postignut još veći uspjeh. Inicijativni odbori su učestvovali na opštinskim izborima sa pristalicama HSS i u opštinsko vijeće su bila izabrana tri člana KPJ. Na njihov predlog opštinsko vijeće je odredilo budžet za biblioteku mjesnih sindikata. U Srbiji su inicijativni odbori gotovo svuda istupali zajedno s Udruženom opozicijom. Na skupovima su predstavnici JRP istupali zajedno sa ostalim liderima opozicije. U Vojvodini su inicijativni odbori uključeni u Vojvođanski front, gdje su predstavljali radničku klasu Vojvodine.[78]

Za dalji rad JRP u cjelini od posebnog je značaja bila Konferencija koju su u maju 1938. legalno organizovali u Zagrebu Zagrebački i Beogradski inicijativni odbor. Učestovalo je 16 delegata iz Makedonije, Srbije, Crne Gore, Hrvatske i Slovenije. Na konferenciji je donesena rezolucija o ciljevima i zadacima te organizacije i odlučeno da se dotadašnji naziv Jedinstvene radničke partije ukine i da na zahtjev Crnogoraca u Crnoj Gori, ostane i dalje naziv koji je praksa potvrdila, a to je Radničko-seljačka partija, dok će se u ostalim zemljama nazivati »Inicijativni odbor Radničke partije Hrvatske, Srbije, Slovenije itd.«[79] Dalje je odlučeno da se pojača rad inicijativnih odbora u svim mjestima, naročito u Dalmaciji i Sloveniji, gdje je do tada u tom pogledu bilo malo urađeno. Na konferenciji je izabrano centralno rukovodstvo od tri člana — po jedan iz Srbije, Hrvatske i Slovenije. Kao koordinacioni odbor, to se tijelo ubrzo pokazalo nepraktičnim.

Reorganizovana Radnička partija u praksi se pokazala kao vrlo pogodna forma za legalno djelovanje KPJ i postala široko poznata ne samo među radnicima. S njenim predstavnicima su htjeli da pregovaraju ne samo lideri raznih demokratskih partija nego čak i socijaldemokrati. Drugo je pitanje koliko su se ti pregovori u praksi mogli realizovati.

[78] Isto.

[79] Izraz »Jedinstvena« ukinut je na zahtjev Inicijativnog odbora iz Zagreba jer su ga u Hrvatskoj kritikovali i lideri HSS i Hrvati uopšte, zato što je taj naziv podsjećao na jugoslavenski centralizam.
U literaturi se ističe da je već u toku 1937. JRP promijenila naziv u Stranka radnog naroda. U dokumentima koja su mi bila dostupna nijesam naišao na novi naziv prije
1939. godine. U proglasu Inicijativnog odbora povodom izbora 1938. godine još uvijek nosi naziv I. O. za Radničku partiju (ARPJ, CK KPJ, 7630 I 4—1, 38). No, to pitanje nijesam još dovoljno istražio, jer nijesam uspio da pregledam svu građu koja o tome govori.
U svakom slučaju, nezavisno od naziva, ta partija je u toku 1938. godine bila proširena tako da se nije više ograničavala na radnike nego je obuhvatala i seljake i šire radne-mase.

U drugoj polovini 1938. godine došlo je do žive aktivnosti povodom decembarskih izbora. KPJ je nastojala da istakne svoje kandidate, odnosno kandidate Radničke partije u svim izbornim srezovima gdje su za to postojali uslovi.[80]

Partija je u Crnoj Gori imala uslove da učestvuje u izborima posredstvom Radničko-seljačke partije, pa su u tom smislu preduzete pripreme. U oktobru 1938, u Podgorici je povodom izbora održana konferencija te partije. Odmah zatim, predstavnik Radničko-seljačke partije pošao je u Beograd da sredi formalnosti oko izborne kandidature.[81] Radničko-seljačka stranka je istakla svoje kandidate u pet izbornih srezova (Podgorica, Cetinje, Danilovgrad, Nikšić i Berane), ali su dvije kandidature odbijene (za nikšićki i beranski izborni srez), a tri su potvrđene.[82] Poslanički kandidati Radničko-seljačke partije, koristeći se svojim pravom, organizovali su predizborne konferencije, a učestovali su i na zborovima Udružene opozicije, na kojima su istupali sa zahtjevima iz svoje platforme. Policija je redovno intervenisala, nastojeći da onemogući takve skupove.[83] Uprkos teroru i javnom glasanju, Udružena opozicija je u podgoričkom srezu pobijedila, a kandidat Radničko-seljačke stranke dobio je najviše glasova. Iako kandidat Radničko-seljačke stranke, suprotno izbornom zakonu, nije dobio poslanički mandat, pobjeda njenog kandidata i brojnih kandidata Udružene opozicije u drugim srezovima afirmisala je politiku KPJ među crnogorskim radnim masama i njenu ulogu na okupljanju svih demokratskih snaga na liniji Narodnog fronta.

Nova prilika za jače angažovanje Radničko-seljačke stranke ukazala se povodom potpisivanja sporazuma Cvetković—Maček. Tada je došlo do pojačane aktivnosti KPJ u cijeloj zemlji. Preduzeta je široka akcija za formiranje Stranke radnog naroda, kako bi se u što legalnijoj formi moglo uticati na novi režim da uvede demokratizaciju zemlje.[84]

Inicijativni odbor Stranke radnog naroda (SRH) u Hrvatskoj preduzeo je živu akciju za organizovanje stranke, a svoje stanovište objavio je u posebnom proglasu od 10. septembra i u svom glasilu *Nase novine*.[85] Inicijativni odbor SRN za Vojvodinu objavio je takođe proglas, a u Subotici je počeo da izlazi *Narodni list* kao glasilo radnog naroda Vojvodine. Inicijativni odbor za Srbiju izdao je tim povodom platformu, a pojedini lokalni inicijativni, odnosno pripremni odbori objavili su proglase sa potpisima članova odbora.[86] Savez radnog naroda Slovenije (kako se nazivala

[80] *Milovan Bosić,* KPJ u parlamentarnim izborima 11. decembra 1938. godine, Istorija radničkog pokreta, br. 2, Beograd 1965, 322.

[81] Ali—T, I 2—4 (38), Pismo Vukmana Kružčića.

[85] ARPJ, Kl, 1938/38, Pismo Ilije od 9. XII 1938; *Blažo Jovanović,* Izborna aktivnost KPJ u podgoričkom srezu 1938. godine, Četrdeset godina, 3, 354.

[8S] *Blažo Jovanovi,* n. dj., 355—356; *R. Pajović,* Učešće KPJ u Crnoj Gori na parlamentarnim izborima, IZ, 1, 1959, 119.

[84] Isto; Aprilski rat 1941. (Zbornik dokumenata), dok. 85.

[85] *M. Iveković,* Hrvatska lijeva inteligencija, I, 376—379.

[86] Aprilski rat 1941, dok. 144; *Glas Crne Gore,* br. 3, Podgorica, 15. XII 1939.

SRN) održao je osnivačku konferenciju na kojoj su izabrani širi i izvršni odbor, a pred javnost je izašao sa proglasom, odnosno platformom pod naslovom: Šta tražimo. Proglas je potpisalo 99 uglednih građana: radnika, seljaka, zanatlija, intelektualaca i dva sveštenika.[87]

KPJ, odnosno Radničko-seljačka stranka u Crnoj Gori razvila je takođe veliku aktivnost. Osim proglasi i Radničko-seljačke stranke, Partija je dobila još jednu legalnu formu posredstvom koje je mogla da javno iznese svoje mišljenje i mišljenje demokratske javnosti Crne Gore, a posebno radnika i seljaka. U Podgorici je 15. novembra počeo da izlazi legalni list *Glas Crne Gore,* koji je postao tribina i KPJ i Radničko-seljačke stranke. Već u prvom broju objavljen je članak pod naslovom Povodom rata i sporazuma, u kome se zahtijeva da se sporazum na demokratski način sprovede u život i da se proširi i na ostale narode Jugoslavije, kako bi postao pravi narodni sporazum i odgovarao narodnim željama i interesima. Obavještavajući javnost da se u Crnoj Gori vodi borba za demokratske slobode i za ravnopravnost bratskog sporazuma sa svim narodima Jugoslavije a protiv rata i fašizma, u napisu se apeluje za dozvolu da se svi narodni slojevi mogu izjasniti o svim pitanjima. Još prije toga, oko sredine septembra 1939. godine, Inicijativni odbor Radničko-seljačke stranke za Crnu Goru i Boku (za Sandžak je postojao posebni Osnivački odbor Radničko-seljačke stranke) uputio je pismo potpredsjedniku vlade dru V. Mačeku i iznio svoje zahtjeve za demokratizaciju zemlje i proširenje sporazuma i na Crnu Goru.[88]

U *Glasu Crne Gore* popularisana su Radničko-seljačka stranka i Stranka radnog naroda i njihove akcije u cijeloj zemlji.

Iako formalno nije bila priznata od vlasti, u toku 1939. godine preduzete su mjere za organizaciono ustrojstvo Radničko-seljačke stranke. Uz Glavni inicijativni odbor osnovani su inicijativni odbori gotovo u svim većim mjestima.[89] U inicijativne odbore su bili uključeni, osim članova KPJ, predstavnici radnika, seljaka, činovnika i pripadnika pojedinih građanskih opozicionih partija.

Policija je revnosno pratila akciju KPJ na stvaranju Radničko-seljačke partije. O tome s kraja 1939. god. postoji opširan policijski izvještaj, koji djelimično objavljujemo. U njemu se, uz ostalo, kaže:

»[...] U poslednje vreme, u Podgorici (je) zapažena vrlo živa politička akcija iz redova levičarski i komunistički orijentisanih elemenata. Zapaženo je da je Podgorica sedište ove akcije, za teritoriju cele (Zetske) Banovine, ideološki ujedinjene oko Glasa Crne Gore [...].

Posle jako organizovanih staleških korporacija u Podgorici, zadojenih levičarsko komunističkom ideologijom, tj. na principima klasne suprotnosti, konspirativna akcija je prenesena na selo. URS-ov sindikat u Podgorici broji oko 1500 organizovanih radnika [...]. Društvo je, dakako, komu-

[87] *Glas Crne Gore,* br. 3, 15. XII 1939.
[88] *Glas Crne Gore,* br. 1, 15. XI 1939.
*• *Batrić Jovanović,* n. dj., 192—193.

nistički orjentisano. Vrlo česte skupštine, stručna predavanja, izrađivanja kolektivnih ugovora, levičarska literatura, rezolucije, priredbe te tzv. klasno svesni kadar, vrlo spretan za političku akciju na terenu, požrtvovan za klasnu ideologiju.

Školska omladina, studenti vrlo su agilni saradnici radnika, bili sa sela ili iz varoši. Siromašni seljak upošljava se u varoši i pada pod uticaj komunističke konspirativne akcije. Svake godine upošljava se u samoj Duvanskoj akciji od 1200—1800 radnika i radnica sa sela i iz varoši. Od početka novembra, do kraja jula meseca, taj izmešani radni svet, sa sela i iz varoši glavna je arterija za komunističku propagandu, odraz saradnje sela i grada. Vešta taktična konspirativna akcija uspeva, da se broj politički ekstremnih lica i povećava i podmlađuje iz godine u godinu, da progresivno raste.

Na temelju postignutih rezultata u gradu i na selu, u poslednje vreme taj povezani rad levičarsko-komunističkih elemenata, uspeva da pokrene list 'Glas Crne Gore' kao javni istup svih politički ekstremnih, koji su povezani jednom ideologijom: korenito izmeniti ili sasvim uništiti postojeći državni i socijalni poredak [...].

Iza formiranih organizacija na bazi klasne suprotnosti posle ideološkog instruiranja omladine iz grada i sela, i nakon uspeha u povezanoj ideološkoj akciji sela i grada, kao i uspeha da ova akcija ima svoju publikaciju, 'Glas Crne Gore', poslednjih dana levičarsko-komunistički elementi ekstremni, poveli su ujedinjenu akciju na osnivanju *Radničko seljačke stranke u Crnoj Gori.*

Ova akcija je potekla iz Podgorice. Pokretači osnivanja ove stranke su: Blažo Jovanović, advokatski pripravnik, komunistički orijentisan, poslanički kandidat na poslednjim poslaničkim izborima za srez podgorički i Mirko Vešović,[90] advokat, najizrazitiji pretstavnik zemljoradničke grupe dr Dragoljuba Jovanovića, u političkoj akciji solidarisan sa komunističkom ideologijom o klasnoj saradnji radnika i seljaka. Njih dvojica se u političkoj akciji na terenu, ideološki, vrlo dobro dopunjuju [.. .].«[91]

Režim nije ravnodušno gledao na jednu tako dobro organizovanu i široku akciju na čijem se čelu nalazila KPj, pa je nastojao svim sredstvima da je onemogući. Tako je drugi broj *Glasa Crne Gore* zabranjen, a poslije trećeg broja dalje izlaženje lista bilo je onemogućeno. Sjednice inicijativnih odbora su zabranjivane, proglasi sa potpisom Radničko-seljačke partije plijenjeni, a njihovi rasturači kažnjavani.[92] Članovi Glavnog inicijativnog odbora Radničko-seljačke stranke kažnjeni su zbog održavanja konferencije novčano (sa po 5000 dinara) i sa po 30 dana zatvora.[93]

*° Mirko Vešović, poznati rodoljub, jedan od organizatora ustanka 1941. u Crnoj Gori, vijećnik AVNOJ-a, poginuo 1943. godine od četnika.

#1 Ali—T, V 2a—9 (40), Izvještaj Kraljevske banske uprave Zetske banovine od 8. XII 1939.

** Ali—T, V 2v—4 (40), Naredba uprave Zetske banovine od 31. I 1940; Arhiv Jugoslavije, Fond Ministarstva pravde, Predmet *Glas Crne Gore.*

»s *leta,* br. 3, 21. I 1940.

Vlada Cvetković—Maček je zabranjivala rad i progonila pripadnike Stranke radnog naroda u cijeloj zemlji, gotovo isto kao i članove KPJ.

Oštre mjere režima prema pripadnicima Stranke, odstupanja pojedinih njenih odbora od politike KPJ i neuspjesi u nekim krajevima na parlamentarnim izborima nametnuli su rukovodećim krugovima KPJ, još odmah poslije izbora, misao o reviziji pitanja oko Radničke partije odnosno Stranke radnog naroda.[94] To pitanje se potkraj 1940. godine nametnulo u još oštrijoj formi, kada je vlada Cvetković—Maček, umjesto očekivanih sloboda, uvela novi sistem terora protiv radnih masa i KPJ, pa razumije se i protiv pripadnika Stranke radnog naroda. U takvoj situaciji nije bilo potrebe za dvije ilegalne partije. Zbog tih, a dijelom i drugih, razloga, na V zemaljskoj konfereciji je odlučeno da se dalji rad na stvaranju Stranke radnog naroda obustavi a njeni forumi likvidiraju.[95] Na takvu odluku uticao je dijelom i stav Kominterne i njena procjena da je paktom o nenapadanju SSSR-a i Njemačke međunarodni fašizam razbijen kao udarna pesnica svjetske reakcije u borbi protiv SSSR-a, da centar međunarodne reakcije prelazi u London i Pariz i, najzad, da se izbijanjem rata i odnos klasnih snaga mijenja.[96] Na konferenciji je takođe odlučeno da se dotadašnji rad Stranke radnog naroda nastavi, da se produbljuje i proširuje, a posebno da postojeći odbori nastave rad na stvaranju saveza radnika i seljaka. Svim tim imala je da rukovodi neposredno KPJ.[97]

Odmah poslije V zemaljske konferencije, Biro PK KPJ za Crnu Goru i Boku je odlučio da organizacione forme Radničko-seljačke stranke prestanu a da njen rad preuzme partijska organizacija. Naglašeno je da nijedan pristalica RSS ne smije da otpadne, a one ljude koji su bili u odborima RSS i pokazali kvalitete i odanost politici za koju se RSS borila da se primi u članstvo KPJ.[98]

Djelatnost Radničko-seljačke stranke pokazala je značajne rezultate. Posredstvom RSS Partija je uspjela da pokrene radne mase u borbu protiv režima za ostvarenje njihovih najosnovnijih prava. Na platformi borbe protiv reakcionarnog režima vladajuće jugoslovenske a posebno velikosrpske buržoazije Partija je posredstvom Radničko-seljačke stranke raznim narodnofrontovskim akcijama uspjela da ostvari borbeno jedinstvo radnika, seljaka i svih demokratskih snaga u Crnoj Gori. Značaj tog rada došao je do punog izražaja u toku predstojećih događaja, najprije 27. marta 1941, a pogotovo u toku četvorogodišnje oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije.

[94] ARPJ, Kl, 1939/1, Pismo Ilije Otu (Josipu Brozu) od 9. I 1939.

[95] Titov referat na V zemaljskoj konferenciji, *Komunist,* br. 1, 1946, 77.

[96] Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta Srbije (AIRPS), Fond KPJ između dva rata, Reg. br. 179, Direktiva Biroa PK KPJ za Crnu Goru i Boku.

[97] Titov referat, *Komunist,* 1, 1946, 77

[98] AIRPS, Direktiva Biroa PK KPJ za Crnu Goru i Boku.

Ivan Jelić

Osnovni problemi razvoja Komunističke partije Hrvatske uoči Pete konferencije KPJ

U vrijeme Pete zemaljske konferencije KPJ Komunistička partija Hrvatske imala je iza sebe prijeđen veoma značajan put svoga povijesnog razvoja. U toku svoje trogodišnje borbe za preobrazbu u »partiju modernog tipa«, ona se postupno izgrađivala u takav politički čimbenik koji će svojim stalnim prisustvom u tadašnjoj zbilji pokazati životni interes za sva bitna pitanja društva u kojemu djeluje. Ocjena što ju je, nakon svestrane analize, dala tom razdoblju Prva zemaljska konferencija KP Hrvatske, potkraj kolovoza 1940, dobila je dva mjeseca kasnije svoju punu potvrdu na Petoj konferenciji, koju su već njeni sudionici s pravom smatrali kongresom KPJ. Bit te ocjene bila je prvenstveno tome da se ukaže na značenje daljnje zadaće KP Hrvatske kao nacionalne političke snage. U uvjetima sve ubrzanijega i šireg razmaha drugoga svjetskog rata, koji je najozbiljnije zaprijetio opstanku Jugoslavije, i sve zaoštrenijih društvenih protuslovlja u zemlji, KP Hrvatske je bila sve izrazitije zaokupljena pitanjem daljnje sudbine svoje nacije. A to je ujedno i bila glavna zadaća, koja se postavljala pred hrvatske komuniste, u pogledu ostvarivanja osnovnih programatskih ciljeva KPJ. Složeni i zamršeni putovi te borbe zahtijevali su velike napore u rješavanju niza bitnih problema, te je, s obzirom na posebnosti društveno-političkog razvoja Hrvatske u Kraljevini Jugoslaviji, i razvojna linija KP Hrvatske imala svojevrsnih značajki. Budući da su razmatranja i ocjene tih problema činili dio sadržaja Pete konferencije, tj. njene opsežne i kompleksne analize razvoja KPJ u posljednjim godi-

nama, zadaća je ovog priloga da u tom svjetlu pridonese ponešto njihovu objašnjenju.[1]

Premda međusobno najuže povezana, ta se pitanja mogu u biti razvrstati u tri osnovne skupine:

1. Koja su bila osnovna obilježja ideoloških i političkih sukoba između programatskih koncepcija nosilaca građanskog nacionalizma u Hrvatskoj i komunističkog pokreta, što su dolazila prvenstveno do izražaja u gledištima na rješavanje nacionalnog pitanja?
2. Koji su bili najvažniji otvoreni problemi, što ih je trebalo rješavati u političko-organizacionom razvoju KP Hrvatske?
3. Koje su bile bitne značajke širenja i jačanja političke osnovice i utjecaja KP Hrvatske?

I

*

U hrvotskom su se društvu, u vrijeme osnivanja Komunističke partije Hrvatske, njegova unutrašnja protuslovlja jako zaoštrile. Političkim je zbivanjima sve izrazitiji biljeg udaralo opoziciono političko raspoloženje najširih razmjera protiv velikosrpske hegemonije. Politika svjesnog sprečavanja ekonomskog napretka Hrvatske i sustav političkih pritisaka, opravdavani ideologijom integralnog unitarizma kao tobožnjim jamstvom očuvanja narodnog i državnog jedinstva, morali su nužno izazivati sve osjetnije potrese u životu čitave nacije, dovodeći u pitanje i njena najhitnija obilježja. Takav je razvoj, dakako, sve više pokazivao jačanje opozicije različitih građanskih skupina u Hrvatskoj, koje su, osobito poslije uspostave šestojanuarskog režima 1929, osjetile da su ozbiljno ugrožene njihove klasne i političke pozicije. Bez sumnje je u tzv. hrvatskom nacionalnom pokretu, sastavljenu od tih grupacija, Hrvatska seljačka stranka (HSS) bila ona politička snaga koja je najjače izražavala težnju da širenjem svoga političkog utjecaja obuhvati i druge komponente društva i tako se poistovjeti s čitavim tim pokretom. Društvena osnovica na kojoj je gradila svoj

[1] Od literature koja, pretežno u širem okviru razmatranja povijesti KPJ, dodiruje i neka osnovna pitanja razvoja KP Hrvatske, ističemo: *M. Trbojević,* Neki momenti iz borbe i razvoja KPH u okviru KPJ, *Historijski pregled,* 4/1957, 269—279; Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, Beograd 1963, Gl. IV i V; /. *Jelić,* O nekim aspektima razvitka odnosa Komunističke partije Hrvatske prema nacionalnom pitanju od 1937—1941, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* (dalje: PZDG), 1—2/1967, 399—407; *Isti,* Značenje osnivanja Komunističke partije Hrvatske, *Časopis za suvremenu povijest* (dalje: čSP), 1/1970, 9—21; *Isti,* Komunistička partija Hrvatske 1937—1941, Zagreb 1972; *]. Pleterski,* Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v teoriji in politiki KPJ — KPS, PZDG, 1—2/1967, 277—316 (prijevod na hrvatskosrpskom, ponešto skraćen i s neznatnim izmjenama u JIČ-u 1—2/1969, 28—68); *Isti,* Komunistička partija Jugoslavije i nacionalno pitanje u prvoj jugoslavenskoj državi, *Nastava povijesti,* 2/1969—70, 10—19. Od političkih ocjena treba posebno istaknuti referat *J. Broza Tita* na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ, *Komunist* (latinicom), lj 1946, 57—95, i politički izvještaj *V. Bakarića* na Drugom kongresu KP Hrvatske (Drugi kongres Komunističke partije Hrvatske, Zagreb 1949, 33—89).

politički utjecaj i program, ukazivala je zapravo na prave mogućnosti koje je HSS, pod svojim vodstvom na čelu s V. Mačekom, mogla ostvariti u sve dinamičnijim političkim zbivanjima. Programatski je vodstvo HSS-a neprestano ukazivalo na to da je glavni oslonac stranke u redovima hrvatskog seljaštva, koje je sačinjavalo oko tri četvrtine čitave nacije, ali seljačke mase nisu, ipak, mogle biti pravi nosilac takve politike. Ideje S. Radića da hrvatsku politiku postavi na pučki temelj mogle su ostati poglavito samo teoretska mogućnost, unatoč tome što je politička uloga seljaštva dobila u jugoslavenskoj državi realniji sadržaj i poticaje. Naime, seljaštvo je, dobivši pravo glasa u Jugoslaviji, pridonosilo, bez sumnje, izvanredno mnogo širenju i jačanju političke osnovice HSS-a, ali je zapravo ta nagomilana eksplozivna politička energija bila djelotvornija samo u određenim trenucima. To se poglavito odnosi na značajan udio seljačkih glasova na izborima za Narodnu skupštinu god. 1935. i 1938, te u općinskim izborima 1936.

Vodstvo HSS-a isticalo je seljaštvo kao kičmu čitavoga nacionalnog pokreta u Hrvata, i naglašavalo da je seljaštvo uzor svim ostalim društvenim skupinama koje vode borbu protiv velikosrpske hegemonije. Isticala se originalnost i autohtonost seljačke ideologije u čitavu društveno-političkom razvoju. Prema tumačenju ideologa HSS-a, jedino je ona mogla da zadovolji životne interese hrvatskog naroda. Po riječima samog Mačeka, u hrvatskoj »seljačkoj državi« primarni stalež je seljaštvo, a »svi ostali staleži imaju pravo na opstanak utoliko ukoliko su tome seljačkom narodu od koristi i ukoliko bude taj seljački narod sposoban da im doličnu egzistenciju pruži«. Taj izrazito konzervativni i u mnogo čemu reakcionarni socijalno-politički program HSS-a nije, kako se vidi, uopće vodio računa o osnovnim zakonima razvitka kapitalističkog društva, nego je u seljaštvu gledao uspješnu branu prodoru svih mogućih utjecaja koji su prijetili da ga razbiju. Ali, nema sumnje o tom da je ta ideološka konstanta politike HSS-a sadržavala i određeni politički smisao. Cilj joj je bio da u političkoj borbi HSS-a nastoji što čvršće vezati seljaštvo uz stranku i njeno vodstvo, jer se oni bez njega nisu mogli ni zamisliti.

Unatoč takvu ideološkom obilježju svoga programa, vodstvo HSS-a je, s obzirom na već istaknutu tendenciju, svjesno ulagalo velike napore da izmijeni stranačku strukturu privlačenjem ostalih utjecajnih čimbenika u Hrvatskoj. U težnji da što više ojača svoj utjecaj u redovima radništva ono je 1935. obnovilo potpuno zamrli Hrvatski radnički savez (HRS), izgrađujući ga u sindikalnu organizaciju s ulogom stranačke ispostave u hrvatskom proletarijatu. Bilo je očigledno da se posredstvom HRS-a nastojalo što više zakočiti proces političkog otpadanja proletariziranih seljaka, koji su u sve većem broju tražili zaposlenje u gradu i dolazili pod sve neposredniji utjecaj komunističkog pokreta. Na drugoj strani, u politici širenja svog utjecaja vodstvo HSS-a je težilo da što više privuče različite nacionalne privredne krugove i time ojača ekonomsku podlogu stranke i čitavog pokreta. Uz znatnu propagandu i akciju za osvajanje brojnih hrvatskih privrednih, socijalnih i kulturnih ustanova, radi jačanja opozi-

cije protiv velikosrpske hegemonije, nastupale su i sve očiglednije promjene u strukturi HSS-a, jer je time dobivao nove nosioce.

Gledajući, prema tome, u cjelini, politička je djelatnost HSS-a u tadašnjoj društveno-političkoj situaciji nosila u sebi dovoljno elemenata za uspješno proširenje političke osnovice pokreta. Borba za rješenje hrvatskog pitanja, davanjem autonomije Hrvatskoj u Kraljevini Jugoslaviji, isticana je kao osnovni cilj i kao uvjet za rješavanje socijalnih problema.[2]

Politički pokret HSS-a imao je u osnovi podršku Samostalne demokratske stranke (SDS), koja je nastojala ojačati svoje pozicije u srpskom stanovništvu u Hrvatskoj.[3]

U okviru građanskoga nacionalnog pokreta počele su od sredine tridesetih godina sve vidljivije izbijati na površinu ekstremističke političke snage, koje su bile nosioci drugačije koncepcije rješavanja hrvatskog pitanja. Ne ulazeći u razmatranje njihove idejno-političke strukture, treba ukazati na to da se među nosiocima takve koncepcije poglavito isticala djelatnost ustaša, koji su svoju akciju nazivali posebnim političkim pokretom. Velikohrvatska koncepcija rješenja nacionalnog pitanja, koja je u hrvatske zemlje bezrezervno uklapala Bosnu i Hercegovinu, i ideja stvaranja »nezavisne hrvatske države« razbijanjem Jugoslavije, bile su osnovne značajke propagande političkog programa ustaša. Takva akcija, koja se prvenstveno svodila na nastojanja nekolicine pripadnika oko A. Pavelića da u emigraciji privuku pažnju onih vanjskih faktora koji su imali revizionističke ciljeve prema Jugoslaviji, nije mogla u hrvatskom narodu stvoriti sebi jači oslonac. Neznatnu društveno-političku osnovicu ustaškog pokreta činile su u prvom redu tek malobrojne grupe unutar inteligencije, poglavito u Zagrebu kao nacionalnom središtu, koje su svoju djelatnost ispoljavale u nekoliko listova i časopisa, a nastojale su je proširiti i posredstvom nekih središnjih hrvatskih kulturnih ustanova. Takav proces je dobio ponešto jače poticaje s povratkom pojedinih ustaša iz emigracije nakon beogradskih sporazuma između Italije i Jugoslavije, ožujka 1937, kad se ustaške koncepcije nastoje propagirati u širim razmjerima, osobito na selu.[4]

Do osnivanja Komunističke partije Hrvatske dolazi, dakle, u vrijeme kad je buržoaski nacionalizam u Hrvatskoj uzeo znatne razmjere. Ideja o potrebi osnivanja nacionalnih komunističkih partija u sastavu KPJ bila je najuže povezana s bitnim pitanjima tadašnjeg položaja komunističkog po-

* O ideologiji i politici HSS-a usp. opširnije: *M. Glojnarić,* Vođa govori, Zagreb 1936; *M. Konjhodžić,* Seljački pokret u Hrvatskoj — reportaže, Zagreb 1940; *M. Mirković,* Seljaci u kapitalizmu — agrarno-ekonomske studije, Zagreb 1952; *Lj. Boban,* Zagrebačke punktacije, Istorija XX veka — zbornik radova, IV, Beograd 1962; *Isti,* Sporazum Cvetković—Maček, Beograd 1965; *T. Stojkov,* O stvaranju Bloka narodnog sporazuma — Prilog izučavanju odnosa između građanskih opozicionih grupa u Jugoslaviji 1935—1937, Istorija XX veka — zbornik radova, VI, Beograd 1964; *Isti,* Opozicija u vreme šesto januarske diktature 1929—1935, Beograd 1969.

[3] O politici SDS-a usp. također literaturu u bilj. 2.

‘ Opširnije o ustaškom pokretu usp. priloge *F. Jelić-Butić:* Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941, ČSP 1—2/1969, i Ustaški pokret i hrvatsko nacionalno pitanje, JIČ 4/1969, koji sadrže i prikaz ostale literature.

kreta u Jugoslaviji, ali u isto vrijeme i s problemima koji su obilježavali društvenu ulogu i političku djelatnost opozicionih građanskih snaga u nacionalno potlačenim narodima, što su se predstavljale kao glavni nosioci njihove oslobodilačke borbe protiv velikosrpske hegemonije. Takva je, dakle, ideja počela da zaokuplja rukovodstvo KPJ u trenutku osjetno dubljeg spoznavanja značenja vlastite uloge, te je bila jedan od prvih konkretnih izražaja onih težnji koje su se prvenstveno očitovale na putovima pronalaženja pravih mogućnosti za daljnji preporod komunističkog pokreta u Jugoslaviji. U tom smislu i treba u prvom redu shvatiti odluku Četvrte zemaljske konferencije KPJ, u prosincu 1934, o osnivanju KP Hrvatske i KP Slovenije, a u najskorijoj budućnosti i KP Makedonije. Zbog toga je Četvrta konferencija označavala, bez sumnje, korak dalje u izgradnji pravilnog stava KPJ prema nacionalnom pitanju.[5] Plenum CK KPJ u Splitu, u lipnju 1935, na kojemu se dovoljno nazirao prvi korak u tendenciji napuštanja koncepcije KP o razbijanju Jugoslavije, pridavao je »ogromnu političku važnost« osnivanju KP Hrvatske i KP Slovenije. Jačanje spoznaje u redovima KPJ o potrebi očuvanja višenacionalne zajednice, koja bi zajamčila slobodni razvitak svojim narodima i narodnostima, davalo je, bez sumnje, i snažniji poticaj da ideja o osnivanju nacionalnih komunističkih partija dobije realniji sadržaj. Bio je to zapravo put prema dosljednijem ukazivanju na jednu od bitnih značajki programa KPJ: da osnivanje KP Hrvatske i KP Slovenije bude izraz potrebe »radnih masa« Hrvatske i Slovenije »da njihova partija nosi naziv njihove narodnosti«, a to znači i da se stavi na čelo oslobodilačkog pokreta tih naroda. Time ona preuzima ujedno i ulogu glavnog borca protiv jačanja »buržoaskog nacionalizma«, čiji su nosioci one građanske snage koje »trguju nacionalnim osjećajima« širokih slojeva radi ostvarenja vlastitih interesa. U vezi s tim bilo je jasno da se zadaća osnivanja KP Hrvatske nameće neposrednije i zbog porasta građanskoga opozicionog pokreta a s njim i buržoaskog nacionalizma.[6]

Premda je ideja o osnivanju KP Hrvatske čekala oko tri godine na ostvarenje, ipak je bila neposredno prisutna u toj fazi razvoja KPJ pridonoseći dubljem spoznavanju niza bitnih problema. Pripremajući sve pogodnije tlo za oživotvorenje te ideje, komunistički je pokret u Hrvatskoj glavnu akciju upravljao na javno isticanje svoje zainteresiranosti za probleme rješavanja hrvatskog pitanja u sklopu razmatranja cjelokupnog kompleksa međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji. KPJ je osobito nalazila za potrebno da u polemici s građanskom opozicijom u Hrvatskoj ukaže na značaj glavne optužbe da internacionalizam revolucionarnoga radničkog pokreta isključuje ispravno gledište na nacionalno pitanje, da su komunisti »neprijatelji hrvatskog naroda«, čime se nastojalo utjecati u širim društvenim razmjerima na suzbijanje daljnjeg uspješnog prodora KP u široke slojeve

* Usp. 7. *Jelić,* Značenje osnivanja KPH, 11.

* *Proleter,* 7—8/1935, članak: O stvaranju KP Hrvatske i KP Slovenije, preštampan u knjizi: Osnivački kongres Komunističke partije Hrvatske, Zagreb 1958, 73—78. Usp. i *J■ Pleterski,* Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji* 306 i d.

naroda. U analizi takve ekstremne ocjene, KPJ je polazila od konstatacije da je revolucionarni radnički pokret internacionalan, jer je klasno obilježje borbe svih radnika isto, bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost. Zbog toga je borba radničke klase za svoje socijalno oslobođenje u svakoj zemlji samo dio borbe svjetskoga radničkog pokreta, tj. jednoga zajedničkog i jedinstvenog procesa. Ono što je KPJ u vezi s tim osobito isticala jest ukazivanje na neistinu »da je internacionalistička suština klasnog radničkog pokreta u bilo kakvoj opreci sa ciljevima i interesima oslobodilačkog pokreta hrvatskog i drugih potlačenih naroda«. Zbog toga je i razumljivo da se hrvatski komunisti bore »u prvim redovima za zahtjeve hrvatskog naroda«. KPJ je isticala da je upravo takva politika usko povezana s politikom internacionalizma radničke klase, te je zbog toga zapravo samo jedan njegov konkretni oblik. »Internacionalizam komunista« — pisao je organ KPJ *Proleter* — »predstavlja borbu za nacionalnu ravnopravnost naroda. To su komunisti dokazali na djelu, naročito poslije 1929. god., u borbi protiv šestojanuarskih režima. Internacionalizam za komuniste ne znači da oni radi toga što su internacionalisti, prestaju pripadati svome narodu. Hrvatski komunista nije neki internacionalista, koji visi u zraku, nego je on *komunista - Hrvat,* tj. komunista koji se svim snagama zalaže za pobjedu hrvatskog naroda. Za srpskog komunistu internacionalizam znači, u prvom redu dosljednu borbu protiv velikosrpske politike srbijanskih vladajućih klasa. A za hrvatsskog komunistu internacionalizam znači u prvom redu najaktivnije učestvovanje u oslobodilačkoj borbi hrvatskog naroda i bratski savez između hrvatskih radnika i seljaka i bratski sporazum sa srpskim radnim narodima.«[7]

Odbacujući, prema tome, optužbe da je internacionalizam klasnoga radničkog pokreta štetan i oprečan nacionalnim interesima hrvatskog naroda, rukovodstvo KPJ je ukazivalo ovaj put prvenstveno na to da se u vodstvu HSS-a sve više ističe tendencija »koja pomoću HSS hoće da rukovodi hrvatskim narodnim pokretom i da ga potčini svojim staleškim, razrednim to jest gospodskim interesima i ciljevima [.. .]«.[8]

Osnivanje KP Hrvatske pada, dakle, u vrijeme, kad je zbog porasta buržoaskog nacionalizma prijetila njegova dominacija, i u onaj povijesni trenutak koji je imao značenje prekretnice u razvoju komunističkog pokreta u Jugoslaviji. Novi politički kurs, koji je započeo sudbonosnim uspjehom Josipa Broza Tita da nakon ustrajnih nastojanja dobije privolu Kominterne i iz emigracije prijeđe u zemlju, u jesen 1936, te u njoj započne neposrednim radom na konsolidaciji KPJ, došao je do izražaja upravo u pitanju što hitnije realizacije već odavno donesene odluke o osnivanju KP Hrvatske.[9]

[7] *Proleter,* 1/1937.

[8] Isto.

[9] Usp. *P. Damjanović,* Tito na čelu partije, Beograd 1968; *I. Jelić,* Titov dolazak na čelo Komunističke partije Jugoslavije, *Kulturni radnik,* 5,1969.

Koliko je značenje osnivanja KP Hrvatske bilo upravo vezano uz potrebu jačanja komunističkog pokreta u Hrvatskoj i njegova prerastanja u takvu snagu koja će se moći uspješno suprotstaviti jačanju i širenju utjecaja buržoaskog nacionalizma, najbolje svjedoči ocjena koju je dao Tito u svom referatu na Petoj konferenciji. On je među razlozima za osnivanje KP Hrvatske i KP Slovenije istakao najprije zadaću »da se time izbije oruđe iz ruku neprijatelja Partije u Sloveniji i Hrvatskoj, koji su demagoški tvrdili kako je KPJ također velikosrpska tvorevina«, a zatim ukazao na potrebu da se KP u tim zemljama »lakše približi masama, koje su bile nacionalno zadojene i pod utjecajem svoje nacionalne buržoazije«. Usko povezana s tim razlozima bila je i potreba lakšeg »uzdizanja nacionalnih kadrova u KP« i težnja da se »omogući više samoinicijative u radu Partije«.[10]

U proglasu Osnivačkog kongresa KP Hrvatske hrvatskom narodu već su se dovoljno jasno isticala osnovna obilježja političkog programa novoosnovane partije. Ukazujući na to da je osnivanje KP Hrvatske samo jedna značajna karika u dotadanjem razvoju komunističkog pokreta, naglašeno je da ono »nije slučajno, nego proističe iz dugogodišnje borbe Komunističke stranke Jugoslavije, koja je branila ne samo interese radničke klase nego je na svojoj zastavi imala uvijek ispisanu ideju nacionalne slobode, ravnopravnosti i bratstva među narodima«. Određujući pri tome jasno svoj lenjinistički pristup rješavanju nacionalnog pitanja, KP Hrvatske je u središte borbe za nacionalno oslobođenje stavljala radničku klasu kao dio hrvatskog naroda, životno zainteresiranu za rješavanje njegove sudbine. U vezi s tim upućen je poziv da se »pod okriljem« novoosnovane partije »zbližavaju« komunisti, radnička klasa, seljaštvo i ostali široki slojevi naroda. U daljnjem razmatranju tih problema, KP Hrvatske je oštro osuđivala »nacionalnu zagriženost«, tj. sve one šovinističke pojave i tendencije koje teže rušenju progresivnih međunacionalnih odnosa, ističući da su »pravi napredak i sloboda hrvatskog naroda osigurani samo u bratskoj slozi i saradnji sa ostalim narodima Jugoslavije«.[11]

II

Ideja o stvaranju Narodne fronte, što ju je rukovodstvo KPJ, u skladu s konkretnim ciljevima međunarodnog komunističkog pokreta, postavilo pred jugoslavenske komuniste dovoljno jasno i već prije Sedmog kongresa Kominterne, nosila je u sebi i snažan poticaj Komunističkoj partiji Hrvatske za stvaranje vlastite političke platforme. Sedmi kongres Kominterne, održan srpnja—kolovoza 1935. u Moskvi, koji se sastao u uvjetima ubrzanog porasta fašističke opasnosti u svijetu, odredio je, nakon analize me-

[10] *Komunist,* li'1946, 78.

[11] *Proleter,* 12/1937, Proglas Komunističke stranke Hrvatske. Usp. i /. *Jelić,* O nekim aspektima, 402—403.

đunarodne situacije, novu taktiku borbe revolucionarnoga radničkog pokreta. Ističući na Petoj konferenciji od kolikog je značenja bio Sedmi kongres Kominterne za daljnji razvoj KPJ, Tito je ocijenio da je to »bila čitava prekretnica u radu i razvitku partijskih organizacija na terenu. Tek su odluke VII kongresa Komunističke internacionale pokazale put kojim je naša partija morala da ide i da se povezuje s masama«.[12]

U izgradnji Narodne fronte rukovodstvo Komunističke partije Hrvatske polazilo je od načela da takav široki politički pokret treba obuhvatiti sve demokratski orijentirane političke snage u Hrvatskoj, koje bi se okupile zahvaljujući zajedničkim gledištima na rješavanje nekih bitnih pitanja. Bila je to zapravo težnja za dosljednom primjenom onih ideja koje su ponikle na Sedmom kongresu Kominterne i koje su dobile značaj smjernica za daljnju politiku međunarodnoga komunističkog pokreta.[13] S obzirom na tadašnju stvarnost u Hrvatskoj, to je značilo najozbiljnije uzimati u obzir mogućnosti pronalaženja različitih oblika suradnje sa Seljačko-demokratskom koalicijom (SDK), u prvom redu s HSS-om. Premda se radilo poglavito o potrebi jačanja savezništva s onim širokim seljačkim i drugim masama koje su činile političku osnovicu HSS-a, ipak se potreba dogovora s vodstvom toga pokreta stavljala među glavne zadatke. Zbog toga je obilježje takve tendencije sadržavao dijelom i sam proglas Osnivačkog kongresa KP Hrvatske. Dokaze za potrebu lojalne suradnje isticalo je rukovodstvo KP Hrvatske u nekim bitnim pitanjima koja mogu da postanu sadržaj zajedničke političke akcije. Među njima su borba za samoodređenje hrvatskog naroda, borba za slobodu i suverenu ustavotvornu skupštinu, te borba za poboljšanje ekonomskog položaja najširih slojeva imali da budu glavni elementi za privlačenje građanske opozicije. Suprotni je politički tabor odbijao ponuđenu suradnju, utječući time još više na ubrzano zaoštravanje polarizacije političkih snaga u Hrvatskoj. Komunitički je pokret tako sve više postajao ne samo nosilac samostalnoga političkog programa u borbi protiv režima nego i izravan politički protivnik opozicionih građanskih snaga u Hrvatskoj, koje su nastupale sa svojim programom rješavanja hrvatskog pitanja. Gledajući u cjelini, KP Hrvatske je, kao dio KPJ, u daljnjem političkom razvoju sve izrazitije istupala kao nosilac borbe za korjenite ekonomsko-društvene i političke promjene u Hrvatskoj i u Jugoslaviji. Na tom se pravcu nije, dakle, postavljalo pitanje suradnje s vodstvima HSS-a i SDS, nego u prvom redu potreba odlučne borbe za širenje vlastitoga političkog utjecaja i jačanja oslonca u onim masama na koje su se pozivale građanske snage. Upravo se to i nametnulo kao životna zadaća komunističkom pokretu u Hrvatskoj.[14]

[12] *Komunist,* 1, 1946, 65—66.

[13] O Narodnoj fronti u Jugoslaviji usp. *I. Jelić,* Osnovni problemi stvaranja Narodne fronte u Jugoslaviji do 1941. godine, *Putovi revolucije,* 7—8/1966. i *P. Damjanović,* O nekim momentima i etapama razvoja i o najvažnijim osobenostima Narodnog fronta u Jugoslaviji do rata, PZDG, 1—2/1966. (s neznatnim razlikama objavljeno i u *Prilozima za istoriju socijalizma,* 4 1967).

[14] Usp. *I. Jelić,* Značenje osnivanja KPH, 13 i d.

Ali, put izgradnje KP Hrvatske u takvog političkog čimbenika bio je vrlo složen. Akutni problemi u politici rukovodstva KP Hrvatske počeli su da izbijaju upravo u vezi s pitanjem odnosa prema građanskoj opoziciji, u prvom redu prema HSS-u. Politička taktika privlačenja HSS-a na stvaranje Narodne fronte, koju je proklamirao Osnivački kongres, nije mogla polučiti rezultate za kojima se težilo, ali je, unatoč toj spoznaji, bila još uvijek vidljiva u nekim situacijama na koje je reagiralo rukovodstvo KP Hrvatske. U tome treba gledati uzroke političke krize kroz koju je prolazilo to rukovodstvo u svojim prvim naporima za stvaranje šire političke osnovice KP u Hrvatskoj. Komunistički se pokret u Hrvatskoj sve više neposredno suočavao *s* neprestanim jačanjem utjecaja HSS-a u širokim razmjerima, a o tome je trebalo osobito voditi računa. Posljedica toga je bilo da je partijsko rukovodstvo u pojedinim momentima pokazivalo i određene obzire prema vodstvu seljačkog pokreta. Budući da su ti obziri bili u suprotnosti s određenim ocjenama i smjernicama rukovodstva KPJ, neminovno su utjecali na izbijanje političke krize u rukovodstvu KP Hrvatske. Opravdanost tih svojih postupaka rukovodstvo KPH temeljilo je na subjektivnoj spoznaji da su nerealne i nelogične one akcije koje se suprotstavljaju politici HSS-a u pojedinim određenim situacijama, jer bi mogle biti ocijenjene kao tendencija za rascjepom hrvatskoga opozicionog političkog pokreta protiv velikosrpske hegemonije i zbog toga bi imale za posljedicu slabljenje utjecaja KP Hrvatske i sužavanje njenih redova.[15] Takav stav rukovodstva KP Hrvatske došao je do izražaja u nekim bitnim momentima razvoja Jugoslavije u razdoblju 1938—1939. Npr. u analizi tih momenata Peta konferencija ukazivala je na nesigurnost rukovodstva KP Hrvatske da Partija samostalno istupi na izborima za Narodnu skupštinu, u prosincu 1938, ocjenjujući da je rukovodstvo »palo pod buržoasko-nacionalni utjecaj«.[16]

U ocjeni takve politike rukovodstva KP Hrvatske, koju je obilježavalo potpadanje pod utjecaj izvanpartijskih faktora u pojedinim konkretnim situacijama (»prirepaštvo«), ne bi bilo ispravno polaziti od pretpostavke da je posrijedi bilo sumnjivo frakcionaško ponašanje članova rukovodstva, koji su time izražavali otvorenu protupartijsku tendenciju. U objašnjavanju toga pitanja treba osobito uzeti u obzir da je prvo rukovodstvo KP Hrvatske bilo pretežno sastavljeno od mlađeg, politički neiskusnoga partijskog kadra, koji se našao na čelu novoosnovane partije u veoma teškim uvjetima rada i pod izvanrednim stjecajem različitih okolnosti, a uz to i da je rukovodstvo KP Hrvatske, unatoč spomenutoj krizi, učinilo znatan korak naprijed u popularizaciji programa KP Hrvatske i širenju njena političkog utjecaja u odnosu na dotadašnji razvoj, što se jasno izražavalo i u organizacionom jačanju partijskih redova. Prema tome, politička kriza rukovodstva nije izazvala osjetnije potrese u procesu jačanja i širenja političke osnovice KP Hrvatske. Više je do izražaja došao jedan drugi mo-

[15] Isto.

[18] *Komunist,* 1/1946, 69—70.

ment. Partijsko je rukovodstvo, zbog svoga sastava, najveću pažnju pridavalo djelovanju KP u radničkoj klasi, tj. svojoj sindikalnoj djelatnosti, a manju drugim područjima rada.[17]

Reorganizacija rukovodstva KP Hrvatske, u jesen 1939, označavala je početak nove etape u njenom razvoju. Ona je nastala kao rezultat spoznaje da se komunistički pokret u Hrvatskoj treba da razvije u potpuno nezavisan politički čimbenik, koji će se sasvim osloboditi političkih utjecaja sa strane i težiti da potpuno afirmira vlastiti politički program. Trebalo je, dakle, pristupiti odlučnoj kritici politike građanske opozicije, napuštajući pri tom dotadašnju obazrivost prema nekim postupcima vodstva HSS-a. Što je značila ta reorganizacija za daljnji razvoj komunističkog pokreta u Hrvatskoj, najbolje svjedoči ocjena koju je Tito dao na Petoj konferenciji. »Ta reorganizacija u Hrvatskoj urodila je dobrim plodovima. Danas vidimo da se KPH, od toga vremena, organizaciono silno ojačala, da danas ima organizacionu mrežu po čitavoj Hrvatskoj.«[18]

Taj bitan moment u razvoju KP Hrvatske podudarao se, uz to, s prijelomnim događajima u razvoju građanske Jugoslavije — sklapanjem sporazuma Cvetković-Maček, 26. kolovoza 1939.[19] Premda je u prvoj ocjeni toga sporazuma KPJ ukazivala i na njegovu izvjesnu pozitivnost u procesu rješavanja hrvatskog nacionalnog pitanja, ipak je ta ocjena imala sasvim sporedno značenje za daljnji politički kurs Komunističke partije, što je već jasno došlo do izražaja u politici KP Hrvatske, koja je posvetila osobitu pažnju analizi sadržaja i karaktera sporazuma u legalnoj partijskoj štampi. To je jasno ukazivalo na vidljivu prisutnost KP u političkoj situaciji koja je nastupila stvaranjem Banovine Hrvatske i dolaskom HSS-a i SDS-a na vlast. S obzirom na pristup rješavanju hrvatskog pitanja, KPH je sporazum od 26. kolovoza već od prvog momenta ocijenila kao nedemokratski čin. Daljnje ocjene sporazuma i politike njegovih nosilaca u Hrvatskoj usmjeravane su na što šire javno isticanje činjenice da je vodstvo HSS-a na čelu s Mačekom zapravo izdalo i vlastiti program na kojemu je okupljalo seljaštvo, te da je svojom politikom u Banovini Hrvatskoj počelo još vidljivije štititi samo klasne i političke interese gospodujućih grupacija.[20] »S jedne strane« — ističe se u Rezoluciji Pete konferencije — »tim sporazumom nije riješeno hrvatsko pitanje, s druge strane još više se otvoriše prohtjevi hrvatske buržoazije, a isto tako nije zadovoljen ni jedan veliki dio srpske buržazije. Podmukla međusobna borba sve jače izbija na javu. Nacionalni šovinizam raspiruje se sa jedne i druge strane. Hrvatska buržoazija pokazuje iste ugnjetavačke tendencije prema drugim narodima Jugoslavije, kao i srpska. [...] Seljačko pitanje u Hrvatskoj tim sporazumom nije riješeno. Ono je ostalo ne samo dalje otvoreno nego se još i više zaoštrava time što hrvatska gospoda nisu riješila nijedno pitanje koje tišti seljaka.«[21]

[17] *I. Jelić,* Značenje osnivanja KPH, 18—19.
[18] *Komunist,* 1/1946, 70.
[18] O sporazumu usp. opširnije *Lj. Boban,* Sporazum Cvetković—Maček.
[20] Isto; *I. Jelić,* Značenje osnivanja KPH, 17—18; *Isti,* O nekim aspektima, 405—406.
[tl] *Komunist,* 1/1946, 101—102.

III

Politička praksa u Hrvatskoj nakon sporazuma od 26. kolovoza jasno je ukazivala na to da se KP Hrvatske razvila u takav politički čimbenik o kojemu je režim vodio sve više računa, jer se pretvarao u njegova najopasnijeg protivnika. Već su prvi postupci Banske vlasti, izdašno potpomognuti od vodstva HSS-a, nedvojbeno ukazivali na to. Političkoj akciji komunista suprotstavljen je pojačani teror režima primjenom raznovrsnih sredstava pritiska, s ciljem da se što više onemogući utjecaj KP Hrvatske (zatvaranje i ukidanje pojedinih ustanova koje su bile pod utjecajem KP; HRS-ovo preuzimanje radničkih institucija; pojačana cenzura i zabrana legalne partijske štampe; internacija znatnog broja komunista, prvenstveno rukovodilaca, u koncentracioni logor; brojne policijske mjere). Usprkos takvoj praksi režima, politička djelatnost KP Hrvatske počela je zapravo još više dolaziti do izražaja. Opsežni sistem mjera za ugušivanje njenih akcija urodio je suprotnim rezultatima. Bio je to nedvojben dokaz da je KP Hrvatske, s obzirom na svoju organizacionu podlogu i stečeni politički utjecaj, stvorila uvjete za širu političku akciju. Dakako, oni su ubrzanije sazrijevali i pod samim utjecajem kvalitetnih promjena u razvoju režima u Hrvatskoj. Prijelaz vodećih građanskih stranaka u Hrvatskoj iz opozicije na pozicije vlasti nije ujedno označavao i početak ostvarivanja njihova političkog programa koji je obilježavao političku djelatnost i propagandu u razdoblju do sporazuma. Zbog toga se u ubrzanom procesu političkog raslojavanja HSS-a i SDS-a osobito zapažala tendencija jačanja utjecaja KP Hrvatske, tj. širenja njene političke osnovice pristupanjem dotadašnjih pripadnika tih stranaka. Dakako, u tom se značajnom momentu vidljivije ispoljavala i politička akcija frankovačkih i ustaških snaga kao nosilaca velikohrvatskog i separatističkog programa.[22]

Politička djelatnost KP Hrvatske u novoj političkoj situaciji bila je obilježena uočljivom razgranatošću i raznovrsnošću oblika rada u odnosu na prethodnu etapu. U vezi s tim je i politika Narodne fronte dobivala, i po opsegu i po sadržaju, jedini mogući karakter koji je taj pokret mogao imati u tadašnjem društvenim i političkim uvjetima razvoja zemlje. Narodna fronta postaje u svagdašnjoj političkoj praksi najširi izraz ispoljavanja politike KP Hrvatske. U političkim akcijama pripadnici širokih slojeva javnim su isticanjem potrebe rješavanja gorućih pitanja u zemlji izražavali legalnim putem stavove KP (borba protiv profašističkog kursa vlade; za rješenje nacionalnog pitanja; za demokratske slobode i građanska prava; protiv imperijalističkog rata; za oslonac zemlje na Sovjetski Savez; za poboljšanje ekonomskog položaja širokih slojeva; za oslobođenje političkih osuđenika; za povratak španjolskih dobrovoljaca i dr.). Snažan proces akcija KP Hrvatske protiv režima došao je osobito do izražaja u brojnim političkim demonstracijama. One su se pokazale kao jedan od

" O politici režima u Banovini Hrvatskoj usp. *Lj. Boban,* Sporazum Cvetković—Maček.

oblika borbe, koji je omogućavao uspješnije razbijanje »obruča ilegalnosti« Komunističke partije. U Hrvatskoj su od kraja 1939. demonstracije bile neprestano organizirane, prvenstveno u povodu značajnijih događaja.[23]

I akcije radništva, koje su komunisti organizirali posredstvom Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza (URSS), dobivale su u nizu značajnih momenata izrazito političko obilježje. Komunisti su u Hrvatskoj već do sredine tridesetih godina postigli vidljive uspjehe u svojoj relativno širokoj akciji ulaženja u reformistički URSS i osvajanju pozicija u njemu, a 1936. su, preuzimanjem Pokrajinske uprave u toj sindikalnoj organizaciji na području sjeverne Hrvatske, prvi široko otvorili proces potpunog osvajanja URSS-a, na što je posebno ukazala Peta konferencija. Žestoki sukobi, koji su u tom procesu izbijali sa socijalistima, tj. s reformističkom strujom, pokazali su svojim rezultatima da u socijalistima partijska organizacija nema više opasnog protivnika. Taktika pronalaženja zajedničke platforme sa socijalistima, koju je radi stvaranja Narodne fronte proklamirao Sedmi kongres Kominterne, pokazala se u Jugoslaviji nerealnom, jer su bili politička struja koja nije mogla bitnije utjecati na političku praksu. Pogotovu je u Hrvatskoj to došlo do izražaja, jer je nerazumijevanje malobrojnih socijalista za nacionalno pitanje odbijalo svaku mogućnost neke čvršće i trajnije suradnje. Budući da daljnji proces tarifnog i štrajkaškog pokreta nisu mogle zaustaviti ni pojačane zakonske mjere novog režima, sve je očiglednije vodio nasilnoj zabrani URSS-a. HRS je, dakako, u novoj političkoj situaciji, kao režimski sindikat, mogao još uspješnije ispunjavati namijenjenu mu zadaću.[24]

U daljnjoj izgradnji političke osnovice KP Hrvatske uočljiviji su bili i njeni drugi nosioci. Napredni omladinski pokret u Hrvatskoj, kojemu je predvodnik bio SKOJ, pokazivao je veću akcionu širinu i organizaciono jačanje. Akcije studenata »Ljevičara« pokazivale su očigledan politički utjecaj komunista na Zagrebačkom sveučilištu.[25] Šira djelatnost KP ogledala se i u okupljanju žena u zajedničkim političkim akcijama, čime se težilo razbijanju okvira rada feminističkog pokreta.[26] U pojedinim mjestima znatnije je razvila djelatnost i organizacija Narodne pomoći.[27]

[23] O djelatnosti KP Hrvatske u razdoblju nakon sporazuma od 26. kolovoza 1939. usp. *I. Jelić,* Prvomajske demonstracije u Zagrebu 1940, *Historijski zbornik,* XVIII, 1965; *Isti,* Komunistička partija Jugoslavije u društveno-političkom razvoju Zagreba između dva svjetska rata, zbornik Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva svjetska rata, Zagreb 1968; *Isti,* Demonstracije u Zagrebu 1939—1941, zbornik: Iz starog i novog Zagreba, IV, 1968.

[24] Literatura o radu KP Hrvatske u sindikalnom pokretu i uopće u radništvu usp. u *M. Kolar-Dimitrijević* Proučavanje ekonomsko-socijalne strukture i položaja radničke klase u Hrvatskoj između dva rata u našoj poslijeratnoj literaturi, ČSP 1—2/1969, 139—179 i *B. Janjatović,* Povijesna literatura o sindikalnom pokretu u Hrvatskoj između dva rata, ČSP 1/1970, 149—159.

[25] Osnovnu literaturu o tome usp. u *I. Jelić,* Komunistička partija Jugoslavije u drir - veno-političkom razvoju Zagreba, 40.

[26] Isto.

[27] Isto.

Spomenuto političko raslojavanje HSS-a bilo je u određenom opsegu i rezultat sve šire akcije komunista na selu. Napori KPH u prethodnoj etapi radi jačanja njenog utjecaja na selu otvorili su, bez sumnje, put za takvu akciju. Odlučniji raskid sa dotadašnjim programatskim koncepcijama politike na selu, koje su se ogledale u podršci narodnjačkim tendencijama u borbi za očuvanje malog seljačkog posjeda i prijelaz na akciju okupljanja seljaka u borbi s tadašnjom društvenom i ekonomskom zbiljom, koja ga je okruživala, bili su vidljivi znaci osiguranja realnije podloge za privlačenje širokih seljačkih masa.[28]

U ocrtavanju izgradnje političke osnovice KP Hrvatske treba kao značajno istaći i to da je lijeva inteligencija u Hrvatskoj bila dijelom organizaciono čvršće vezana za partijsku organizaciju, te da je, gledajući u cjelini, svojom akcijom na različitim područjima društvenog života znatno pridonosila političkoj djelatnosti KP Hrvatske.[29]

Jedno je od bitnih značenja osnivanja KP Hrvatske bilo to što je od 1937. komunistički pokret u Hrvatskoj postao organizaciono jedinstven, iako je unutar njega dalmatinska organizacija imala i dalje svoje pokrajinsko rukovodstvo. Osnivanjem KP Hrvatske dolazi do organizacionog ujedinjenja čitavoga komunističkog pokreta u Hrvatskoj pod jedinstvenim rukovodstvom — Centralnim komitetom KP Hrvatske. Dotadašnja organizaciona struktura partijske organizacije u Hrvatskoj, koja je postojala od osnivanja KPJ 1919, bila je, bez sumnje, dijelom i rezultat nasljeđa dotadašnje neminovne organizacione podvojenosti socijalističkog pokreta u hrvatskim zemljama u Austro-Ugarskoj Monarhiji. Daljnje postojanje Pokrajinskog komiteta na čelu partijske organizacije u Dalmaciji, u sastavu KP Hrvatske, nije više označavalo dotadašnju odvojenost Dalmacije, nego samo zadržavanje prvašnjega rukovodećeg organa u jednoj pokrajini u kojoj je komunistički pokret imao svojih posebnosti. Prema tome, bez sumnje je i organizaciono ujedinjenje komunističkog pokreta u Hrvatskoj bilo potvrda ispravnosti osnivanja nacionalne KP Hrvatske u okviru Komunističke partije Jugoslavije.

Posebno treba ukazati na pitanje konsolidacije partijske organizacije u Dalmaciji, koje je, bez sumnje, bilo jedno od najtežih i najsloženijih ne samo za rukovodstvo KP Hrvatske nego i za rukovodstvo KPJ. Ono je zbog toga i onačeno na Petoj konferenciji kao nekadašnja »rak-rana« Partije. U razmatranju toga pitanja treba poći od toga da se, nakon velikih hapšenja komunista 1935—36. u Dalmaciji, partijska organizacija našla u veoma teškoj situaciji, jer je članstvo izgubilo svaku orijentaciju zbog pokidanih veza, ojačale tendencije davanja prvenstva uključivanju komu-

[28] Opširnije o tome usp.: *V. Bakarić,* O poljoprivredi i problemima sela, Beograd 1960, 5—8; *Lj. Boban,* O političkim previranjima na selu u Banovini Hrvatskoj, Istorija XX veka — zbornik radova, II, Beograd 1961; *S. Šuvar,* Komunistička partija Jugoslavije i seljačko pitanje, *Naše teme,* 7/1969; 7. *Jelić,* KPJ i seljačko pitanje, *Kulturni radnik* 5/1969.

[29] Literaturu o tome usp. u 7. *Jelić,* Značenje osnivanja KPH, 19—20. Uz to usp. *M. Iveković* (i suradnici), Hrvatska lijeva inteligencija 1918—1945, I—II, Zagreb 1970.

ništa u različite druge političke organizacije, a gubila se iz vida i zanemarivala potreba stvaranja čvrste ilegalne partijske organizacije. Odbacivanje koncepcije daljnjeg organiziranja komunista u sistem partijskih ćelija, koja je sve vise prijetila napuštanjem sustavnoga organiziranog rada partijske organizacije u cjelini, našla je u V. Jelaski i grupi pristaša oko njega jakog i utjecajnog pobornika. Budući da Jelaska, zbog svoje samovolje, nije htio prihvatiti čvršću suradnju s partijskim rukovodstvom, pitanje partijske politike postalo je jednim od najtežih problema za CK KPH i za CK KPJ. Premda je nakon nekoliko pokušaja uspostavljanja pokrajinskog rukovodstva u Dalmaciji uspjelo u jesen 1939. osnovati novi Pokrajinski komitet od mlađih kadrova, koji nisu bili pod Jelaskinim utjecajem, ipak sukobi s njim još nisu bili okončani, unatoč tome što je bio kažnjen isključenjem iz KP. Još uvijek je imao utjecaja posredstvom Stranke radnog naroda u Splitu, koja inače, kao i drugdje, nije imala legalni status, jer to režim nije dopuštao. U daljnjoj praksi to je značilo da bi se, uz izgradnju ilegalne partijske organizacije, pojavljivao u SRN i drugi ilegalni organizacioni kolosijek, što bi, dakako, s jedne strane, rastvaralo cjelokupnu partijsku organizacionu djelatnost, a s druge, pothranjivalo razne antipartijske tendencije, kao što je bilo i s Jelaskom. Tek Pokrajinska konferencija KPH za Dalmaciju, održana na početku kolovoza 1940, u čijoj je pripremi i radu neposredno sudjelovao i Tito, znači odlučni obračun s dotadašnjim utjecajem Jelaske. Pokrajinska je konferencija, bez sumnje, označavala prekretnicu u razvoju partijske organizacije za Dalmaciju. Ona je obilježavala kraj najvažnije etape u tom razvoju, tj. od kraja 1939, od kada je zapravo započeo vidljiviji proces reorganizacije dotadašnjeg rada. »Na ovoj konferenciji« — istakao je Tito u svom referatu na Petoj konferenciji — »pokazalo se i to da su prilike bile zatrovane uglavnom u Splitu, a da je u ostaloj Dalmaciji bilo stanje zdravo, partijski kadar discipliniran i odan Partiji. Dalmacija ima najbolje uslove u našoj zemlji za rad i razvitak Partije, pa ipak je u organizacionom pogledu mnogo zaostala, blagodareći isključenim elementima, koji su imali likvidatorski stav i sabotirali izgradnju partijskih organizacija na bazi ćelija.«[30]

Ocjene koje je o prijeđenom putu KP Hrvatske dala njena Prva konferencija ukazivale su, uz ostalo, i na značajnu činjenicu da je u osnovi bio dovršen proces konsolidacije Partije u Hrvatskoj. Opsežne pripreme za Konferenciju bile su i jedno od bitnih obilježja organizacionog učvršćenja KP Hrvatske. Održavanje niza okružnih konferencija označavalo je prijelom u dotadašnjem razvoju partijskih organizacija u pojedinim područjima u Hrvatskoj. Prva konferencija je ujedno označavala i završetak priprema u Hrvatskoj za Petu konferenciju KPJ. A samo održavanje Pete konferencije KPJ u Zagrebu bilo je, uz ostalo, i značajna potvrda čvrstoće partijske organizacije u Zagrebu i sigurnosti rukovodstva KP Hrvatske, koji su i bili glavni nosioci tehničkih priprema Konferencije. Upravo je uspješno obavljanje toga posla bilo nesumnjivo važno, jer je to bio najveći partijski skup koji je u razdoblju najstrože ilegalnosti KPJ održan u

[30] *Komunist,* 1/1946, 70—71.

zemlji. Na Konferenciji je bilo 110 sudionika, a među njima glavnina rukovodećega partijskog kadra iz čitave zemlje. Pripreme oko prihvaćanja i smještaja sudionika u Zagrebu, te tehnička organizacija Konferencije obavljeni su gotovo besprijekorno.[31]

Na Prvoj konferenciji KP Hrvatske, kojoj je prisustvovao i Tito kao generalni sekretar KPJ, okupila su se 64 delegata iz raznih krajeva Hrvatske, što također svjedoči o opsegu i značenju toga skupa. Prva konferencija ne označava samo polaznu točku u razmatranju svih osnovnih problema, koji obilježavaju posljednju etapu tzv. predrevolucionarnog razvoja Partije u Hrvatskoj, nego, također, gledajući retrospektivno, s njom završava i prva etapa razvitka KP Hrvatske. Upravo u analizi toga razdoblja Konferencija je, s jedne strane, dala ocjenu razvoja društveno-političke situacije u zemlji, s težištem u prvom redu na jednogodišnjoj vladavini Hrvatske seljačke stranke i Samostalno-demokratske stranke u Banovini Hrvatskoj, a s druge, zauzela jasan stav prema akutnim problemima politike KP Hrvatske. Analizu razvoju političkog režima u Jugoslaviji, dakako s težištem na situaciji u Hrvatskoj, obilježava na Konferenciji u prvom redu izrazito pridavanje pažnje njegovoj drugoj etapi, koja počinje sklapanjem sporazuma od 26. kolovoza 1939. i stvaranjem Banovine Hrvatske, a navršava prvu godinu upravo u vrijeme održavanja Konferencije. To se ne može objasniti samo time što je bilo neophodno potrebno da rukovodstvo KP Hrvatske ocijeni karakter tadašnje političke situacije u zemlji, kako bi zauzelo potreban stav i uočilo perspektivu daljnjeg razvoja, nego i time što je politička praksa vlade Cvetković-Maček potpuno razbila sve moguće nade i iluzije o demokratizaciji zemlje, koje su još postojale u progresivnim i antifašističkim grupacijama društva u najširem smislu riječi. Zbog toga je ta etapa u razvoju režima, koji je osobito u pogledu svoje klasne politike činio očigledan korak natrag, tj. jačanju snaga reakcije, najviše zaokupljala pažnju KP Hrvatske kao pokretača i nosioca suprotnog, proturežimskog i antifašističkog fronta. Bez sumnje je takvo prosuđivanje politike režima pomoglo da se potpunije shvati i razvoj KP Hrvatske u tom razdoblju. Zbog toga je i jedno od bitnih značenja Konferencije bilo što je u analizi razvoja Partije u Hrvatskoj zahvatila djelatnost KP Hrvatske od njenog Osnivačkog kongresa, tj. od kolovoza 1937. Ocjena karakterističnih momenata tadašnje situacije u zemlji, koju je dala Prva konferencija KP Hrvatske, u nekim pojedinostima pobuđuje osobitu pažnju, jer su upravo uz nju vezani određeni zadaci buduće djelatnosti koji su tom prilikom temeljito razrađeni. Daljnji »stalan proces opadanja buržoaskih partija i odvajanja masa od njihovih vrhova«, te u vezi s tim »zaoštravanje klasne borbe između buržoazije i proletarijata i sve oštrija klasna diferencijacija na selu«, bile su osnovne značajke tadašnje situacije u Hrvatskoj na koje je ukazivala Prva konferencija u svojoj rezoluciji. U pogledu organizacione podloge, KP Hrvatske bila je ocije-

[51] O pripremama Konferencije usp. Neki podaci koji se odnose na održavanje I zemaljske konferencije KPH i V zemaljske konferencije KPJ, *Socijalistički front,* 5—6/1950; P. *Damjanović,* Tito na čelu Partije, 109 i d.

njena kao najveća partijska organizacija u zemlji. Novi Centralni komitet, koji je izabran na Konferenciji, bio je zapravo s formalne strane završetak procesa reorganizacije rukovodstva KP Hrvatske. Tako je i taj čin bio značajan prilog cjelokupnoj konsolidaciji Partije u Hrvatskoj.[32]

Prva konferencija KP Hrvatske jasno je, prema tome, istakla osnovnu zadaću koja se nalazila pred partijskom organizacijom u njenoj daljnjoj političkoj akciji. U uvjetima pojačanog pritiska režima u Hrvatskoj i u Jugoslaviji, kad su snage reakcije sve više usmjeravale svoju vanjskopolitičku orijentaciju prema silama Osovine i kad je svjetski rat zaprijetio opstanku zemlje, nije moglo biti nikakvih dilema u daljnjoj političkoj akciji Komunističke partije. »Zato se pred nas hrvatske komuniste« — isticala je rezolucija Prve konferencije — »postavlja pitanje da sa hrvatskim radnim narodom, a u zajednici sa ostalim narodima Jugoslavije pod rukovodstvom naše Komunističke partije Jugoslavije povedemo borbu za pravo i istinsko oslobođenje ugnjetenih nacija i naroda Jugoslavije.«[33]

[32] O prvoj konferenciji KP Hrvatske usp. Srp i čekić 1940—1941, Zagreb 1951, 105—122, i *I. Jelić,* O značenju Prve konferencije Komunističke partije Hrvatske, *Dometi* (Rijeka), 11/1970, 11—23.

[33] Srp i čekić 1940—1941, 120.

Bosiljka Janjatović

Sindikalni pokret u Hrvatskoj u vrijeme održavanja Pete zemaljske konferencije KPJ

Da bi se naznačili osnovni problemi sindikalnog pokreta u Hrvatskoj (osobito onog njegova dijela koji je bio pod utjecajem Komunističke partije Jugoslavije — Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza Jugoslavije — URSSJ) u vrijeme održavanja V zemaljske konferencije KPJ i perspektiva njegova razvoja koja je razmatrana na konferenciji, potrebno je obuhvatiti razdoblje od jeseni god. 1939 — od uspostave Banovine Hrvatske, do kraja god. 1940 — do zabrane rada URSSJ-a. To razdoblje čini određenu cjelinu, s obzirom na položaj URSSJ-a, za razliku od perioda do jeseni god. 1939. (o čemu se također raspravljalo na konferenciji uglavnom u ocjeni rada URSS-a nakon god. 1929). Uspostavom Banovine Hrvatske u jesen god. 1939, URSSJ u Hrvatskoj dolazi u nepovoljniji položaj, zbog svoje komunističke orijentacije i djelovanja, pogotovo u odnosu na Hrvatski radnički savez (HRS) koji dobiva značajke režimske sindikalne organizacije. Potkraj god. 1940. režim zabranjuje URSSJ-ovu aktivnost na području cijele Jugoslavije, a tomu je umnogome pridonijela njegova djelatnost u Hrvatskoj, te nakon toga ulogu URSSJ-a preuzimaju »odbori jedinstva« o kojima je i donesena odluka na V zemaljskoj konferenciji.

U jesen god. 1939, zbog novonastalih unutrašnjopolitičkih prilika i vanjskopolitičke situacije, ne mijenjaju se osnovni pravci djelovanja snaga sindikalnog pokreta u Hrvatskoj već se te prilike odražavaju na akcije sindikalnog pokreta u cjelini i na mogućnost njihova izvođenja. To je karakteristika razdoblja sve do pred kraj god. 1940, dakle i u vrijeme održavanja V zemaljske konferencije. Početak drugoga svjetskog rata, kao što je poznato, gotovo se poklapa s uspostavom Banovine Hrvatske i te dvije

činjenice su utjecale na jačinu, brojnost i, može se reći, političnost sindikalnih akcija (i to u prvom redu URSSJ-ovih saveza), ali nisu izmijenile dotadašnju razdrobljenost i nejedinstvenost sindikalnog pokreta u Hrvatskoj (a to je značajka i sindikalnog pokreta u Jugoslaviji). U Hrvatskoj se sindikalni pokret, s jedne strane, odvija u znaku URSSJ-a (u kojem su od proljeća 1936. u sjevernoj Hrvatskoj i od ljeta 1937. u Dalmaciji komunisti preuzeli vodeće pozicije na štetu socijalista), a djeluju i drugi sindikati u kojima je Komunistička partija imala znatnog utjecaja — Savez bankovnih, trgovačkih i osiguravajućih činovnika (SBOTIČ) i Savez grafičkih radnika Jugoslavije (SGRJ) i, s druge, Hrvatskog radničkog saveza i Saveza hrvatskih privatnih namješetnika (SHPN) — koji su osnovani i djeluju pod neposrednim utjecajem Hrvatske seljačke stranke. Jugoslovenski radnički savez (JUGORAS) — ekspozitura Jugoslovenske radikalne zajednice među radnicima — i neke druge sindikalne organizacije dolaze do izražaja samo u određenim situacijama.[1]

Odnosi su između svih tih sindikalnih organizacija složeni, a ta je složenost izvirala iz odnosa pokretača tih sindikata, odnosno stranaka koje su u njima imale utjecaj — Komunističke partije, Hrvatske seljačke stranke i režima (pa i socijalista). Sindikalni je pokret, bez obzira na svoje funkcije zaštite u prvom redu ekonomskih interesa radničke klase, bio i u tom razdoblju poprište borbe spomenutih političkih stranaka i grupacija, i ujedno jedan od indikatora njihovih međusobnih odnosa i njihova utjecaja na radnike.

Početak rata donosi novo pogoršanje ekonomskog položaja radnika: zbog sve veće skupoće osnovnih životnih potrepština, realne nadnice podaju iz dana u dan, a tome se pridružuje i nestašica osnovnih živežnih namirnica.[2] Poslodavci poduzimaju različite mjere, dakako uz pomoć režima, da suzbiju pokušaje sindikata da promijene to stanje a to se u prvom redu odnosi na pokretanje štrajkova (npr. Uredba o rješavanju radnih sporova od 4. svibnja 1940, Naredba o obrazovanju i poslovanju radnih sudova od 13. lipnja 1940, Uredba o lučkom radu od 25. srpnja 1940, Naredba o minimalnim nadnicama za Banovinu Hrvatsku od 16. rujna 1940. godine).[8]

[1] O osnovnim programatskim koncepcijama, datumima osnivanja i o aktivnosti spomenutih sindikata usp. *B. Janjatović,* Sindikalni pokret u Hrvatskoj 1933—1936. s obzirom na politiku KPJ, *Časopis za suvremenu povijest,* Zagreb, 1—2 1969, 7—54 i 1/1970, 105—134; *Ista,* KPJ i sindikati u Hrvatskoj 1929—1941. godine, *Naie teme,* Zagreb, 7< 1969, 1154—1171; *J. Cazi,* Komunistička partija Jugoslavije i sindikati, Beograd 1959; Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, Beograd 1963, 204—205, 255—256; Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj, Zagreb 1969, 115—116, 124, 129—130, 136, 158, 162.

[2] Usp. *M. Kolar-Dimitrijević,* Privredne prilike i položaj radništva u Hrvatskoj u vrijeme održavanja Pete zemaljske konferencije, ovaj zbornik (tu su spomenuti literatura i izvori za ta pitanja).

[3] Uredba o rješavanju radnih sporova objavljena je u *Narodnim novinama* 6. svibnja 1940, a po njoj je bilo znatno otežano pokretanje štrajka jer su radnici nakon neuspjelog obvezatnog pomirenja još morali glasati za štrajk. Prije okončanja obvezatnog postupka pomirenja bilo je zabranjeno početi štrajk; Naredba o obrazovanju i poslovanju radnih sudova objavljena je u istim novinama 17. VI 1940; Uredba o uređenju utovara, istovara

Vlasti, doduše, donose propise za suzbijanje spekulacije, maksimiranje cijena osnovnim živežnim namirnicama, nadzor nad cijenama itd., ali sve te mjere, zbog toga što se u praksi često krše ili ne primjenjuju, samo još više povećavaju nezadovoljstvo (npr. Uredba o suzbijanju skupoće doživjela je u toku 1940. niz dopuna iz kojih se vidi da je još proširena, Naredba o nadzoru cijena od 22. ožujka 1940, Naredba o obaveznom prijavljivanju zaliha robe od 23. travnja 1940, Naredba o štednji životnih namirnica od 17. svibnja 1940, Naredba o upućivanju nesavjesnih spekulanata na prinudni boravak i prinudni rad od 22. svibnja 1940, itd.).[4] Nezadovoljstvo zbog pogoršanja ekonomskog položaja sili radnike na akciju ne samo za povećanje nadnica nego i protiv skupoće i spekulacije kao i za priznavanje prava na sindikalno organiziranje. Tako te akcije, upravo zbog spomenutih okolnosti, dobivaju karakteristike političke borbe.

Uspostavom Banovine Hrvatske dolazi do promjene položaja Hrvatskog radničkog saveza i Saveza hrvatskih privatnih namještenika u odnosu na druge sindikate. HRS i SHPN, osim podrške Hrvatske seljačke stranke, dobivaju i direktnu pomoć organa vlasti, pa dolaze više-manje pod zaštitu zakona. Režim ojačava pozicije HRS-a i SHPN-a na račun URSSJ-a (a, dakako, i drugih sindikata), koji mu je ne samo potencijalna nego i stvarna smetnja kao uporište komunista (mjesec dana nakon uspostave Banovine, u upravne organe Radničke komore Zagreb i Radničke komore Split imenovani su članovi HRS-a i SHPN-a, u toku god. 1940. i u povjerenstva Radničke komore po raznim mjestima Hrvatske, a te su pozicije do tada imali članovi URSSJ-a). URSSJ-ovi su se savezi morali iseliti iz prostorija koje su do tada imali ili im je smanjen taj prostor. U uprave središnjih

i pretovara (Uredba o lučkom radu) u istim novinama 1. VIII 1940 — po njoj je zabranjen štrajk u lukama, a također se nastojalo osigurati privilegirani položaj HRS-a na račun URSSJ-a, mada to nije izričito navedeno; Naredba Bana kojom se proteže na područje Banovine Hrvatske Naredba o izmjenama i dopunama naredbe o utvrđivanju minimalnih nadnica, zaključivanju kolektivnih ugovora, pomirenju i arbitraži od 9. rujna 1940. M.s. broj 1176, u istim novinama 28. IX 1940.

* Tako je objavljeno Uputstvo Banske vlasti glede primjene Zakona o suzbijanju skupoće od 30. prosinca 1921. godine i Pravilnika tome zakonu od 7. rujna 1922. god. od 28. studenog 1939. (*Narodne novine,* 30. XI 1939), zatim je 22. prosinca 1939. izdana Uredba sa zakonskom snagom o suzbijanju skupoće i nesavjesne spekulacije (*Narodne novine,* 27. XII 1939), 15. V 1940. god. donesena je Naredba Bana o nadzoru nad izvršenjem Uredbe o suzbijanju skupoće i nesavjesne spekulacije i Naredba o nadzoru cijena *(Narodne novine,* 16. V 1940), 10. VI 1940. god. Uputstvo za pravilnu primjenu čl. 2 Uredbe o suzbijanju skupoće i nesavjesne spekulacije *(Narodne novine,* 11. VI 1940), a 26. VI 1940. god. Objašnjenje Bana o primjeni propisa o suzbijanju skupoće i spekulacije *(Narodne novine,* 27. VI 1940) itd.; Naredba Bana o nadzoru cijena objavljena je u *Narodnim novinama* 29. III 1940; Naredba Bana o obaveznom prijavljivanju zaliha robe objavljena je u *Narodnim novinama* 24. IV 1940. god.; Naredba Bana, kojom se protežu Uredbe o štednji životnih namirnica od 10. svibnja 1940. M. s. broj 643 na područje Banovine Hrvatske od 17. svibnja 1940. objavljena je u *Narodnim novinama* 18. V 1940; Naredba Bana o upućivanju nesavjesnih spekulanata na prinudni boravak i prinudni rad, kojom se proteže na područje Banovine Hrvatske Uredba ministarskog vijeća od 16. svibnja 1940. M. s. br. 672 od 22. V 1940. god. objavljena je u *Narodnim novinama* 22. V 1940. itd.

ureda za osiguranje radnika imenovani su članovi HRS-a, SHPN-a ili HSS-a, a također i u Predsjedništvo Glavnog odbora za posredovanje rada. Kolektivni ugovor za tekstilce u Banovini Hrvatskoj sklopljen je u lipnju god. 1940, samo s HRS-om. Nastavljeno je s već otprije poznatim načinima da se onemogući svaka akcija URSSJ-a — HRS se uz pomoć režima upliće u svaku akciju URSSJ-ovih saveza, od štrajkova do tarifnih pokreta. Zabranjuje se i održavanje URSSJ-ovih skupština. Na početku god. 1940. u većini tvornica nisu održani izbori radničkih povjerenika, kako bi se spriječilo dalje jačanje URSSJ-a. Vlasti hapse istaknute funkcionare URSSJ-ovih saveza i interniraju ih u koncentracioni logor Lepoglava.[5]

Dok je tako URSSJ-u umnogome bio otežan rad, socijalisti u njemu, na području Hrvatske, iako već otprije u manjini, nastoje tu situaciju iskoristiti za svoje svrhe — nastoje da se domognu starog utjecaja i pri tome traže pomoć socijalista izvan Hrvatske. Zbog homogenosti URSSJ-ovih sindikata u Hrvatskoj, nisu imali naročitog uspjeha, ali su ti njihovi pokušaji, uz pritisak režima i HRS-a, pokazali da i režim i unutrašnji protivnici njegove politike rade na likvidaciji URSSJ-a kao komunističkog uporišta (kao što je poznato, Izvršni je odbor Saveza privatnih namještenika — koji je ulazio u sastav URSSJ-a — 14. prosinca god. 1939. odlučio prekinuti sve veze s Oblasnim odborom URSSJ-a za Hrvatsku i Slavoniju zbog njegove komunističke djelatnosti. Zatim su na sjednici 8. siječnja god. 1940. u Zagrebu socijalisti donijeli rezoluciju kojom osuđuju rad komunista u sindikatima, pa je 22. siječnja 1940. Centrala URSSJ-a zaključila da se iz URSSJ-a isključe svi komunisti. Posljedice te odluke bile su raspuštanje zagrebačke podružnice Saveza metalskih radnika i Saveza živežarskih radnika. Ali je Oblasni odbor URSSJ-a za Hrvatsku i Slavoniju odbio sve te napade i nastavio dalje s radom, a imao je i podršku podružnica gotovo svih URSSJ-ovih saveza. Na to je u listopadu 1940. godine Centrala URSSJ-a isključila iz sastava URSSJ-a Savez tekstilaca, Savez kožaraca i Oblasni odbor URSSJ-a za Hrvatsku i Slavoniju, ali su oni i dalje bili aktivni).[6]

Sukob između socijalista i komunista izbijao je zbog promijenjenih pozicija socijalista nakon 1936. i 1937. godine, ali su korijeni bili dublji — radilo se o teoretskim i praktičnim političkim neslaganjima u vođenju sindikalne politike.

[5] Usp. bilj. 1 i ***B. Janjatović,*** O nekim aspektima djelovanja KPJ u zagrebačkim sindikatima i preuzimanju vodeće uloge u URSSJ-u, zbornik Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva svjetska rata, Zagreb 1968, 277, ***Lj. Boban,*** Sporazum Cvetković-Maček, Beograd 1965, 328—331; Kolektivni ugovor za tekstilce u Banovini Hrvatskoj sklopljen je nakon dugih pregovora 17. lipnja 1940. ***(Hrvatski radnik, 20.*** VI, 12. IX 1940). Za zabranu URSSJ-ovih skupština dobro je poslužila Naredba bana o privremenoj zabrani javnog sastajanja (***Narodne novine,*** 18. V 1940). Npr. nakon demonstracija 3. prosinca 1939, u Zagrebu uhapšeno je 16 sindikalnih funkcionara URSSJ-a i odvedeni su u Lepoglavu, a uhapšeni su i funkcionari u Splitu i nekim drugim mjestima.

[6] Vidi bilj. 1 i 5 i usp. *M.* ***Uradin,*** Neke primjedbe na prikaz radničkog pokreta Hrvatske između dva rata, ***Putovi revolucije,*** 3—4/1964.

Komunistička se partija zalagala za ofenzivnu orijentaciju sindikata, dakle za akcije, a ne za traženje legalnih mogućnosti za njihovo izvođenje kao što su činili npr. socijalisti. Inzistirala je na jedinstvu radničkog, pa prema tome i sindikalnog pokreta uvidjevši da heterogenost i antagonizam u njemu slabe udarnu snagu radničke klase u cjelini. Jedinstvo sindikalnog pokreta, neprestano sadržano u njenim zahtjevima, značilo je jedinstvo akcije — kad nije moguće ostvariti organizaciono jedinstvo sa svim sindikalnim organizacijama, pa dakle i s HRS-om i JUGORAS-om, a, dakako, to je uključivalo i jedinstvo sa socijalistima. S Hrvatskim radničkim savezom, koji je ocijenila kao eksponenta Hrvatske seljačke stranke među radnicima i kao sredstvo otupljivanja klasne borbe (takvu je ocjenu HRS-a donijela KPJ i na V zemaljskoj konferenciji), tražila je jedinstvo akcija, polazeći od toga da je nužno povezivati borbu za nacionalno i borbu za socijalno oslobođenje, i da je najvažnije djelovati svugdje gdje ima radnika. Ta ideja, primjenjivana u praksi, dobivala je ove oblike: ili su komunisti i njihovi simpatizeri ulagali sve snage za jedinstvo akcije s HRS-om i drugim sindikatima, ili su zbog neprihvaćanja jedinstva od vodstva HRS-a ulazili u političku borbu s njim, ili su jednostavno ulazili u HRS-ove podružnice. Te mogućnosti, međutim, nisu uvijek bile tako oštro određene, pa se događalo da su se isprepletale, što je ovisilo o situaciji u određenom mjestu i području. Ta složenost odnosa komunista prema HRS-u rezultirala je ili političkom borbom ili su pokatkad vodili HRS-ove podružnice ili su čak djelovali, doduše ponegdje, pod utjecajem HRS-a (za posljednje je na V zemaljskoj konferenciji istaknut primjer Dalmacije).[7]

Povoljniji položaj, kao režimsku sindikalnu organizaciju, nije oslobodio Hrvatski radnički savez unutrašnjih problema, i organizacionih i političkih. Njegove se podružnice često osipaju (što se, doduše, događalo i drugim sindikatima zbog nepovoljnog ekonomskog položaja radnika i njihove socijalne strukture — koji su rezultirali relativno niskim stupnjem sindikalne organiziranosti), ili članstvo prelazi u URSSJ nezadovoljno zbog praznih obećanja vodstva da će se uspostavom Banovine Hrvatske i time rješenjem hrvatskog nacionalnog pitanja riješiti i socijalna pitanja radnika, u prvom redu pitanje nadnica i boljih radnih uvjeta. HRS ni do tog vremena, tj. do formiranja Banovine Hrvatske, nije bio za poduzimanje radikalnih akcija radi poboljšanja radnih i materijalnih uvjeta radnika jer je i u štrajkove (koje je smatrao krajnjim sredstvom) ulazio tek pod pritiskom radnika. Svoje koncepcije, dakako, nije promijenio u novim uvjetima, već je zapravo radio na uspostavljanju dobrih odnosa s poslodavcima (iako je zbog propagande isticao različite nepravilnosti u odnosu

[7] Referat o sindikalnom pitanju na V zemaljskoj konferenciji KPJ podnio je Aleksandar Ranković, a nakon referata se razvila diskusija (materijali toga referata i diskusije u arhivu Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske — IHRPH, MF 675).

rada i kapitala).[8] To je sve bilo na liniji politike Hrvatske seljačke stranke — na liniji »jedinstvenih narodnih interesa« da radnici, kao dio hrvatskog naroda, nemaju drukčije interese od poslodavaca i obrnuto. Tako su u interpretaciji HRS-a sve mjere režima za saniranje radničkog zakonodavstva ili za njegovu primjenu bile opravdane i povoljne za radnike.[9]

Zbog toga je Hrvatski radnički savez, bolje rečeno njegovo vodstvo, moralo dolaziti u sukob s politikom URSSJ-a. HRS-ovo je vodstvo smatralo da je osnivanjem Banovine Hrvatske uspostavljeno jedinstvo hrvatskog naroda, a to je najvažnije jedinstvo, pa nema potrebe za stvaranjem još nekoga drugog jedinstva, pogotovo onog što ga zahtijevaju protivnici Hrvatske seljačke stranke i rušitelji pravoga narodnog ideala — kakvim su oni smatrali komuniste. Prema tome nije ni moglo doći do bilo kakve suradnje vodstva HRS-a s URSSJ-om (koji je vodstvo HRS-a, već prema prilikama, napadalo kao komunistički ili kao socijalistički — socijalisti i komunisti su za njih bili neprijatelji — s tim što su socijalisti neprijatelji izvan Hrvatske, a komunisti su zavedeni pojedinci u službi vanjskih sila).[10] To su bili osnovni razlozi da se odnosi između HRS-a i URSSJ-ovih saveza, već otprije na liniji političkih sukoba, još više zaoštravaju i odvijaju u oštroj političkoj borbi vodstva HRS-a s URSSJ-ovim savezima.

Usprkos svim tim okolnostima, URSSJ-ovi sindikati — od jeseni 1939. godine do održavanja V zemaljske konferencije i do zabrane rada u prosincu god. 1940. — nastavili su s organiziranjem radničkih borbi, u prvom redu štrajkova. Ti su štrajkovi često imali političko značenje jer su radnici štrajkali zbog hapšenja funkcionara URSSJ-ovih saveza ili nepriznavanja organizacije (takvi su: protestni štrajk 70 obalnih radnika u Splitu, u studenom 1939, štrajk oko 500 lučkih radnika u Sušaku, potkraj studenog 1939, štrajk 38 radnica u tekstilnoj tvornici »Gaon« u Zagrebu, u srpnju 1940, protestni štrajkovi oko 600 lučkih radnika u Splitu, u kolovozu 1940, generalni štrajkovi u Splitu i okolici, u rujnu 1940, štrajk 800 zagrebačkih pekarskih radnika, u rujnu 1940, štrajkovi u Splitu, Solinu

[8] Da li će pobijediti razum, ***Hrvatski radnik*** 12. X 1939., ***Vjekoslav Blaskov,*** Poslodavci spekuliraju, ***Hrvatski radnik,*** 23. XI 1939, JAZ, Radničko pitanje u Hrvatskoj treba riješiti na načelima nauke braće Radića (***Hrvatski radnik,*** 21. XII 1939; Rad i kapital u Hrvatskoj, ***Hrvatski radnik,*** 15. II 1940. itd.).

[8] Npr. u ***Hrvatskom radniku,*** organu Hrvatskog radničkog saveza, kad je donesena Uredba o rješavanju radnih sporova, pisalo se kao o velikom dostignuću u socijalnom zakonodavstvu (9. i 30. 1940.), a slično se pisalo i prilikom donošenja uredbe o minimalnim nadnicama (3. X, 14. XI 1940). Povoljno je, dakako, pisao ***Hrvatski radnik*** i o promjenama uprave u Radničkoj komori Zagreb, prilikom imenovanja u SUZOR-u (2. V, 11. VII 1940.) itd.

[10] O HRS-ovom odnosu prema drugim sindikatima usp. bilj. 1 i ***Vjekoslav Blaškov,*** Veliki događaji nas uče, ***Hrvatski radnik,*** 12. X 1939, ***Vladimir Marusić,*** Radnička svijest, ***Hrvatski radnik,*** 16. XI 1939, Strani agitatori brinu se za sebe, a ne za hrvatske radnike, ***Hrvatski radnik,*** 29. XII 1939, Sto hoće URS, ***Hrvatski radnik*** 11. I 1940, Zašto hrvatski radnik ne može biti komunista, ***Hrvatski radnik,*** 1. II 1940, Odgovor »klasnosvijesnima«, ***Hrvatski radnik,*** 29. III 1940. itd.

i Kaštel Sućurcu, u listopadu 1940. godine, protestni štrajk u tvornicama »Majdan«, »Sv. Kajo« u Solinu i brodogradilištu u Splitu, 19. prosinca 1940.).[11] URSSJ-ovi su savezi, dakako, organizirali i čisto ekonomske štrajkove (npr. štrajkovi u Vranjicu u tvornici »Salonit«, u veljači 1940, štrajk u »Zagrebačkoj industriji svile« u Zagrebu, od 11. ožujka do 9. svibnja 1940, štrajk 650 zagrebačkih postolarskih radnika, u travnju 1940, petotjedni štrajk 200 drvodjelskih radnika u Splitu, u srpnju i kolovozu 1940, štrajk 90 krojačkih radnika u Splitu, u listopadu 1940, štrajk 80 zagrebačkih slastičara, u studenom 1940, štrajk 300 radnika u tvornici »Meba« u Zagrebu, u prosincu 1940. itd.).[12]

U praksi su URSSJ-ovi savezi ipak u nekoliko slučajeva uspjeli ostvariti jedinstvo akcije s HRS-om, i to štrajkovima u poduzećima gdje ili nije bilo čvrste HRS-ove organizacije ili gdje centrala iz Zagreba nije imala utjecaja: štrajk oko 400 pilanskih radnika »Slaveksa« u Pakracu, u siječnju 1940, štrajk oko 800 zagrebačkih krojačkih radnika, u ožujku 1940, štrajk oko 400 zagrebačkih konfekcionarskih radnika, također u ožujku 1940, protestni štrajk u tvornici cementa »Split« u Majdanu, 4. svibnja 1940, štrajk 600 radnika uposlenih kod »Jadranskih brodogradilišta« u Splitu, 19. kolovoza 1940. (surađivao je i Jugoras), štrajk u poduzećima »Lim«, »Iskra« i »Hinko Mayer« u Zagrebu, 19. rujna 1940, štrajk rudara u Gojilu (Kutina) organiziranih u HRS-u u znak solidarnosti sa štrajkašima u Bujavici organiziranim u URSSJ-u, od 20. do 23. rujna 1940, ponovljeni štrajk 400 radnika »Slaveksa« u Pakracu, od 20. rujna do 2. listopada 1940).[13]

I sam je HRS organizirao, uglavnom, ekonomske štrajkove pridržavajući se uvijek, kao što je rečeno, zakonskih mogućnosti (npr. štrajk 64 radnika u tvornici »Helios« u Zagrebu, u listopadu 1939, štrajk 180 rudara u Ivanovom Polju, u ožujku 1940, štrajk 800 poljoprivrednih radnika na cije-

[11] O štrajkovima se govorilo i na V zemaljskoj konferenciji, ali nisu svi spomenuti. Izvori se navode istim redom kao i štrajkovi: IHRPH (arhivski materijali bez posebne oznake nalaze se u IHRPH), V-Štrajkovi 1938—1939; ***Hrvatski dnevnik,*** 25, 26. i 29. XI, 2. i 18. XII 1939, ***Hrvatski radnik,*** 21. XII 1939, Radnička komora (dalje RK), 9218, 9390, 9428, 9816/1939; USŠORJ, 30, 506; V-Štrajkovi 1940, ***Politički vjesnik,*** 9—10/1940, ***Hrvatski glasnik,*** 19. VIII 1940; ***Politika,*** 20. IX 1940; ***Politika*** 24. IX 1940; štrajkovi u Splitu i okolici su trajali od 17. do zaključno 23. listopada 1940 — V-Štrajkovi 1940.

[12] V-Štrajkovi 1940; ***Hrvatski dnevnik,*** 21. II 1940, ***Hrvatski glasnik,*** 19, 21. i 22. II 1940; USŠORJ 29,251-300, 31 (Urudžbeni zapisnik 1939—1940, RK 2532 i 4834/1940; RK 3312 (1940; ***Politički vjesnik,*** 9—10/1940, ***Hrvatski glasnik,*** 8. VII i 3. VIII 1940; V Štrajkovi 1940; RK 12319 i 13005/1940; RK 11588, 12005, 12832 i 12897/1940.

[15] USŠORJ, 29, 251—300; RK 2868/1940, USŠORJ 31, 32, 43; isto i ***Hrvatski radnik,*** 21. VIII i 4. IV 1940; RK, 2623, 3036, 3111/1940; V-Štrajkovi 1940; isto i ***Hrvatski glasnik,*** 19. VIII 1940; RK 9411, 9651, 9672, 9722, 9828/1940 i ***Hrvatski radnik,*** 24. X 1940. (koji ističe da je to akcija isključivo Hrvatskog radničkog saveza); V-Štrajkovi 1940; Arhiv Hrvatske (dalje AH) BV BH br. 66900/1940.

lom području općine Čepin, u svibnju 1940, štrajk 700 radnika na izgradnji ceste Sušak—Bakar, u svibnju 1940, štrajk 80 skladišnih radnika u Senju, u lipnju 1940, itd.).[14]

URSSJ-ovi su savezi služili Komunističkoj partiji i kao pogodna legalna osnova za okupljanje radnika u demonstracijama ili manifestacijama čisto političkog karaktera (takve su bile demonstracije u Zagrebu 3. prosinca 1939. godine, a neposredan povod za njihovo izbijanje bila je zabrana održavanja URSSJ-ove skupštine sazvane na taj dan; prvomajske demonstracije 1940. godine, također u Zagrebu, organizirao je uz partijske ćelije i Mjesni međustrukovni odbor URSSJ-a; demonstracije u Splitu 1. rujna 1940. i nakon toga već spomenute generalne štrajkove organizirali su i funkcionari URSSJ-a).[15]

Osim u akcijama takve vrste, Komunistička je partija u URSSJ-u imala snažnu podršku i u sindikalnim novinama, pa su sindikalni listovi, koji su izlazili u Hrvatskoj, postajali centralni organi za prenošenje partijske politike o radu u sindikatima, a donosili su i ocjene KP o političkim i društvenim zbivanjma u zemlji i svijetu. Takvu je podršku KP postigla već ranije, ali je upravo u tom razdoblju izdavala u Zagrebu *Radnički tjednik* s tiražom više od 30.000 primjeraka.[16]

I na kulturnom uzdizanju radnika URSSJ-ovi su savezi razvili široku djelatnost posredstvom Radničke kulturno-prosvjetne zajednice, osnovane još god. 1938, a različita sportska radnička društva bila su još jedna legalna baza za okupljanje radnika.[17]

Prema tome, URSSJ-ovi su savezi i u tom razdoblju vodili borbu za bolje radne i materijalne uvjete, nastojeći da provedu jedinstvo akcije s Hrvatskim radničkim savezom i drugim sindikatima. Budući da vodstvo HRS-a ni pod koju cijenu nije prihvaćalo jedinstvo, tek je u nekim slučajevima, kao i u ranijem razdoblju, došlo do zajedničke akcije URSSJ-ovih saveza i HRS-ovih podružnica. Borba za jedinstvo akcije odvijala se kroz suprotnosti u praksi, a one su imale korijene u suprotnim gledištima prema radu u sindikatima i uopće vođenju radničkih akcija. Djelatnost URSSJ--ovih saveza u tom razdoblju, u odnosu na ranija razdoblja, dobiva sve

[14] ***Hrvatski radnik,*** 12.X 1939; RK, 2596/1940; AH, BV BH 33278/1940; RK 5340—1940, ***Hrvatski radnik,*** 13. V, 25. VII 1940; V-Štrajkovi 1940.

[15] O demonstracijama u Zagrebu usp. /. ***Jelić,*** Demonstracije u Zagrebu 1939—1941, Iz starog i novog Zagreba, IV, Zagreb 1968, ***Isti,*** Prvomajske demonstracije u Zagrebu 1940, ***Historijski zbornik,*** XVIII, 1965, 189—201; ***B. Janjatović,*** O nekim aspektima, n. dj.; ***D. Gizdić,*** Dalmacija 1941, Zagreb 1959; O demonstracijama, se, dakako, govori i u materijalima konferencije.

[18] Usp. V. ***Rajčević,*** Prilog bibliografiji naprednih novina i časopisa između dva rata (1918—1941), ***Putovi revolucije,*** 3—4/1964, str. 550.

[17] Usp. ***I. Curi,*** Neki aspekti kulturne djelatnosti u radničkom pokretu između dva rata, ***Kulturni radnik,*** Zagreb, 5/1969, 248—293. Curi tu na osnovi sjećanja i nekih dokumenata prikazuje situaciju uglavnom u Zagrebu.

više političke značajke, iako su i nadalje ti savezi vodili ekonomske pokrete. HRS-ove su se aktivnosti svodile na zakonom dozvoljene mogućnosti pod pokroviteljstvom organa vlasti odnosno režima. Tako je URSSJ postajao sve veća prijetnja režimu kao legalno uporište Komunističke partije, posredstvom kojeg je rukovodila borbom radnika, a i drugim radničkim akcijama (djelatnosti posredstvom URSSJ-a i u URSSJ-u, kao što je istaknuto na V zemaljskoj konferenciji u referatu o sindikalnom pitanju, komunisti su u sjevernoj Hrvatskoj često pridavali i suviše veliko značenje u odnosu na partijski rad uopće — ali ta ocjena ne umanjuje uspjehe koje su postigli u tom razdoblju).[18] Proces pretvaranja URSSJ-ovih sindikata od organizacija pod utjecajem socijalista do pravih klasnih i borbenih sindikata odvijao se i u Hrvatskoj, kao i u cijeloj Jugoslaviji, gotovo istodobno, s tim što je, čini se, u Hrvatskoj dobio posebnu važnost jer je bio najbrži i najranije započeo. Djelovanje URSSJ-a pod utjecajem Komunističke partije bio je i glavni uzrok njegove zabrane u prosincu god. 1940, a odluka o tome provedena je u Hrvatskoj 1. siječnja 1941.[19]

Nesumnjivi uspjesi komunista u URSSJ-ovim sindikatima na njihovu pretvaranju u klasnoborbene sindikalne organizacije i njihova homogenost na području Hrvatske (pa i u Jugoslaviji) nisu, dakako, mogli izmijeniti razdrobljenost sindikalnog pokreta i antagonizme u njemu, pa tako i akcije sindikalnog pokreta, gledajući u cjelini, nisu uvijek imale onu snagu koja im je bila nužna u obrani radničkih interesa. Upravo zbog toga, a takve su ocjene donesene i na V zemaljskoj konferenciji, najvažnije je bilo raditi na realizaciji sindikalnog jedinstva. Ideja sindikalnog jedinstva, istaknuta na konferenciji, nije bila novost u sindikalnoj politici KPJ, ali je, zbog posebnih uvjeta u kojima se našao URSSJ uoči svoje zabrane, dobila nove organizacione oblike.[20] Ističući potrebu stvaranja »odbora jedinstva« u svim radionicama i tvornicama (dakle bez obzira na sindikalnu pripadnost radnika), u kojim bi odborima komunisti imali vodeću ulogu, KPJ je pokazala da je realno ocijenila položaj URSSJ-a i čak predvidjela njegovu zabranu i uz to da je uistinu radila na jedinstvu sindikalne akcije u namjeri da radničku borbu za bolje radne i materijalne uvjete ojača i tako suprotstavi jedinstvenu frontu radnika fronti kapitala (odbori jedinstva djelovali su u Hrvatskoj i prije donošenja te odluke, pogotovo nakon raspuštanja pojedinih URSSJ-ovih podružnica i u situacijama kad se radilo na okupljanju radnika u pojedinim akcijama. Njihova aktivnost nakon zabrane URSSJ-a nastavljena je o čemu svjedoče tadašnji tarifni pokreti, pa čak i štrajkovi).[21]

[18] MF 675, Materijali o sindikalnom pitanju na konferenciji.

[19] Usp. *B. Janjatović, O* nekim aspektima, n. dj.

[20] V. bilj. 1 i /. *Cazi,* Nezavisni sindikati, Zagreb, I 1962, II 1964. i III (u dva sveska) 1967.

[21] V. bilj. 19 i *Vjesnik radnog naroda,* 2 i 3 1941, kraj siječnja, 4—5,1941, početak ožujka, 6/1941, sredina ožujka.

Raznorodnost i antagonizmi sindikalnog pokreta u Hrvatskoj (kao i u Jugoslaviji) bile su osnovne njegove značajke. Na rješavanju tih problema najviše je radila Komunistička partija. Njezina ideja o realizaciji sindikalnog jedinstva na organizacionom nivou, iako progresivno rješenje za te probleme, nije se mogla ostvariti zbog toga što su druge snage u tom pokretu odbijale jedinstvo. Ipak je URSSJ bio ne samo čvrsta komunistička tvrđava već i inicijator i realizator ideje jedinstva u svakodnevnim akcijama za poboljšanje radnih i materijalnih uvjeta radnika i ujedno glavni organizator borbe radnika za poboljšanje njihova ekonomskog položaja. Predviđajući URSSJ-ovu zabranu, zbog toga što je po svojoj djelatnosti bio neprestana prijetnja režimu, Komunistička je partija na V zemaljskoj konferenciji odlukom o »odborima jedinstva« ne samo produžila njegovu aktivnost već dala i nove poticaje za realizaciju jedinstva radnika u sindikalnim akcijama.

Z o r i c a S t i p e t i ć

Neki metodološki problemi i sadržaj istraživanja ponašanja inteligencije u Hrvatskoj prema bitnim društvenim problemima u vrijeme Pete zemaljske konferencije KPJ

1. Uvodno objašnjenje. Ovaj je prilog pokušaj formuliranja — mada nepotpunog — elemenata za proučavanje političkog ponašanja inteligencije u Hrvatskoj, pretežno na temelju onih problema s kojima se autor susretao pri istraživanju »lijeve inteligencije« u Hrvatskoj i komunističkog pokreta u međuratnom razdoblju na izvornoj građi, ali i onih pitanja koja otvara literatura.

Iako je razdoblje o kojemu je riječ određeno prigodom (godišnjica Pete zemaljske konferencije), ima i drugih povoda za takvo kronološko određenje. Oni bi doduše očiglednije opravdali razmatranje problematike za cijelo međuratno razdoblje, ali je to ovdje nemoguće.

Ipak, neki metodološki zahtjevi (i problemi što ih izazivaju teškoće da se tim zahtjevima udovolji) čini se da su zajednički za čitavo razdoblje; a ono što je specifično izvire iz složenosti zbivanja i povijesne važnosti navedenog vremena.

Pristup za koji se zalažem čini se, zbog mnogih teškoća, zasada jedva ostvariv. Međutim, istraživanje ma kojeg kompleksa pitanja na temu inteligencije doista je značajno jedino ako polazi od cjelovite društvene problematike. Izvan nje, svako bi istraživanje — kad je riječ o inteligenciji, pa čak i o pojedinom njenom reprezentantu — u konačnom sudu moglo pogriješiti. Zahtjev da se bilo koji fenomen smjesti u cjeloviti kontekst zbivanja poznat je svakom historičaru, ali je često tek ideal kome se teži. Ali, intelektualci, u svojoj temeljnoj funkciji da artikuliraju društveno-idejne probleme vremena, njima su ujedno i određeni. Stoga svako izdva-

janje griješi u bitnom. Istina, stanovite podudarnosti u ponašanju intelektualaca u različitim društvima mogu potjecati iz nekih općih karakteristika (kao što je, na primjer, težnja kritičkom mišljenju), ali to je ipak samo podudarnost na razini *»idealnog tipa«*. Pri tom može promaknuti da je ono što je *konkretno* često upravo suština.

2. *Postavljanje problema.* Smisao istraživanja inteligencije proistječe odatle što je ona imala veoma značajnu ulogu u društveno-političkom životu Hrvatske. Inteligencija je dominantno djelovala na koncipiranju ideja i političkih programa, sudjelujući intenzivno u političkim bitkama i zbivanjima u kojima je ponekad, zbog specifičnih prilika, bila odlučujuća snaga. Kako je struktura stanovništva bila pretežno seljačka, radnička klasa slaba, u uvjetima nacionalne neslobode i neprekidnih političkih borbi uloga inteligencije u javnom životu Hrvatske bila je veoma značajna bez obzira na to s koje su društvene pozicije i koliko politički angažirano djelovali njeni pripadnici. Dakako, vrednovanje specifičnih angažmana jedan je od osnovnih zadataka u proučavanju inteligencije, ali nam se čini da bi ova teza trebala poslužiti kao ishodište. Osim toga, vrlo je jaka tendencija inteligencije da monopolizira položaj i funkciju najistaknutijeg reprezentanta nacionalnog života. Podsjećamo da su inteligenciju smatrali najizrazitijom društvenom snagom u tadašnjem javnom životu suvremenici kao Krleža, Cesaree, prije toga Radić, pa Dežman, koji su, uz mnoge druge iz svih političkih struktura, o tome pisali.

Snažan utjecaj inteligencije u društveno-političkom i javnom životu uopće, bio je već utvrđen kao tradicionalan, ali je, dakako, različito ocjenjivan. Inteligencija ostaje čimbenik o kome vode računa svi politički pokreti, usprkos tome što je povremeno u nekima dolazio do izražaja stanoviti »antiintelektualizam«, često interpretiran kao oblik klasnog antagonizma (npr. identificiranje inteligencije kao »gospode«, nasuprot seljaštvu i radništvu). Inteligencija je pripadala različitim političkim pokretima i u njima djelovala na sebi svojstven način (formiranjem zamisli, njihovim širenjem itd.). Pri tom je unosila i svoj pogled na svijet, iako je prije svega prihvaćala gledišta one društvene snage u čijem je pokretu bila ili s kojim se identificirala. Zbog toga moderna historiografija zahtijeva da se u kategorijalni sistem uvrsti i inteligencija kao društveni sloj kojega se socijalno i političko ponašanje mora istraživati kao poseban fenomen. To je jedna od pretpostavki sintetičkog historiografskog pogleda na određeno povijesno razdoblje ili na društveno-politički pokret.

Unatoč važnosti tog zahtjeva pri istraživanjr društvene uloge inteligencije, u našoj historiografiji nisu postignuti značajniji rezultati. Već na prvom koraku istraživač se sukobljuje s mnogim, prvenstveno metodološkim, teškoćama i gotovo nerješivim problemima. Teškove proistječu iz same prirode toga društvenog sloja, prije svega iz složenosti pojmovnog određenja inteligencije, a zatim iz njene pripadnosti različitim, često dijametralno suprotnim, političkim pokretima i angažmanima u društvenom životu.

Djelovanje inteligencije određeno je ukupnošću društvenih odnosa, ali kao poseban sloj, s posebnom društvenom funkcijom, ona ima elemente autentičnog izražavanja. Istraživanje obiju determinanata ponašanja i njihova međusobnog odnosa nužna je pretpostavka za temeljit sud o ponašanju i djelovanju inteligencije, odnosno, za njeno vrednovanje. Zbog toga isključivo historiografska metodologija ne može potpuno zadovoljiti.

3. Pojmovno određenje. Istraživač koji pokušava objasniti ulogu inteligencije u tako dramatičnom i prijelomnom razdoblju kao što je vrijeme Pete zemaljske konferencije, tj. kraj tridesetih godina, odmah se susreće s fundamentalnim pitanjem: kako utvrditi fizionomiju, kvantitet i kvalitet inteligencije. To je izrazito sociološki problem.

Čini nam se da stupanj razvijenosti i karakter jugoslavenskog, odnosno hrvatskog, društva upućuje na šire određenje pojma inteligencije, uključujući u nju stvaraoce kulture, učenjake, umjetnike, mislioce, pisce, istaknute novinare (tzv. elitu), ali također i ostale poslenike u sferi umjetnosti, prosvjete i uopće kulture, zatim slobodne profesije i više činovništvo, jednom riječju one koji imaju visoko ili više obrazovanje. Predlaže se dakle i *vrijednosni kriterij,* odnosno kriterij funkcije (intelektualci kao stvaraoci) i *formalni kriterij* (kriterij društvenog statusa). To je donekle osobeno za nerazvijena društva kao što je tada bilo hrvatsko. Ali kad je uz to riječ o specifičnim istraživanjima — intelektualaca u KPJ — problem postaje još složeniji.

Usvojimo li Gramscijevo stajalište o partiji-avangardi kao kolektivnom misliocu, gdje svaki idejno izgrađen član djeluje stvaralački i organizatorno (dakle kao intelektualac), čemu smo u načelu i skloni, ipak ne dolazimo do primjerenog rješenja, nego se krećemo u okviru »idealnog tipa«. Tek bismo preciznom dokumentacijom morali dokazati da je partija dosegla takav stupanj kvalitete avangarde (za što, bez sumnje, ima elemenata, ali je pitanje koliko). Isključivom primjenom vrijednosnog kriterija — što proizlazi iz takvog metodološkog pristupa — pri ocjenjivanju »organske«, tj. partijske inteligencije, ne bismo dobili adekvatnu sliku kad bismo tu inteligenciju suprotstavili onoj »tradicionalnoj«, za koju vrijede oba kriterija. A bez suprotstavljanja »organske« i »tradicionalne« inteligencije sudovi bi o socijalno-političkom ponašanju inteligencije ostali nepotpuni. Lišena elemenata suprotstavljanja, slika ne samo inteligencije u cjelini nego i pojedinih njenih grupacija ne bi bila vjerna.

Prema tome, pri određivanju pojma inteligencije u konkretnom kontekstu veoma je važno: prvo, utvrditi globalnu sociološku strukturu i karakter društva kao osnovne odrednice, i unutar toga kvantitet inteligencije; drugo, proučiti detaljno njezinu sociološku strukturu, što obuhvaća: utvrđivanje profesija, razine i tipa obrazovanja, socijalnog porijekla i statusa, teritorijalne koncentriranosti, društvene pokretljivosti, političke pripadnosti i drugo.

Takva istraživanja nisu kod nas ni započela,[1] a izvori kao neposredni indikatori, koji bi omogućili detaljnu dokumentaciju, nepotpuni su. Ipak istraživanje treba orijentirati u tom pravcu, jer tek odgovori na nabrojena i slična pitanja mogu dati egzaktne elemente za ocjenjivanje uloge inteligencije u društvenim procesima. Time se uz to sužava prostor za proizvoljne interpretacije koje se, kad je riječ o inteligenciji, susreću prilično često.

4. Izlaganje metode i sadržaja istraživanja. Utvrdivši karakter društva i time determinirane inteligencije, čini se da je pri istraživanju njene uloge u društvenim procesima bitno odrediti idejno-političku diferencijaciju, stupanj i metodu angažiranosti u političkim pokretima i idejnim strujanjima vremena. Za razliku od razvijenijeg demokratskog društva, u kome političke slobode omogućuju relativno otvoreno političko izražavanje i gdje je, zahvaljujući tome, olakšano političko identificiranje, u slučaju koji razmatramo, u uvjetima policijskih progona, nacionalnog i socijalnog ugnjetavanja, za ostvarivanje tog zadatka treba utvrditi čitav niz posrednih indikatora, a oni iz istih razloga nisu uvijek cjelovit dokument. Mislimo prije svega na takve indikatore kao što su analize sadržaja časopisa, umjetničkog stvaralaštva, obrazovnih programa, izdavačke djelatnosti, zatim djelatnosti u različitim kulturnim i znanstvenim institucijama, stručnim udruženjima itd. Dakako, neposredni indikatori, kao što su organizaciona ili aktivistička pripadnost pojedinim političkim strankama, od prvorazrednog su značenja (složenosti tog zadatka, kad je riječ o komunistički orijentiranim intelektualcima, trebat će posvetiti posebnu pažnju).

U vezi s tim bilo bi korisno ispitati i koji tip intelektualaca inklinira kojem pokretu. Poznato je, na primjer, da izraziti pripadnici humanističke inteligencije inkliniraju lijevoj orijentaciji, pa to neki istraživači uzdižu do definicije. S obzirom na pretežnost takvog tipa obrazovanja u Hrvatskoj, bilo bi svakako zanimljivo izvući konkretne zaključke. Čini nam se da bismo u istraživanju mogli poći od manje isključive, a očiglednije teze da je hrvatska inteligencija u tom razdoblju (druga polovica tridesetih godina) predominantno opoziciona prema političkom režimu, i to velikim dijelom veoma radikalno. Uz to treba upozoriti i na to da je snažno opoziciono raspoloženje u najširim slojevima Hrvatske gotovo društveno onemogućivalo režimsku inteligenciju, pa čak i onu birokratskih funkcija. Tako je i jedan dio inteligencije, inače mnogo manje društveno-politički angažirane, bio zahvaćen i povučen u proces opće politizacije hrvatskog društva druge polovice tridesetih godina. Diferencijacija u opredjeljivanju za način rješenja društvene krize bila je veoma oštra, pa i antagonistička,

[1] Problem literature jedan je od najtežih. Kao što smo već rekli, nema radova koji razmatraju inteligenciju u cjelini, a ni onih koji obuhvaćaju u cjelovitu skicu idejno-politička strujanja. Nedostaju i monografske obrade pojedinih značajnih ličnosti. Istraživanje marksističke misli dalo je ipak značajne rezultate, iako još nema cjelovitog pregleda (usp. bilješku 4). Relevantne ali samo djelomične podatke o djelatnosti intelektualaca treba tražiti u specijaliziranoj literaturi (politička historiografija, historija literature i si.) i u radovima o pojedinim kulturnim institucijama. Pregled tako široko shvaćene literature ovdje ćemo izostaviti.

od krajnje ljevice (komunisti) do krajnje desnice (klerikalci, ekstremni nacionalisti i si.), odražavajući tako vrlo jasno svu političku složenost društva. Bilo bi također korisno kad bi se moglo što egzaktnije opisati koje i kakve grupacije intelektualaca i s kakvim motivacijama i argumentacijama ostaju lojalne režimu. Problem je istraživača to teži što su se neki istaknuti intelektualci podjednakoga socijalnog porijekla, približno jednakog obrazovanja, iste ili slične profesije, iste nacionalnosti, pa i iste generacije, opredjeljivali za antagonističke koncepcije, i to, po pravilu, najradikalnije. U ponašanju i djelovanju grupa intelektualaca ima takvih pojava da bi trebalo monografski obraditi pojedine istaknute reprezentante. Pri tom treba istaknuti da je dinamično idejno-političko pregrupiranje intelektualaca značajan fenomen vremena. Više nije riječ samo o prelaženju interesa ili idejno-političkih utjecaja na sve šire krugove inteligencije — kao dotada — nego o preorijentaciji i angažiranosti ponekih istaknutih ličnosti. Prestrukturiranje je išlo u prilog ljevičarima, ali ne uvijek izravno, i, dakako, ne u cjelini. Komunisti su u tom procesu i gubili. Dokumentirati tu dinamiku zbog njene je očiglednosti mnogo lakše nego objašnjavati uzroke koji su vrlo složeni, a ponekad i svjesno skrivani. S time u vezi treba reći da su kod velikog dijela intelektualaca argumentacije pretežno političke, a samo se »desnica« i »ljevica« služe i ideološkim obrazloženjima.

S obzirom na »otvorenost« intelektualaca (a to je jedno od osnovnih svojstava njihova bića), vrlo je značajno pitanje različitih *idejnih utjecaja,* metoda i rezultata asimilacije, kao i konteksta u kojem se oni ostvaruju. Na primjer, jedna je od mogućih hipoteza, da su različiti desni ideolozi i propagatori nacionalsocijalizma ili fašizma bili manje zainteresirani za društveni sadržaj te ideje, a mnogo više za političke mogućnosti koje su se time, po njihovu mišljenju, otvarale Hrvatskoj. Drugim riječima, to je hipoteza da su postojale velike razlike između motiva koji su neke hrvatske intelektualce doveli na pozicije fašizma i motiva nekih talijanskih fašističkih ideologa. I idejno-političkim sukobima na ljevici, usprkos stanovitim podudarnostima sa sličnim procesima u svijetu, davala je bitan sadržaj i temeljnu funkciju društveno-politička stvarnost naše zemlje.[2]

U vezi s tim problemom osobitu pažnju treba posvetiti tendencijama, metodama i rezultatima političkih pokreta u privlačenju intelektualaca. Druga je strana istog problema: koliko su intelektualci uspijevali da se političkim pokretima nametnu, koje su okolnosti tome osobito pogodovale, kako se to izražavalo i kakve je posljedice imalo. Ta su pitanja vrlo važna jer su se u vodstvima građanskih političkih stranaka velikim dijelom nalazili intelektualci, a mnoge kulturne institucije bile su politički veoma aktivne (osobito potkraj tridesetih godina). Već spomenuto grupiranje inteligencije prema stanovitim idejama i pokretima, kao što su »hrvatska

[1] To je po našem mišljenju propust značajnog rada *S. Lasica* koji, služeći se političkim terminima i ponekim elementima, zanemaruje konkretan cjeloviti politički kontekst, a odatle sadržaj i značenje »sukoba«. Usp. *Stanko Lasić,* Sukob na književnoj ljevici 1928—1952, Zagreb 1970.

koncentracija«, »seljačka ideologija«, »ljevičarstvo«, istodobno znači i slabljenje nastojanja da se djeluje kao »objektivna snaga«, kao »društveni katalizator«. Visok stupanj politizacije širih slojeva inteligencije u tim godinama prati opću politizaciju hrvatskog društva. Mogu se naći primjeri odstupanja od općeg pravila da se intelektualci opredjeljuju ponajprije prihvaćanjem teorije. Pritisak političke prakse bio je tako snažan da je i bez izgrađenijih idejnih koncepcija mobilizirao inteligenciju. Koliko je ona osmišljavala pokret, drugo je pitanje. Čini se da većina »teorija« nije nadišla razinu političkih programa, čak ni onda kad je tome težila. Snažna politizacija i promjene u orijentaciji i metodi djelovanja ukazuju na bitne razlike u ponašanju inteligencije na početku dvadesetih i u drugoj polovici tridesetih godina. Za razliku od 1919/20. godine, sada se politička borba vodi zahtjevima u granicama političke realnosti. Ta borba drži u napetosti najveći dio inteligencije, pa se oni koji su politički najviše angažirani iscrpljuju u dnevnoj praksi.

Gotovo svu intelektualnu djelatnost, njeno usmjeravanje i oblike određivala je ta situacija. Politizacija je osobito forsirala razvijanje onih duhovnih oblika koji su sadržavali ideološki stav (historiografija, neke discipline pravnih nauka, lingvistika, odgovarajući umjetnički pravci i drugo), jer je to bilo snažno sredstvo idejno-političke motivacije i argumentacije. Relativno bogata izdavačka djelatnost — prijevodna literatura i izvorna publicistika, časopisi i dnevnici — prožeta je takvim tendencijama. Zanimljivo je pitanje u kakvom su odnosu brojnost tih oblika i njihov utjecaj na društvenu sredinu. Poznato je, na primjer, da su desne publikacije (klerikalne) bile brojčano premoćne, ali njihov učinak nije bio tome razmjeran. Zbog svega toga male su mogućnosti afirmacije onih (malobrojnih) intelektualaca koji su sebi postavili cilj da formuliraju takve društvene ideje što izlaz iz društvene krize nalaze u svladavanju zaostalosti i dosezanju razine suvremenosti. Zbog teškog društvenog stanja njihov se vizionarski program čini apstraktan a oni sami odgurnuti iz životnog vrtloga, ili, ako u njemu ipak sudjeluju, zahvaćeni su političkim pragmatizmom. Upravo je to bio jedan od dubokih konflikata koji su razdirali velik dio hrvatske inteligencije. Idejna platforma kakvu je nudio hrvatski nacionalni pokret pod vodstvom HSS nije mogla potpuno zadovoljiti. Zbog toga je vrlo važno analizirati i dokumentirati odnos HSS i inteligencije i odatle izvući zaključke. Tako ćemo doprijeti i do drugog značajnog problema: skretanja intelektualaca prema ljevici, ponegdje prije nego što je obnovljena KPJ, odnosno, osnovana KPH. Sadržajno bogatstvo komunističke ideje, njena univerzalnost i humanizam, identificiranje s najprogresivnijim suvremenim kretanjima u svijetu, vizionarnost i optimizam, sve se više otkrivaju kao izvorište na kome se nadahnjuju mnogi intelektualci. Pri tom su veoma važnu ulogu imali već istaknuti komunisti, koji su se snažno nametnuli društvu svojom kreativnošću i nesumnjivim moralno-intelektualnim autoritetom. Ipak, to su još uvijek pojedinci. Inteligencija kao društveni sloj i dalje je više ili manje identificirana s građanskom klasom. O tome je naravno potrebna egzaktna dokumentacija, jer smo i ovdje još uvijek na terenu proizvoljnih sudova.

Tako se približavamo, po našem mišljenju, temeljnom pitanju u proučavanju inteligencije: koliko je inteligencija bila na razini vremena, koliko je bila autentična, i napokon, kakva svijest prevladava? Odgovor na to pitanje, koji iziskuje iscrpni studij, dobio bi značenje sinteze.

Razdoblje neposredno oko Pete zemaljske konferencije KPJ donekle je osobeno u usporedbi s drugom polovicom tridesetih godina. Važni događaji daju tom razdoblju obilježje prijelomnog vremena: na unutrašnjem planu uspostava Banovine Hrvatske, na međunarodnom pakt Staljin—Hitler i početak drugoga svjetskog rata. Ti su povijesni događaji i njihove posljedice djelovali na inteligenciju tako da se još više zaoštrilo pitanje mogućnosti i smisla opredjeljivanja. Jačaju radikalne koncepcije zbog razočaranja rješenjem »hrvatskog pitanja« koje je dotada, iako u različitim oblicima, zaokupljalo svu inteligenciju. S obzirom na to, veoma je važno istraživanje ponašanja inteligencije za vrijeme Banovine. Prilično su očigledna politička pregrupiranja, pa i stanovita rezignacija, usprkos tome što je novi režim snažno mobilizirao kulturne institucije.

Nadalje, dileme u vezi s ratom znače za intelektualce (dakako, ne samo za njih) dileme o sudbini dotadašnje civilizacije. Najveći je dio inteligencije svjestan da će rat izazvati korjenite promjene, ne samo političke nego i socijalne. Smisao tih promjena interpretiran je ovisno o političkoj opredijeljenosti. Kako je Jugoslavija bila zaokružena snagama Osovine, razumljivo je da su najagresivnije bile desne grupacije. Velik dio inteligencije ostaje na liberalno-građanskim koncepcijama. Koliko njih traži izvore stabilnosti, a koliko promjene, i to promjene ovakvog ili onakvog sadržaja, moglo bi se odrediti tek nakon podrobnijeg ispitivanja, a to otežava već spomenuti nerazmjer utjecaja, snaga i stupnja angažiranosti. Upada u oči da časopisi svih opredjeljenja često spominju »napeto iščekivanje«.

Situacija »lijeve« inteligencije svakako je najsloženija. Slobodnim prostorom, koji je stvoren ograničenošću i konzervativnošću ideologije HSS, obilno se koristila Komunistička partija. Već smo rekli da impulsi nisu uvijek stizali od Partije; mnogi su intelektualci sami tražili putove do pokreta. Zato ti putovi nisu bili uvijek ravni. Drukčije nije ni moglo biti, u onakvoj društvenoj situaciji, a posebno u situaciji Partije. Za mnoge je intelektualce antifašistička orijentacija bila jedan od motiva »skretanja ulijevo«. Ipak, odatle do »ljevičarstva« put je prilično dug. (Pod »ljevičarstvom« razumijevamo »aktivan kritički stav prema postojećem obliku društva, tj. prema njegovim fundamentalnim principima«.[3] Ljevica, kao kritička misao konkretnih društvenih snaga, ovdje se identificira s Komunističkom partijom.)

Napominjemo da se, po našem mišljenju, ne može posebno proučavati djelovanje onih intelektualaca ljevičara koji su kao članovi Partije bili aktivni revolucionari, jer je taj njihov udio ugrađen u povijest Partije, izuzevši, dakako, monografske obrade pojedinih ličnosti. Ali, nekoliko

[3] Usp. *Georg Lukdcs,* Povijest i klasna svijest, Zagreb 1970.

problema ostaje otvoreno: na primjer, priliv intelektualaca u KP, profilacija tih intelektualaca, ocrtavanje generacija, specifične sfere djelovanja i slično. Na primjer, jednu od osobenosti toga razdoblja čini porast ljevičarstva među intelektualcima iz tzv. egzaktnih nauka (inženjeri i si.). Dok je dvadesetih godina ljevičarstvo bilo svojevrsna utopija nekolicine »humanističkih zanesenjaka«, u ovom razdoblju »duh racionalne svjetske zajednice budućnosti« postaje ideal šireg kruga intelektualaca najrazličitijih profilacija.

Partija je djelovala i obnavljala se u vrlo složenim okolnostima, u kojima je njena ilegalnost određivala i taktiku. Zbog toga je bila dobrodošla suradnja naprednih intelektualaca, ali je tako »front lijevih« intelektualaca bio nedovoljno homogen. S druge strane, Partija je zahvaljujući svojim intelektualcima koji su aktivno sudjelovali u kulturnom i javnom životu, snažno afirmirala i svoju ideologiju i svoje poglede na dnevne, aktualne probleme, kao i na historijsku perspektivu. Upravo je posredstvom kulturnih medija KP (dakako, i ostale partije) obavljala funkciju »posrednog rukovođenja«, istodobno nastojeći prodrijeti u sve domene društvene svijesti. Kako je općenito među intelektualcima u Hrvatskoj nedostajalo teoretičara, filozofa i učenjaka koji se bave društvenim naukama, marksistički instrumentarij davao je golemu prednost intelektualcima ljevičarima. Visoka razina lijevih časopisa, sa širokim dijapazonom izvornog društvenog istraživanja, jedan je od dokaza vitalnosti Partije. Uvjet za obnavljanje Partije bio je njeno prerastanje u autentičnog zastupnika nacionalnih interesa, dok je, istodobno, zadržala svoje obveze prema Kominterni. Organska povezanost s međunarodnim radničkim pokretom i otud proizašle obveze, mada su u ponekim situacijama imale i negativne posljedice, stvarale su temelj uvjerenju o povijesnoj misiji pokreta i realnoj mogućnosti djelovanja. Realnost revolucionarne perspektive zbog izbijanja rata nalagala je Partiji da preispita frontu lijevih, osobito među intelektualcima.

To više nije bilo doba duhovne pripreme i stvaranja raspoloženja, nego pripremanja za neposrednu akciju. Naime, Partija nalazi svoj smisao u idejno-političkoj avangardnoj funkciji, u neprekidnoj artikulaciji društvene problematike, u stvaranju idejnih putokaza na temelju izvorne analize. Tu istu funkciju, bar na razini formulacije problema i projektiranja rješenja, smatraju za svoj temeljni smisao i intelektualci. U tom smislu postoji mogućnost za stanoviti *konkurentski odnos* između lijevih intelektualaca i organizacija. Čini nam se (doduše, to je tek hipoteza koju bi trebalo iscrpno dokumentirati) da se upravo sada u »lijevoj« inteligenciji, u njenoj snažnoj angažiranosti na najvitalnijim društvenim problemima, na neki način obnavljaju (po metodi više nego po sadržaju) prethodne težnje liberalne građanske inteligencije da djeluje kao samostalan politički faktor, kao kritička svijest društva. Objašnjenje za tu tendenciju nalazimo djelomično u težnji za distanciranjem od nekih elemenata partijske taktike, pa unekoliko i strategije, kao posljedici razočaranja partijskom praksom i nepovjerenja u neposredne društvene i revolucionarne

mogućnosti radničkog pokreta. Čini nam se da je takav stav bio racionalan u smislu interpretacije danih činjenica (osamljenost pokreta, snaga građanskih stranaka, vanjskopolitička situacija, staljinizacija u SSSR-u i dr.), ali se u praksi pokazao defetistički i nerealan, jer ga je povijest demantirala.

Razlike u mišljenjima, koje prije nisu morale implicirati negativne posljedice — štoviše, mogle su biti plodonosne za obje strane — uoči odsudne akcije sadrže tu opasnost. Različite se procjene bitnih pitanja u tom trenutku *međusobno isključuju.* Borba mišljenja ne vodi se na razini akademske diskusije (kao djelomice u dvadesetim godinama); politička po sadržaju, vodi se i političkim sredstvima. CK KPJ već je nakon izbora 1938. ocijenio kao neprijateljski stav pojedinih intelektualaca, pod čijim utjecajem KPH nije postavila svoje kandidate. Partija je izgubila neke pozicije među naprednim intelektualcima i nakon pakta Staljin—Hitler. Tada je u Zagrebu bilo dosta intelektualaca emigranata iz Austrije i Njemačke, dakle iz zemalja koje su tradicionalno bile izvor kulturnih utjecaja na hrvatsku inteligenciju. Patriotska mobilizacija zapadnoevropske napredne inteligencije pridonosila je antifašističkom raspoloženju mnogih intelektualaca i onda kad im se na trenutak činilo da će zemlja uspjeti ostati izvan ratne kataklizme. Danas možemo dokumentirano tvrditi da je u vrijeme Pete zemaljske konferencije KPJ upravo najrealnijom procjenom društveno-politicke situacije postala najvitalnija snaga u zemlji. Stoga stanovita zbunjenost, nastala zbog kvalifikacije rata kđfo imperijalističkog, nije prouzrokovala teže posljedice za intenzivnu mobilizaciju snaga u Partiji, ni za njenu daljnju ekspanziju u sve društvene strukture. Partija se pripremala da potvrdi svoj smisao.

Upravo u toku tog procesa (1939) dio lijevih intelektualaca, od kojih su najznačajniji već bili ugrađeni u historiju Partije i među vrhunske nacionalne vrijednosti (Krleža), izražava dileme i mišljenja koja ih konfrontiraju s Partijom. O tom sukobu, poznatom u literaturi kao »sukob na ljevici«, pisano je u više navrata,[4] a sadržaj tog sukoba pobuđuje sve više pažnje među današnjim intelektualcima. Istražuje se u različitim pravcima — promatrajući sukob kao imanentnu borbu intelektualaca protiv dogme a za slobodu mišljenja i stvaranja, ili, na planu fenomenološkog istraživanja, promatrajući one aspekte u kojima se sukob jasno izražavao (odnos filozofije i znanosti i odnos prema pitanjima estetike). Po pravilu se zaobilazi politički smisao i težina sukoba. S obzirom na metodološki pristup, takva je orijentacija razumljiva jer je spor i nastao na tim problemima, ali je njegov pravi sadržaj i smisao bio politički. Jasno je da se nije mogao javno voditi spor o smislu revolucije, odnosno o njenoj neposrednoj mo-

[4] Usp. ***Šime Vučetić:*** Hrvatska književnost 1914—1941, Zagreb 1960; ***Ivan Babić:*** Odnos filozofije i znanosti u radovima jugoslavenskih markista (1931—1941), ***Putovi revolucije,*** 5, 1965; ***Tvrtko Cercar:*** Osvrt na literaturu o tzv. »sukobu na ljevici« (I), ***Kolo,*** 11, 1969; ***Mladen Iveković:*** Hrvatska lijeva inteligencija 1918—1945, Zagreb 1970; ***Stanko Lasić,*** n. dj. Napominjemo, da smo naveli samo najznačajnije radove, i to one popraćene naučnom aparaturom, a izostavili smo vrlo mnogo publicističkih i esejističkih priloga.

gućnosti i društvenoj nužnosti. Upravo ga je tako Partija shvatila i tretirala, smatrajući estetsko-filozofske razmirice samo vanjskom ljuskom što prekriva konfrontaciju na fundamentalnim pitanjima partijske strategije i taktike. Postoji niz dokumenata koji dopuštaju rekonstrukciju i analizu takvog stajališta Partije. Ipak, ako se zadržimo isključivo na analizi tekstova, nećemo prodrijeti do *skrivenog* smisla i težine »polemike«. Osim toga, bio je to sukob u jednoj ilegalnoj revolucionarnoj partiji koja shvaća da je došao trenutak »kad se postavlja pitanje tko će koga«, ali nema mogućnosti za legalnu, masovnu, cjelovitu idejno-političku argumentaciju. Stoga treba uzeti u obzir da je, usprkos obostranim žestokim pamfletima i oštrim osudama, izostala konkretna argumentacija. Za istraživača, koji želi objasniti cjelovit politički smisao »sukoba«, ozbiljne teškoće nastaju time što se mora odlučiti da istraži i *implikacije* političke naravi koje je sukob u sebi nosio. To, dakako, nije »čist« historiografski rad, pa ipak smatramo da se pažljivom analizom gledišta i mišljenja iznesenih u pisanom obliku, zatim uzimanjem u obzir cjelokupnosti djelovanja u tom vremenu, a iznad svega situiranjem spora u konkretan partijski i općedruštveni kontekst, mogu postići cjelovitiji sudovi.

Po našem mišljenju, cjeloviti su sudovi to potrebniji što je riječ o doista autentičnim intelektualcima koji sintetiziraju dileme vremena i čija je baština ugrađena u svijest narednih generacija. U smislu te baštine sastoji se velikim dijelom i smisao istraživanja inteligencije.

Ova skica sadržaja i odatle proisteklih problema istraživanja treba tek da se u radu verificira. Ali pri ispitivanju jedne zamisli postoji mogućnost da se oblikuju i drugi putovi. To nastoji ovaj prilog.

Mira Kolar-Dim i tri) evie

Privredne prilike i položaj radništva u Hrvatskoj u vrijeme održavanja Pete zemaljske konferencije KPJ

1.

Zbog rata, koji se rasplamsao u Evropi, došlo je u prvoj polovici god. 1940. do znatnih promjena u strukturi privrede, privrednoj politici i kretanju realne nadnice radnika na području Hrvatske, u kojoj je vlast nakon formiranja Banovine Hrvatske preuzela hrvatska buržoazija.

Odmah od početka preuzimanja vlasti ta je buržoazija vodila profašističku gospodarsku politiku, a i na socijalnom planu sve se više ugledala na Treći Reich.

Treba istaći da je Banovina Hrvatska, iako sastavni dio Kraljevine Jugoslavije, uspjela u svojim granicama razviti i neke specifične oblike dirigirane privrede i socijalnog zakonodavstva, te da to zaslužuje, svakako, opširniji prikaz.

2.

Nakon velike privredne depresije tridesetih godina i kratkotrajne konjunkture od god. 1934—1937, počinju se god. 1938. ponovo javljati znakovi nove ekonomske krize. Kako bi našla izlaz iz te situacije, jugoslavenska buržoazija uključila je čitav privredni sistem Jugoslavije u službu fašističkih zemalja u kojima je zavladala ratna konjunktura. Zbog toga se privredne prilike u Jugoslaviji, pa i u Hrvatskoj, počinju mijenjati pod

utjecajem naše izvozne i uvozne politike, a naša se izvozna politika sve vise prilagođava potrebama njemačke i talijanske ratne privrede.[1]

Velika državna izvozna poduzeća (Prizad i kasnije Pogod) izvoze ponajviše pšenicu i živu stoku, rude i drvo. Taj izvoz, kojim su upravljali centralni državni organi, bio je nepovoljan za razvitak naše unutrašnje trgovine i privrede, jer se temeljio na kliringu, pa je posljedica bila uvoz manje potrebne robe i robe relativno loše kvalitete.[2] Osim toga, u jesen 1940, po novom trgovačkom sporazumu s Njemačkom podignuta je vrijednost marke sa 14 na 17,82 dinara, čime je naša izvozna roba postala vrlo jeftina, a iz Njemačke uvezena skupa.[3] Ali, hrvatska buržoazija, okupljena u kartelima, mogla je, zahvaljujući svom monopolnom položaju na unutrašnjem tržištu, plasirati robu uz gotovo svaku cijenu. Takvim sistemom izmjene roba s inozemstvom došlo je do podjele dobitka između države i krupne buržoazije. Država posredstvom izvoznih poduzeća ostvaruje veliku dobit na račun seljaka od kojeg po niskim cijenama otkupljuje njegove proizvode. Buržoazija, na osnovi razrađenog i usavršenog sistema veletrgovine, ima dominantan položaj u uvozu.

Forsirajući izvoz radi profita, država nije dugo vodila računa o unutrašnjim potrebama zemlje i o potrebi stvaranja rezervi hrane za slučaj izbijanja rata. Posljedica toga trgovanja Jugoslavije s Osovinskim silama, a i čitave profašističke unutrašnje politike vlade Cvetković—Maček, bilo je uvlačenje Jugoslavije u privredni rat, te su Saveznici, a i neutralne države, počeli bojkotirati trgovinu s Jugoslavijom. Taj privredni rat, koji je počeo već u jesen god. 1939, ubrzo se odrazio na robi uvezenoj za devize, tj. uglavnom na sirovinama i polusirovinama potrebnim industriji, a s time i na cijenama naše industrijske robe.

U prvo vrijeme, usprkos obilju robe, cijene počinju naglo rasti iz dana u dan. Istom kasnije na tržištu povremeno počinje nestajati nekih artikala (npr. ulja) i javljaju se poremećaji u oblasti prometa i proizvodnje. Takve pojave ponukale su već u početku rata imućne slojeve na stvaranje rezervi hrane, a trgovce na spekulacije i nabijanje cijena robi.

Ponukana kaotičnim kretanjem cijena vlada u Beogradu izdala je 20. IX 1939. Uredbu o suzbijanju skupoće i nesavesne spekulacije *(Službene no-*

[1] Sporazum o platnom prometu na bazi kliringa zaključen je s Njemačkom još 1. V god. 1934. Od god. 1935. Njemačka je na prvom mjestu u našem izvozu (***N. Pevac,*** Nemačka marka i naši privredni odnosi sa Nemačkom, ***Ekonomski financijski život,*** 1940, 424).

[2] Nakon sklapanja sporazuma Cvetković—Maček, hrvatska buržoazija u državnim organima nastoji dobiti u svoje ruke i izvoz. Na sastanku međustrukovnog odbora svih privrednih komora na području Banovine Hrvatske hrvatski privrednici zatražili su memorandumom od bana Šubasića da poradi na ukidanju Prizada (osn. 1931), kao općejugoslavenskog privilegiranog izvoznog društva i na vođenju vlastite banovinske izvozne politike (Zelje hrvatske privrede, ***Sjeverni Lloyd,*** 13. IX 1939, 5). Izvozna politika ostala je, međutim, i dalje u sklopu centralne vlasti, no Hrvatska je 17. VIII 1940. ipak dobila svoje povlašteno gospodarsko društvo (Pogod), koje je na području Banovine imalo ulogu Prizada (Pogod, ***Jugoslavenski Lloyd,*** 17. VIII 1940, 8).

[3] Sitne vijesti, ***Politički vjesnik,*** listopad 1940, kritičko izdanje, Zagreb 1965, 208.

vine, 25. IX 1939). Ta je uredba usprkos strogim kaznenim sankcijama promašila svrhu, jer u njoj »namjerno ili nenamjerno« nije bio definiran pojam skupoće i spekulacije, te je dozvoljavala *»uobičajenu trgovačku čistu dobit«* (kurziv M. K. D.). Prema Zakonu o suzbijanju skupoće i nesavjesne spekulacije od 30. XII 1921. ta je dobit mogla doseći 25% vrijednosti proizvoda, što je i u ono vrijeme uzrokovalo umjetno povišenje cijena, jer su svi trgovci, bez obzira na zakon ponude i potražnje, nastojali ostvariti tu dobit. Sada, zbog pojačane potražnje, ta je dobit često bila i premašena. Nešto preciznije odredbe beogradska vlada donijela je Uredbom sa zakonskom snagom o suzbijanju skupoće i nesavjesne spekulacije od 22. XII 1939, koja je na područje Banovine Hrvatske protegnuta specijalnom banskom naredbom (*Narodne novine,* 27. XII 1939).[4]

Naredna intervencija države na području cijena uslijedila je primjenom Uredbe o kontroli cijena od 5. II 1940, koja je na područje Banovine Hrvatske proširena Naredbom o nadzoru cijena od 22. III 1940. (*Narodne novine,* 29. III 1940). Na temelju te uredbe stavljeno je pod kontrolu u prodaji na veliko 25 vrsta robe, pretežno industrijskog karaktera. Zbog ostavljanja velikog broja artikala van svake kontrole, kao i zbog slobodnog formiranja cijena poljoprivrednih proizvoda, ta je uredba bila gotovo bez ikakvog učinka. Njenu efikasnost nije povećala ni Uredba o kontroli cena na malo (*Službene novine,* 30. VIII 1940. i *Narodne novine,* 23. VIII 1940). Istina, tom novom uredbom obuhvaćen je veći broj artikala, ali su mnogi izmakli kontroli, što su iskoristili trgovci nabavljajući i prodavajući upravo takvu nekontroliranu robu. (Poznato je npr. da su trgovci pretakali ulje iz jednolitrenih boca u one od 1/4 litre koje nisu bile podložne kontroli.)

Postepeno se skupoći pridružuje i kronična oskudica nekih artikala, i to onih koje smo dobavljali iz savezničkih država. Zbog nestašice nafte, došlo je do racioniranja benzina i do otežanog transporta na cestama, jer je oko 15.000 vlasnika automobila u Banovini ostalo bez pogonskog goriva.[5]

Zbog nestašice sirovina, u to vrijeme dolazi i do zastoja u tekstilnoj industriji, koja je radila s uvezenim materijalom, čime je došla do izražaja gotovo kolonijalna ovisnost naše države o industrijski razvijenim državama Zapada.

U veljači je došlo do neobjašnjive nestašice ogrjevnog drveta, te su privremeno zatvorene mnoge škole u Zagrebu.[6] Drvo se javljalo na tržištu

[4] I ostale, tada još neutralne države uvele su specijalne režime protiv podizanja cijena. U Francuskoj su cijene zamrznute 1. rujna 1939, a u Bugarskoj je 4. IX 1939. objavljena Naredba o suzbijanju skupoće (/. *Zivanovič,* Rat i skupoća, *Ekonomsko financijski život,* 1939, 527).

[5] Prva ograničenja prodaje tekućeg goriva motornim vozilima pojavila su se vec potkraj god. 1939. *(Narodne novine,* 4. XII 1939. i 22. XII 1939). Naredba br. 2 o ograničenju prometa motornim vozilima izašla je u *Narodnim novinama* 13. I 1940, a treća 21. II 1940. *(Narodne novine,* 23. II 1940).

[6] Zatvaranje škola, *Jugoslavenski Lloyd,* 21. I 1940, 1.

uz tako visoku cijenu da je Odbor za suzbijanje skupoće Gradskog poglavarstva bio prisiljen maksimirati cijene ogrjevnog drva u Zagrebu na 130 dinara za kubični metar.[7]

Zbog daljnjeg porasta skupoće, vlada Banovine Hrvatske morala je pristupiti oštrijim mjerama u kontroli cijena. Po Naredbi o nadzoru cijena od 22. III 1940. (*Narodne novine*, 29. III 1940) svako novo povišenje moralo je imati odobrenje Ureda za nadzor cijena. Kao kontrolni organi formirana su nadzorništva u četiri veća mjesta Hrvatske.

Da bi dobila uvid u faktično kretanje cijena, Banska vlast počela je sistematski prikupljati podatke o kretanju cijena u svim kotarima Banovine. Prema izjavi dra Lamera, odjelnog predstojnika Banske vlasti, konstatirano je da su »cijene 15 najvažnijih proizvoda u 27 najvažnijih kotara porasle od 27. XII do 1. III za 6°/o«. Dalje Lamer kaže: »Najjače su porasle cijene svinjama za 14%, krumpira za 13%, mlijeku i čaju za 9%. Najviše cijene ima Dubrovnik, dok najniži nivo cijena ima Đakovo. I Đakovo je zato određeno kao polazna tačka za izračunavanje indeksa cijena.«[8]

U skladu s isticanjem svoje proseljačke politike, vlada Banovine Hrvatske dugo vremena odlaže svaku intervenciju u oblasti cijena poljoprivrednih i stočarskih proizvoda, iako su upravo cijena tih artikala najviše skočile. Kad se pojavila nestašica žitarica u nekim pasivnim krajevima, vlada je morala intervenirati. Kako bi intervencija bila nezamjetna, povjerena je zadružnoj organizaciji hrvatskih seljaka Gospodarskoj slozi (osn. 1934. sa svrhom privrednog i socijalnog podizanja sela). U početku je vlada subvencionirala tu organizaciju radi nabavke žita u plodnim i otpremanja u pasivne krajeve. Ta je organizacija imala i zadaću da nabavlja sjeme uoči proljetne sjetve, budući da su zbog neobično duge i oštre zime mnogi seljaci ostali bez sjemena.[9] Na osnovi ankete Gospodarske sloge u 2000 sela na području Banovine, utvrđeno je da oko dva milijuna seljaka nema dovoljno hrane do žetve, i da bi trebalo uvesti upravo toliko žitne hrane koliki je bio prosječni jugoslavenski izvoz pšenice.[10] S vremenom Gospodarska sloga radi dobitka obavlja za Banovinu i neke trgovačke poslove. Subvencijom od 5,000.000 dinara vlada je pomogla organiziranje izvoza svinja u Njemačku, iako je nekoliko tjedana nakon toga izdana Uredba o štednji životnih namirnica i uvođenju bezmesnih dana u Banovini (*Narodne novine,* 18. V 1940). Ali, i ta uredba, kao i mnoge druge, promašila je svrhu, jer je njome bila ograničena samo prodaja mesa u određene dane, a ne i klanje stoke.[11]

[7] Maksimiranje cijena ogrjevnog drva u Zagrebu, ***Jugoslavenski Lloyd,*** 23. II 1940, 3.

[8] Izrađuje se Uredba o kontroli cijena za Banovinu Hrvatsku, ***Jugoslavenski Lloyd,*** 13. III 1940, 4.

* Zbog teške zime i elementarnih nepogoda, mnogi seljaci ostali su bez sjemena, te je Prizad odobrio milijun dinara za nabavku (Osiguranje sjetve u Banovini Hrvatskoj, ***Jugoslavenski' Lloyd,*** 9. III 1940, 6).

[10] ***R. Bićanić,*** Najnužnije narodne potrebe, anketa Gospodarske sloge, Zagreb 1940, 31.

[11] Za bezmesne dane određeni su utorak i petak. Uz to je zabranjeno klanje telića mlađih od jedne godine i bređe stoke (***Jugoslavenski Lloyd,*** 12. V 1940, 5). Zašto je Uredba o bezmesnim danima ispala čorfišek, ***Narodno blagostanje,*** 1940, 423.

Međutim, cijene i dalje rastu. Iako pod kontrolom, jer nije bilo moguće kontrolirati 50.000 trgovina u Banovini, cijene su i dalje anarhične.[12] Izdana je i Uredba o upućivanju nesavjesnih spekulanata na prinudni boravak i prisilni rad u najpasivnije krajeve države *(Službene novine*, 18. V 1940), ali je i ta odredba pogodila samo nekoliko malih, nedovoljno rafiniranih trgovaca.[13]

Osobito su teške bile prilike na tržištu žitarica kojih nije bilo dovoljno i bile su skupe. U Hrvatskoj, koja je bila deficitarna na žitaricama i u kojoj je prema već ranije spomenutoj anketi Gospodarske sloge samo 14% anketiranih seljaka imalo višak žitarica za prodaju, već u proljeće god. 1940. seljaci moraju kupovati žito radi prehrane.[14] Pod pritiskom ogorčene javnosti vlada je morala prestati s neodlučnom politikom prema problemu žitarica, te je donesena Uredba o maksimiranju cijena i prinudnom otkupu pšenice i kukuruza *(Službene novine,* 24. VI 1940). Uredbom su utvrđene maksimirane cijene za pšenicu od 224 do 230 dinara, za kukuruz od 170 do 180 dinara, a uvedena je i obvezna prijava viškova. U slučaju potrebe predviđen je i prinudni otkup.

Međutim ni nova, povišena cijena nije dovela do pojave većih količina žitarica na tržištu, jer su veletrgovci i veleposjednici, koji su jedini i imali zalihe za prodaju, očekivali daljnji porast cijena. Nestašica žitarica i dalje je osjetljivo pogađala potrošače, a povišenje cijene kruha pogodilo je osobito stanovništvo gradova.[15]

Od ljeta god. 1940. skupoći se pridružila i kronična nestašica gotovo svih namirnica. Zbog vezanih trgovačkih ugovora s Njemačkom i Italijom, vlada je forsirala izvoz iznad izvoznih mogućnosti. U zamjenu za relativno bezvrijednu robu (igračke, sitna tehnička roba) iz zemlje se izvozilo žito, kukuruz i drvo.[16] U zemlji se sve više počinje osjećati oskudica najvažnijih životnih artikala.

Zbog maksimirane cijene drvetu u nekim dijelovima Hrvatske, proizvođači drva izbjegavaju transportiranje drva u ta područja. Osobito su time

[12] Je li moguća kontrola svih cijena? ***Sjeverni Lloyd,*** 24—25. VIII 1940, 5.

[13] Zbog skrivanja živeža i nabijanja cijena u Zagrebu uhapšeni su trgovci Julije Hochsinger, Vjekoslav Gosti, Vilko Kardoš i Ivan Supanc i upućeni na prisilni boravak u Udbinu, Donji Lapac i Prozor (***Jugoslavenski Lloyd,*** 13. IX 1940, 1). Vjerojatno nije slučajno što je među interniranima bilo Židova i što je štampa ogorčenje naroda zbog skupoće nastojala usmjeriti protiv velikih židovskih trgovaca. Ta antisemitska politika Banovine dolazi do izražaja i u kasnijim postupcima protiv Židova (Legalizirana pljačka, ***Politički vjesnik,*** rujan 1940, kritičko izdanje, Zagreb 1965, 180).

[14] ***R. Bićanić,*** Najnužnije narodne potrebe, 31.

[ls] U Zagrebu je cijena bijelog, polubijelog i crnog kruha utvrđena na 4 dinara za težine od 750, 900 i 1050 grama (Nove maksimirane cijene kruha u Zagrebu, ***Jugoslavenski Lloyd,*** 26. VII 1940, 4).

** Prema trgovačkom sporazumu s Italijom, u ljeto 1940, kad se još nije znalo kakva će biti žetva, vlada se obvezala na izvoz 10.000 vagona pšenice i 5000 vagona kukuruza u ukupnoj vrijednosti od 160,000.000 lira. Vrijednost drva predviđenog za izvoz iznosila je 400,000.000 lira, te je ono činilo najvažniju stavku našeg izvoza. (Novi trgovački sporazum s Italijom, ***Jugoslavenski Lloyd,*** 2. VII 1940, 2).

bili pogođeni gradovi, u kojima oko polovice godine dolazi do kronične nestašice gorivog drveta. Povisivaju se cijene ugljena, koji je djelomično zamjenjivao drvo.[17] U nastojanju da prisili proizvođače drva da prodaju drvo na području Hrvatske, vlada je ograničila izvoz drva izvan Banovine, što je osobito pogodilo Vojvodinu (Naredba od 9. VII 1940, br. 26383—VII—1940). Ona je tada najavila redukciju izvoza žitarica u druga područja, što bi opet pogodilo Hrvatsku, kao deficitarno žitarsko područje. Rezultat toga diplomatskog rata bilo je storniranje banovinske naredbe.[18]

Poduzimaju se radikalnije mjere i na tržištu žitarica. Zbog relativno niske maksimirane cijene pšenice na osnovi uredbe od srpnja god. 1940, pšenica se ne pojavljuje na tržištu, te gotovo svi mlinovi na području države obustavljaju rad. Da bi oživilo tržište žitarica, vlada je 26. VIII objavila novu Uredbu o merama u svrhu snabdevanja stanovništva i vojske hlebom *(Službene novine*, 26. VIII 1940). Tom uredbom prihvaćen je sistem slobodne trgovine s mogućnošću kontroliranja. Uredbom je ograničena slobodna meljava i propisana jednolična meljava s dva tipa brašna — 70% crnog i 10% bijelog brašna. Radi reguliranja potrošnje predviđena je prodaja »narodnog kruha« od jednoličnog brašna, koji se smio prodavati tek drugi dan nakon pečenja. Zbog osjetljivog podbacivanja žetve pšenice (za oko 35%), minimalna cijena pšenice povećana je Uredbom na 300 dinara. To poskupljenje pratilo je i povišenje cijena kruhu u čitavoj zemlji.[19]

Već spomenuta Uredba o kontroli cijena na malo, donesena potkraj kolovoza, također nije riješila problem nesređenosti cijena, jer nije regulirala ni pitanje proizvodnje, ni pitanje transporta.

Tom uredbom decentralizirana je kontrola cijena robe, te su općine, odnosno kotarska načelstva imala prijavljivati zalihe i kretanje cijena Uredu za nadzor cijena, kojemu su također podnošeni podnesci o utvrđivanju novih cijena. Tako počinje upravo u to vrijeme u pitanju skupoće suradnja između nižih upravnih vlasti i vrhunskih organa. Na području Hrvatske, kao savjetodavna tijela načelnicima, formirane su kotarske i općinske

[17] Cijena komadnog trbovljanskog ugljena povišena je od 48 na 52 dinara, a kockastog od 46 na 50 za 100 kg. Navedene su i cijene drugih vrsta (Povišenje cijena ugljena u Zagrebu, ***Jugoslavenski Lloyd,*** 6. IX 1940, 4).

[18] vP namjeri Vojvodine da ograniči svoj izvoz pisalo je u članku »Cepanje unutrašnjeg tržišta«, ***Narodno blagostanje,*** 24. VIII 1940, 533. Prethodna banska naredba o ograničenju izvoza stavljena je van snage Naredbom o nadzoru nad zalihama i otpremom ogrjevnog drveta (***Narodne novine,*** 22. XI 1940). Osim toga izdane su i naredbe o maksimiranoj cijeni drveta.

[19] Na početku kolovoza cijena brašnu je povišena za pola dinara. Cijena bijelog kruha utvrđena je na 6 dinara za 1050 grama, polubijelog 6 dinara za 1160 grama, a crnog četiri dinara za 950 grama (Povišenje cijena brašna i kruha, ***Jugoslavenski Lloyd,*** 10. VIII 1940, 6). Ponovo je povišena cijena brašna u polovici rujna (Odobreno povišenje cijena brašna u Zagrebu, ***Jugoslavenski Lloyd,*** 14. IX 1940, 4).

skupštine. Te skupštine bile su, međutim, sastavljene od »dobrih domaćina«, tj. seoskih bogatih gazda, trgovaca i industrijalaca, koji su brigu o snabdijevanju naroda hranom shvatili kao vrelo dobre zarade, te su neprestano od Ureda za kontrolu cijena zahtijevali odobrenje povišenih cijena na osnovi netočnih kalkulacija.

Sve te mjere, zbog svoje polovičnosti, nisu riješile pitanje prehrane naroda. Potkraj kolovoza sastao se u Zagrebu klub gradskih zastupnika Hrvatske seljačke stranke pod predsjedanjem dra Banovića i raspravljao o osiguranju prehrane pučanstva grada Zagreba.[20] Paradoksalno je da je upravo u vrijeme održavanja toga sastanka na zahtjev Saveza hrvatskih mesarskih i kobasičarskih obrtnika u Zagrebu oblasno nadzorništvo za cijene odobrilo povišenje cijena mesu.[21] Do ponovnog povišenja cijene mesa dolazi već u polovici rujna.[22] Povisuju se i ostale dotad maksimirane cijene.[23]

Suprotno zakonitostima sezonskog kretanja cijena, u kolovozu cijene biljnih proizvoda ne padaju već rastu. Prema mišljenju Narodne banke, koja je pratila kretanje cijena na veliko i malo u jugoslavenskim relacijama, to je izuzetna pojava u vrijeme pribiranja prinosa poljoprivrednih proizvoda.[24]

Zbog nenormalnog i nezadrživog porasta cijena oko polovice rujna, postalo je očito da treba poduzeti bolje mjere za opskrbu gradova. Nakon konferencije zagrebačkog gradonačelnika Mate Starčevića s banom Ivanom šubašićem, formiran je u Zagrebu Prehrambeni odbor sa zadatkom da organizira stvaranje jednomjesečnih prehrambenih zaliha za stanovništvo Zagreba.[25] U radu odbora predviđalo se i otvaranje kuhinje za prehranu najsiromašnijih, a sredstva za tu svrhu imala su se namaknuti jednokratnim socijalnim prirezom i porezom na potrošnju.[26]

[20] Bilješka u ***Jugoslavenskom Lloydu,*** 30. VIII 1940, 1.

[21] Oblasno nadzorništvo u Zagrebu odlukom od 28. VIII 1940. povisilo je cijenu masti na 24 dinara za kilogram, a svinjskog mesa od 17 na 26 dinara (***Jugoslavenski Lloyd,*** 29. i 30. VIII 1940).

[22] Ponovni porast cijena svinjskog mesa i masti u Zagrebu (***Jugoslavenski Lloyd,*** 12. IX 1940, 6).

[23] Odobreno povišenje cijena u Zagrebu za kavu, kožu, sapun, tjesteninu i druge maksimirane artikle (***Jugoslavenski Lloyd,*** 12. IX 1940, 3).

[24] Cene agrarnih proizvoda u augustu prešle su nivo cena posleratnog inflacionog perioda, ***Narodno blagostanje,*** 21. IX 1940, 597.

[25] Sastanak gradonačelnika Starčevića i bana Subašića o pitanjima prehrane Zagreba, ***Jugoslavenski Lloyd,*** 15. IX 1940, 1. Stvaranje jednomjesečnih zaliha naišlo je na velike poteškoće zbog nedostatka skladišta. Otvaranje prehrambene kuhinje zamišljeno je 15. XI (Osniva se prehrambeni odbor, ***Jugoslavenski Lloyd,*** 28. IX 1940, 4).

[26] Odluka o jednokratnom socijalnom prirezu i porezu na potrošak donesena je u polovici rujna 1940. (Izvanredna skupština gradskog zastupstva u Zagrebu, ***Jugoslavenski Lloyd,*** 18. IX 1940, 2). Predviđeno je progresivno prikupljanje poreza. Na prihod od 90.000 dinara porez je iznosio 5°/o, do 120.000 din 10°/o, a do 240.000 din 20°/o. Od te akcije općina je očekivala prihod od 2,600.000 dinara (Zagrebačka općina, ***Narodno blagostanje,*** 1940, 604).

Osim toga Banska vlast posiže tada za racioniranjem potrošnje posredstvom aprovizacije, a kasnije potkraj godine i kartama za ishranu.[27] Zahtjev za ograničenje potrošnje isticali su najsiromašniji slojevi naroda, nadajući se da će uvođenje karata onemogućiti bogatašima stvaranje daljnjih rezervi hrane. Naime, već na početku listopada u Beogradu je bila pripremljena Uredba o ustanovama za opskrbu stanovništva živežnim i drugim nužnim potrebštinama. Uredba je proglašena 9. XI 1940. *(Službene novine,* 9. XI 1940), a na područje Hrvatske protegnuta je banskom naredbom nešto kasnije *(Narodne novine,* 22. XI 1940). Snabdijevanje naroda zamislilo se prema tim uredbama organizirati uz pomoć općinskih aprovizacionih organa i većih industrijskih poduzeća. U tome su postojale neke razlike između uredbe i naredbe. Naime, dok je obaveza organiziranja snabdijevanja na području Jugoslavije zahvatala poduzeća s više od 100 radnika, ban je na to naredbom obavezao poduzeća koja su zapošljavala više od 50 radnika, opravdavajući to privrednom strukturom Hrvatske u kojoj ima malo velikih tvornica.

Ali, cijene i dalje rastu vrtoglavom brzinom. Samo u toku rujna troškovi života porasli su prema proračunima Radničke komore u Zagrebu za 5,92 %.[28]

U isto vrijeme odigravaju se značajni politički događaji. U Berlinu je 27. IX potpisan Trojni pakt između Njemačke, Italije i Japana, čime je grupiranje država ušlo u svoju završnu fazu. Svakodnevne vijesti o bombardiranju Londona u našoj štampi ukazivale su na užase rata i stvarale ratnu psihozu u stanovništvu. Uz to se rat uistinu približavao našim granicama. Egipat i Rumunjska bili su zahvaćeni ratom, a Italija je 28. X napala Grčku, iskrcavši čete na grčko-albanskoj granici. Neutralnost Jugoslavije sve je više dolazila u pitanje, budući da je Jugoslavija, izvozeći namirnice u Njemačku, pomagala ratovanje fašističkih zemalja. Osim toga, otvaranje njemačke gimnazije u Zagrebu, odredbe protiv Židova, zamisli o primjeni njemačkog privrednog sistema i drugo, govorili su o priklanjanju državnih vlasti silama Osovine.[29]

Ne obazirući se na potrebe naroda, vlada se obvezala isporučiti Njemačkoj 20.000 vagona kukuruza i za područje Protektorata daljnjih 4500

[27] Prve zamisli o potrebi osnivanja aprovizacije pojavile su se u Hrvatskoj u polovici rujna (***Jugoslavenski Lloyd,*** 14. IX 1940, 3), kad je na području Dunavske banovine osnivanje aprovizacija stupilo u završnu fazu (***Jugoslavenski Lloyd,*** 15. IX 1940, 6).
O tome kako bi aprovizacije imale djelovati javljali su se mnogi napisi u štampi. Kao primjer navodim članak »Općinske i industrijske organizacije« ***Jugoslavenski Lloyd,*** 9. X 1940, 3. Za ograničenje potrošnje zalagao se i Hinko Krizman, jedan od vođa SDS ***(.Politički vjesnik,*** 1940—41, Zagreb 1965, 45).

[28] IHRPH, fond Radničke komore 9841 od 23. IX 1940

[29] U to vrijeme izdane su dvije protužidovske odredbe. Odredba o trgovini živežnih namirnica kojima su vlasnici Židovi, te Uredba o školovanju učenika židovskog porijekla, kojom im je ograničeno školovanje (***Jugoslavenski Lloyd,*** 6. X 1940, 3). Očito je da Banovina vodi politiku fašističkih zemalja.

vagona.[30] U isto vrijeme u Zagrebu se od druge polovice rujna prodaje »narodni kruh«. Splitska općina prešla je na to 8. X 1940.[31] Na početku listopada maksimirane su cijene jestivom ulju na 26 dinara za kilogram, dostigavši time visinu prosječne radničke nadnice.[32] Opskrba sve više poprima ratni karakter, a položaj naroda postaje iz dana u dan sve bjedniji.[33]

U odnosu na rujan god. 1939, najveći porast cijena zabilježen je do polovice srpnja god. 1940. kod seljačkih proizvoda. U tom periodu pšenica je poskupila na području Banovine za 55%, kukuruz za 56%, svinje za 43%, sijeno za 73%, mlijeko za 35%, jaja za 31%, krumpir za 69% i grah za 58%.[34] Banovina nije bila jedinstveno ekonomsko tržište, te su i cijene u pojedinim područjima Hrvatske bile različite. Najveći porast cijena pokazuju u Zagrebu brašno, sapun, sir i mlijeko. U Splitu je najviše poskupilo brašno. U odnosu na rujan god. 1940, u listopadu su cijene u Zagrebu porasle za 8,1%, a u Splitu za 2,5%. Prema istom izvoru, u odnosu na listopad god. 1939, cijene u Zagrebu su porasle za 42,6% a u Splitu za 36%.[35] Prema podacima Tržnog nadzorništva u Zagrebu, koje je vodilo statistiku kretanja cijena brojnijih artikala, poskupljenje je bilo nešto veće, te je na banovinskoj konferenciji za uređenje socijalnih odnosa utvrđeno da su troškovi života četvoročlane obitelji, od kolovoza 1939. do početka listopada god. 1940, poskupili u Zagrebu približno za 53,1%, na Sušaku za 49,9%, u Splitu za 42,77%, u Osijeku za 36,92%, a u Mostaru za 42,64%.[36]

Danas je već teško utvrditi uzroke tih lokalnih razlika cijena. Svakako su pri tome važnu ulogu igrali mnogi elementi, od pitanja transporta do ekonomsko-demografske strukture pojedinog područja.

Približno se indeks porasta cijena u Banovini kretao paralelno s indeksom za cijelu državu.[37] To je i razumljivo s obzirom na uzroke poskupljenja, a naročito na porast opticaja novčanica u čitavoj zemlji.

Uoči održavanja Pete zemaljske konferencije snabdijevanje je postalo jedno od najvažnijih pitanja u državi. Narod, ogorčen skupoćom, masovno izlazi na ulice demonstrirajući protiv skupoće i rata u gotovo svim dijelovima

[30] Njemačkoj smo se obavezali isporučiti i 10.000 vagona pšenice, ali su naknadnim pregovorima te isporuke stornirane i pretvorene u kukuruz (Neopravdan strah, ***Jugoslavenski Lloyd,*** 1. X 1940, 1).

[31] Narodni kruh, ***Jugoslavenski Lloyd,*** 10. X 1940, 1.

[32] Cijena ulju, ***Jugoslavenski Lloyd,*** 2. X 1940, 4.

[33] Izjava ravnatelja Pogoda dra Slavka Flögela, ***Jugoslavenski Lloyd,*** 8. X 1940.

[34] ***M. Fišter,*** Problem cijena i njihovo kretanje u Banovini Hrvatskoj, ***Ekonomist***(Zagreb), 1940, 274.

[35] Poljoprivredni proizvodi uzrok skupoće i u oktobru, ***Narodno blagostanje,*** 1940, 727—8.

[36] IHRPH, fond Radničke komore, br. 10363 od 4. X 1940.

[37] ***M. Fišter,*** Problem cijena i njihovo kretanje u Banovini Hrvatskoj, ***Ekonomist***(Zagreb), 1940, 277.

države.[38] Pri podjeli žitarica u gradovima pasivnih krajeva (Split) dolazi do navale seljaka iz okolice.[39]

Vlada Banovine Hrvatske pokazala se nesposobnom da riješi pitanje prehrane naroda. Rješenju toga pitanja nije pomoglo ni ograničenje putničkog prometa radi olakšavanja prijevoza namirnica iz jednog dijela države u drugi.[40]

Međutim, sve te mjere, zbog svoje djelomičnosti i zakašnjelosti, nisu imale odgovarajućeg efekta. Nejasno formuliranje zakonskih uredbi omogućavalo je privrednicima izigravanje tih odluka. Oni kaotično stanje naše privrede objašnjavaju neadekvatnim intervencionističkim mjerama i zalažu se za liberalnu privredu u kojoj bi odlučan faktor bila slobodna konkurencija.[41]

Suzbijanje skupoće i spekulacije, kao i kasnija kontrola cijena potpuno su promašili svoju svrhu, jer nisu obuhvatili kontrolu svih industrijskih artikala i nisu pravodobno maksimirali cijene poljoprivrednih proizvoda, koji su najviše i pokazivali tendenciju porasta. Skakanje cijena poljoprivrednih artikala povlačilo je za sobom i cijene drugih proizvoda, budući da su skuplje agrarne sirovine povećavale troškove proizvodnje prehrambene industrije, a te su cijene opet djelovale na cijenu radne snage.

Prema mišljenju anonimnog pisca u *Narodnom blagostanju,* cijene su se formirale po zakonima liberalističke privrede, usprkos njihovu ograničenju.[42] Industrijalac i trgovac kalkulirali su cijene novih proizvoda prema novim cijenama na tržištu, a Ured za kontrolu cijena obično je samo potvrđivao novu cijenu. Tako se cijena robe nije osnivala na cijeni sirovine iz koje je proizvedena, već su proizvođači i trgovci sebi osigurali sredstva za nabavku novih sirovina i roba, koje će također neprestano poskupljivati. Posljedica tih kretanja, uz povećani opticaj novčanica, bila je da su cijene izmakle ispod svake kontrole, te nije bilo moguće utvrditi koje je poskupljenje opravdano, a koje nije. Svakako da su rat i ratna psihoza, a pogotovo tendencija našeg izvoza, znatno utjecali na formiranje novih cijena i da su poremećaji cijena u jednoj privrednoj grani bili prenošeni i na druga privredna područja. Tako je čitava privreda, i u oblasti proizvodnje i u oblasti prerade i potrošnje, zapala u nesređeno stanje, a intervencionističke mjere pokazale su se zakašnjelim i zato nedjelotvornim.

[38] Protiv skupoće i rata, ***Politički vjesnik,*** rujan 1940, kritičko izdanje, Zagreb 1965, 154—157.

[39] Opskrba Dalmacije brašnom, ***Jugoslavenski Lloyd,*** 17. X 1940, 4.

[40] Ograničenje željezničkog putničkog prometa u korist tretetnog, ***Jugoslavenskoi Lloyd,*** 24. X 1940, 2.

[41] Privrednici na području zagrebačke Trgovačke komore izdali su u polovici listopada 1940. memorandum u kojem se, uz ostalo, protive suzbijanju skupoće naredbenim putem i zahtijevaju obustavu kampanje protiv privrednika koji povisuju cijene. (Memorandum privrednika, ***Jugoslavenski Lloyd,*** 18. X 1940). Za liberalnu politiku zalaže i dr Nenad Čepinac (***N. Čepinac,*** Ograničenje liberalizma u unutarnjoj trgovini, ***Ekonomist*** (Zagreb), 1940, 137—141).

[42] Kakva treba da bude naša dirigovana privreda, ***Narodno blagostanje,*** 14. XII 1940, 787—8.

3.

Petina stanovništva Jugoslavije živjela je već god. 1931. od plaće. Na području Hrvatske taj je procenat vjerojatno bio god. 1940. i nešto veći, jer se industrijska proizvodnja u Hrvatskoj, razmatrana po broju radnika, kretala veoma povoljno.[43] U rujnu god. 1940. na području Banovine bilo je 228.088 radnika osiguranih kod okružnih ureda i 15.731 osiguranik društvene blagajne Merkur, što je prema godišnjem prosjeku u god. 1939. (229.639 osiguranika) bilo povećanje za 14.180 radnika.[44]

Pravi broj osoba u najamnom odnosu zapravo je znatno veći, jer je potkraj god. 1939. u Rudarskoj bratinskoj blagajni bilo osigurano 8282 rudara, a u humanom fondu Zagrebačke željezničke direkcije 17.735 željezničara, ali je van evidencije ostao znatan broj činovnika.[45] Sličan odnos postojao je svakako i u rujnu god. 1940.

U odnosu na siječanj, broj zaposlenih na području Banovine povećao se do rujna god. 1940. prema statistici socijalnog osiguranja, za 34.686 osoba.[46] Usprkos pozivima na vojnu službu, to se povećanje odnosi većim dijelom na mušku radnu snagu, jer su u tom periodu zaposlena 32.134 radnika i 2552 radnice.[47] Takav trend radne snage govori da su povoljnu konjunkturu imale industrije u kojima je bila zaposlena pretežno muška radna snaga. Šumsko-pilanska industrija poslovala je veći dio godine izvanredno, zahvaljujući forsiranju izvoza drva u Njemačku i Italiju, pa je u listopadu god. 1940. zapošljavala 27.579 radnika (čitava Jugoslavija 72.931 radnika).[48] Veoma povoljno posluju metalna, rudarska i topionička industrija. Suprotno tome, tekstilna industrija, zbog smanjenog uvoza sirovina, posluje samo povremeno. Ipak, u toj grani radi u listopadu god. 1940. 27.643 radnika.[49] Kožna industrija također ima teškoća u nabavi sirovina, jer izvoženjem stoke odlazi u inozemstvo i sirova koža. Prehrambena industrija, izuzev kratkotrajnih kriza, posluje povoljno i zapošljava na području Banovine u listopadu god. 1940. 14.262 radnika.[50]

Zapravo, čitava privreda imala je poteškoća oko nabavke sirovina, te je i poslovanje s obzirom na produktivnost bilo veoma promjenljivo, gubici su se naknađivali povisivanjem cijena robi. Svakako, najkonjunkturnije su poslovale one grane koje su bile vezane za ratne pripreme i stvaranje nuž-

[43] ***L. Štajnic,*** Nadnice i standard života, ***Ekonomski financijski život,*** 1940, 505.

[44] ***Radnička zaštita,*** Statistika rad. osiguranja br. 4, 33 i 9, 180—1.

[45] Brojčano stanje radnika i privatnih namještenika u Banovini Hrvatskoj, ***Vjesnik Radničke komore,*** 1940, 62.

[46] ***Radnička zaštita,*** Statistika radničkog osiguranja, 1940, 9.

[47] Isto, 6—8, 176—178.

[48] ***Radnička zaštita,*** Službeni dio, 1941, 202—3.

[48] Isto.

[50] Isto.

nih rezervi u slučaju rata. Metalna, mašinska i kemijska industrija bile su u fazi konjunkture, koju je u stopu pratila građevna industrija, pogotovo ona, koja je bila vezana uz gradnju putova, financirana iz centralnih fondova Banovine Hrvatske.

4.

Ali, taj industrijski prosperitet, praćen porastom cijena, nije se odražavao na razmjernom porastu nominalne, odnosno realne zarade.

Na osnovi analize radničkih nadnica Vladimira Serdara za područje Banovine Hrvatske, indeks srednje nadnice osiguranika socijalnog osiguranja pokazuje od kolovoza god. 1939. do listopada 1940. porast od 30,0%, odnosno nominalna radnička nadnica povisila se od 24,83 na 32,16 dinara.[51]

Zarada radnika porasla je u istom razdoblju znatno više od nadnice radnica. Naime, dok indeks nominalne srednje nadnice radnica (uzevši za bazu kolovoz 1939) pokazuje povišenje nadnica samo za 8% (od 16,26 na 18,51 dinar), indeks nadnice muškaraca povišen je za 28% (od 29,58 na 37,50 dinar).

U odnosu na ostale krajeve bivše Jugoslavije, nadnica radništva Hrvatske porasla je znatno manje, te u tom periodu otpada prigovor industrijalaca da su radnici na području Hrvatske skupi, tražeći u skupoći nadnica razlog iseljavanju industrije iz Hrvatske. To vrijedi i za mušku i za žensku radnu snagu, jer je ženska radna snaga Hrvatske, u odnosu na žensku radnu snagu ostalih krajeva, a pogotovo Slovenije, bila još jeftinija.[52]

U toku prve godine rata kretanje nadnica pokazuje neravnomjerne promjene. Ako pratimo tok srednje nadnice radništva na području Banovine prema socijalnim statistikama, zamjećujemo da je prosječna srednja nadnica rasla sve do početka rata i u kolovozu god. 1939. dostigla vrijednost od 25 dinara. Tada dolazi do stagnacije i čak do opadanja nadnica, što je rezultat smanjivanja broja kvalificiranih osiguranih radnika i pogoršavanja kvalifikacione strukture, zato što su kvalificirani radnici pozivani na vojnu vježbu u većem broju nego nekvalificirani. Trend opadanja prosjeka nadnica opaža se sve do veljače god. 1940. kad nadnica počinje rasti i raste neprestano čitavu godinu.[53]

5.

Pravu sliku položaja radnika može nam dati samo odnos nominalne zarade prema kretanju cijena, odnosno prikaz kupovne moći radničke nadnice.

[51] V. *Serdar,* Brojidbena analiza radničkih nadnica, *Ekonomist,* 1941, 1—3, 22—23.
[11] Isto.
[53] Isto, 16.

Zahvaljujući radovima A. Benka Grade, koji je prikupljao podatke o kretanju troškova života radnika na zagrebačkom području i analizirao realne nadnice radnika na osnovi egzistencijskog minimuma, možemo danas relativno točno iskazati ta kretanja.

Prema *Indeksu* A. Benka Grade troškovi života na zagrebačkom području rastu neprestano od jeseni god. 1939. U studenom te godine već su za 10,9% viši nego u istom mjesecu prethodne godine, a u rujnu god. 1940. za 42,21% nego u rujnu god. 1939.[54]

Realna zarada radnika pokazuje također znatno opadanje. Prema istom izvoru, prvog mjeseca drugoga svjetskog rata realna zarada neoženjenog radnika bila je za 15,88% niža u odnosu na stanje prije prvoga svjetskog rata, a u ožujku 1940. čak za 32,45%. Do jeseni 1940, zbog povišice nominalne nadnice, realna se plaća nešto povisuje, ali je još uvijek u rujnu 1940. za 21,38% niža nego 1. srpnja god. 1914.[55]

Slično je pri razmatranju realne zarade oženjenog radnika. Prema *Indeksu* realna zarada oženjenog radnika bila je u rujnu 1939. za 12,04%, u ožujku 1940. za 31,29%, u lipnju za 21,79%, a u rujnu god. 1940. za 19,86% niža nego prije prvoga svjetskog rata.[56]

Možemo zaključiti da je realna zarada ne samo oženjenog već i neoženjenog radnika na zagrebačkom području u prvoj godini drugoga svjetskog rata znatno niža nego prije prvoga svjetskog rata. Znatno je niža i u odnosu na vrijeme velike svjetske ekonomske krize, kad su, zbog padanja cijena poljoprivrednih proizvoda, i male nadnice imale veću vrijednost. Realna nadnica god. 1939. pokazuje opadanje i prema god. 1938, koja je bila poznata kao krizna godina. Jedino u odnosu prema proljeću 1940. realna nadnica u jesen god. 1940. pokazuje znatno poboljšanje, što je i razumljivo zbog vala štrajkova i demonstracija protiv skupoće, koji je doveo do povišenja nominalnih nadnica, ponajčešće putem kolektivnih ugovora. Jasno, pri tome nije uzeto u obzir da zbog nestašice robe opskrba radnika postaje sve teža.

U mnogo boljem položaju nisu bili ni namještenici u privatnim industrijskim poduzećima, pa i njihova realna nadnica pada u tom razdoblju gotovo isto toliko koliko i realna nadnica manuelnih radnika. U rujnu pokazuje sniženje od 23,24% za oženjenog, odnosno 22,82% za oženjenog činovnika, u odnosu na stanje prije prvoga svjetskog rata, što je porazno s obzirom na to da je nominalna zarada bila gotovo četrnaest puta veća.[57]

U osobito teškoj situaciji našli su javni službenici, kojima je država povisila plaće skuparinskim dodatkom za svega 5—12%, te je u rujnu 1940. realna nadnica neoženjenog činovnika bila za 58,99% niža nego u srpnju god. 1914, što znači da je njihov životni standard pao na polovicu predratnog.[58]

[54] *L. Štajnic,* Nadnice i standard života, *Ekonomsko-financijski život,* 1940, 506.
[55] *Indeks,* 1940, 20 i 1941, 6.
[56] *Indeks,* 1941, 6.
[57] Isto.
[68] Isto.

6.

Nema spora da je smanjena realna zarada morala dovesti do znatnih izmjena raspodjele troškova u porodičnom budžetu i da je hrana zauzimala sve veći udio u ukupnoj sumi raspoloživih sredstava i kod neoženjenog radnika i kod svih vrsta najamnih radnika s obitelji (Tabela 1 i 2).

Tabela 1.

RASPODJELA TROŠKOVA ŽIVOTA NEOŽENJENOG RADNIKA U ZAGREBU
U RUJNU 1939. I 1940. GODINE[5]»
(Iskazano relativno u postocima)

Godina	Hrana	Odijelo i obuća	Stan	Ogrjev	Razno	Ukupno
IX 1939.	37,0	22,2	20,4	11,3	9,1	100
IX 1940.	40,6	26,2	14,7	9,4	9,1	100

Vidimo da udio hrane u troškovima neoženjenog radnika raste. Isto tako rastu i troškovi odijevanja i obuće. Jedino stan, cijena kojega u tome razdoblju nije povećana, postaje znatno jeftiniji. Kod ogrjeva, zbog povišenja cijena, ta je razlika znatno manja. Ukratko, prosječni radnik samac trošio je sve više na hranu, iako je bio u znatno boljem položaju od radnika s obitelji, kod kojeg nabavka hrane odnosi lavovski dio kućnog budžeta.

Tabela 2 zaslužuje posebnu pažnju. Nju je također izradio A. Benko Grado za tri vrste egzistencijalnog minimuma: manuelne radnike, kvalificirane radnike, trgovačke pomoćnike i privatne činovnike. Pri tome je troškove života kvalificiranog radnika obračunavao sa 3/4 činovničkih, a nekvalificiranog radnika s nešto manje od 2/3 činovničke osnovice. Time je Benko podijelio najamne slojeve u tri socijalne grupacije, a analizom porasta troškova života u kolovozu 1939. i rujnu god. 1940. možemo zaključiti da je skupoća najviše pogodila nekvalificirane radnike, te da je i radnik s obitelji morao sve više trošiti na hranu, odijelo i obuću, smanjujući troškove ionako bijednog stana.

Na osnovi apsolutnih brojeva, Benko je izračunao da su ukupni životni troškovi obitelji nekvalificiranog radnika porasli potkraj rujna god. 1940. prema početku rata za 42,12%, kvalificiranog radnika i trgovačkog pomoćnika za 33,48%, a privatnog činovnika za 27,21%. Socijalno najslabiji, dakle manuelni radnik, bio je najteže pogođen skupoćom, jer su troš-

[5]* Izračunato prema tabelama troškova života donesenim u *Indeksu* 1939, 23 i 1940, 22.

T a b e l a 2.

RASPORED TROŠKOVA ŽIVOTA U PORODIČNOM BUDŽETU NAJAMNIČKE OBITELJI SA ČETIRI ČLANA U ZAGREBU U KOLOVOZU 1939. I U RUJNU 1940. GODINE*[5]

(Iskazano relativno u postocima)

	Nekvalificirani radnici		Kvalificirani radnik i trg. pomoćnik		Privatni činovnik	
	VIII 1939.	IX 1940.	VIII 1939.	IX 1940.	VIII 1939.	**IX** 1940.
Hrana	43,82	46,55	44,07	45,87	36,77	40,37
Odijelo i obuća	22,33	25,90	17,65	22,23	13,32	17,58
Stan	15,99	11,25	21,05	15,77	31,30	24,59
Ogrjev i rasvjeta	8,77	7,21	8,14	7,04	9,52	8,37
Razno	9,09	9,09	9,09	9,09	9,09	9,09
U k u p n o	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

kovi za hranu porasli kod nekvalificiranog radnika za 51°/o, kod kvalificiranog radnika za 38,9%, a kod privatnog činovnika za 39,8%.[61]

Životni troškovi neoženjenih radnika znatno su više porasli od životnih troškova oženjenih. Procentualno, odnos životnih troškova između neoženog i oženjenog radnika iznosi god. 1940. kod nekvalificiranih radnika 39,01 : 42,12%, kod kvalificiranih radnika 24,23 : 33,48%, a kod privatnih namještenika 19,01 : 27,21%.[62]

Mnogi radnici nisu imali plaće dovoljne za pokriće egzistencijalnog minimuma, te su njihovi prihodi došli u raskorak sa životnim troškovima. Prosječna mjesečna nominalna zarada, utvrđena anketiranjem 76 rudarskih, industrijskih i trgovačkih poduzeća u državi u lipnju god. 1940, bila je 1176 dinara prema 992.80 dinara u rujnu 1939, što znači da se uvećala za 18,4%. Istodobno, to znači da je bila za 49,75% manja od zarade prije prvoga svjetskog rata. Da bi radnička porodica u lipnju god. 1940. imala životni standard iz lipnja god. 1914. morala bi da radi u obitelji ne samo žena, čija je nadnica iznosila samo 60—80% muške, već bi se moralo zaposliti i jedno dijete.[63]

"> ***Indeks*** 1940, 40.

[81] Isto.

•* ***Indeks,*** 1940, 19.

[65] Pad nivoa života radnika usled skoka cena, ***Narodno blagostanje,*** 1940, 778.

7.

Pad realne nadnice u inflacionom periodu prve godine drugoga svjetskog rata nameće nam zaključak da je buržoazija ostvarivala sve veće profite ne samo na razlici između starih i novih cijena, već i na obaranju vrijednosti radnikova rada.

Referat o sindikalnom pitanju na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ sadrži podatak da je u odnosu na god. 1937. cijena rada oborena za 20% i da su kapitalisti Jugoslavije na razlici između prave vrijednosti i plaćene cijene radne snage ostvarili profit od 4,268,160.000 dinara.[64]

Po analognom obračunu za Hrvatsku, egzistencijalni minimum za samca u kolovozu 1940. bio je 45 dinara na dan, odnosno za 239.115 radnika osiguranih kod Središnjeg ureda za socijalno osiguranje na području Banovine Hrvatske 3,873.663.000 dinara.[65] Ali, budući da je prosječna dnevna zarada socijalno osiguranih bila ne 45 već 28,65 dinara, znači da su kapitalisti zaradili na neplaćanju prave vrijednosti radne snage u god. 1940. na području Hrvatske ni više ni manje nego 1,496,094.960 dinara, jer je plaćena vrijednost radne snage iznosila svega 2,377,568.040 dinara. Taj nam obračun govori da se bogatstvo hrvatske buržoazije osnivalo na bijedi radnika i na neplaćenoj vrijednosti rada i da je na području Hrvatske isplaćena gotovo polovica ukupnih jugoslavenskih radničkih zarada.

8.

Brojčani podaci mogu nam reći mnogo, ali ne sve. Svakodnevne borbe radnika za opstanak mogu se dati samo opisno.

Na socijalnom polju Banovina Hrvatska više je intervenirala nego ostali krajevi države. Uzrok tome djelomično treba tražiti u jačoj industrijskoj razvijenosti tih krajeva od ostale Jugoslavije (izuzev Slovenije) i u većoj koncentraciji radništva. Ali su važan faktor predstavljali očito i sami radnici, koji su, kako je već rečeno, bili slabije plaćeni nego u drugim krajevima države, te su zbog toga bili gladniji i zato buntovniji.

Dnevnik krupnog kapitala *Jugoslavenski Lloyd* zabilježio je god. 1939. na području Banovine 105 štrajkova i 226 tarifnih pokreta.[66] Ti pokreti nanosili su veliku štetu privredi, koja se zbog nestašice sirovina i tako povremeno nalazila u krizi. Zbog toga je na zahtjev buržoazije — budući da je Uredba o minimalnim nadnicama, kolektivnim ugovorima, pomirenju i arbitraži od 13. II 1937. već davno bila zastarjela — ban donio,

4. V 1940, Uredbu o rješavanju radnih sporova na području Banovine

[84] Referat o sindikalnom pitanju podnesen na V zemaljskoj konferenciji KPJ u Zagrebu, IHRPH, mikroteka, film br. 675, str. 17.

[65] Podatak o broju radnika uzet iz Statistike radničkog osiguranja, 1940, 137.

[66] Organiziranje socijalne skrbi u Hrvatskoj, *Jugoslavenski Lloyd,* 26. IV 1940, 1.

Hrvatske *(Narodne novine,* 6. V 1940). Tom uredbom zabranjena je svaka obustava rada iz političkih motiva. Postupak mirenja iz god. 1937. proširen je za još dvije instancije. O ulasku u štrajk moralo se odlučivati glasanjem svih radnika iznad 24 godine. Ban je imao pravo proglasiti za svaki štrajk nadležnim Radni sud, sastavljen od 20 članova iz redova poslodavaca i posloprimaca. Odluke Radnog suda *(Narodne novine,* 10. V 1940) bile su konačne, bez pravnog lijeka, i vrijedile su idućih šest mjeseci bez mogućnosti promjene. Radnicima koji rade u oblasti prehrane, snabdijevanja i transporta štrajk je kao sredstvo ekonomske borbe uopće zabranjen, premda je i čitava uredba kompliciranim sistemom organiziranja štrajka imala tu svrhu.

Usprkos toj uredbi, štrajkovi i tarifni pokreti se nastavljaju i dalje u čitavoj zemlji, pa i u onim privrednim granama gdje je štrajk bio izričito zabranjen (štrajk 500 pekarskih radnika u Zagrebu u rujnu, štrajkovi u prehrambenoj industriji itd.). Zbog niskih realnih nadnica dolazi do vrlo oštrih ekonomsko-političkih sukoba između radnika i poslodavaca, to više što je banska vlada, forsiranjem Hrvatskih radničkog saveza kao provladine sindikalne organizacije, nastojala onemogućiti rad URSSJ-a u kojem su u to vrijeme imali glavnu ulogu komunisti i koji je u svojim organizacijama okupljao mnogobrojne klasno svjesne radnike.

Vladina Uredba o povišenju minimalnih satnica od dva na četiri dinara *(Narodne novine,* 28. IX 1949) samo je potvrdila faktično stanje izboreno samoinicijativnom borbom radnika, te ne utječe znatnije na već započeti trend radničkih nadnica. Novost je u toj uredbi to što, zbog nenormalnih i veoma intenzivnih privrednih kretanja, skraćuje rok primjene uredbe od 60 na 15 dana po objavljivanju i što omogućava promjenu uredbe i prije polugodišnjeg roka.[67]

Na osnovi tih uredaba vidimo da je banska vlada nastojala postati dominantan faktor u rješavanju radnih sporova i u utvrđivanju radnih odnosa. Još prije donošenja tih uredbi ban je uzurpirao pravo proširenja kolektivnih ugovora sklopljenih u jednoj privrednoj grani i s jednom sindikalnom organizacijom na čitavu privrednu granu. Tako je kolektivni ugovor Saveza grafičara proširen u ožujku 1940. na sva grafička poduzeća u Banovini, kolektivni ugovor za lignitske ugljene koji je sklopio HRS također je protegnut na sve ugljenokope, a ugovor tekstilaca što ga je 18. VI 1940. sklopio HRS proširen je na sva tekstilna poduzeća u Hrvatskoj. Većina tih kolektivnih ugovora bila je prilično nepovoljna za radnike i nije podizala nadnice iznad utvrđenog minimuma. Usprkos skupoći, Banska vlast odredila je tekstilcima minimalne satnice u većim gradovima od 4, a u

[87] To povišenje doneseno je Uredbom o izmjenama i dopunama Uredbe °y utvrđivanju minimalnih nadnica, zaključivanju kolektivnih ugovora, pomirenju i arbitraži (Povišenje minimalnih nadnica od dva na četiri dinara po radnom satu, *Jugoslavenski Lloyd,* 11. IX 1940, 2).

manjim mjestima od 3,5 dinara. Za maloljetne radnike, kojih je u tekstilnoj industriji bilo veoma mnogo, reducirana je propisana satnica za 10%. Slično je bilo s rudarima. Ni kod njih skuparski dodatak nije bio točno određen, što je omogućavalo stranom kapitalu, koji je pretežno bio angažiran u toj privrednoj grani, da i dalje nesmetano ostvaruje veliku dobit na račun radničkih nadnica. Karakteristično je za Bansku vlast da je veoma slabo plaćala svoje niže činovnike, te je i ta grupa, inače poznata po svojoj lojalnosti prema vlasti, poduzela radikalne mjere za povišenje svojih zarada.[68]

U jesen 1940. situacija između radnika i vlasti bila je tako zaoštrena da je 6. X 1940. Banska vlast izdala upozorenje radnicima u povodu divljih štrajkova. U tom memorandumu Banska vlast izjavila je da je »spremna uvažiti opravdane radničke zahtjeve, ali naglašava da se ti zahtjevi mogu i moraju ostvariti propisanim putem«.[69] U uvjetima velikih međunarodnih zapletaja i nenormalnih, potpuno nesređenih odnosa cijena na tržištu robe i rada u zemlji, ta izjava nije mogla zadovoljiti radnike, za koje je brzo reguliranje nadnica predstavljalo pitanje životnog opstanka, te su se ta pitanja morala rješavati bez odlaganja.[70] U vrijeme kad je litra ulja stajala 26 dinara, i kad je za nj trebalo čekati nekoliko sati pred trgovinom, prosječna nadnica od 28,12 dinara nije bila dovoljna za život.[71]

Uz to treba uzeti u obzir da svi radnici nisu primali tu nadnicu. Mnogi su zarađivali znatno manje, što znači da je njihova bijeda, a i njihovo ogorčenje bilo veće. U nekim krajevima Slovenije i Dalmacije radne mase su same formirale ulične odbore za prehranu, koji su prisiljavali općine da brže rješavaju pitanja prehrane. Pomoću tih odbora organizirane su i demonstracije protiv skupoće i rata, a u njihovu su radu komunisti imali značajnu ulogu.[72]

[68] U svojoj rezoluciji državni činovnici karakteriziraju čitav društveni sistem. »Ovakova politika dovodi do anomalia i suprotnosti da jedan malobrojan društveni sloj, špekulisući na razne načine i nesmetano pljačkajući široke potrošačke mase, prekonoć dolazi do ogromnih bogatstva i dovodi na taj način do bede i formalnog gladovanja ogromne većine naroda« (citirano po Referatu o sindikalnom pitanju održanom na V zemaljskoj konferenciji KPJ, str. 23—24, IHRPH, mikroteka, film br. 675).

[69] Upozorenje Banske vlasti u Zagrebu u povodu divljih štrajkova *(Jugoslavenski Lloyd,* 6. X 1940, 2).

[70]. Izvanrednu sporost Banske vlasti pokazuje podatak da je još u anketi o zahtjevu radničkih organizacija za promjenu temeljne nadnice na početku godine utvrđeno da nadnice ne odgovaraju životnim troškovima. Međutim, minimalne su nadnice povišene tek u jesen god. 1940. (Anketa o zahtjevu radničkih organizacija za promjenu temeljne nadnice, *Jugoslavenski Lloyd,* 31. I 1940, 4).

[71] *Radnička zaštita,* službeni dio, 1940, 181.

[78] Na Petoj zemaljskoj konferenciji komunisti su predlagali da se odbori formiraju u svakom naselju, gradu i ulici, te da se mrežom tih odbora povežu veliki slojevi naroda u borbi za socijalnu revoluciju. (Reforme i skupoća, *Proleter,* 1940, 7—8, 717 — mjere 2—3).

9.

Sa svojom plaćom oženjeni radnik mogao je podmiriti samo polovicu roba prema egzistencijskom minimumu.[73] Ta konstatacija velikog privrednog lista, koji je izlazio pod naslovom *Narodno blagostanje,* odražava strahovitu bijedu u kojoj su se našli najamni radnici u vrijeme održavanja Pete zemaljske konferencije KPJ.

Pa i na selu, na kojem je živjela većina našega stanovništva, prilike su se pogoršavale iz dana u dan. Istina, seljački su proizvodi imali visoku cijenu, ali je seljak zbog malog kontingenta raspoložive robe za tržište dobio i malo novca. Uz to je i seljaka pogađala skupoća industrijskih proizvoda. S pogoršanjem prilika na selu postaje sve gori i položaj seoske najamne radne snage. Sa svojom zaradom poljoprivredni radnik mogao je pokriti samo četvrtinu svojih potreba.[74]

Tako je velik dio naroda bio zapao u neimaštinu koja sve više zahvata selo i grad.

Glavni uzrok tih nevolja bila je skupoća. Ali, zbog njene uske povezanosti s privredno-političkim i socijalnim odnosima u zemlji, njeno otklanjanje nije bilo jednostavno i lako.

Buržoazija na vlasti pokušala je iz demagoških razloga zaustaviti skok cijena zakonodavnim putem, te se nije pravo ni zalagala za sanaciju privrednih prilika. Zapravo, privredna buržoazija nije bila pogođena inflacijom. Nove, povišene cijene robe uvijek su bile iskalkulirane tako da je zarada privrednika bila znatna, to više što su nadnice radnika zaposlenih u proizvodnji uvijek bile u znatnom zaostatku zbog skupoće. Svoju klasnu pripadnost banska vlada otvoreno je ispoljila u socijalnom zakonodavstvu pokušajem da uguši svaku mogućnost ekonomske borbe radnika za povišenje realnih nadnica.

Izvanredno teške prilike, u kojima su se našli najamni slojevi u našoj zemlji god. 1940, potaknule su komuniste da u rezoluciju Pete zemaljske konferencije uvrste borbu protiv skupoće, koja se, kako sam pokušala prikazati u svom referatu, temeljila na klasnim protivrječnostima.[75]

Stoga je angažiranje Komunističke partije u borbi protiv skupoće doista označavalo primjenu novih strateško-taktičkih metoda u revolucioniranju masa sela i grada, a ta je taktika u narednom periodu bila presudna za uspjeh komunista u revoluciji.

[75] Kupovna snaga radnika u polovini minimuma egzistencije, *Narodno blagostanje,* 3. VIII 1940, 48.

[74] Isto.

[75] Rezolucija, *Proleter,* XVI/1941, br. 1.

Mile Konjevic

Partijska organizacija u Slavoniji u vrijeme Pete zemaljske konferencije KPJ

1.

Peta zemaljska konferencija KPJ održava se u uvjetima neposredne ratne opasnosti i zaoštrenih klasnih, nacionalnih i socijalnih suprotnosti, pa je razrješavanje tih suprotnosti njena osnovna preokupacija. Partija, tada već odlučan politički činilac, bila je sposobna da, uz preuzimanje brige za obranu zemlje, izrazi težnje radničke klase i ostalih revolucionarno-demokratskih snaga svih naroda Jugoslavije, i to na osnovi revolucionarnoga i socijalističkog programa, ostvarujući tako lenjinski princip o revolucioniranju baze, stvaranju oslonca u narodnim masama i pridobijanju tih masa za svoj program.

Tako se KPJ u dosljednoj borbi za nacionalne interese i ostvarivanje socijalnih zahtjeva afirmira kao jedina politička snaga koja nudi revolucionarni put za rješavanje nagomilanih suprotnosti i za svoju političku platformu dobija najširu podršku, osigurava sebi vodeću poziciju i izrasta u snažnu kohezionu, kadrovsku i organizacionu jezgru.

2.

U kontekstu razvijanja, poticanja i usmjeravanja revolucionarnih stremljenja rad Partije u masama, osobito na selu, poprima šire i intenzivnije forme čiji su izraz borba za: jedinstvo radničke klase, ostvarivanje saveza radnika i seljaka, iznalaženje legalnih oblika partijskog rada, poboljšanje životnih i radnih uvjeta radničke klase, odlučno isticanje i podržavanje pravednih zahtjeva seljaštva, borba za svakodnevne potrebe radnih ljudi

i demokratizaciju društvenih odnosa uopće, kao i pojačani interes za klasnu borbu na selu i razrješavanje klasnih suprotnosti, za strukturalne promjene i diferencijacione procese u bazama buržoaskih stranaka i, u vezi s tim, borba za mase o čijem ishodu ne ovisi samo izgradnja oslonca i proširivanje socijalne baze već i ostvarivanje revolucionarnog kursa Partije. U znaku tih stremljenja protekle su okružne konferencije i I konferencija KPH, obogaćujući ih novim poticajima, pristupačnijim oblicima aktivnosti i djelotvornijim sadržajima rada.[1] Te konferencije bile su značajan činilac u procesu dalinje izgradnje Partije, naročito u pogledu mobilnosti i organizacionog učvršćenja, kao i u pripremama za V zemaljsku konferenciju KPJ, koja je, konstatirajući i naglašavajući porast klasnih i drugih suprotnosti, podržala takav kurs KPH.[2] Nadalje, ona je nakon analize unutrašnje i međunarodne političke situacije, idući u susret sudbonosnim događajima, utvrdila strategiju i taktiku Partije, označavajući da je time završena »trogodišnja etapa konsolidacije KPJ«.[3]

[1] I konferencija KPH u rezoluciji konstatira da su se hrvatska gospoda, tek nakon sporazuma, pokazala »u pravoj svojoj reakcionarnoj svjetlosti, donošenjem raznih reakcionarnih uredbi radi lakšeg izrabljivanja radničke klase i ostalih radnih masa Hrvatske«. Stoga su i seljačke mase razočarane »ne samo radi neostvarenih obećanja hrvatske gospode i HSS, nego još više zbog toga što su na leđa seljaka hrvatska gospoda natovarila još mnogo veće terete u obliku raznih novih prireza, trošarina itd. koji se ubiru za uzdržavanje silno povećanog administrativnog aparata«. Zatim se konstatira da se zaoštravaju »klasne suprotnosti na selu i u gradu« i utvrđuju zadaci: »Ojačati utjecaj Partije u širokim slojevima radnog naroda, boriti se protiv utjecaja socijaldemokratske, malograđanske i nacionalističke ideologije na našu partiju, jačati i sprovoditi samostalnu politiku naše partije«; Otkloniti nerazmjer između utjecaja i jačine »primajući u partiju nove članove iz redova borbenih radnika i seljaka«; Ne koncentrirati članstvo, »nego ići u širinu, stvarati po mjestima i selima jedinice, makar i sa manje ljudi, ali koji će u svom mjestu biti pokretači i rukovodioci svih akcija«; Na selu »voditi svakodnevnu borbu za poboljšanje životnog položaja seljaka, za brisanje seljačkih dugova, za davanje dugogodišnjeg zajma siromasnim seljacima bez ikakovih kamata, za smanjenje poreza siromašnim seljacima i da se tereti poreza prebace na seoske bogataše i veleposjednike [...].«; [...] »izolirati seljačke mase ispod utjecaja reakcionarnih buržoaskih vodstava HSS, SDS, socijaldemokrata, a naročito zaoštriti borbu protiv frankovaca [...]«; Voditi borbu za jedinstvo radničke klase; »Savez radnika i seljaka mora postati kičma saveza radnog naroda uopće, njega zato treba postaviti na najširu bazu [. . .] « (Srp i čekić 1940—1941, dokumenti historije KPH, Zagreb 1951, 105—120).

[2] U vezi s prilikama u Hrvatskoj rezolucija V zemaljske konferencije KPJ naglašava da sporazum nije riješio hrvatsko pitanje i da se seljačko pitanje »još i zaoštrava time, što hrvatska gospoda nisu rješila ni jedno pitanje koje tišti seljake: a) agrarno pitanje, raspodjela veleposjedničkih imanja i davanje za upotrebu šuma seljacima; b) sniženje poreza i drugih tereta; v) razduženje seljaka i davanje kredita; g) obaranje cijena industrijskih proizvoda i likvidacija prekupaca seljačkih proizvoda u korist seljaka proizvođača i širokih narodnih masa i t. d. Naprotiv, na hrvatsko seljaštvo nameću se novi tereti u obliku raznih prireza, i radi održavanja mnogobrojnog birokratskog aparata, zaštite i drugih organa ugnjetavanja. Seljaci moraju plaćati prirez čak i na ono što sami troše (vino i t. d.). Gnjev prevarenih hrvatskih seljačkih masa okreće se danas protiv vlastite^hrvatske gospode, sve više se zaoštravaju klasne suprotnosti na selu [. . .]«. Hrvatska burzoazija sve više »gubi masovnu bazu u siromašnim i srednjim seljacima«. *(Komunist,* organ CK KPJ, br. 1, oktobar 1946, 101—122).

[3] *Josip Broz Tito,* Govori i članci, Zagreb 1959, knj. III, 321.

Zadatak je ovoga referata da ukaže, toliko koliko to dopušta njegov opseg i karakter, na neke pojave i osobitosti u toku procesa konsolidacije i intenziviranja rada partijske organizacije u Slavoniji uoči, u vrijeme održavanja V zemaljske konferencije i nakon nje. Pri tom je težište na prevladavanju izoliranosti i prodiranju komunista u mase s posebnim naglaskom na njihovom odnosu prema diferencijaciji u HSS, koja je do tada imala odlučan politički utjecaj. Stoga je takva orijentacija komunista vodila sukobu sa HSS, sukobu koji je rezultirao razbijanjem njezina političkog monopola i sve većim političkim utjecajem komunista, nameći potrebu pronalaženja organizacionih formi za prihvaćanje masa koje napuštaju politiku i redove HSS. Naime, i u partijskom životu Slavonije jedno od osnovnih pitanja bilo je: s kim i kako surađivati? I pošto je politička platforma Partije bila neprihvatljiva za vodstva buržoaskih stranaka, dakle i za vodstvo HSS, komunistima je preostao neposredan rad u masama s ciljem stvaranja njihova jedinstva i okupljanja na liniji borbe

KPJ-

Direktna konfrontacija sa HSS i aparatom vlasti išla je u prilog revolucionarnoj koncepciji Partije, to više što je zaoštravanje klasne borbe, socijalnih i drugih suprotnosti ubrzavalo u bazi HSS proces diferencijacije, koji je u vrijeme V zemaljske konferencije već duboko ušao u svoju akutnu fazu i toliko je uspješniji koliko je veće nezadovoljstvo stranačkih masa. Razočaranje masa povećavalo se prelaskom vodstva i cjelokupnog aparata stranke u službu buržoazije i gornjeg sloja seljaštva, sve reakcionarnijim kursom nosilaca vlasti, povezavanjem aparata stranke s aparatom vlasti i kapitalom, birokratizacijom unutarstranačkih odnosa, uvođenjem nedemokratske prakse u organizacije i umanjivanjem političke uloge članstva.

3.

Korijeni diferencijacionih procesa i strukturalnih promjena u bazi HSS nalaze se u ekonomskoj i socijalnoj strukturi Slavonije, u kojoj, i usprkos tome što je tada privredno razvijenije područje u zemlji, prevladava poljoprivredno stanovništvo i, štaviše, ona je najizrazitije poljoprivredno područje u Banovini Hrvatskoj. Međutim, struktura posjedovnih odnosa, u kojoj prevladava sitni posjed, povećavala je agrarnu prenaseljenost, ekstenzivnu i naturalnu proizvodnju, onemogućavajući proizvodnju za tržište i stvaranje veće akumulacije, te pridonoseći padu kupovne moći, bržoj pauperizaciji i proleterizaciji sitnog pa i srednjeg seljaštva.[4] U isto

[4] I Banska vlast Banovine Hrvatske uviđa ekonomsko-socijalne probleme sela i poteškoće koje proizlaze iz nepovoljne posjedovne strukture zemlje. Tako je dr Rasuhin na vijećanju hrvatskih narodnih zastupnika 27, 28. i 29. rujna god. 1940. izjavio: »U našoj Banovini oko 94%> svih obitelji drži 66%> sve zemlje, a 6°/o obitelji drži 34% od sve zemlje. U slavonskim kotarevima podjela je još i nepravednija, jer oko 2 i pol posto od svih obitelji živi na 40°/o zemlje, a 97% (treba stajati: 97,5% — M. K.) od svih porodica živi na 60%> od sve zemlje« (Politički vjesnik, Vjesnik radnog naroda, kritičko izdanje, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, — dalje: IHRPH — Zagreb, 1965, 204). U vezi s tim interesantna su uspoređenja sa statističkim podacima iz god.

vrijeme, u skladu s privrednom funkcijom i dostignutim stupnjem razvoja slavonskih gradova, u ukupnoj strukturi stanovništva povećava se broj radnika, obrtnika, trgovaca, službenika, đaka, studenata i inteligencije, što u vezi sa zaoštravanjem ekonomsko-socijalnih i klasnih suprotnosti ima veliko značenje, jer te kategorije postaju bitan činilac u procesu diferencijacije HSS.

Vanjske manifestacije promjena u bazi stranke jesu neprestana previranja pa i otvoreni rascjepi i u gradskim i u seoskim organizacijama. Na raspoloženje članstva snažno utječe uz ekonomsko-soci jalne momente i sve reakcionarniji politički kurs vodstva i kompromitacija većine mjera Banske vlasti u oblasti privrede. To osobito dolazi do izražaja na selu, a pogotovo nakon povećanja poreskih i drugih opterećenja u vezi s pogoršanjem privredne situacije i porastom troškova za izdržavanje povećanog činovničkog aparata.[5] Uz to, posljedice porasta cijena i životnih troškova teško su pogađale selo, pa je nezadovolstvo seljačkih masa poprimalo sve veće razmjere. Sve je to imalo i značajne političke posljedice za HSS.[6]

1895. Naime, tada je 8,48°/o gazdinstava raspolagalo s 50,07°/o zemlje, a 91,52°/o gazdinstava samo s 49,93°/o zemlje (***Jaroslav Šidak — Mirjana Gross — Igor Karaman — Dragovan Šepić,*** Povijest hrvatskog naroda 1860—1914, Zagreb 1968, 202—203). Prema tome, uvjeti za razvoj klasnih suprotnosti uoči drugoga svjetskog rata nisu se bitnije promijenili, štaviše, oni su potencirani porastom privrednih poteškoća i krizom koju izaziva prijelaz na ratnu proizvodnju. Stoga je i usprkos velikim potencijalnim mogućnostima i tome da ukupna poljoprivredna proizvodnja u Slavoniji premašuje potrebe stanovništva, položaj sela težak, budući da i god. 1940. gotovo dvije trećine domaćinstava imaju posjede manje od 5 hektara. U takvim uvjetima mjere Banske vlasti nisu mogle zaustaviti društveno-ekonomske procese, to više što su one koristile samo veleposjedu. Inače, u ukupnoj strukturi stanovništva, Slavonija je god. 1931. imala 541.438 ili 73% poljoprivrednog stanovništva, dok se 196.026 ili 27% bavilo ostalim djelatnostima. Ukupno je tada imala 737.464 stanovnika (Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knj. III, Beograd 1938, 76—97).

Detaljnije o ekonomskoj strukturi, ekonomskoj i socijalnoj diferencijaciji na selu vidi: ***Zdravko Tomac,*** Ekonomska struktura Slavonije pred drugi svjetski rat, Zbornik 3, Historijski institut Slavonije — dalje: HIS — Slavonski Brod, 1965, str. 113—146; ***Ljubo Boban,*** O političkim previranjima na selu u Banovini Hrvatskoj, Istorija XX veka, zbornik radova II, Institut društvenih nauka, Beograd 1961, 223—241; ***Zdravko Krnič,*** Prilog izučavanju društveno-političkih prilika u Slavoniji pred aprilski rat 1941. godine, Zbornik 6, HIS, Slavonski Brod 1968, str. 1—3 i 20—21; ***Mile Konjević,*** Uzroci raspuštanja mjesne i kotarske organizacije HSS u Slavonskom Brodu 1940. godine (rukopis), HIS, Slavonski Brod, neregistrirano, 1—21.

[5] Vec u toku god. 1940. došlo je do poteškoća u prikupljanju povećanih prihoda, pa je za prvih pet mjeseci od planiranih 714 milijuna ubrano svega 500 milijuna (Politički vjesnik, Vjesnik radnog naroda, 232; ***Jutarnji list,*** 20. X 1940).

Pri izradi proračuna za god. 1941. odjeli Banske vlasti planirali su povećanje osobnih i materijalnih rashoda za oko 140 milijuna dinara. Međutim, očekivalo se da bi proračun »mogao biti povišen za kojih 250 milijuna dinara« ***(Jutarnji list,*** 20. X 1940). Budući da su neposredni porezi već bili previsoki, a isto tako banovinski prirezi i trošarine, da bi se osigurala nova vrela prihoda postavljen je zahtjev za reviziju financijske nagodbe P°, °*jem* ki država trebala ustupiti Banovini Hrvatskoj porez na poslovni promet, zajedničke trošarine i zaostatke neposrednih poreza. Tek tada bi se moglo ići na povišenje proračuna za 250 milijuna i tako »načiniti stvarni proračun« (***Jutarnji list,*** 27. X 1940). Na kraju, proračun je iznosio 1,827.372.000 ili za 377 milijuna više od prošlogodišnjeg ***(Jutarnji list,*** 1. I 1941). 6 6

* V. o tome ***Ljubo Boban,*** n. dj-, 241—264.

4.

Proces proletarizacije stvara kvalitetno nove odnose u bazi stranke i snažno utječe na jačanje lijeve komponente procesa diferencijacije, otvara veće mogućnosti za djelovanje komunista, ali i sužava socijalnu bazu HSS. Sužavanje socijalne baze vodstvo nastoji kompenzirati vezivanjem za gornji sloj seljaštva i buržoazije, pa već u početnoj fazi akutnog razdoblja procesa diferencijacije postaje zaštitnik interesa hrvatske buržoazije. Tako ono, odvajajući se od ranije strukture članstva i pridavajući joj sve manju političku ulogu, stvara nova uporišta pa se u tom pogledu približuje frankovcima, budući da se i oni oslanjaju na iste socijalne strukture. Naime, niveliranje baze urodilo je ne samo kompromitacijom i umanjenjem političke uloge HSS već i politikom kompromisa i tolerancije prema frankovcima, što se naročito očituje u kadrovskoj politici budući da HSS i frankovci iz iste kategorije (bogati seljaci, obrtnici, trgovci i nacionalistička inteligencija) regrutiraju kadrove za svoje akcione jezgre, stranački aparat i razne institucije. Time je otvoren put infiltraciji frankovaca u sve pore društveno-političkog i privrednog života Banovine Hrvatske, to više što seljački pokret, tada već znatno odvojen od vodstva i aparata stranke, nema svoje inteligencije pa mu se nameću gradski elementi profrankovačke orijentacije. Međutim, desna komponenta procesa diferencijacije, za razliku od lijeve, ima uži i ekskluzivniji karakter. Bliskost političkih platformi desno orijentiranih elemenata i frankovaca upućuje ih na suradnju, koja je ubrzo završila raskidom desničara s HSS i pristupanjem frankovcima.

5.

Proces diferencijacije u HSS prilično je složen pa shematizacija na centar, desno i lijevo krilo ne odražava potpuno promjene u bazi. Naime, treba imati na umu i utjecaj izvanstranačkih činilaca, konfrontaciju komunista i frankovaca u HSS, i nastojanje vodstva, s obzirom da se smatra jedinim borcem za rješavanje nacionalnog pitanja, da zadrži mase na okupu i da spriječi raspadanje stranke ili da bar konzervira stanje u bazi. Zato vodstvo stranke, zauzeto provođenjem sporazuma, rješavanjem konfliktnih situacija u stranci, neprestanim sukobima s političkim protivnicima i izgradnjom aparata vlasti, uz već kompromitiran politički i ekonomski program, nastoji imponirati inicijativom u sferi ekonomsko-socijalnih odnosa, mada je, zapravo, razvojem događaja prisiljeno da tako postupa. Stoga su mjere Banske vlasti potkraj godine 1940. sve palijativnije pa nisu pogađale uzroke već posljedice. Tako su se iluzije o brzom rješavanju privrednih poteškoća, pothranjivane istupima stranačkih prvaka i štampe, brzo rasplinule.
U takvim uvjetima proces diferencijacije poprima sve radikalnije i djelotvornije forme, što se ogleda u ubrzanoj polarizaciji snaga i političkim

previranjima u organizacijama HSS. Nastojeći spriječiti takav razvoj događaja, vodstvo pribjegava uvođenju nedemokratske prakse u organizacije, a aktivnu političku ulogu članstva zamjenjuje personalizacijom rukovođenja i manipuliranjem sa stranačkim masama. U unutrašnjopolitičkom životu Banovine to je popraćeno donošenjem i primjenom militarističkih, totalitarnih, antisemitskih i antiradničkih mjera.[7] Tako politička situacija u Slavoniji u toku god. 1940. postaje sve konfliktnija, što se, uz ostalo, odražava u zaoštravanju ekonomsko-socijalnih i klasnih suprotnosti, u pojačanim represivnim mjerama režima, ratnoj psihozi, pojačanoj nacionalističko-separatističkoj propagandi frankovaca i ustaša, u snažnim političkim previranjima i radikalizaciji procesa diferencijacije u HSS, u jačanju demokratsko-ljevičarskog pokreta i sve očitijem političkom utjecaju komunista.

6.

Pojave otvorenog rascjepa u nizu organizacija HSS u Slavoniji sve su učestalije. U tom pogledu indikativan je broj takvih organizacija (kotarskih, općinskih i mjesnih) i broj disidentskih grupa i disidenata. Interesantna je i politička platforma disidentskih grupa, u većini ljevičarskih, koja se često približava liniji Narodnog fronta. Uopće, dijapazon ljevičarskih strujanja vrlo je širok, počevši od elemenata koji se ulijevo distanciraju od centra preko krajnjih ljevičara u HSS do onih snaga koje se, napuštajući stranku, razvijaju pod neposrednim utjecajem komunista. U sklopu istog procesa djelovanje komunista duboko prodire u redove HSS s težištem na njezinom lijevom krilu. Manevarski prostor komunista postaje sve širi, naročito s obzirom na socijalne promjene u bazi stranke. Do otvorenih rascjepa došlo je u Đakovu, Slavonskom Brodu i Slavonskoj Požegi, a do pojave disidentskih grupa u Osijeku, Pakracu, Vukovaru i drugim mjestima. Sve je to stvaralo bolje uvjete za rad komunista i omogućavalo im da preuzmu inicijativu, što su oni i iskoristili. Takva orijentacija bila je u skladu s kursom vodstva KPH.[8]

[7] V, o tome ***Zdravko Krnić,*** n. dj., 3—20; ***Mile Konjević,*** n. dj., 1—20.

[8] Na početku god. 1941. ***Srp i čekić*** je pisao: »Tako dakle nemožemo ni računati na neku saradnju s tim vodstvima (vodstvima buržoaskih stranaka — M. K.). Nasuprot, pošto su ta vodstva jedan od glavnih stupova sadašnje vladine politike, mi moramo još pojačati našu borbu protiv njih.
Naš put treba ići drugom stazom. Mi moramo graditi jedinstvo u masama u lokalnim uslovima. Možemo slobodno kazati da nam se u tom pogledu pružaju šire mogućnosti nego u bilo kojoj zemlji ili pokrajini Jugoslavije.
Buržoaska su hrvatska gospoda kod nas pokrenula narodne mase, oni su u masama gradili organizacije koje su im trebale poslužiti kao masovni oslonac [...]. Te, međutim, organizacije danas ne igraju onu ulogu, koju im je buržoazija namjenila. U njima danas vrije. U njima se odvija proces diferencijacije. Članstvo iz dana u dan sve više i više uviđa kako gospoda izdaju njegove interese. ***To je teren na kojemu mi moramo graditi*** (kurziv autora). Tu diferencijaciju mi moramo prihvatiti i rukovoditi njome, povezati se s poštenim i borbenim elementima, naći s njima forme stalne saradnje« (Srp i čekić 1940—1941, 231).

Vrlo česte intervencije vodstva, koje se ogledaju u raspuštanju čitavih organizacija, neprestanim reorganizacijama, povjeravanju rukovođenja organizacijama posebnim odborima, postavljanju komesara i upućivanju specijalnih emisara u organizacije, rječito govore o vrenju među članstvom. Te su intervencije mahom uperene protiv ljevičara, dok se protiv desničara poduzimaju pojedinačne mjere radi njihova uklanjanja iz organizacija, i to više zbog toga što su se kompromitirali kao ličnosti a manje zbog desničarske orijentacije.[9]

I općinski izbori u svibnju god. 1940. umnogome su potvrdili i odrazili nezadovoljstvo stranačkih masa te dostignuti stupanj procesa diferencijacije. Naime, karakter izborne pobjede HSS pokazuje da izbori nisu bili plebiscit u njezinu korist, već indikator pada njenoga političkog prestiža i porasta opozicije političkom kursu stranke.[10] Nadalje, velik broj disidentskih lista, koje su se pojavile pod različitim nazivima, također govori o širini pokreta protiv stranačke politike.[11] U tom sklopu pojavljuju se samostalne radničke i radničko-seljačke liste. U nekim slučajevima nalaze se komunisti i njima politički bliski pojedinci na listama HSS.[12]

Dakle, u bazi HSS zaista vrije.

' O tome više pišem u navedenom rukopisu, 55—77.

[10] Od 625 općina HSS je na tim izborima sama pobijedila u 425, a zajedno sa SDK, Muslimanima i Nijemcima još u 111 općina. Tako je dobila sama 1815 a zajedno sa SDK 1233 mjesta *(Ljubo Boban,* n. dj., 243; *Jutarnji list, 22.* V 1940). Ali, kvalitativna komponenta te pobjede ukazuje na pad utjecaja i gubitak političkog prestiža HSS, što se manifestira u slabom odazivu birača a mjestimično i potpunoj apstinenciji. Slab interes birača još više dolazi do izražaja u uspoređenju s njihovim sudjelovanjem na prosinačkim izborima god. 1938, kad je 80,45% birača Savske banovine izašlo na izbore, a od njih 82,57°/o glasalo za Mačeka. Dakle, cilj vodstva HSS da osigura »što veće učešće glasača na izborima« (Izvještaj Štaba IV armijske oblasti, br. 1328 od 20. V 1940, HIS, Slavonski Brod, fond IV armijske oblasti, f. 6/19—21) i tako pokaže da nema opozicije HSS (Izvještaj Štaba osječke divizijske oblasti, br. 110 od 17. II 1940, HIS, Slavonski Brod, fond IV armijske oblasti, f. 5/97) nije uspio. Stoga je razumljiva odluka vodstva HSS da zabrani objavljivanje izbornih rezultata.

[11] Na izborima se pojavilo ukupno 60 disidentskih lista, koje su u slavonskim kotarima istaknute na području Donjeg Miholjca, Našica, Nove Gradiške, Okučana i Pakraca *(Ljubo Boban,* n. dj., 242—243). Ti su podaci još uvijek nepotpuni, budući da nedostaju pregledi lista po svim kotarima.

[12] Prema nepotpunim podacima radničke liste su se pojavile u Brodskom Varošu i Pakracu, a radničko-seljačke u nekim selima pakračkog kotara. O pojavi komunista na listama HSS ima podataka u memorijalnoj građi: »Od 18 općinskih odbornika u općini Krapje osvojili smo 12 mjesta: 7 komunista i 5 simpatizera [...]« (Sjećanje Joze Vlašića, Memorijalni muzej Jasenovac, neregistrirano). »Članovi Partije i simpatizeri birani su i u organe vlasti. Tako su u općinskim poglavarstvima Bektež i Požega Vanjska odbornici bili i neki članovi KP, pa je preko njih partijska organizacija imala uvid u rad tih organa« (Prilog građi za historiju NOP-a Slavonije — dalje: Prilog — HIS, Slavonski Brod 1965, 112).

7.

Važno je da utvrdimo u kakvoj su korelaciji zaključci I konferencije KPH i V zemaljske konferencije KPJ i aktivnost komunista u masama, koje se još uvijek nalaze pod većim ili manjim utjecajem HSS, bez obzira na tadašnji razvoj situacije u stranci. U takvoj situaciji komunisti Slavonije, boreći se za stvaranje oslonca u narodu, prihvaćaju diferencijaciju u HSS i tako, usmjeravajući njezine tokove i jačajući njenu lijevu komponentu, omogućuju izgradnju osnove za razvoj revolucionarnog pokreta. Oni aktivno djeluju u masama, a njihova prisutnost naročito je uočljiva tamo gdje su sukobi poprimili karakter otvorenog rascjepa i odmjeravanja snaga, gdje se naglašava politička funkcija članstva HSS, gdje treba parirati akcije desničarskih elemenata i pokazati snagu ljevice, gdje tinja ili izbija na površinu nezadovoljstvo masa, gdje su ljevičarske snage u ofenzivi i gdje se zaoštravaju sukobi pri rješavanju životnih pitanja sredidine. Preuzimajući političku inicijativu, oni ulaze u središte političkih kretanja, a svojim aktivnim i smišljenim odnosom prema njima ubrzavaju polarizaciju političkih snaga. S tim ciljem, ne stvarajući frakcije, uključuju se u različite oblike političkog života HSS. [13] Pri tom se osla-

[13] O tome ima mnogo podatka u memorijalnoj građi. Navodimo neka sjećanja: Norbert Weber ističe da su komunisti Slavonskog Broda radili na »stvaranju jedinstva svih naprednih ljudi u borbi protiv opasnosti od fašizma«, a posebno na »aktiviranju na tom planu naprednog dijela članstva HSS pa je partijska organizacija preko pojedinih drugova stajala u stalnom kontaktu s njima« (HIS, Slavonski Brod, Memorijalna grada, neregistrirano; *Brodski list,* 29. IV 1955). U Novoj Gradiški partijska organizacija »je širila svoj utjecaj na narod preko tzv. lijevo orjentiranih pripadnika HSS« (Prilog, 45). Taj utjecaj ostvarivan je »preko simpatizera, kandidata i nekih članova KP. Sekretar OK Mirko Kljaić imao je utjecaj na Dragana Lučića, tajnika mjesne organizacije u Rešetarima. U Baćin-Dolu je član KP Ivan Trčić bio blagajnik mjesne organizacije HSS, a u Vrbovi predsjednik ogranka Seljačke sloge bio je Josip Zuzija, član KP«. To je dovodilo do »dezorijentacije unutar HSS« (Isto, 46). »Pod utjecajem partijskih ćelija nalazilo se mnogo članova HSS-a u Plesnu, Krapju, Drenov Boku, Puški Lonji i ostalim selima« kotara Novska (Isto, 51). Komunisti Komarnice svoj utjecaj u masama ostvaruju »Radeći u HSS-u djelujući pojedinačno« (HIS, Slavonski Brod, Memorijalna građa, neregistrirano). Antun Kolar piše: »[...] imao (sam) zadatak, da uđem u HSS, te da stvorim lijevu frakciju na području kotara Virovitica, što sam i uspio« (Isto). »Partijska organizacija« u Osijeku »ulagala je napore da pojača utjecaj i u okviru građanskih političkih stranaka, naročito HSS-a« (Prilog, 85). »U gradskoj organizaciji HSS«, u Virovitici, »bilo je nekoliko članova Partije među njima i Josip Bendak i Vaclav Vostrel. Mnogi članovi HSS bili su naklonjeni komunistima i prihvatali marksističku ideologiju. Veliki broj ih je bio uključen u Radničku knjižicu gdje su se svakodnevno susretali s komunistima. Pojedini članovi HSS ne samo da su rado primali letke i ostale propagandne materijale nego su ih često i sami rasturali. Članovi Parzije su među pripadnicima HSS vrlo uspješno sakupljali čak i Crvenu pomoć. Svoj prilog redovito su davali i neki od najistaknutijih rukovodilaca gradske organizacije HSS kao npr. Ernest Janeš i Ivo Pavoković« (Prilog, 171). »Partijska ćelija u Budrovcu snažno je politički utjecala na pripadnike HSS« (Isto, 171). Prema sjećanju Joze Vlašića komunisti su na području kotara Novska, uživali naklonost i nekih nižih funkcionera. Inače, komunisti među članovima HSS djeluju individualno, ne stvarajući svoje frakcije (Memorijalni muzej Jasenovac, neregistrirano). Na području Okružnog komiteta Slavonski Brod bilo je »oko 200 kopumsta koji nisu bili formalno članovi Partije, ali su radili i izvršavali sve zadatke kao i članovi« (Prilog, 134). Upravo neki od njih sudjelovali su u stvaranju demokratsko-

njaju na radnike, demokratski orijentirane intelektualce, studente, srednjoškolce i demokratsko-ljevičarske elemente u stranci i izvan nje. Mnogi se od njih smatraju komunistima ili bliskim komunističkoj ideologiji, pa i djeluju kao komunisti, iako nisu članovi Komunističke partije.[14] To govori da komunistička ideologija daleko prelazi okvire partijskih ćelija i u isto vrijeme ukazuje na sektaštvo i oportunizam koji su onemogućavali proširenje partijskih ćelija i priliv novih snaga u Partiju. Ipak, utjecaj komunista postaje sve veći, a njihova akcija poprima sve organiziranije forme.

8.

Oblici neposredne aktivnosti komunista veoma su različiti i teško ih je svesti na neke sheme. Međutim, broj akcija u različitim prilikama i oblicima u vezi s rješavanjem pojedinih pitanja društvene sredine u kojoj djeluju komunisti, sve otvoreniji i odlučniji istupi u javnosti, upoznavanje javnosti s konkretnim programima komunista, stjecanje utjecaja i obavještavanje javnosti putem letaka, partijske štampe i literature, proširenje organizacija i sukobi s oportunističko-sektaškim elementima, pronalaženje okvira za legalno djelovanje, izgradnja organizacione baze za prihvaćanje

ljevičarske grupe u Mjesnoj organizaciji HSS u Slavonskom Brodu (Više o tome: *Mile Konjević,* n. dj., 22—77). I u ostalim sredinama gdje djeluju komunisti osjeća se njihov utjecaj. Oni ga ostvaruju uključivanjem u rad kultumo-prosvjetnih društava, sportskih organizacija, radničkih i seoskih čitaonica i drugih institucija.

0 radu komunista u masama HSS možemo naći podataka u izjavama pojedinih funkcionara HSS, napisima u štampi i izvještajima policije. Npr. Filip Markotić na jednom sastanku Mjesne organizacije HSS u Slavonskom Brodu izjavljuje da se komunisti »pokušavaju uvući u sve redove« *(Brodska riječ,* 27. I 1940). Nešto kasnije, 20. ožujka god. 1940, održan je sastanak ljevičarske grupe u Mjesnoj organizaciji. Od oko 400 prisutnih, prema izvještaju policije, »sigurno je 300 bilo komunista i filokomunista«. Mnogi »od ovih ljevičara su redoviti posjetioci svih priredaba u Radničkom domu, glavnom vrelu komunist, propagande u SI. Brodu, što je općenito poznato« (Izvještaj Predstojništva gradske policije Slavonski Brod, br. 3334 od 20. III 1940, IHRPH, Zagreb, Vic, grupa XXI).

[14] U Slavonskom Brodu među komunistima »van Partije« bili su: Ivan Fajerbah, Josip Rapanić, Josip Verzak, Josip Zagar, Duka Kirhofer, Ivan Grumbah, Stjepan Kavaj, Đuro Vendi i Mato Sič (Prilog, 134).

Razloge egzistenciji komunista izvan Partije treba tražiti ne samo u oportunizmu, sektaštvu i zatvorenosti partijskih ćelija već i u idejnoj neizgrađenosti i političkoj dezorijentaciji tih komunista. Pri tom se ne može negirati ni utjecaj HSS koja je kod mnogih stvorila dileme u pogledu klasnog i nacionalnog momenta. Naime, mnogi su teško prevladavali tako stvoreni dualizam, ne videći da dilema nema tamo gdje Partija u središte borbe za nacionalno i socijalno oslobođenje stavlja radničku klasu i da internacionalni karakter te borbe ne ide na štetu nacionalnih interesa. Takvim shvaćanjima, među komunistima izvan Partije, bili su opterećeni neki intelektualci, sitni obrtnici i trgovci, te dio radnika i seljaka. U tom pogledu karakteristično je jedno pismo Ivana Fajerbaha u kojem navodi da je pobornik ideje naučnog socijalizma, da ta »ideja nije u suprotnosti s nacionalnim i životnim težnjama i potrebama hrvatskog seljačkog pokreta« i da u budućnosti očekuje najbolju suradnju s HSS »u općini i hrvatskom saboru na sreću

1 blagostanje radnog čovjeka sela i grada« (HIS, Slavonski Brod, omot: Udruženje zanatlija, neregistrirano).

masa koje napuštaju HSS, pravovremenost akcija i aktualnost borbenih parola, traženje slabosti kod klasnog protivnika i orijentacija na progresivne snage u zemlji i svijetu samo su neka područja rada i oblici borbenog nastupanja komunista. I upravo u vrijeme I konferencije KPH i V zemaljske konferencije KPJ osjeća se porast utjecaja komunista u političkom životu pa to ozbiljno zabrinjava i režim. Naime, pojačana aktivnost partijske organizacije u Slavoniji nije mogla proći bez protuakcije režima, čiji podaci uvjerljivo govore ne samo o zabrinutosti zbog tih akcija nego i o sposobnosti komunista da djeluju na mase i da ih pokrenu na akcije.[15] Zato mobilizatorska funkcija komunističke aktivnosti zaslužuje posebnu pažnju. Slavonski su komunisti i usprkos nizu slabosti u svom radu uspješno izvršavali tu svoju funkciju.

9.

U vezi s općom koncepcijom rada u masama i u Slavoniji se osnivaju partijske organizacije u poduzećima i na selu, pa u vezi s pripremama za V zemaljsku konferenciju nastupa faza organiziranog rada na mobilizaciji komunista i izgradnji mreže partijskih ćelija. Stoga intenzifikaciju partijskog života u Slavonji s pravom vežemo uz V zemaljsku konferenciju i pripremni period koji joj je prethodio. Pri tom je trebalo svladati mnoge otpore koji su se javljali u obliku različitih idejnih devijacija, političke sirovosti, oportunizma, sektaštva, usitnjenosti i začahurenosti pojedinih partijskih ćelija. Uz rješavanje tih problema istodobno se pristupilo obnovi rada, aktiviranju i proširenju postojećih i formiranju novih partijskih ćelija. Poseban osvrt zaslužuje brojno stanje, nacionalna i socijalna struktura komunista, te broj, gustoća, funkcionalnost i operativnost ćelija.[16] U pogledu dobne strukture, treba istaći da je mladost komunista,

[15] V. o tome: *Zdravko Krnić,* n. dj., 25—37.

[18] U Slavoniji je na početku god. 1941. bilo 143 partijske ćelije s 806 članova. Na području pojedinih okružnih komiteta bilo je: OK Nova Gradiška: 56 ćelija, 343 člana; OK Osijek: 40 ćelija, 213 članova; OK Slavonski Brod: 20 ćelija, 128 članova.
Prestalih 27 ćelija sa 122 člana nalazilo se na području Grubišnog Polja, Orahovice, Podravske Slatine i Virovitice (područje OK KPH Bjelovar) (Prilog, 187; *Zdravko Krnić,* n. dj., 23—24).
Nešto drugačiji podaci za područje OK KPH Osijek ukazuju na to da još uvijek nije potpuno rekonstruirana mreža partijskih ćelija u Slavoniji. Međutim, brojčani podaci veoma su bliski stvarnom stanju ćelija i komunista u to vrijeme. U tim podacima za OK Osijek rekonstruirano je brojno stanje i mreža partijskih ćelija samo za osječko područje s kotarskim komitetima Đakovo i Valpovo (Pregled partijskih organizacija od 1919—1945, Historijski arhiv Osijek, neregistrirano). Nacionalna struktura članstva odražava višenacionalnost slavonskog stanovništva. U socijalnoj strukturi razmjerno je veliki broj radnika i intelektualaca (Prilog, 187), što se pozitivno odrazilo na razvoj partijske organizacije u Slavoniji.
U podacima o rasprostiranju mreže partijskih ćelija postoje ozbiljni nedostaci. Naime, na području dvaju kotara (Donji Miholjac, Županja) nije postojala partijska organizacija, dok je u nekim kotarima bila malobrojna (Đakovo, Okučani, Podravska Slatina). Uz to, znatan dio ćelija bio je koncentriran u gradskim centrima, što je još više utjecalo na nepokrivenost pojedinih dijelova slavonskog prostora mrežom partijskih organizacija.

umnogome pridonijela dinamici i revolucionarnosti partijskih organizacija.[17] Nadalje, mrežu partijskih ćelija treba shvatiti samo kao dio revolucionarnog okvira, jer je za rad na okupljanju masa bitnija, neprestana borbena akcija komunista i njihov aktivan odnos prema svim problemima sredine u kojoj djeluju.

Usporedo s radom na razvijanju mreže partijskih organizacija upotpunjuje se i mreža mjesnih, kotarskih i okružnih komiteta.[18] U pogledu rada tih komiteta od bitne su važnosti njihove organizacione i mobilizatorske mogućnosti, međusobna koordinacija i veza s CK KPH.[19]

10.

U procesu konsolidacije partijske organizacije u Slavoniji i njezina uklapanja u novi stil rada značajno mjesto zauzimaju kotarske i okružne konferencije održane uoči I konferencije KPH.[20] Na njima je svestrano

[17] To se odrazilo i prilikom izbora delegata za I konferenciju KPH. Od jedanaest delegata iz Slavonije četvorica su bila ispod trideset, trojica između trideset i trideset pet i četvorica iznad trideset pet godina (Žene Hrvatske u radničkom pokretu, Konferencija za društvenu aktivnost žena, Zagreb 1967, 437—440).

[18] U toku god. 1940. u Slavoniji djeluje više mjesnih, nekoliko kotarskih i tri okružna komiteta. Upravo u toku priprema i održavanja okružnih konferencija dolazi do njihovog organizacionog učvršćenja. U tom periodu mjesni komiteti prerastaju u kotarske i određenije se utvrđuju područja okružnih komiteta (Prilog, 11—188; *Zdravko Krnić,* n. dj., str. 21—24).

[19] Veze s CK KPH postaju sve čvršće i funkcionalnije pri čemu lični kontakti članova CK s rukovodstvima okružnih komiteta imaju veliko značenje. Za konsolidaciju partijske organizacije u Slavoniji naročito je bila dragocjena pomoć Rade Končara. Ali tamo gdje nije bilo inicijative i samostalnog revolucionarnog nastupanja, orijentacija na očekivanje pomoći od CK svodila se na čekanje direktiva. Takve poteškoće javile su se i na području OK Osijek, pa je Radi Končaru i Karlu Mrazoviću tek potkraj 1940. i na početku 1941. godine uspjelo konsolidirati prilike u tome OK (Prilog, 85; Pregled partijskih organizacija 1919—1945, Historijski arhiv Osijek, neregistrirano).

[20] U memoarskoj građi, što je općenito i prihvaćeno, jedinstvena su mišljenja o djelovanju triju okružnih komiteta na području Slavonije u toku god. 1940. (Nova Gradiška, Osijek, Slavonski Brod). O formiranju Okružnog komiteta Nova Gradiška sa sjedištem u Pakracu i prenosu toga sjedišta u Novu Gradišku postoje različita mišljenja (Vidi o tome: Radnički i narodnooslobodilački pokret u Pakracu i okolini 1918—1945, rukopis, HIS, Slavonski Brod). U vezi s tim treba napomenuti da se u šifriranom popisu delegata I konferencije KPH posebno navode okruži Nova Gradiška i Pakrac i da su delegati s područja Pakraca izabrani na okružnoj konferenciji, dok je jednog delegata iz Nove Gradiške delegirao Okružni a drugoga Mjesni komitet (Žene Hrvatske u radničkom pokretu, Konferencija za društvenu aktivnost žena, Zagreb 1967, 437—440). Ako prihvatimo mišljenje da su Nova Gradiška i Pakrac obuhvaćeni područjem jednog komiteta, onda je njegova konferencija u selu Mala kod Nove Gradiške, održana 23. ožujka 1940. godine, označila početak rada na organizacionom učvršćenju i preuzimanju političke inicijative.
Uoči I konferencije KPH održana je, 2. lipnja 1940. godine, Okružna konferencija u Krivaju. Nakon što je svestrano razmotrena politička situacija na području okružnog komiteta izabrani su delegati za I konferenciju (Rade Pavlović, referat u povodu 30-godišnjice konferencije u Krivaju, HIS Slavonski Brod, neregistrirano). Naredna kon-

razmotreno stanje u organizacijama i politička situacija u zemlji, te izabrani delegati za I konferenciju KPH.[21] Tom prilikom utvrđeni su i zadaci, naročito u pogledu organizacionog učvršćenja i čišćenja partijskih organizacija od oportunista i sektaša, prijema žena i omladine u Partiju, rada u masama i proširenja aktivnosti partijskih i skojevskih organizacija. Nadalje, te su konferencije pridonijele poboljšanju strukture partijskih rukovodstava, idejno-političkoj orijentaciji članstva, boljoj koordinaciji rada, uspostavljanju kontinuiteta partijske aktivnosti i čvršćim vezama s CK KPH.

0 događajima vezanim neposredno uz održavanje V zemaljske konferencije KPJ nema mnogo podataka, osim u sjećanjima pojedinih komunista. Razlog tome je, uz ostalo, i to što partijska organizacija Slavonije, s obzirom na broj članova Partije i svoju političku ulogu, nije bila razmjerno zastupljena na V konferenciji.[22] Usprkos tome u vrijeme održavanja Konferencije i nakon nje dolazi do žive partijske aktivnosti, što se ogleda u porastu utjecaja Partije, povećanju broja članova i partijskih ćelija i konsolidaciji partijskih rukovodstava. Pri tome se uočava sve veća neposredna pomoć članova CK KPH, koji nisu samo tumači zaključaka I kon-

ferencija održana je u listopadu 1940. godine, vjerovatno u vezi s V zemaljskom konferencijom KPJ. Svim trima konferencijama prisustvovao je Rade Končar (Prilog, 145; Rade Pavlović, n. referat). Okružni komitet Osijek, zbog spomenutih slabosti, nije održao okružnu konferenciju, već je na I konferenciju KPH delegirao svoga predstavnika. Isto je učinio i Mjesni komitet Slavonska Požega, kotarski komiteti Vinkovci

1 Šid održali su kotarske konferencije na kojima su izabrani delegati za I konferenciju. Okružni komitet Slavonski Brod formiran je tek na početku god. 1940. Uskoro je održao i svoju prvu konferenciju na kojoj su, uz ostalo, izabrani i delegati za I konferenciju KPH.

[21] Od ukupno jedanaest delegata s područja triju spomenutih okružnih komiteta i Kotarskog komiteta Šid na konferencijama je izabrano sedam a ostala su četiri delegati okružnih i mjesnih komiteta. Na okružnoj konferenciji za Novu Gradišku—Pakrac izabrani su: Nikola Guberović, Mirko Kljaić i Rade Pavlović. Na okružnoj konferenciji za Slavonski Brod izabrani su: Pavao Šerić i Norbert Weber. Ime delegata izabranog na kotarskoj konferenciji Vinkovci nije dešifrirano. Na konferenciji Kotarskog komiteta Šid izabran je Nikola Vlaški. Delegati okružnih komiteta bili su Mirko Kljaić (Nova Gradiška) i Ivan Anišić (Osijek), a delegati mjesnih komiteta Franjo Svječnjak (Nova Gradiška) i Josip Plovanić (Slavonska Požega) (Žene Hrvatske u radničkom pokretu, Konferencija za društvenu aktivnost žena, Zagreb 1967, 437—440; Memorijalni muzej I konferencije KPH, Zagreb). U pripremama za održavanje I konferencije sudjelovao je i Pakračanin Savo Malešević. Toj je konfereciji prisustvovao i Jovica Marković, ali kao delegat zagrebačke partijske organizacije.

[22] U zapisniku V zemaljske konferencije KPJ navodi se da u Hrvatskoj ima 160 ćelija i 2544 člana Partije (Memorijalni muzej V zemaljske konferencije KPJ', Zagreb). Međutim, s područja triju slavonskih okružnih komiteta nije bilo predstavnika na V konferenciji, iako partijska organizacija u Slavoniji ima tada oko 800 članova. U Prilogu, 85, navodi se da je osječku partijsku organizaciju na V konferenciji predstavljao Ivan Flec, ali njegova imena nema među delegatima iz Hrvatske. Isto tako, u memoarskoj građi često se brkaju delegati za I konferenciju KPH i delegati za V zemaljsku konferenciju KPJ. U knjižici: Pola vijeka revolucije, koju je izdao OK KPH Novska 1969. godine, na str. 41 u bilj. 55 navodi se da su delegati na V konferenciji s područja Okružnog komiteta Nova Gradiška bili Mirko Kljaić i Joza Vlašić. Međutim, Mirko Kljaić bio je delegat toga komiteta na I konferenciji KPH (v. bilj. 21), a Joza Vlašić nije sudjelovao ni na jednoj ni na drugoj konferenciji.

ferencije KPH i V zemaljske konferencije KPJ već i aktivni sudionici u otklanjanju pojedinih slabosti i daljnjem organizacionom i idejnom učvršćenju partijskih organizacija.[23]

Ipak, partijska organizacija u Slavoniji nije u to vrijeme uspjela potpuno riješiti neke probleme koji su proizlazili iz nepostojanja jedinstvenog rukovodstva za Slavoniju ili neke druge operativnije forme jedinstvenog rukovođenja, probleme neadekvatne mreže i slabe međusobne povesanosti okružnih komiteta, probleme koji su proizlazili iz neravnomjerne pokrivenosti Slavonije mrežom partijskih ćelija te neke organizacione i idejno-političke poteškoće.

Uzevši u cjelini, to stanje se znatno popravlja nakon V zemaljske konferencije KPJ, i to manje u organizacionom pogledu, a više u pogledu pokretanja i okupljanje masa, stvaranja akcionih i revolucionarnih jezgri, mobilizacije svih naprednih snaga i neposrednih priprema za naredne povijesne događaje.

[23] To je naročito došlo do izražaja pri sređenju prilika u osječkoj partijskoj organizaciji i njenom okružnom komitetu. V. o tome bilj. 19 i 21.

Veli mir Brezoski

Stanje i delatnost KPJ u Makedoniji 1940. godine

Izučavanje radničkog pokreta i Komunističke partije Makedonije, u godinama koje su prethodile drugom svetskom ratu, još uvek nije našlo svoje mesto u istoriografiji. Taj period je od posebnog značaja, jer se bez njega ne mogu razumeti, uz ostalo, mesto i uloga radničke klase i Komunističke partije u oslobodilačkom ratu i revoluciji. Vreme nam ne dopušta da naširoko i kompleksno prikažemo taj problem, pa ćemo se ograničiti, u opštim crtama, samo na stanje i delatnost KP u 1940. godini.

Proces konsolidacije KPJ koji se odvijao četrdesetih godina u Makedoniji, u poređenju sa ostalim krajevima, otpočeo je mnogo kasnije i odvijao se u prvo vreme sporije. To je, uglavnom, posledica nekoliko uzastopnih provala u tom periodu. Velika provala 1937. godine zahvatila je gotovo sve organizacije u većim mestima i bilo je uhapšeno oko 120 lica. Veci deo članova Pokrajinskog komiteta pao je u zatvor i time su bile prekinute redovne veze sa Centralnim komitetom i veze između organizacija u Makedoniji.[1]

Ali, to nije značilo i prestanak svake organizovane i političke aktivnosti KP. Sprovedeno je nekoliko uspešnih političkih i ekonomskih akcija.[2] Bilo

[1] U periodu od 1943. do 1944. svake godine dolazilo je do provala u organizaciji KPJ u Makedoniji. Njima su najčešće bile zahvaćene veće organizacije i pokrajinska _ rukovodstva što je negativno uticalo na dalji rad organizacije. Prema sudskim materijalima, od uhapšenih u provali 1937. godine 27 je bilo izvedeno na sud a od njih je 19 osuđeno na vremenske kazne od više godina robije.

* U tom periodu pod rukovodstvom komunista bilo je izvedeno nekoliko uspešnih akcija; aktivno učešće u izbornim borbama 1938, godine na strani Zemljoradničke stranke u Velesu, Prilepu i drugim mestima; štrajk radnika u Duvanskoj stanici u Prilepu (april 1938); trodnevne demonstracije u Velesu (januara 1939), zatim više akcija naprednih studenata na Filozofskom fakultetu u Skopju i druge.

je pokušaja, da se posle teških udaraca obnovi i konsoliduje organizacija, ali zbog raznih okolnosti nisu dali vidnije rezultate.[8]

U to vreme izrazito težak položaj naroda i narodnosti u Makedoniji (nacionalno ugnjetavanje, izrazita ekonomska eksploatacija i pljačkanje, privredna zaostalost, poseban režim i dr.) uslovljavao je rad i razvoj Komunističke partije. Delatnost KPJ i njeni stavovi o osnovnim i aktuelnim društveno-političkim pitanjima ostavili su tragove u svesti makedonskog naroda, posebno kod radničke klase i napredne inteligencije. Zbog velikosrpske politike, ni jedna građanska partija nije imala masovnu bazu u Makedoniji, što je takođe omogućavalo KP da postane uticajna partija u narodu, zatim njen uspon i uzdizanje na čelo opštega narodnog pokreta za hieb, mir i nacionalnu slobodu.

Odluke junskog savetovanja KPJ 1939. godine od velikog su značaja za organizaciono, kadrovsko i ideološko-političko jačanje organizacije u Makedoniji. Uz ostalo, bilo je konstatovano da »nije posvećivana dovoljna pažnja obnavljanju veza sa Makedonijom« i da je potrebno da »KPJ posveti posebnu pažnju toj pokrajini i da što pre poradi na reorganizaciji i aktivisanju«.[4] Kao rezultat preduzetih mera posle savetovanja, počeo se primećivati ubrzani proces obnavljanja organizacije. To je dovelo do tešnjih veza između Centralnog komiteta i organizacija u Makedoniji.

Potkraj 1939. godine, CK je uputio na rad u Makedoniji instruktore Svetozara Vukmanovića i Sretena Žujovića, koji su dobrim delom i 1940. godine delovali u Makedoniji. Kao rezultat rada aktiva KP u Makedoniji i instruktora CK na osnovnim zadatku koji im je postavljen — povezivanje organizacija, formiranje pokrajinskog i mesnih rukovodstava, proširivanje i omasovi javan je organizacija, za kratko vreme bili su postignuti vidni rezultati. U toku 1940. godine organizacija je počela osetno da se razvija i da proširuje svoju delatnost. Uspostavljene su redovne veze sa Centralnim komitetom i sa organizacijama u Makedoniji, otpočelo se sa intenzivnom političkom aktivnošću, naročito među radnicima i omladinom. Pri tome su bile iskorišćene legalne i ilegalne forme masovnoga, širokog i bogatog političkog i revolucionarnog rada.

U pravom smislu reči obnovljena je organizacija u kadrovskom, socijalnom i brojčanom pogledu i imenovan privremeni Pokrajinski komitet KPJ za Makedoniju. Već u leto 1940. godine ona ima više od 200 članova. Bili su obnovljeni mesni komiteti i formirani novi u Skopju, Kumanovu, Velesu, Prilepu, Bitoli, Ohridu, Kruševu, Tetovu, a takođe su bila formirana i poverenstva i uporišta u većem broju mesta. U proleće 1940. godine skopska organizacija imala je 6, a potkraj te godine dostigla je

[3] Centralni komitet KPJ nekoliko je puta pokušao da se poveže sa organizacijom u Makedoniji, npr. posredstvom Pokrajinskog komiteta za Srbiju, zatim Milovana Đilasa i Moše Pijade, preko komunista na Filozofskom fakultetu u Skopju i organizacije KPJ u Velesu.

[4] »Zemaljsko savjetovanje KPJ«, *Proleter,* organ CK KPJ, br. 1—2, 1940, 3.

već 100 članova.[3] U rukovodstvo organizacije došli su novi i mladi kadrovi u najvećem delu iz redova radničke klase i mlade inteligencije, koji su izrasli u procesu borbe protiv surovog režima u Makedoniji i ostalim mestima Jugoslavije.

Isto tako, preduzete su mere za likvidiranje socijaldemokratskog uticaja u Ursovim sindikatima i organizaciji, kao i uticaja Petka Miletića. Za kratko vreme ti su elementi razobličeni i izolirani. U redovima socijaldemokrata u Skopju, gde su bili najjači, zahvaljujući intenzivnom radu aktiva, nastalo je diferenciranje. Najviše ih je pristupilo KP, a vrlo mali broj izolirao se u posebnu grupicu. U Prilepu su socijaldemokrati takođe bili sasvim izolirani u jednoj familijarnoj grupi. Pojedinci ili grupe privrženika Petka Miletića u nekim mestima isto su tako u najvećem delu prihvatili novi kurs u organizaciji ili se pasivizirali.[6]

I u toku 1940. godine u Makedoniji je takođe bilo nekoliko ozbiljnih provala u organizaciji i tom prilikom su bili uhapšeni i članovi PK i mesnih rukovodstava, ali sva ta hapšenja nisu imala kao ranije teške posledice. Sve te provale bile su na vreme lokalizovane i sprečavane dobrim držanjem članova u policiji i očuvanjem konspiracije.[7]

Velik broj studenata i radnika, koji se školovao i radio u većim gradovima Jugoslavije, bio je uključen u radnički napredni omladinski pokret i u Komunističku partiju, veći deo njih je u toku 1940. godine radio u Makedoniji i uključivao se u sve aktivnosti.

U tom je periodu isto tako i skojevska organizacija jačala i proširila svoje redove. Bile su osnovane njene organizacije gotovo u svim mestima: u radionicama, preduzećima, školama, na fakultetu u Skopju, u raznim društvima i naprednim organizacijama. Uticaj SKOJ-a zahvatio je svu omladinu. Razni separatistički i velikosrpski elementi nisu mogli razbiti i otrgnuti omladinu od uticaja SKOJ-a. U proleće 1940. godine bio je formiran Pokrajinski komitet SKOJ-a za Makedoniju, a zatim i mesni komiteti u nekim većim gradovima. U leto je bilo održano i Pokrajinsko savetovanje na kome je bio sumiran rad SKOJ-a i postavljeni novi zadaci za razvitak i dalju delatnost organizacije. Na savetovanju su bili izabrani delegati (2) za Šestu konferenciju SKOJ-a koja je održana u Zagrebu (8 IX).[8] U svim akcijama, koje je organizovala KP, članovi SKOJ-a najaktivnije su učestvovali, a isto tako i napredna omladina koja je bila pod uticajem SKOJ-a.

U vreme održavanja Pete zemaljske konferencije, KPJ je u Makedoniji imala 16 mesnih organizacija sa oko 250 članova. Za razliku od ranije,

[5] Izjava Petra Ivanovskog Tikvara, tadašnjeg člana Privremenog PK KPJ za Makedoniju, rukopis u Institutu za nacionalna istorija (INI) Skopje.

[8] Isto.

[7] Isto.

[8] Izjava Dobrivoja Vidića i Ilča Jakimovskog, rukopis u INI.

kada je bio nepovoljan, znatno je izmenjen socijalni sastav članstva, tako da je od ukupnog broja bilo: radnika 60%, seljaka 22%, među kojima i 23 žene.[9]

Jedan od prvih zadataka komunista u Makedoniji bila je dalja borba za stvaranje organizacionog i akcionog jedinstva u radničkom i sindikalnom pokretu. Na prvom mestu bila je borba protiv Jugorasa kao režimskih sindikata, uz istovremeno razobličavanje socijaldemokrata u Ursovim sindikatima koji su još uvek imali uticaja u njima. Za relativno kratko vreme, intenzivnim radom među radnicima u preduzećima i sindikalnim organizacijama, u čemu je bio direktno angažovan i rukovodeći aktiv, socijaldemokrati su bili potisnuti i odstranjen njihov uticaj. Sindikati sve više dobijaju obeležje revolucionarnih organizacija. Taj se proces odvijao postavljanjem ekonomskih i političkih zahteva radnika, a posebno štrajkovima, tarifnim akcijama, političkim demonstracijama, štampanjem, rasturanjem i obrađivanjem propagandnog i akcionog materijala.

Napori za aktivisanje Ursovih sindikata dali su vidne rezultate. Posredstvom Ursa radnici su počeli da sve češće postavljaju ekonomske zahteve poslodavcima za poboljšanje svoga položaja, za bolje uslove rada i za nesmetanu delatnost sindikalnih organizacija.

Niske nadnice i radno vreme koje nije bilo kraće od 10 časova, a često puta i do 14 časova, i neprestano povećanje životnih troškova bili su glavni razlozi akcija za odbranu osnovnih interesa radnika.

God. 1940, kao i ostale krajeve Jugoslavije, i Makedoniju je zahvatio pravi štrajkaški talas. U toj godini, osim ostalih akcija, zabeleženo je samo oko 30 štrajkova, od kojih 15 u Skopju uz učešće više od 5000 radnika. Neki od tih štrajkova trajali su više od 40 dana i veliki broj se završio uspešno.[10]

Organizacije KP, kao organizatori i inicijatori akcija, mobilisale su sve svoje snage za moralnu i materijalnu podršku štrajkačima. Taj talas štrajkova i ostalih akcija pratilo je sa velikim simpatijama svo stanovništvo, uz široku aktivnost za sakupljanje pomoći štrajkačima i solidarnost sa njima. U tome su vidno mesto zauzimali napredni omladinci, naročito studenti Skopskog fakulteta. Zbog toga akcije radnika nisu imale samo ekonomski karakter, već su istovremeno bile i političke demonstracije protiv teškog stanja naroda i protesti protiv režima u Makedoniji.

U to se vreme u nekoliko ilegalnih tehnika preštampavao i izdavao obiman propagandni materijal. Osim onih materijala koje je dobijala od CK, organizacija u Makedoniji je u toku 1940. godine izdala 9 do sada poznatih proglasa, letaka o aktuelnim pitanjima i događajima u Makedoniji na makedonskom jeziku i to: dva u vezi sa obeležavanjem Ilin-

[9] Zapisnik Pete zemaljske konferencije, Arhiv radničkog pokreta Jugoslavije (ARPJ), Beograd, CK KPJ 1940/14—1.

[10] Podatke o štrajkovima prikupio sam iz tadašnje napredne i komunističke štampe: Naša reč, Radnički tjednik, Bilten PK KPJ za Makedoniju i drugih, iz zapisnika Pete zemaljske, zatim iz policijskih izveštaja i sećanja učesnika radničkog pokreta.

denskog ustanka; tri u vezi sa ekonomskom borbom radnika i seljaka; jedan upućen proizvođačima duvana; jedan u vezi sa proslavom godišnjice crkve Sv. Pantelejmona u Velesu i dva protiv rata i mobilizacije. Neki od tih materijala rastureni su u Makedfniji i u više od 5000 primeraka. Ti materijali rasturani su posredstvom aktiva i komunista i u nekim kasarnama u Makedoniji; u Skopju, Bitoli, Kičevu i drugim mestima i izazvali su proteste u redovima vojske.[11]

Pisanje aktuelnih parola po zidovima tada je bilo novitet u Makedoniji. Parole su bile pisane ne samo u onim gradovima gde su delovale organizacije, već i u onim gde su postojale pojedinačne veze.

U leto je bio pokrenut i »Bilten« Pokrajinskog komiteta i do jeseni su izišla 4 broja.[12] Uz to je u Skopju bio izdavan, pod uticajem KP, ilegalni napredni nedeljni list »Naša reč«. U njemu su bili štampani članci o raznim aktuelnim problemima, vesti i prilozi, kritike i slično, gledani kroz prizmu stavova i zahteva KPJ. U listu su sarađivali istaknuti i rukovodeći komunisti i napredni elementi u to vreme.

Organizacija KP brzo se uključila u niz društveno-političkih akcija i manifestacija. Posebno je bila značajna akcija za obeležavanje Ilindenskog ustanka (2. avgusta). U čitavoj Makedoniji bili su organizovani izleti sa programom posvećenim Ilindenskom ustanku i nacionalnooslobodilačkoj borbi makedonskog naroda. U Prilepu i Ohridu ti su izleti prerasli u demonstracije u kojima je učestvovalo nekoliko hiljada građana.[13]

Tako je napredna javnost u Makedoniji reagovala i povodom članka prof. Nikole Vulića iz Beograda — »Južna Srbija«, objavljenim u listu *Pravda* (20. VII 1940). U odgovoru Vuliću negira se teza o nepostojanju makedonskog naroda i istorijski naučno se dokazuje formiranje i postojanje makedonskog naroda i ukazuje se na put borbe za njegovo oslobođenje.

Novembra 1940. godine organizacija KP u Velesu pokrenula je akciju za bojkotovanje i razobličavanje velikosrpskog karaktera proslave 100-godišnjice crkve Sv. Pantelejmona.[14]

Sve te aktivnosti pokazuju da je KP u Makedoniji postala značajna politička i uticajna snaga. Ostvareno je političko, organizaciono i idejno jedinstvo Partije i znatno je porastao njen uticaj u svim slojevima naroda.

Posebno treba obeležiti održavanje Pokrajinske konferencije 1940. godine u sklopu priprema Pete zemaljske konferencije. Ta konferencija bila je jedan od najznačajnijih događaja u istoriji Komunističke partije Make-

[11] Na osnovu raspoloživih dokumenata u Arhivu Makedonije (AM) i Institutu za nacionalnu istoriju, spomenuti zapisnik Pete zemaljske konferencije i sećanje Petra Ivanovskog.

[12] - Bilten se čuva u INI.

[13] »40 godina«, Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta, knj. III, 1935—1941, Beograd 1960, 452—454; AM, k. 63/19 i 33; Nikola Kirkov i Milan Slanev »Bararne leb«, Titov Veles, 1959.

[14] AM, k. 22/14.

donije između dva svetska rata. To mesto zauzima i po broju delegata, po zastupljenosti organizacija iz Makedonije, i po svom radu.

Konferencija je održana u Skopju 8. septembra i trajala je jedan dan. Prisustvovalo joj je oko 20 delegata iz Skopja, Velesa, Prilepa, Kumanova, Ohrida, Kruševa, Kavadara, Tetova, članovi Privremenog PK i dvojica instruktora CK. Zbog provala i hapšenja nisu mogli da prisustvuju delegati iz Bitole, Resna, Strumice, Đevđelije i Gostivara.

Na konferenciji je, pre svega, bila data ocena stanja i delatnosti organizacije i konstatovano da organizacija »stoji zdravo na nogama i da su za kratko vreme postignuti uspesi kako u organizacionom, tako i u političkom smislu«.

Isto tako bio je analizovan položaj u zemlji, posebno u Makedoniji, u vezi sa međunarodnom situacijom stvorenom otpočivanjem rata i kursom buržoaskih vlada na fašiziranje zemlje i istaknuti su zadaci koji su stajali pred komunistima u vezi s tim.

U radu Konferencije dominirala su četiri osnovna pitanja: organizaciono, borba radničke klase, seljačko i nacionalno pitanje.

Organizaciono pitanje još uvek je zauzimalo glavno mesto u daljoj izgradnji i osposobljavanju KP — da postane vođa i organizator radničke klase i naroda u Makedoniji. Rad Konferencije je dobrim delom bio usmeren ka daljem proširivanju i učvršćenju organizacije, ka izboru oblika i metoda borbe i rada, radi daljeg učvršćivanja i jačanja pozicija KP u Makedoniji.

Na konferenciji je posebno mesto zauzela borba radničke klase i delatnost KP u tom smislu. Bila je istaknuta potreba za daljom pojačanom delatnošću, za učvršćenjem jedinstva u radničkim sindikatima, kao jednom od osnovnih uslova za poboljšanje položaja radničke klase. Komunistima je bio postavljen zadatak da rasplamsaju borbu za jedinstvo, za bolji život, za socijalna prava, za veće nadnice, za higijenske uslove na radu; za slobodu štrajka i rada sindikalnih organizacija, za klubove štampe i dr. Borbom za te zahteve trebalo je obuhvatiti sve organizovane i neorganizovane radnike i pokrenuti ih u akciju. U vezi s tim bila je istaknuta potreba dalje borbe protiv socijaldemokratskog uticaja u Ursovim sindikatima i protiv režimskih sindikata — Jugorasa.

Na konferenciji je, isto tako, kao vrlo značajno bilo naglašeno i seljačko pitanje. Ono je tretirano kao deo nacionalnog pitanja i opštenarodnog fronta. U vezi s tim bila je istaknuta potreba rasplamsavanja borbe makedonskog sela za rešenje svih ekonomskih, kulturnih i socijalnih pitanja koja su živo interesovala seljake: pitanje duvana, maka, pamuka, svilenih buba i ostalih osnovnih proizvoda sela; zatim pitanje zemlje, posebno kolonista. Bilo je zaključeno da se samo tako mogu zadobiti simpatije seljaštva koje je predstavljalo osnovni deo makedonskog naroda.

U prednji plan je bilo istaknuto nacionalno pitanje i podvučeno njegovo »kolosalno značenje za komunističku organizaciju u razumevanju i spro-

vođenju u delo revolucionarne politike i taktike po nacionalnom pitanju, zbog toga što se ono javlja kao pitanje pitanja«.

Usprkos nedorečenosti i nedovoljnoj definiranosti ciljeva u nacionalnom pitanju, što se donekle vidi i iz rezolucije — i u odnosu na koloniste i na stvaranje Narodnog fronta, što je unosilo izvesnu dozu nacionalizma i šovinizma, ako se ne uđe u suštinu — postavljanje tih problema ipak je predstavljalo presudan korak napred, s obzirom da su dotle bili van domena komunista. Njihovo postavljanje doprinelo je da se postignu veći uspesi u nacionalnooslobodilačkoj borbi makedonskog naroda. Time se izišlo iz sektaštva, zatvorenosti i omogućavalo se da se organizacije pretvore u politički faktor i u rukovodioca makedonskog naroda i narodnosti. U rezoluciji se jasno govori o tome: »jedan od osnovnih i najvažnijih zadataka organizacija Partije u Makedoniji je taktika za stvaranje opštemakedonskog nacionalnog revolucionarnog fronta, koji treba da bude deo opšte borbe proletarijata u Jugoslaviji. Samo savez između radnika Jugoslavije i makedonskog nacionalnooslobodilačkog pokreta može staviti kraj srpskom imperijalizmu i može doneti slobodu svim narodima: srpskom, makedonskom i ostalim potisnutim narodima u Jugoslaviji.«

U vezi sa tim pitanjima sadržanim u Rezoluciji, na Konferenciji su bili istaknuti i ovi zadaci:

— Stvaranje jedinstva radničke klase u borbi protiv tih zala u Makedoniji;

— Stvaranje saveza između radnika i seljaka u zajedničkoj borbi;

— Jačanje rada Pokrajinskog komiteta, koji treba da pruži veću pomoć i mesnim komitetima i organizacijama;

— Stvaranje novih organizacija, pre svega, u monopolima, fabrikama, skladištima, preduzećima i radionicama, i osnivanje organizacije na selu;

— Smeliji pristup novih i mladih članova u organizacije;

— Jačanje rada žena, omladine i SKOJ-a;

— Stvaranje makedonskog nacionalnorevolucionarnog pokreta i dr.[15]

Na dnevnom redu bio je i izbor novoga Pokrajinskog komiteta i delegata za Petu zemaljsku konferenciju. U Pokrajinski komitet bilo je izabrano 9 članova, a za Petu zemaljsku konferenciju 6 delegata.[16]

[15] Izvori za konferenciju su vrlo oskudni. Koristio sam se sećanjima živih učesnika konferencije prikupljenim 1960. godine, Rezolucija doneta na konferenciji i članak povodom konferencije u Biltenu KP KPJ za Makedoniju, 3, 30. IX 1940.

[16] U PKKPJ za Makedoniju bili su izabrani: Metodije Šatorov, politički sekretar, Petar Ivanovski, organizacioni sekretar, Jordan Nikolov, Koce Stojanovski, Dobrivoje Vidić, Vera Aceva, Kuzman Josifovski, Boris Gonev i Gojčo Stefkovski. Za delegate za Petu konferenciju: Sreten Zujović, Metodije Šatorov, Petar Ivanovski, Gojčo Stefkovski, Koce Stojanovski i Boris Gonev. Izv. pomenuta sećanja učesnika Pokrajinske konferencije.

Raspravljajući o bitnim pitanjima organizacije i deiovanja, koja su bila od interesa za radničku klasu i uopšte za narod u Makedoniji, a koja do tada nisu bila postavljena svom oštrinom i nužnošću, organizacija Komunističke partije u svojoj akciji se okreula prema stvarnosti.

Konferencija je dala značajan doprinos aktivisanju mesnih organizacija, njihovom proširivanju i jačanju, pojačavanju političke aktivnosti u narodu i idejno-političkom uzdizanju članova. Konferencija je pokazala da je Komunistička partija u Makedoniji išla sigurnim putem, iako sa relativno malim brojem članova, ka svom afirmisanju u značajnog faktora političkog života Makedonije.

Sve to nedvosmisleno potvrđuje da je Komunistička partija u Makedoniji postala značajan organizacioni i politički faktor u vremenu koje je bilo opterećeno novim i sudbonosnim događajima.

U toku 1940. godine, KPJ je u Makedoniji postigla takve organizacione i političke uspehe, koji su joj omogućili da se posle okupacije stavi na čelo borbe makedonskog naroda protiv novih porobljivača a za nacionalno i socijalno oslobođenje.

Slavka Fidanova

Neke specifičnosti pri stvaranju Narodnog fronta u Makedoniji u vreme održavanja Pete zemaljske konferencije KPJ

Narodni front u Makedoniji, pored opštih i zajedničkih crta sa Narodnim frontom u ostalim krajevima Jugoslavije, imao je i specifično obeležje. Nacionalni momenat je bila važna komponenta u procesu njegovog stvaranja. Uzrok tome je bio položaj makedonskog naroda u staroj Jugoslaviji, u kojoj ga je nacionalno ugnjetavala i socijalno izrabljivala vladajuća velikosrpska buržoazija. U vreme između dva svetska rata, međutim, proces formiranja makedonske nacije koji je počeo od sredine 1906. bio je završen, te je makedonska nacionalna svest dostigla visok stepen razvitka. Zbog toga je nacionalno ugnjetavanje i negiranje nacionalne individualnosti makedonskog naroda, poslednjih godina sve više izazivalo nezadovoljstvo i ogorčenje svih slojeva makedonskog društva. U takvoj situaciji, prirodno je što je platforma Narodnoga fronta postala privlačna tačka za sve nacionalno ugnjetene slojeve u Makedoniji, budući da se pred njima otvarala perspektiva za rešenje makedonskoga nacionalnog pitanja.

U periodu posle Splitskog plenuma, odnosno posle VII kongresa Kominterne, taj nacionalni momenat pri stvaranju Narodnog fronta u Makedoniji dolazi do izražaja u makedonskom nacionalnom pokretu, koji se javlja 1936. godine pod imenom MANAPO. Taj pokret, koji je bio osnovan na inicijativu makedonskih komunista - intelektualaca, uglavnom sa Zagrebačkog i Beogradskog univerziteta, kasnije premešten u Makedoniju gde su ga prihvatili tamošnji komunisti, imao je sve karakteristike Narodnog fronta, mada je po formi bio nacionalnooslobodilački pokret

makedonskog naroda. To potvrđuje i platforma MANAPO-a koja je bila usvojena na jednom širem sastanku u Ohridu, u avgustu 1936 godine,

Osnovni stavovi MANAPO-a bili su ovi:

1. makedonski narod ima pravo na slobodan nacionalan život u okviru jugoslovenske federacije;
2. taj zahtev moguće je ostvariti samo borbom za likvidaciju monarho-fašističke diktature i hegemonije, i uspostavom najšire demokratije;
3. zbog toga će se nakedonski narod boriti zajedno sa drugim narodima i naprednim snagama u Jugoslaviji za oslobođenje političkih zatvorenika, za slobodu zbora, dogovora i štampe, za ukidanje svih antidemokratskih zakona;
4. makedonski narod zahteva uspostavljanje diplomatskih odnosa i sklapanje ugovora o prijateljstvu sa SSSR;
5. zahteva neodložno raspisivanje parlamentarnih izbora sa tajnim glasanjem.[1]

Demokratski karakter platforme poslužio je kao baza za šire uvlačenje nacionalno potlačenih masa u Makedoniji u MANAPO. Uskoro platformu MANAPO-a prihvata i grupa makedonske inteligencije — buržoaskih nacionalista, zato da bi pokret potčinila svojim interesima, ali će je kasnije sam razvoj događaja istisnuti iz redova MANAPO-a.[2] Platforma MANAPO-a takođe je omogućavala stupanje u pregovore sa pojedinim građanskim partijama iz Bloka pozicije radi akcionih dogovora za vreme održavanja parlamentarnih izbora u Jugoslaviji.[3]

MANAPO u Makedoniji dejstvuje u doba kada je partijska organizacija u Makedonij gotovo desetkovana posle velikih provala 1936. i 1937. godine i kada ne postoji Pokrajinsko partijsko rukovodstvo KPJ. I pored toga što mu se aktivnost ograničila samo na neke političke centre u Makedoniji, MANAPO je od 1936. do 1938. godine odigrao važnu ulogu u pokretanju širokih nacionalno ugnjetenih masa za borbu protiv diktature i profašističke orijentacije vlade Milana Stojadinovića. Pod njegovim rukovodstvom izveden je veći broj masovnih akcija. Najveći je uspjeh postignut na parlamentarnim izborima 1938. godine.[4]

Ta specifičnost Narodnog fronta u Makedoniji, zbog prisustva nacionalnog momenta, ipak mnogo jače dolazi do izražaja 1939—1941. godine, u

[1] ***Кирил Миљовски,*** **»Македонского прашање во националнага програма на КПЈ (1919—1937)«, Скопје, 1962, стр. 148—149.**

[2] **Isto, str. 147—150; O tome v. i u mom članku: »Улогата на КПЈ во поврзувањето на работничката класа со национално-ослободителното движење на македонскиот народ од 1935—1941«, Годишен зборник на Филозофскиот факултет, Скоп је, 1971, стр. 115 и 128.**

[3] ***К. Миљовски,*** **cit. deio, str. 143—145;** ***С. Фиданова,*** **cit. članak, str. 114, 115 118 i 119; V. i u »Историја на македонскиот народ«, knj. III, Скопје 1969, str. 108 i 109.**

* ***К. Миљовски,*** **cit. deio, str. 145—146; С.** ***Фиданова,*** **cit. članak, str. 116—120; Историја на македонскиот народ, knj. III, Скопје 1969, str. 110 i 111.**

uslovima izmenjene unutrašnje i spoljnopolitičke situacije u Jugoslaviji, koja je nastala kao posledica izbijanja drugoga svetskog rata.

Naime, tu političku situaciju u Jugoslaviji karakteriše to što je za Jugoslaviju nastala nova opasnost da bude uvučena u rat na strani jedne od ratujućih zemalja — na strani Sila osovine ili zemalja zapadne demokratije. Tako se Jugoslavija — uz dotadašnju opasnost da izgubi nezavisnost kada se Hitler našao na granicama Jugoslavije — posle izbijanja drugoga svetskog rata našla pred novom opasnoću da bude uvučena u rat na strani jedne od zapadnih zemalja.

Za prvi period rata Jugoslaviji je pretila mnogo veća opasnost od uvlačenja u rat na strani zemalja zapadne demokratije, koje su ušle u pod antifašističkim parolama, navodno radi zaštite nezavisnosti malih naroda.[5]

Na liniji vezivanja Jugoslavije za anglo-francuski blok našle su se gotovo sve građanske političke partije u zemlji, bez obzira jesu li se nalazile u vladi ili su bile u opoziciji. Na istim pozicijama našla se i Socijaldemokratska partija Jugoslavije, izdavši time još jednom interese radničke klase i čitavog radnog naroda. Nastojeći da zemlju uvuku u rat na strani engleško-francuskog bloka, vođe tih partija povele su besomučnu ratnohuškačku kampanju u zemlji, protivnu interesima radničke klase i čitavoga radnog naroda Jugoslavije, koji su bili protiv rata, za mir i zahtevali demokratske i nacionalne slobode u zemlji.[6]

Kasnije, posle nemačko-italijanskih uspeha u ratu, kapitulacije Francuske i proširenja rata na severozapadne evropske zemlje, posebno na Balkansko poluostrvo, porasla je opasnost da Jugoslavija bude uvučena u rat na strani Sila osovine, mada nije bila umanjena opasnost od ulaska u rat i na strani Engleske.[7] Orijentacija vlade Cvetković—Maček ka Silama oso-

[5] Na tu opasnost CK KPJ je ukazao još u svojim tezama od oktobra 1939. godine (Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije — u daljem citiranju IAKPJ, prepis u Архив на Институтот за национална историја на Македонија — u daljem citiranju АИНИМ). Docnije je on to ponovio i u nekoliko svojih napisa i proglasa, npr. u članku »Od koga Jugoslaviji preti opasnost da bude uvučena u rat« i »Proglasu CK KPJ, povodom Prvog maja 1940«, v. *Proleter,* organ Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije, april—maj 1940, br. 3—4, str. 672, i mart—april 1940, br. 3—4, str. 656.

• V. u proglasu »Radnom narodu Jugoslavije« i u člancima: »Odgovor svim ratnim huškačima i klevetnicima naše Partije« i »Jedinstvo reakcije protiv radnog naroda«, objavljenim u *Proleteru,* april—maj 1940, br 3—4.

[7] Od sredine 1940. godine CK KPJ u svim svojim proglasima i člancima, paralelno sa ukazivanjem na opasnost da Jugoslavija bude uvučena u imperijalistički rat, neprestano je isticao i opasnost za nezavisnost jugoslovenskih naroda od nemačko-italijanskog imperijalizma.

U jednom od proglasa, upućenom radnicima, seljacima, građanima i drugim, bilo je rečeno: »[.. .] Engleski je imperijalizam do sada dobio teške udarce i on još uvjek pokušava svim silama uvući druge zemlje u rat na svojoj strani. Njegovi agenti ne spavaju ni u našoj zemlji, oni i dalje rovare. S druge strane njemački i talijanski imperijalisti, opijeni dosadašnjim uspjesima postaju nasrtljiviji prema neutralnim zemljama na Balkanu. Oni nastoje balkanske zemlje pretvoriti u svoje kolonije. Balkanskim zemljama, a u prvom redu Jugoslaviji, oni nameću nemoguće ekonomske uslove. Oni diktiraju

vine u to vreme manifestovaia se u sve jačem povezivanju za Berlin i Rim, i popuštanju njihovim zahtjevima da im Jugoslavija postane sirovinska baza, posebno izvor životnih namirnica, čime je ta vlada lišavala narod sopstvene zemlje osnovnih životnih proizvoda kojih je na tržištu bilo sve manje. U isto vreme dopuštala je različitim petokolonašima da rovare u zemlji s ciljem da je oslabe, razbiju i onesposobe za odbranu. Na unutrašnjem političkom planu vlada se orijentisala na uvođenje korporativnog uređenja po uzoru na zemlje Sila osovine, na donošenje reakcionarnih uredbi i uvođenje antinarodnih mera, na proganjanje radničke klase i radnog naroda — koji su se borili za svakodnevne svoje potrebe, protiv rata, protiv skupoće, za mir, za savez sa SSSR, za hleb i slobodu — slabeći tako odbrambenu moć zemlje.[8] U vođenju te nove unutrašnje i spoljne politike vlada Cvetković—Maček imala je podršku celokupne jugoslovenske buržoazije, pa čak i one koja se do kapitulacije Francuske vezivala za blok zapadnih zemalja.[9]

U tome periodu dolazi do uspostavljanja trgovačkih i diplomatskih odnosa između Jugoslavije i SSSR, ali je to zapravo bio neiskren potez vlade, koja je odbijala uspostavljanje saveza o uzajamnoj pomoći sa prvom zemljom socijalizma i u isto vreme dozvoljavala klevetničku kampanju u zemlji protiv SSSR.

šta i koliko Jugoslavija treba da izvozi [...]« — *Proleter,* avgust—septembar 1940, br. 7—8, str. 721—722.
Na slična ukazivanja nailazimo i u članku: »Sovjetski Savez sprečio bratoubilački rat na Balkanu«: »[...] Imperijalističke osovinske sile: Njemačka i Italija iz petnih žila se naprežu da sve zemlje u Podunalju i na Balkanu potpuno pretvore u svoje kolonije, da porobe narode ovih zemalja i pretvore ih u oruđe za vođenje imperijalističkog rata. Za postignuće toga svoga cilja one upotrebljavaju sva moguća sredstva putem zastrašivanja, putem svojih agenata u tim zemljama, putem obećanja, putem sijanja razdora unutar svake zemlje...« — *Proleter,* oktobar — novembar — decembar 1940, br. 9 — 10 — 11, str. 723.

[8] Za orijentaciju vlade Cvetković-Maček prema silama Osovine, v. u Komunikeu CK KPJ od 12. jula 1940. godine, objavljenom kao uvodni članak u *Proleteru,* juni—juli 1940, br. 5—6; u članku »Između dve perspektive«, u istom broju *Proletera;* u članku »Peta kolona«, objavljenom u *Proleteru,* avgust—septembar 1940, br. 7—8, i dr.
U članku »Između dve perspektive« o kapitulantskoj politici vlade Cvetković - Maček kaže se: »[...] Ustvari reakcionari u današnjoj vladi otvaraju širom vrata Jugoslavije nemačkom i talijanskom imperijalizmu. Zbog očuvanja svojih klasnih pozicija oni provode izrazito defetističku politiku prema odbrani nezavisnosti naroda Jugoslavije, dozvoljavaju da nemačko-talijanski imperijalisti postepeno porobljavaju Balkan i Podunavlje (jugoslovenska buržoazija načela je već vojne rezerve žita da bi udovoljila nemačkim prohtevima) i stvaraju od tih zemalja baze za budući napad na zemlju proleterske revolucije i socijalizma [...]« — *Proleter,* juni—juli 1940, br. 5—6, str. 694.

* Prateći držanje jugoslovenske buržoazije, u uslovima kada je rat ušao u novu fazu sa proširivanjem na Balkan, KPJ u svojim partijskim materijalima konstatuje da se najveći deo jugoslovenske buržoazije poneo kapitulantski prema silama Osovine. Ona je to konstatovala još u svom Komunikeu od 12. jula 1940. godine: »Kapitalističke klike raznih zemalja, pa i jugoslovenska, ona ista, koja je još do nedavno pevala hvalospeve zapadnoj demokratiji i demokratskom uređenju, okrenula se preko noći za 180 stepeni i počela da hvali totalitarni i korporativni sistem, počela da hvali državno uređenje fašističke Italije i nacionalsocijalističke Nemačke [...]«, *Proleter,* juni—juli 1940, br. 5—6, str. 688.

Osnovno je da je ta unutrašnja i spoljna politika vlade Cvetković—Maček 1939—1941. godine — koju je podržavala celokupna buržoazija u zemlji iz čisto klanih interesa radi održanja klasnih pozicija — dovodila do sve jačeg zaoštravanja klasnih protivrečnosti jugoslovenskog društva.

Takav odnos društveno-političkih snaga u tim novostvorenim uslovima u zemlji uticao je svakako na izmenu taktike Partije pri stvaranju Narodnog fronta. Na promenu taktike KPJ bez sumnje je uticala i nova taktika Kominterne, koja je bila usvojena na osnovu analize i ocene drugoga svetskog rata kao imperijalističkog, zbog čega su se pred proleterijat celoga sveta postavljali novi zadaci. KPJ, koja je bila jedna od sekcija Kominterne, prihvatila je tu taktiku ali ju je ipak modificirala prema specifičnim uslovima u zemlji. Tako je, prihvatajući ocenu drugoga svetskog rata, istakla parolu protiv imperijalističkog rata, za mir, hleb i slobodu, ali je u isto vreme istakla i parolu za očuvanje nezavisnosti Jugoslavije i njenu odbranu, postavljajući kao uslov obaranje nenarodne vlade Cvetković—Maček i formiranje narodne vlade koja će se oslanjati na savez radnika i seljaka i koja će narodima Jugoslavije dati demokratske slobode i nacionalna prava, a u spoljnoj politici će se oslanjati na SSSR.[10]

Na osnovu te nove taktike Partije trebalo je pristupiti stvaranju Narodnog fronta. Međutim, u novostvorenim uslovima u zemlji, zbog reakcionarnog držanja takozvanih buržoasko-demokratskih partija koje su se sve više povezivale sa reakcionarnim krugovima ratujućih blokova, pre svega sa reakcionarnim krugovima zemalja zapadne demokratije, Narodni front se nije mogao stvarati sporazumom sa vrhovima tih partija, nego odozdo, u procesu borbe masa. Naime, taj proces stvaranja Narodnog fronta imao bi se odvijati tako što bi se oko jedinstvenog proleterskog fronta okupili svi siromašni slojevi grada i sela, uključujući upropašćene srednje seljake i sitne zanatlije u gradu. Baza Narodnog fronta prema tome bila bi savez radnika i seljaka.

Drug Josip Broz Tito u svom referatu »O dosadašnjem radu i zadacima Partije« na V zemaljskoj konferenciji, govoreći o zadacima Partije na stvaranju Narodnog fronta posle izbijanja drugoga svetskog rata, rekao je: »Po izbijanju rata, pred našu Partiju uslijed novo nastale situacije postavili su se mnogi važni zadaci. Trebalo je preorijentirati čitavu borbu i rad Partije. Prekida se s bilo kakvim sporazumjevanjem s vrhovima raznih buržoaskih, tzv. demokratskih partija, koje su postajale sve reakcionarnije i bile agenture engleskih i francuskih reakcionarnih krugova. Pred nau Partiju, kao i pred sve sekcije Kl, bili su postavljeni zadaci kao što su: borba za radne mase putem stvaranja Narodnog fronta odozdo, putem organizacije i vođenja borbi protiv fašizma i reakcije, borba za svakodnevne potrebe masa, borba protiv skupoće, borba protiv rata, borba za slobodu i demokratska nacionalna prava radnih i nacionalno-ugnjetenih masa Jugoslavije.«[11]

'»»Proleter« 1929—1941, Beograd 1968, str. 689, 694, 722, 724, 726.

[11] *Komunist,* 1946, br. 1, str. 78 i 79; Referat *J. B. Tita:* O dosadašnjem radu i zadaima Partije, podnet na V zemaljskoj konferenciji KPJ.

Na V zemaljskoj konferenciji bilo je govora i o političkom značaju Narodnog fronta, ali taj referat nije sačuvan. Međutim, iz većeg broja članaka, objavljenih u to vreme u *Proleteru*, za koje se smatra da ih je napisao Edvard Kardelj, može se isto tako sagledati nova orijentacija KPJ na stvaranju Narodnog fronta. U jednom od tih članaka: »Jedinstvo reakcije protiv radnog naroda« u vezi s tim bilo je rečeno:

»Savez radnika i seljaka, jedinstveni narodni front odozdo, to je danas put borbe za slom protivnarodne vlasti. Svuda će se na tom jedinstvu oslanjati istinska narodna vlast radnika i seljaka, vlast radnog naroda koja će narodima Jugoslavije za uvek obezbediti i mir i slobodu i hleb.«[12]

Pokrajinski komitet KPJ u Makedoniji, prihvatajući u celini liniju KPJ
0 pitanju saveznika proletarijata pri stvaranju Narodnog fronta, pri izgradnji Narodnog fronta u Makedoniji, polazio je od specifičnih uslova u Makedoniji, uzimajući u obzir nerešeno nacionalno pitanje makedonskog naroda koje je u tadašnjem spletu unutrašnjih i međunarodnih odnosa dobijalo posebno mesto.

Sve karakteristike kojima se odlikovala politička situacija u Jugoslaviji odmah posle izbijanja drugoga svetskog rata, vredile su i za političku situaciju u Makedoniji, s tom razlikom što je u Makedoniji implicirala
1 druge okolnosti unutrašnjeg i međunarodnog karaktera, zbog čega dolazi do pojačanog nacionalističkog pritiska u Makedoniji.

Sporazum Cvetković—Maček, mada je predstavljao dogovor između hrvatske i srpske buržoazije, u isto je vreme u sebi sadržavao i suprotnosti jedne i druge buržoazije, i to mahom zbog težnje hrvatske buržoazije za proširenje granica Hrvatske banovine i nezadovoljstva srpskih građanskih političara u opoziciji zbog velikohrvatskih pretenzija na druge krajeve, čime su se sužavali interesi srpske buržoazije. Naime, posledica toga nezadovoljstva velikosrpske buržoazije bila je akcija za formiranje posebne »Srpske banovine« i parola »Srbi na okup«. Budući da je Makedonija bila sfera koja je ulazila u sastav »Srpske banovine«, pogotovu zbog toga što je Skopje trebalo da postane centar te banovine, nacionalistička akcija velikosrpske buržoazije u Makedoniji u to je vreme dobila izuzetno veliki obim.[13]

Druga, isto tako veoma važna okolnost, koja je uticala na pojačanje nacionalističke akcije velikosrpske buržoazije u Makedoniji, bile su bugarske revandikacije na Makedoniju i druge krajeve Jugoslavije, koje su poslednjih godina bile sve otvorenije. Izjava Petra Dumanova, bugarskog narodnog poslanika, u bugarskom parlamentu da se odnosi između Jugoslavije i Bugarske ne mogu uspostaviti sve dok se na bugarsku krunu ne

[12] *Proleter,* april—maj 1940, br. 3—4, str. 669.

[13] *Proleter,* april—maj 1940, br. 3—4, str. 668; *Ferdo Čulinović,* Jugoslavija između dva svjetska rata, Zagreb 1961, str. 168—170; *Дејан Алексић,* Наша реч (1939—1941), Скопје 1960, str. 60—62; *Јован Марјановић,* Устанак и народноослободилачки покрет у Србији 1941, Београд 1963, str. 189; O istome vidi u mom članku: »По повод на една народно-фронтовска акција во Велес во 1940«, Čas. »Историја«, Скопје, 1967, бр. 1, str. 72 i 73.

stavi »najsjajniji dragi kamen« — Makedonija, kao i mnoge druge manifestacije revanšističkih i drugih fašističkih organizacija u Bugarskoj, pri čemu su se posebno isticale emigrantske makedonske organizacije pod uticajem mihajlovista, koje su postale aktivnije, povezujući se sa nemačkom i italijanskom obaveštajnom službom, predstavljale su neku vrstu izazova za velikosrpsku buržoaziju, čije je posledice osetio sam makedonski narod.[14]

Te okolnosti i porast nacionalne svesti makedonskog naroda, koja se manifestovaia na poseban način, naterale su velikosrpsku buržoaziju da pojača nacionalističku propagandu u Makedoniji. Tako je vlada Cvetković —Maček, umesto obećanih demokratskih sloboda i očekivanih nacionalnih prava, preduzela nove korake ka pojačanoj denacionalizaciji makedonskog naroda i njegovoj asimilaciji, primenjujući različita sredstva i metode. Na tome planu podjednako nalazi zajednički jezik celokupna velikosrpska buržoazija, bez obzira je li bila proosovinski ili prozapadno orijentisana. Poslednjih godina pred aprilski rat posebnu aktivnost razvijaju Ljotićevi »Zboraši«,[15] i to među školskom i studentskom omladinom; velikosrpska buržoazija iz Srpskog kulturnog kluba 1940. godine u Skopju osnovala je Oblasni odbor Srpskog kulturnog kluba, kome je bila namenjena specijalna uloga.[16] Učestale su i različite javne manifestacije, razne proslave i svečanosti, posebno povodom proslave »oslobođenja Južne Srbije«, na kojima je organizovano prisustvo najviših državnih funkcionera, uključujući i crkvene velikodostojnike.[17] Njihova javna istupanja imala su za cilj podizanje »nacionalnog osećanja« makedonskog naroda, a donekle su predstavljala i odgovor revanšističkim tendencijama iz Bugarske. U tome nije zaostajala ni buržoaska štampa, pri čemu je posebnu ulogu imao novopokrenuti list u Skopju *Glas Juga.*[18] U to vreme mnoga

[14] Vidi u mom članku navedenom u bilj. 13, str. 73 i 74.

[15] Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd (u daljem citiranju AVII), k. 31, 13/4, fotokopija uu АИНИМ; АМ АИНИМ — Orel Сремска Митровица, SejčenikH од Сремска Митровица napra-Ка organizaciji Mir, str. 46, 47, 73, 99, 147, 150, 166, 167.

[18] List *Нова pen,* Skopje 1940, br. 133 i 144.

[17] Arhiv В на Makedonija (u daljem citiranju AM), Proglas Pokrajinskog komitета KPJ za Makedoniju — »Makedonija«, od oktobra 1940; AM, arh. br. 058, Proglas Pokrajinskog komitета KPJ za Makedoniju — »Makedonija«, od januara 1941; Za ovo vidi i u mom članku »Iz nacionalne prošlosti Makedonaca«, str. 74.

[18] O ulozi koju je trebalo da odigra pokrenuti dnevni list *Glas Juga* u Skopju vrlo dobro govori jedan izveštaj od 3. novembra 1940. godine, u kome se kaže: »Toga dana (14. oktobra 1940 — moja napomena) u Skopju je izašao prvi broj novog dnevnog lista Glas Juga. Namera nadležnih faktora je bila preko njega da podiže svest ovdašnjeg stanovništva i da ukoreni misao o celini, radi čega i sama zamisao je bila prihvaćena sa velikim oduševljenjem, a listu je dodeljena i državna subvencija.« AVII, k. 31, 57/4, fotokopija u АИНИМ; pisao je i list *Гимнен* — organ Pokrajinskog komiteta KPJ u Makedoniji: »U Skopju je počeo jedan glas da krešti, pišti, tanak i nametljiv. Vidi se, hoće da ga čuju i muči se, krivo mu je što ga ne slušaju. To je list Glas Juga [...] Ovaj je glas pušten istoga dana kada je došao Cvetković da nam propoveda za Južnu Srbiju i Carsko Skopje. Pušten je da produži propovedi predsednika Cvetkovića i patrika Gavrila, pušten je da pomogne njihovoj asimilatorskoj politici, da zatvori oči Makedoncima pred pljačkom i razbojništvom što ga vrše u Makedoniji.« (Prevod sa makedonskog.) *Гимнен,* oktobar 1940, br. 1 i 4.

javna istupanja i izjave srpskih naučnika i političara, koji su bili na velikosrpskim pozicijama — na primjer, napis Nikole Vulića u listu *Pravda* koji je negirao makedonsku individualnost ili njegov apel upućen svim srpskim kulturnim društveima da obrate što veću pažnju na Jug — bile su izraz pojačane velikosrpske nacionalističke propagande u Makedoniji.[19]

Ta akcija pojačanog pritiska bila je propaćena i merama povećanoga nacionalnog ugnjetavanja makedonskog naroda. Posledica je bila sve veći progon svega što je makedonsko: makedonske kulture, jezika, pesme i si. Prema policijskim izveštajima iz toga vremena, nije bio mali broj onih Makedonaca, koji su zbog pevanja makedonskih pesama iz vremena borbe za oslobođenje od turskog ropstva bili proganjani, zatvarani i kažnjavani.[20] To je još teže padalo na leđa makedonskom narodu i zbog naglog pogoršanja životnih uslova u Makedoniji, usled porasta skupoće, niskih otkupnih cena glavnim proizvodima Makedonije — duvanu, afionu, susamu i dr., usled neprekidne mobilizacije stanovništva, pogoršanja položaja radnika i drugih sitnih slojeva grada i sela.[21]

Pojačani nacionalistički pritisak i mere nacionalnog ugnjetavanja izazivale su zapaženo nezadovoljstvo i revolt makedonskog naroda. Nacionalno bespravlje i podjarmljenost podjednako su osećali svi slojevi u Makedoniji. Nezadovoljstvo zbog nacionalističke ugnjetačke politike vlade Cvetković—Maček bilo je u toliko veće što su u vladi sedeli predstavnici opozicionih stranaka, pogotovo ministri Zemljoradničke stranke koje su mase u Makedoniji podržale na skupštinskim izborima 1938. godine u nadi da će ispuniti data obećanja o slobodi i nacionalnim pravima. To je doprinelo tome da tzv. buržoasko-demokratske partije, i zbog već pomenutog reakcionarnog stava posle izbijanja drugoga svetskog rata i zbog svoga velikosrpskog hegemonizma u odnosu na Makedoniju, potpuno izgube pozicije u Makedoniji.[22] Prema tome, u vreme održavanja V zemaljske konferencije KPJ, u stavovima građanskih partija, bez obzira bile na vlasti ili u opoziciji, uključujući i Socijaldemokratsku partiju, u odnosu prema Makedoniji i njenom nacionalnom pitanju nije bilo nikakvih razlika. Na toj osnovi u Makedoniji su se u to vreme izdvojila dva fronta — jedan režimski, na velikosrpskim pozicijama, koji je imao podršku malog dela makedonske buržoazije, tzv. »srbomana«, i drugi, nacionalni front, u kome je bio čitav makedonski narod.

[19] *Билтен,* 20. јула 1940, br. 1; AVII, 'к. 26“, II/3 mikrofilm u AM.

[20] AVII, к. 7, 27,3, Извештај Штаба III армијске области у Скопју, mikrofilm u AM; *Aleksandar Apostolov,* Manifestacije makedonske nacionalne individualnosti u Kraljevini Jugoslaviji, JIČ, Beograd 1970, br. 3—4, str. 79—80.

[21] Архив Југославије (u daljem citiranju AJ), Фонд МС, Реферат, 4. август 1938. године, fotokopija u АИНИМ; O ovome vidi i u člancima u *Билтену:* »Тутунското прашање« od 30. septembra 1940, br. 3; »Скапотијата« od avgusta 1940, br. 2; i »Тутунската политика на правителството« od 20. jula 1940, br. 1; AVII, Извештај Штаба III армијске области у Скопју од 20, маја 1940. i Извештај IV-ог подотсека граничних трупа, од 16. марта 1940 (neregistrirani materijal).

[22] *Proleter,* juni—juli 1940, br. 5—6, str. 691, »Za borbeni savez radnika i seljaka«.

Polazeći od takvog odnosa snaga u Makedoniji, PK je zauzeo stav da se pri izgradnji Narodnog fronta u Makedoniji uzme u obzir i nacionalni momenat tako da bi, osim radnika i seljaka, u taj front ušli i srednji slojevi i liberalna buržoazija, koja je kao i cela makedonska nacija bila zainteresovana za poseban makedonski jezik, kulturu i si., isključujući sve špijune i izdajnike makedonskog naroda.[23] Prema stavovima PK, to su zapravo bile i osnovne snage nacionalnooslobodilačkog pokreta makedonskog naroda, koje su i sačinjavale nacionalnorevolucionarni front u Makedoniji. Hegemon tog nacionalnorevolucionarnog fronta bila bi radnička klasa i njena avangarda, ali u isto vreme on je predstavljao i deo opšte borbe proleterskog fronta Jugoslavije.

Takav stav o stvaranju Narodnog fronta na tim principima usvojen je na Pokrajinskoj partijskoj konferenciji KPJ za Makedoniju, 8. septembra 1940. godine, na kojoj su izabrani Pokrajinski komitet KPJ za Makedoniju i delegati za V zemaljsku konferenciju KPJ.

Pitanje nacionalnorevolucionarnog fronta bilo je uneto i u Rezoluciju koja je bila usvojena na toj Konferenciji:

»Jedan od osnovnih i najvažnijih zadataka partijskih organizacija u Makedoniji je taktika za stvaranje opšteg makedonskog nacionalno-revolucionarnog fronta, koji treba da bude deo *opšte borbe proletarijata u Jugoslaviji. Samo savez između radnika u Jugoslaviji sa makedonskim nacionalno-oslobodilačkim pokretom može da stavi kraj srpskom imperijailzmu i može da donese slobodu svim narodima: srpskom, makedonskom i drugim potisnutim narodima u Jugoslaviji.«*[24]*

Što se tiče pridobijanja saveznika radničke klase za nacionalnorevolucionarni front, makedonskih seljaka, koji su bili osnovni elemenat nacionalnooslobodilačkog pokreta u Makedoniji i to najbrojniji — 90%, u Rezoluciji je bilo istaknuto da treba razvijati svakodnevnu aktivnost na makedonskom selu pod parolama za dobijanje zemlje od: »ćifliksajbija, velikosrpskih šovinista i 'heroja' (sa solunskog fronta — n. z.), kolonista (ovde se ne zadržavamo na oceni stava PK o pitanju kolonista, što zaslužuje posebnu pažnju — n. z.), manastira, crkava, krune i vakufa«, kao i na pitanjima za veću otkupnu cenu duvana, pamuka, afiona, pšenice, svilene bube, protiv monopola i dr. Isticanje tih pitanja i borba za njihovo rešavanje trebalo je »da posluži kao forma i baza za ujedinjenje makedonskog sela i proizvođača duvana i njihovo pridobijanje za opšti nacional-revolucionami front, protiv velikosrpske tiranije i ropstva«.[25]

U primeni taktike za uvlačenje liberalne buržoazije u nacionalno-revolucionarni front uslov je bio uspostavljanje saradnje sa svim makedonskim

[85] IAKPJ, Zapisnik sa Pete zemaljske konferencije KPJ, prepis u АИНИМ.

[24] Резолуција на Покраинската конференција од КПЈ во Македонија, *Proleter,* oktobar—novembar 1940, br. 9—10—11, str. 743; Ista Rezolucija objavljena je i u *Билтену* od 30. septembra 1940, br. 3.

[м] Isto.

grupama koje su spremne za borbu protiv velikosrpskog imperijalizma, ali kojima su u isto vreme tuđe i neprijateljske imperijalističke i fašističke težnje i propaganda prema makedonskom narodu iz Bugarske, Grčke, Italije, Nemačke i dr.[26]

Taj stav za stvaranje nacionalnorevolucionamog fronta sekretar PK KPJ za Makedoniju, Metodija Šatorov, zastupao je i na V zemaljskoj konferenciji KPJ. Iznoseći svoj stav o nacionalnorevolucionarnom frontu, Šatorov je u diskusiji zamerio referentu što se u referatu poziva samo na savez radnika i seljaka, jer je to u krajnjoj liniji, prema Šatorovu, značilo odbacivanje Narodnog fronta. Šatorov se pri tome pozivao na Georgi Dimitrova koji je u to vreme pisao da Narodni front i dalje ostaje u kolonijalnim zemljama. Iz toga je izvlačio zaključak da Nacionalni front treba da se zadrži i u Makedoniji gde je makedonski narod bio izložen nacionalnom ugnjetavanju i nalazio se u kolonijalnom položaju.[27]

Da bi potvrdio svoj stav, Šatorov je na Konferenciji pokušao da ovako analizuje socijalnu strukturu makedonskog društva: »Koje klase su u Makedoniji. Radnička klasa je malobrojna. Poluproleteri. Seljaci (90°/o). Industrija se ne razvija. Makedonija je agrarni privesak Srbije. Makedonska buržoazija ima nekoliko kategorija: 1) Velikosrpska, asimilatorska. 2) Makedonska buržoazija, bugarofilska. 3) Liberalna buržoazija i inteligencija protiv i jednih i drugih, no ne kompaktna.«[28]

Takva analiza bila je polazna osnova koncepcije Pokrajinskog komiteta za stvaranje Narodnog fronta, uz to da proletarijat treba da odigra ulogu hegemona u tom frontu ili kako je u Rezoluciji rečeno »proletarijat mora da rukovodi nacionalnom borbom«.[29]

Diskusiju sekretara Pokrajinskog komiteta podržali su i neki drugi diskutanti na V zemaljskoj konferenciji KPJ. Na primer, delegat Crne Gore u diskusiji je izjavio: »Makedonac je u pravu samo u toliko u koliko kritikuje ograničenje nacionalnog pokreta samo na radnike i seljake«, a delegat »Mali« u diskusiji je istakao da »U Makedoniji treba sarađivati sa liberalno buržoaskim grupama. Ali front treba da bude nacionalno revolucionarni front, u interesu revolucije SSSR«.[30]

Kasnije, sa nešto izmenjenim terminom (u mesto nacionalnorevolucionarni, uzet je termin demokratski front), taj stav je usvojen i na proširenom Plenumu Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju, u januaru 1941. godine: »Kao specijalni zadatak — politički — pred Komunističku partiju Makedonije prošireni Plenum postavlja stvaranje makedonskog demokratskog fronta sa svim antiimperijalističkim grupacijama i elementima za ulazak

[26] Isto.

[27] IAKPJ, Zapisnik sa Pete zemaljske konferencije KPJ, prepis u АИНИМ.

[28] Isto.

[29] Isto.

*° Isto.

u opštedemokratski front u Jugoslaviji na bazi saveza za uzajamnu pomoć i prijateljstvo sa SSSR, za mir, za demokratiju, za narodnu vlast u Jugoslaviji.«[31]

Prema tome, proces stvaranja Narodnog fronta u Makedoniji razlikovao se od stvaranja Narodnog fronta u ostalim delovima Jugoslavije, gde se je, zbog novonastale situacije, stvarao borbeni savez radnika i seljaka, i to isključivo odozdo u svakodnevnim akcijama.

Narodni front, izgrađen na takav način, dobio bi izraz i u samom terminu — Nacionalnorevolucionarni front ili Nacionalni front. Međutim, taj termin se više susreće u partijskim dokumentima nego u praktičnoj partijskoj aktivnosti.

Formiranje nacionalnorevolucionarnog fronta trebalo je da dobije i organizacionu formu. Pri svakom mesnom komitetu partijske organizacije KPJ, trebalo je formirati odbore Nacionalnog fronta, u koje je trebalo, uz komuniste, da uđu i nepartijci, pošteni, politički istaknuti Makedonci.[32] Koliko su ti odbori Nacionalnog fronta uspeli da se afirmišu kao faktori u političkom životu Makedonije, jesu li bili formirani pri svim partijskim organizacijama, predmet je daljeg istraživanja. Predmet je daljeg istraživanja, i to veoma važan, koliko su partijske organizacije uspele da izvrše diferencijaciju pri pridobijanju liberalne buržoazije za liniju KPJ u Nacionalnorevolucionarnom frontu, budući da ta buržoazija nije bila kompaktna.[33] Dalja istraživanja treba takođe da pokažu u čemu je bila ta nekompaktnost, je li ona proizilazila iz različitih gledanja na način rešavanja makedonskoga nacionalnog pitanja ili na saradnju sa Glavnim odborima tadašnjih građanskih partija, režimskih ili opozicionih.

Na osnovu nekih podataka, može se zaključiti da se taj stav Pokrajinskog komiteta o stvaranju Nacionalnorevolucionarnog fronta i uključivanju liberalne buržoazije iz različitih makedonskih političkih grupa nije mogao potpuno realizovati. Partijske organizacije u Makedoniji, koliko god da su ulagale napora da se direktive Pokrajinskog komiteta sprovedu u delo, nisu uspele da ostvare dogovor gotovo ni sa jednom političkom gru-

[51] AM arh. br. 048, Решенија донесени на Пленумот на ПК КПЈ од Македонка во јануари 1941 година.

[32] Перо *Ивановски,* Спомени, у АИНИМ.

[33] Neke činjenice navode nas na zaključak da i Pokrajinski komitet nije bio u stanju da izvrši tu diferencijaciju među liberalnom buržoazijom, tako da je bilo i slučajeva odstupanja od usvojenih stavova iznesenih u Rezoluciji. Takav slučaj imamo u Prilepu gde je Pokrajinski komitet intervenisao da partijska organizacija uspostavi saradnju sa ličnošću iz kluba JRZ, za koju se znalo da je na velikobugarskim pozicijama i uz to profašistički orijentisana. Kada se Prilepska partijska organizacija suprotstavila direktivama Pokrajinskog komiteta, uskoro je došlo do smenjivanja sekretarijata Mesnog komiteta. Kasniji događaji, za vreme okupacije Makedonije, pokazali su da je Mesni komitet u Prilepu bio u pravu. — АИНИМ Izjava Pere Ivanovskog od 6. VI 1948; IAKPJ, Спомени од Перо Иваноски, prepis u АИНИМ; *Лазар Колишевски,* Политички реферат, одржан на I-от Конгрес на КПМ, Скопје 1949, str. 49.

pom. Uspesi postignuti u nekim gradovima odnosili su se na pojedince, i to na ljude iz grupe tzv. makedonske desnice (Veles, Prilep, Kumanovo).[34] Razlog takvog stava makedonske buržoazije bio je klasnog karaktera, koja je, plašeći se sve veće uloge KPJ u makedonskom društvu, odbijala svaku saradnju sa njom. Međutim, za makedonsku buržoaziju je mnogo važniji razlog da ne prihvati saradnju u Nacionalnorevolucionarnom frontu bio taj, što je ona u raspadanju jugoslovenske države videla jednu od mogućnosti za rešenje makedonskog pitanja, a uz to joj je pogodovala i međunarodna politička situacija, zbog jačanja i širenja sila Osovine u Evropi i posebno na Balkanu. Zato u takvoj situaciji i za defetistički raspoloženu makedonsku buržoaziju nisu bile prihvatljive parole Nacionalnorevolucionarnog fronta, protiv imperijalističkog rata, protiv skupoće, za odbranu nezavisnosti zemlje, za narodnu vladu i si.[35] Na toj liniji, u vreme održavanja V zemaljske konferencije, sve makedonske buržoaske političke grupe, bez obzira na njihova dotadašnja taktička razmimoilaženja koja su nestala preko noći, našle su zajednički jezik i postigle jedinstvo. Najbrojniji deo makedonske buržoazije uskoro počinje sve više da se okreće susednoj Bugarskoj, očekujući od nje oslobođenje makedonskog naroda. U tom stavu kod dela makedonske buržoazije preovladalo je tzv. »bugarofilstvo«, kao ostatak egzarhističke propagande u prošlosti. Takav je bio slučaj sa tzv. radikalnom grupom, nazovi makedonskih, nacionalista koja je makedonski narod od uvek tretirala kao deo bugarskog naroda, mada je svojevremeno prihvatila platformu MANAPO-a i opredelila se za autonomiju Makedonije u okviru Jugoslavije ali iz taktičkih razloga, kao etapu prisajedinjenja Makedonije Bugarskoj.[36] Činjenica je da je u

[54] АИНИМ, »Период на монархофашистичката диктатура 1929—1934«, materijal u rukopisu; Sećanja Kostadina Vanova, saopštena autoru članka u avgustu 1970.

[55] АИНИМ, »Период на монархофашистичката диктатура 1929—1934«, materijal u rukopisu; O ovome v. i u još neobjavljenim uspomenama Ljubena Cvetkova. U vezi sa ovim držanjem većeg dela makedonske buržoazije, u jednom od vojnih izvežtaja od avgusta 1939. navodi se: »Iza poslednjih događaja kao što je raspadanje Čehoslovačke, zatim okupacija Albanije, ova legalna akcija makedonstvujuščih (termin upotrebljavan za makedonske nacionalističke krugove — moja napomena) razvila je veoma živu i veliku aktivnost. Posle poznate kampanje za reviziju mirovnih dogovora, sve poznate pristalice makedonstvujuščih na našoj teritoriji ponovo su počeli dizati glave i otvoreno da govore... da su postojeća situacija i poredak u Južnoj Srbiji (Makedonija — moja napomena) privremeni i da će Bugari uskoro doći da okupiraju ove krajeve.« — AVII, Месечни извештај од 1939. година, fotokopija u АИНИМ.

[58] Proosovinsko i probugarsko raspoloženje u redovima makedonske buržoazije može se videti i iz jednog materijala pod naslovom »Вести од Македонија«, upućenog u vidu pisma 1940. godine, verovatno bugarskoj vladi. Pismo je bez potpisa, ali se iz njegove sadržine vidi da je poslato iz Makedonije i to od jedne grupe makedonskih nacionalista, bugarofilski nastrojenih, koja je poznata kao radikalna grupa građanskih političara, na čelu sa Dimitrom Čkatrovim i drugim. Ukazujući na događaje u Evropi, koji su doveli do raspadanja versajskoga sistema, oni su podsetili bugarsku vladu da i ona treba, u vezi sa spoljnopolitičkim događajima, da se pripremi za pokretanje makedonskog pitanja: »Politika koju vodi današnja bogarska vlada plod je današnjih političkih prilika. Mi ne želimo verovati, da ćemo jednoga dana biti zaboravljeni. Vec je došlo vreme, kada treba sistematski pripremiti početak za postavljanje makedonskog pitanja, ako ne službeno, onda privatno preko štampe i preko radija [.. .] držanje bugarske vlade

redovima makedonske buržoazije bilo i prilično iluzija o oslobodilačkoj ulozi Bugarske. Nezavisno od toga, opšte uzevši, makedonska buržoazija, u godinama najsudbonosnijim za narode Jugoslavije, bila je nosilac političkog defetizma, a uskoro će se jedan njen deo baciti u krilo veliko-bugarskom imperijalizmu.

Nasuprot takvim protunarodnim stavovima većeg dela makedonske buržoazije, Nacionalnorevolucionami front u Makedoniji od 1939. do 1941. godine, stvarao se odozdo, u svakodnevnim akcijama za veće nadnice, za bolje otkupne cene glavnih proizvoda u Makedoniji, protiv skupoće, protiv imperijalističkog rata, za nezavisnost zemlje, za nacionalna i demokratska prava, za savez sa SSSR, za okupljanje oko radničke klase nacionalno ugnjetenih širokih narodnih slojeva grada i sela, uključujući i naprednu inteligenciju. Sve te akcije: štrajkovi, protesti, zborovi, demonstracije, koje su vođene pod rukovodstvom PK KPJ za Makedoniju, sem zajedničkih ciljeva sa radničkom klasom i radnim narodima Jugoslavije, imale su i karakter otpora protiv denacionalizatorske politike velikosrpske buržoazije i nacionalnog ugnjetavanja, pri čemu je u njima isticanje makedonske samobitnosti zauzimalo posebno mesto. U tim zajedničkim akcijama radničke klase sa ostalim radnim masama stvarao se zapravo savez radnog naroda Makedonije, osnovna poluga Nacionalnorevolucionarnog fronta u Makedoniji. Prema tome Nacionalnorevolucionami front u Makedoniji nije bio ništa drugo do nacionalnooslobodilački pokret makedonskog naroda koji je sve više dobijao revolucionarni karakter.[37]

S obzirom na tek obnovljenu partijsku organizaciju u Makedoniji oko sredine 1939. godine, koja svoju delatnost razvija tek od početka 1940. godine, broj akcija koje su u tom periodu bile izvedene i koje su se odlikovale masovnošću, bio je prilično velik. Npr. u januaru 1939. godine u Velesu su bile organizirane trodnevne demonstracije pod parolom »tražimo hleba«,[38] u proleće 1939. godine u Skopju su priređene demonstra-

prema porobljenoj braći ne može se sada ničim opravdati, kada veliki nemački narod sakupija svoje sunarodnike...« Postavljajući makedonsko pitanje pred bugarske vodeće krugove, oni su izneli mišljenje da dotadašnje nastojanje bugarskih vlada da makedonsko pitanje bude rešeno i kao manjinsko pitanje »nije nikakvo rešenje, i zato isto treba da se reši sa prisajedinjenjem Bugarskoj«. (Bugarske su vlade makedonski narod smatrale kao bugarski i pred Društvom naroda makedonsko pitanje postavljale su uglavnom do 1934. godine, kao manjinsko pitanje — moja napomena.) »Mi smo protiv davanja manjinskih prava u Makedoniji, budući da je to bezvredna stvar za Srbe [•••]• Danas, pritisnuti događajima, oni mogu obećati nešto, ali prvom pogodnom prilikom oni će otkazati obećanje. Mi znamo koliko su oni ubeđeni u svome pravu da vladaju Makedonijom i zato mi tražimo promenu situacije u osnovi. Bugarski je narod dužan da pomogne svojoj porobljenoj braći, ako ne želi na sebe primiti istorijsku odgovornost i prokletstvo celoga naroda i budućih mladih generacija« — pisali su oni u navedenom pismu. — AVII, k. 26 а И/3, mikrofilm u AAM.

37 Ta aktivnost na stvaranju nacionalnorevolucionarnog fronta u Makedoniji izneta je i na Zemaljskoj konferenciji KPJ u diskusiji jednog delegata iz Makedonije. IAKPJ — Zapisnik Zemaljske konferencije, prepis u АИНМ.

38 AVII, k. 31, 112/11 i kk. 60/1-3, Извештај Штаба Врховног командног подручја за Југоисточне области од 20 јануара 1940 године.

cije u povodu okupacije čehoslovačke i Albanije,[39] u ljeto 1939. godine u mnogim gradovima Makedonije proslavljena je 150-godišnjica francuske revolucije,[40] a decembra 1939. godine održan je bio masovni protestni miting skopskih studenata zbog krvoprolića na demonstracijama u Beogradu 14. decembra.[41] Posebno mesto u tom periodu zauzima akcija za pravo glasa žena i njihovu ravnopravnost u ekonomskom i političkom životu društva. U vezi s tim u jesen 1939. godine održani su zborovi žena u Skopju, Tetovu i Velesu.[42] Na Ilinden, na dan ustanka makedonskog naroda protiv turskog iga — danas nacionalni praznik makedonskog naroda — 2. avgusta 1940 godine, održane su masovne demonstracije u Prilepu i Ohridu, dok su u Velesu, Skopju i Bitolju održani masovni zborovi u formi izleta. Osnovne parole, koje su učesnici u tim demonstracijama istakli, bile su: »Zivela slobodna Makedonija! Dole nasilje! Dole rat! Savez sa SSSR! Tražimo hleba! Pomoć mobilisanima! Ukidanje monopola!«[43] Masovno učešće radnih masa u tim demonstracijama pokazalo je kako veliku snagu ima makedonski nacionalni pokret. One su u isto vreme iznele na videlo duboki revolucionarni karakter toga pokreta. Poseban odjek imao je uspešno sprovedeni bojkot u Velesu, oktobra 1940. godine, u povodu proslave 100-godišnjice izgradnje crkve Sv. Pantelejmona i jubilarne proslave »oslobođenja« Velesa, koju su unapred aranžirali velikosrpski šovinisti u nacionalističke svrhe.[44] U tom periodu radnička klasa vodila je i veći broj štrajkaških i tarifnih akcija u Skoplju, Kavadarcima, Velesu, Mavrovim Hanovima, struškom srezu i Prilepu, od kojih je samo u Skopju bilo 17.[45]

Takvom masovnom opredeljenju i okupljanju u Narodnom frontu u vreme održavanja V zemaljske konferencije KPJ doprinele su i spomenute akcije na kojima su isticani zahtevi od životne važnosti za narodne mase ali i politički rad komunista među njima i mnogobrojni proglasi i glasila CK KPJ i PK KPJ za Makedoniju, koji su u to vreme, naročito u toku 1940. godine, bili masovno rasturani i šireni. Mnogi proglasi u to vreme

[39] **AJ,** фонд MC, fotokopija u АИНИМ, Извештај Банске управе у Скопју од 24 септембра 1938 године; *Dejan Aleksić,* »Akcije u Skopju za pomoć čehoslovačkoj«, Zbornik »Četrdeset godina«, knj. 3, str. 452 АИНИМ, Стенографски белешки за Скопската партиска организација, str. 6, 7, 13.

[40] **AJ,** фонд MC, fotokopija u АИНИМ, Извештај за месец септембар 1939 године.

[41] AVII, к. 7, f. 3, dok. 42, mikrofilm u AM.

[42] Dopis »Женски зборови за право гласа«, objavljen u listu *Наша реч,* Скопје, 1939, бр. 8; Vidi i kod Dejana Aleksića, nav. delo, str. 85.

[43] *Перо Ивановски,* Спомени u IAKPJ Beograd, prepis u АИНИМ; Vidi u članku »Прослава на илиденскиот празник«, objavljenom u ilegalnom listu ***Билтен,*** август 1940, бр. 2; *Vera Aceva* »Prilepska partijska organizacija u periodu priprema i otpočinjanja oružane borbe«, Zbornik »Ustanak naroda Jugoslavije«, Beograd 1962, knj. 1, str. 406.

[44] Opširnije o tome vidi u navedenom mom članku »По повод на една народно--фронтовска акција во Велес во 1940 година.«

[45] *Dejan Aleksić,* nav. deio, str. 167—202.

bili su izdati i u ime Narodnog fronta, sa potpisima kao »istinski Makedonci velešani«, »ilindenski demonstranti« i si., a imali su čisto narodnofrontovski karakter.[46] Svi ti materijali umnogome su doprineli objektivnijem upoznavanju masa sa političkim događajima i njihovoj politizaciji.

Radeći neprekidno na proširivanju baze Narodnog fronta i okupljanju masa u njemu, partijska organizacija u Makedoniji posvetila je posebnu pažnju i narodnosnim grupama u Makedoniji, koje su se nalazile u istom položaju kao i makedonski narod, izložene denacionalizaciji i asimilaciji. Shvativši uspeh koji bi se postigao u zajedničkoj borbi protiv nenarodnog režima u Jugoslaviji, ako bi se narodnosne grupe masovnije uključile u Narodni front, partijska organizacija je to pitanje pokrenula i na svojoj konferenciji u Skopju 8. septembra 1940. godine, što se vidi i iz njene rezolucije:

»Makedonski Nacionalno-revolucionarni pokret nije i ne može biti tuđ pravima i borbi celog makedonskog naroda uključujući tu i borbu Arnauta Turaka, Kucovlaha i dr. koji su isto tako eksploatisani i porobljeni, izloženi teroru i asimilaciji. Radnici i seljaci Arnauti i drugi u Makedoniji su braća po sudbini makedonskim Slovenima. Borba im je opšta i pobeda može da se dobije samo sa opštim naporima. Partijske organizacije po mestima u svojoj agitaciji da ne ispuste iz vida Arnaute, Turke i Kucovlahe a da razvijaju bratstvo, solidarnost i opštnost u borbi, zato što samo slobodna i nezavisna Makedonija može da garantuje slobodu svim potisnutim i porobljenim u Makedoniji.«[47]

Iako uspeh na tom partijskopolitičkom planu nije bio svuda podjednak (taj uspeh bar nije zapažen u zapadnom delu Makedonije gde je albansko stanovništvo bilo najbrojnije), partijske organizacije u nekim gradovima, npr. u Skopju i dr., u obuhvatanju narodnosnih grupa postigle su zapažene rezultate, što se vidi iz jednog izveštaja vojnih vlasti 1940. godine.[48]

Jedan od ozbiljnijih problema s kojim se partijska organizacija u Makedonjii bavila u tom periodu bila je politička apatija dela stanovništva Makedonije, koja je završavala defetizmom. Ta se pojava manifestovaia u očekivanju da se pitanje nacionalnog oslobođenja Makedonije resi u jednom konfliktu, budući da se ratni požar sve više širio prema Balkanu, u kojem će se srušiti velikosrpsko gospodstvo u Makedoniji. Neosporno je da je u tome donekle imala ulogu i neprijateljska propaganda, ali cinje-

[46] AM, arh. br. 032; Vidi i proglas »Брака Велешани«, objavljen u navedenom članku »По повод на една народно-фронтовска акција во Велес во 1940 година«, str. 77.

[47] Резолуција на Покраинската конференција на КПЈ во Македонија, *Proleter,* oktobar—novembar—decembar 1940, br. 9—10—11, str. 743; Ista Rezolucija je objavljena i u listu *Билтен,* 30 септември 1940 година, бр. 3.

[48] AVII, k. 26», 14/3, mikrofilm u AM.

nica je da je deo makedonskog stanovništva u propasti Jugoslavije video izlaz iz nesnosnog stanja nacionalnog ugnjetavanja, pa čak i pomoću Sila osovine.[49]

Uočivši svu težinu te pojave, partijska organizacija u Makedoniji je bila primorana da uloži dosta truda za razbijanje takvih pogrešnih shvatanja, uglavnom agitaciono-propagandnim sredstvima. Pokrajinski komitet se ža tu svrhu koristio napisima u svom organu »Bilten«, koji je počeo da izlazi 1940. godine, ali i svojim proglasima. U jednom proglasu od oktobra 1940. godine, ukazujući na opasnost od takvih shvatanja u redovima Makedonaca, kaže se:

»Многу се лажат оние Македонци што мислат, сэ поубаво се биде ако во Македонија дојди Хитлер и Мусолини. Жестока лага! Такви Македонци сознателно или несознателно стануваат ортаци на Цветковић-Мачек-Поп Корошец — ортаци на најзаклетиот враг на македонската слобода — германскиот и италијанскиот империјализам. Македонскиот народ во таков случај ке има двајца господари, двајца експлоататори, двајца потисници; српскиот жандар и германска чизма. Македонскиот народ ке има двајца господари и во случај да је Хитлер дај Македонија на бугарскиот империјализам.«[50]

Otvarajući perspektivu makedonskom narodu za rešenje makedonskog pitanja, na istom mestu se kaže:

»Спасението и **слободата на македонскиот народ лежи само во борба против правителството Цветковић-Мачек-Корошец за народна власт,** ко **ја ке** дај **слобода на Македонија — а во надворешната политика** ке **заујучи со Совјетскиот сојуз пакт за заштита од секој еден** империјализам.«[51]

Defetizam takve vrste u tom periodu vladao je i u albanskom stanovništvu, zbog njegova sličnog položaja sa makedonskim narodom pod hegemonističkom vladavinom velikosrpske buržoazije. Ali, po svemu se čini, partijska organizacija u Makedoniji nije mogla da to uoči, tako da se to pitanje u partijskoj štampi uopšte ne pominje.

4* Za takav odnos dela naroda u Makedoniji više podataka nam daju vojni izveštaji toga vremena. U jednom od izveštaja Štaba III. armijske oblasti u Skopju od 14. oktobra 1940. godine načelniku Glavnog Generalštaba u Beogradu o raspoloženju stanovništva u Prespanskom srezu stoji: »Naročito od čehoslovačke krize u narodu se sve više usađuje verovanje da će jednom i na nas doći red i da će Makedonija (jer naziv »Južna Srbija« ovde niko ne priznaje), konačno dočekati svoje oslobođenje od srpskog ropstva [...]. Ovo verovanje danas je naročito potencirano sa revizijom granica Rumunije u korist Mađarske i Bugarske, budući da sada postoji nada, da će pobedom sila Osovine doći na red i revizija naših granica, kojom prilikom bi se i Makedoniji dala puna samostalnost ili bi se prisajedinila Bugarskoj.« — AVII, neregistrirani materijal; vidi i u jednom drugom izveštaju, — AVII, k. 31, 1/4—3, fotokopija u АИНИМ. O defetizmu dela masa u Makedoniji govori se i u diskusiji na V zemaljskoj konferenciji. Vidi u navedenom zapisniku V zemaljske konferencije.

50 Proglas PK KPJ u Makedoniji pod naslovom »Македонци«, od oktobra 1940. godine, u AM k. 1, arh. br. 41.

51 Isto.

Inače, sem takvih shvatanja o silama Osovine, makedonsko je stanovništvo u to vreme pretežno verovaio u doprinos Sovjetskog Saveza rešenju makedonskoga nacionalnog pitanja, a to je verovanje naročito poraslo posle uspostavljanja diplomatskih odnosa između Jugoslavije i SSSR. O tom prosovjetskom raspoloženju makedonskog naroda govore mnogi arhivski materijali,[52] a da makedonsko stanovništvo gaji velike simpatije prema Rusiji bila je primorana da prizna i makedonska buržoazija u jednom pismu iz 1940. godine, upućenom vladajućim krugovima u Bugarskoj.[53]

Napori Partije za razbijanje političke apatije i defetizma nisu bili bez rezultata, ali ne tolikih da je odstranjen svaki defetizam. Linija KPJ za odbranu zemlje, koja je dominirala u radu KPJ poslednjih meseci pred aprilski rat, nije dovoljno prodrla u mase. U to vreme objektivna situacija u Makedoniji je bila takva, zbog pojačanoga nacionalnog ugnjetavanja i velikog razočaranja i nezadovoljstva sa vladavinom velikosrske buržoazije, da su uslovi za pojavu političkog defetizma bili sasvim povoljni. Ali, bez svake sumnje, bilo je i slabosti subjektivnog karaktera. Pred kraj 1940. i na početku 1941. godine, nešto zbog provala u partijskim organizacijama, a nešto i zbog odvođenja partijskih kadrova u vojni logor u Ivanjici, partijska organizacija u Makedoniji kadrovski je bila prilično oslabljena, tako da nije bila kadra u tim vrlo složenim uslovima ispuniti sve zadatke Partije. Njena slabost je bila i u tome što do početka aprilskog rata nije uspela da obuhvati sve krajeve Makedonije i proširi mrežu partijske organizacije, a uz to, što u tom relativno kratkom periodu svoga delovanja, nije uspela dovoljno da prodre na selo, sem donekle u nekoliko srezova (bitoljski, prespanski, prilepski, veleški i kumanovski).[54] Uz to PK KPJ za Makedoniju nije imao jasan stav o nekim bitnim pitanjima, kao što je bila ocena političke situacije uoči aprilskog rata, što je dolazilo do izražaja i pri izdavanju proglasa i uticalo demobilizatorski na mase u Makedoniji. Npr. Pokrajinski komitet je u jesen 1940. godine izdao proglas, u kome je, na osnovu ocene da nema opasnosti za rat na Balkanu, zahtevao demobilizaciju, što je negativno uticalo na mase.[55] Dokaz za to da Partija svojim stavom za odbranu zemlje nije dovoljno uspela da pro-

[52] AVII, Извештај Штаба III. армијске области у Скопљу начелнику Главног Генералштаба у Београду, од 20. маја 1940. године і Извештај Штаба Вардарске дивизијске области од 29. маја 1940. године — neregistrirani materijal; — AVII, k. 31, 13/4, Извештај Штаба III. армијске области од 4. маја 1940. године, mikrofilm u AM.

[5S] AVII, k. 26[a], 11/3—5, mikrofilm u AM.

[54] *Перо Ивановски,* Спомени, u IAKPJ, prepis u АИНИМ; *Перо Ивановски,* Изјава од 6. VI. 1948, u АИНИМ.

[55] AM, k. 1, arh. br. 032, Проглас »До војниците и граганите во Македонија«, od 1940. godine; *Перо Ивановски,* Спомени, u IAKPJ, prepis u АИНИМ; *Перо Ивановски,* Изјава од 6. VI. 1948, u АИНИМ; *Лазар Колишевски,* Политички извештај на I-от конгрес на КПМ, Скопје 1949, str. 19; Стенографски белешки за Прилепска партиска организација — у АИНИМ.

dre u mase bili su događaji u vreme pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu i njegovog raskidanja. Sem u Skopju, gde je 27. marta pod rukovodstvom KPJ došlo do masovnih manifestacija, u kojima je bilo 15—20.000 učesnika, Partija ni u jednom drugom gradu Makedonije nije uspela da mase izvede na ulice i preuzme inicijativu od velikosrpskih šovinista, koji su sa malom grupom svoga aparata toga dana izašli na ulice sa monarhističkim parolama i si.

Do većega političkog defetizma, međutim, došlo je posle 27. marta, budući da nova vlada Dušana Simovića nije proklamovala nacionalnu ravnopravnost naroda u Jugoslaviji. To je imalo svoga udela i u aprilskom ratu.

Međutim, Nacionalnorevolucionarni front, koji se stvarao od 1939. do 1941. godine, bio je ona snaga koja se posle okupacije odmah suprotstavila okupatorskoj vlasti u Makedoniji.

Ali Hadri

Peta zemaljska konferencija i organizacija KPJ na Kosovu

I

O značaju Pete zemaljske konferencije za organizaciju KPJ na Kosovu nije napisan do sada nijedan rad. Ovim saopštenjem nameravamo da razmotrimo problem iz raznovrsnih aspekata, da ga rasvetlimo u koliko je to moguće u ovom trenutku i da ukažemo na njegov značaj.

Naučno tumačenje postavljenog problema zahteva i to da se ukaže u kratkim crtama na stanje i položaj Kosova u Kraljevini Jugoslaviji, na stanje albanske narodnosti u buržoaskoj Jugoslaviji i na stanje organizacije KPJ u tom kraju pre Pete zemaljske konferencije.

Za vreme buržoaske Jugoslavije Kosovo se ubrajalo u privredno najzaostalije krajeve zemlje. To je bila posledica ne samo nepravilne politike srpske buržoazije već i dugovekovne vladavine turskog vojno-spahijskog sistema. Kosovo je uključeno u novostvorenu jugoslovensku državu sa zaostalom privredom, u kojoj je preovlađivao naturalni tip proizvodnje. Prelaz sa naturalne na novčanu privredu, a zatim na moderne oblike kapitalističke privrede, bio je vrlo spor, što je razumljivo jer srpska buržoazija niti je imala snage niti je bila zainteresovana za brži razvitak kapitalističke privrede u tom kraju. Vladala je velika privredna zaostalost, iako je bilo povoljnih prirodnih i demografskih uslova za privredni razvitak.

Za čitavo vreme postojanja buržoaske Jugoslavije vladale su vrlo teške političke i nacionalne prilike na pomenutom području. Albanske radne mase bile su zapravo politički obespravljene. Albanska narodnost nalalila se u posebno teškom položaju jer nije uživala ni najosnovnija nacionalna i demokratska prava — upotrebu albanskog jezika u javnim poslo-

vima, školovanje na maternjem jeziku, razvijanje nacionalne kulture, nacionalnog individualiteta i izdavačke delatnosti na svom jeziku itd.

Buržoaska vlast nije zadirala u religiozna shvatanja i neke običaje Albanaca, jer je verska zaslepljenost išla u prilog velikosrpskoj hegemoniji. No, to ne znači da je bila ravnodušna i prema njihovom nacionalnom mentalitetu. Zvanični dokumenti potvrđuju da joj je to mnogo smetalo. Naime, srpska buržoazija pogrešno je tumačila mentalitet Albanaca sa ciljem da stvori javno mnenje da su Albanci opasni za jugoslovensku teritorijalnu zajednicu i da ih zato treba asimilovati, terorisati, raseliti, fizički istrebiti.

Srpska buržoazija je vodila asimilatorsku politiku prema albanskoj narodnosti, ali je naišla na otpor Albanaca. Prema albanskoj narodnosti u Kraljevini Jugoslaviji primenjivao se, tako reći, neprekidan teror, koji je dolazio do izražaja u čestim hapšenjima, zlostavljanju i ubijanju ljudi. Taj teror graničio se sa fizičkim istrebljenjem Albanaca. Josip Broz Tito kaže: »Makedonci, Arnauti i drugi bili su porobljeni i podvrgnuti istrebljenju.« Albanci su bili i pod neprestanim ekonomskim pritiskom zbog nepravedne agrarne i poreske politike. Nepravda buržoaske agrarne reforme najviše je došla do izražaja baš na Kosovu i u Makedoniji i imala je uglavnom dva osnovna cilja: denacionalizaciju albanskog i makedonskog stanovništva i stvaranje jaza između njih i naseljenika.

Uz to je srpska buržoazija nastojala da postepeno što više smanji i proredi albansko stanovništvo u Jugoslaviji, a posebno na Kosovu gde je bilo najgušće naseljeno. Da bi to postigla, naseljavala je srpske i crnogorske naseljenike, a pod pritiskom iseljavala Albance u Tursku, Albaniju ili u neke druge zemlje. Da se veliki broj stanovnika sa Kosova iselio u Tursku i Albaniju potvrđuju i statistički podaci.

Velikosrpska hegemonistička politika je sve više širila nacionalnu mržnju i šovinizam sa ciljem da tako obezbedi svoje ekonomsko-političke poziciej. Uslovi za raspirivanje i širenje šovinizma postojali su, delom nasleđeni od vremena turske vladavine (posebno verski šovinizam), a delom su bili rezultat zlonamerne politike srpske buržoazije (oduzimanje zemlje od albanskih seljaka, naseljavanje kolonista, nepriznavanje osnovnih nacionalnih prava Albanaca, propovedanje da su Albanci neprijatelji srpstva, »gori od Turčina« itd.).

Takav ropski položaj Albanaca izazivao je njihovo nezadovoljstvo prema Jugoslaviji kao buržoaskoj državi. To ističu i zvanični dokumenti. Npr. u jednom se izveštaju Ministarstva vojske i mornarice Kraljevine Jugoslavije od aprila 1939. kaže: »Arnauti su nezadovoljni stanjem u kome se danas nalaze u našoj državi. Ovo je činjenica koja se ne može opovrgnuti [...]. Oduzimanje zemlje Arnautima, kao i saznanje da su oni na našoj teritoriji stalno nepoželjan elemenat, uticaće svakako vrlo povoljno na širenje propagande u korist Italije [...]. Ovako stanje moglo bi se paralisati na dva načina: ili ih što pre iseliti sa naše teritorije, ili pak

zadovoljiti njihova traženja u materijalnom pogledu [...].« Nezadovoljstvo Albanaca je bilo toliko da su gotovo svi govorili: »Neka dođe i đavo, biće bolje nego ovako.«

Hegemonistička politika srpske buržoazije prema nacionalnim manjinama izazvala je izvesne zaplete u Jugoslaviji, koji su slabili njenu otpornu moć. Otpor Albanaca, izazvan nezadovoljstvom zbog ropskog položaja, izražavao se na različite načine: protivljenjem nepravednoj agrarnoj reformi, agitacijom da se ne ide u Tursku, reagovanjem u vezi s odlaskom na vojnu vežbu, zahtevom da se uporedo s rešavanjem hrvatskog pitanja reši i pitanje albanske nacionalne manjine tako što bi dobila autonomiju, zahtevima da se priznaju i ostvaruju osnovna demokratska i nacionalna prava, protestima protiv terora, emigriranjem u Albaniju, kačačkim pokretom itd.

Za albansku narodnost do 1941. godine karakteristična je i velika kulturna, prosvetna i zdravstvena zaostalost. Posle uključenja Kosova u Kraljevinu Jugoslaviju, napredak je bio uočljiv samo kod srpskog stanovništva, jer su za njega otvorene osnovne i srednje škole, dok za školovanje Albanaca i Makedonaca na njihovim jezicima nije ništa'preduzeto. Štaviše, i one škole koje su postojale na albanskom jeziku u toku prvoga svetskog rata, ukinute su s motivacijom da sami Albanci »ne žele da ih pohađaju«.

Aprilski rat 1941. godine zatekao je ovaj kraj sa zaostalom materijalnom bazom i nadgradnjom, s malobrojnom radničkom klasom, nerešenim nacionalnim i socijalnim pitanjem, s političkim bezvlašćem, nepodnošljivim nacionalnim položajem i šovinizmom u međunacionalnim odnosima.

Počeci radničkog pokreta na Kosovu znatno su kasniji nego u ostalim krajevima Jugoslavije. Osnovni uzrok tolikom zakašnjenju je zaostalost ovog kraja pod Turskom. Zna se da istorija radničkog pokreta na jugu Jugoslavije počinje u doba turskoga apsolutističkog režima, a za vreme mladoturaka taj pokret dostiže po broju članova radnički pokret u susednim zemljama. Tada su formirane jedna za drugom profesionalne i političke organizacije u svim mestima koja su politički i privredno bila razvijena. Pre novembra 1912, radničke organizacije postojale su, sem u Kumanovu, Prizrenu i Đevđeliji, i u svim ostalim mestima »stare Srbije« i Makedonije. U toku balkanskog i prvoga svetskog rata prestala je da deluje socijalistička organizacija na Kosovu zbog novonastale teške situacije. Nakon završetka rata stvorene su socijalističke organizacije u Peći, Uroševcu, Gnjilanu, Prizrenu, Prištini, Kosovskoj Mitrovici i Đakovici.

Delatnost partijskih organizacija na Kosovu do donošenja Obznane i Zakona o zaštiti države sastojala se u propagiranju socijalističkih misli, isticanju komunističkih lista na izborima, organizovanju mnogih značajnih manifestacija i akcija, kao što je bila prvomajska proslava 1919. i 1920. godine, organizovanju štrajkova radnika i učitelja itd.

Posle donošenja Obznane i Zakona o zaštiti države policija je uz teror počela i da hapsi komuniste i simpatizere radničkog pokreta sa ciljem da ga uništi. Zatvorene su partijske prostorije, zaplenjen partijski materijal i inventar i izvršena premetačina u kućama komunista. Prema svemu

sudeći, sem u Prizrenu, bez otpora. Takve policijske mere urodile su plodom. Od tada komunistički aktivisti prekidaju rad za duži period. Deo napušta KPJ i pristupa građanskim strankama. Iako je radnički pokret bio onemogućen za duži period, njegova pojava i širenje socijalističkih ideja do 1920. godine su od velikog značaja, jer bez postavljenih temelja ne bi se moglo zamisliti uspešno obnavljanje i jačanje radničkog pokreta 30-tih i 40-tih godina 20. veka.

Nakon dužeg prekida, potkraj treće i na početku četvrte decenije 20. veka, počinje obnova partijske organizacije na Kosovu. Obnovili su je ne stari komunisti, koji su radili do 1920. godine, već mladi članovi, koji su delovali pod vrlo teškim uslovima šestojanuarske diktature i oktroisanog ustava od 1931. godine. Partijska organizacija je najpre obnovljena u Peći, Đakovici, Prizrenu i Kosovskoj Mitrovici, a zatim u Prištini, Uroševcu i drugim mestima. Za njeno obnavljanje od izvanrednog je značaja Prva oblasna konferencija KPJ za Kosovo i Metohiju, koja je održana u Peći na početku jula 1937. Tada se nametala potreba da se formira oblasni rukovodeći forum, odnosno da se iz jednog centra rukovodi partijskom organizacijom.

Rad komunista na Kosovu do decembra 1937. sastojao se u propagiranju komunističkih ideja, u političkim akcijama, razbijanju zborova reakcionarnih građanskih partija, organizovanju proslava Prvog maja, demonstracija, štrajkova itd.

Nakon dolaska Josipa Broza Tita na čelo KPJ nastaje period koji je značio preokret u istoriji Partije. Od tada se intenzivno radi na njenoj pripremi za revolucionarnu misiju. Partijska organizacija na Kosovu sprovodila je novu partijsku liniju CK KPJ. I u ovom kraju radilo se na pripremanju Partije za ostvarenje njene revolucionarne misije. Za to je bilo nužno, pre svega, organizaciono je konsolidovati, proširiti i učvrstiti. Sprovođenje toga i drugih zadataka nije bilo lako zbog malobrojnosti radničke klase, zaostalosti i uzajamne nacionalne mržnje u ovom kraju.

Dokumenti kojima raspolažemo ukazuju na povećanje broja članova KPJ nakon obnove i na formiranje brojne i jake organizacije SKOJ-a. Pre svega pada u oči da je od Prve oblasne konferencije, u julu 1937, pa do Druge redovne oblasne konferencije, u junu 1940, broj članova KPJ udvostručen, a broj žena-članova KPJ utrostručen. Međutim, u redovima KPJ bilo je vrlo malo Albanaca, iako je još na Prvoj oblasnoj konferenciji postavljen zadatak da se prodre među njih. Utvrdili smo da je oktobra 1940. godine bilo 239 članova KPJ, od kojih 23 Albanca i 12 žena.

Širenje i jačanje partijske organizacije na Kosovu bilo bi uspešnije da to donekle nisu sprečavali antipartijska grupa Petka Miletića i razni desničari i trockisti, ali je njihov uticaj ubrzo iskorenjen. Za jačanje i širenje partijske organizacije i za njenu dalju pravilnu orijentaciju od posebnog je značaja Druga redovna oblasna konferencija, u junu 1940. U njenom radu su učestvovali delegati izabrani na sreskim partijskim konferencijama u Peći, Đakovici, Prizrenu i Kosovskoj Mitrovici. Politički sekretar Oblasnog komiteta Miladin Popović podneo je referat o političkoj situa-

ciji, a Boris Vukmirović, organizacioni sekretar, o organizacionom pitanju. U rezoluciji konferencije ističe se da je glavni zadatak Oblasnog komiteta i celog članstva prodor medu Albance i njihovo okupljanje oko KPJ, s obzirom na to da su Albanci predstavljali većinu stanovništva. To se moglo postići pod uslovom da svaki član Partije izgradi pravilan stav o tom pitanju a zatim ga prenosi na široke narodne mase.

U periodu od Prve do Druge redovne oblasne konferencije Oblasni komitet je poklonio dosta pažnje i radu s omladinom. Nakon obnove SKOJ-a posvećena je značajna pažnja formiranju, jačanju i širenju skojevske organizacije na Kosovu.

Do oktobra 1940. godine organizacija KPJ na Kosovu i Metohiji postigla je značajne rezultate ne samo u pogledu organizacionog konsolidovanja već i u narodnofrontovskoj politici, nacionalnoj politici, prodiranju među radnike, seliake i vojnike.

II

Uspesi koji su postignuti pre i posle Druge konferencije OK KPJ, kao i propusti i specifični problemi na Kosovu, izneti su na Petoj zemaljskoj konferenciji u kojoj su partijsku organizaciju ovog kraja predstavljali Miladin Popović i Boris Vukmirović.

Na Petoj zemaljskoj konferenciji diskutovali su i delegati Kosova. Govorili su o teškom životu radnog naroda, o nepodnošljivom položaju Albanaca i o stanju organizacije KPJ na Kosovu.

Govoreći o stanju partijske organizacije, istakli su da je narasla na 239 članova, od kojih su 55 odsto bili seljaci, 30 odsto radnici, 12 odsto intelektualci, a 3 odsto žene; izneli su štetan rad Petkove frakcije i frakcije »desnih«, koje su u to vreme likvidirane; ukazali su i na to da je proces obnove počeo 1932. i da je veća pomoć od CK KPJ stigla tek 1938. godine. Na osnovu te diskusije može se zaključiti da je osnovni nedostatak partijske organizacije ovog kraja bio slab prodor među Albance.

Delegati Kosova ukazali su na potrebu direktnog povezivanja Oblasnog komiteta sa Centralnim komitetom KPJ, a ne posredstvom Pokrajinskog komiteta za Crnu Goru. Taj je predlog prihvatila Peta zemaljska konferencija.

Peta zemaljska konferencija KPJ značajna je i za dalju pravilnu orijentaciju partijske organizacije na Kosovu, jer referati, diskusije i odluke koje su na njoj donete, pozitivno su se odrazili i u ovom kraju, naročito oni stavovi koji su se neposredno odnosili na ovo područje — stav prema nacionalnom i agrarnom pitanju i odluka da se Oblasni komitet direktno' veže za CK KPJ.

Miladin Popović i Boris Vukmirović, koji je izabran za kandidata za člana CK KPJ, sazvali su nakon povratka s Pete zemaljske konferencije plenarni sastanak Oblasnog komiteta na kome su delegate mesnih komi-

teta i partijskih organizacija upoznali s radom i odlukama Pete zemaljske konferencije. Tom plenarnom sastanku prisustvovao je i Ivan Milutinovic, koji se pohvalno izrazio o radu partijske organizacije u ovom kraju, ali je istakao da je neophodno raditi na okupljanju Albanaca oko KPJ pod parolom bratstva i jedinstva između njih, Srba i Crnogoraca. Na sastanku Oblasnog komiteta, koji je održan odmah posle ovog plenarnog sastanka, izrađen je plan za sprovođenje u život odluka Pete zemaljske konferencije. Odlučeno je da Miladin Popović i Boris Vukmirović rade sa komunistima pećke organizacije, Dušan Mugoša sa đakovičkom organizacijom, a Pavle Jovičević s komunistima na Kosovu. Njihov rad urodio je plodom, jer su svi komunisti upoznati s odlukama Pete zemaljske konferencije. U primenjivanju tih odluka komunisti su imali u vidu i specifične uslove na Kosovu. Partijske organizacije su stvaralački primenile duh i odluke Pete zemaljske konferencije, što je pozitivno uticalo ne samo na dalje jačanje Partije već i na snažniji prodor u mase (srpske i crnogorske kao i na sticanje simpatija dela albanskog stanovništva ovog kraja). Od Pete zemaljske konferencije pa do aprilskog rata 1941. godine broj članova KPJ na Kosovu i Metohiji se povećao na oko 260.

Posle Pete zemaljske konferencije partijska organizacija na Kosovu nastavlja još intenzivnije raditi na propagiranju politike Narodnog fronta. U duhu odluke Pete zemaljske konferencije komunisti Kosova nastavili su borbu za demaskiranje buržoaskog sistema i ugnjetačke politike vladajuće srpske buržoazije, povezujući klasnu borbu sa svakodnevnm problemima, borbu radnog naroda za bolji ekonomski život sa borbom protiv fašističke opasnosti, a borbu za nacionalnu nezavisnost sa borbom protiv profašističke vlade Cvetković—Maček i za savez sa Sovjetskim Savezom. Oblasni komitet upućivao je partijske organizacije na ovom području da, sprovodeći politiku Narodnog fronta, povezuju borbu za demokratizaciju zemlje sa borbom za demokratska i nacionalna prava Albanaca, protiv terora, oduzimanja zemlje od albanskih seljaka i njihovog iseljavanja u Tursku.

Rad na sprovođenju politike Narodnog fronta na Kosovu nije se sastojao samo u popularisanju njegovog programa već i u primenjivanju ilegalnih, polulegalnih formi rada, kao i u organizovanju značajnih političkih akcija. U Kosovskoj Mitrovici, Peći i Prištini korišćeni su za popularisanje politike Narodnog fronta narodni univerziteti a u većini gradova i u više sela u Metohiji knjižnice i biblioteke. U tom pogledu bila su korisna i društva za prosvećivanje sela »Seljačko bratstvo«, zatim masovni izleti, omladinska posela i Narodna pomoć.

Od posebnog značaja su uspešne političke akcije, koje su na delu pokazivale lik komunista kao borca za prava radnih masa, nacionalno ugnjetenih naroda i nacionalnih manjina i za očuvanje nacionalne nezavisnosti zemlje. Po svom značaju naročito se ističu demonstracije protiv Trojnog pakta, 27. marta 1941. godine.

Dvadeset sedmog marta 1941. godine demonstracije su izbile u više centara na Kosovu i Metohiji. Najmasovnije i najuspešnije bile su u Peći.

U njima je učestvovalo oko 10.000, građana. Boris Vukmirović je istakao da borba protiv profašističke vlade Cvetković-Maček nije završena, jer široke narodne mase treba da izvojuju slobodu i demokratska prava, da je neophodno rešiti nacionalno pitanje i albanskoj nacionalnoj manjini obezbediti nacionalna prava.

Protiv Trojnog pakta demonstrirali su i učenici gimnazije i radnici Prištine. Demonstrantima je govorio Miroljub Mirković. Istakao je izdajničku ulogu vlade Cvetković—Maček. Ljotićevci su pokušali da uguše demonstracije, ali su razbijeni.

Do revolta protiv Trojnog pakta došlo je i u Đakovici, Prizrenu, Kosovskoj Mitrovici, Uroševcu i Gnjilanu. U svim demonstracijama i manifestacijama preovladale su parole: »Živela sloboda«, »Živela nezavisna Jugoslavija«, »Branićemo zemlju«, »Branićemo granice«, »Bolje rat nego pakt«, »Vojska s narodom«, »Živelo jedinstvo naroda u borbi protiv izdajnika«, »Živela KPJ, najdosledniji borac za slobodu i nezavisnost«, »Živela KPJ, borac za nacionalnu ravnopravnost«, »Dole profašistička vlada Cvetković—Maček«.

Poznato je da je politika KPJ o nacionalnom pitanju između dva svetska rata bila jedinstvena, ali je realizovana u više varijanata, na svakom nacionalnom području posebno, a iskustva dobijena na pojedinim od njih uticala su na formiranje jedinstvene političke linije Partije.

Evolucija stava KPJ o nacionalnom pitanju uopšte odrazila se i na zauzimanje stava prema nacionalnim manjinama.

Pravilan stav o nacionalnom pitanju, koji je zauzet 1935. i razrađivan u leto 1936, konkretizovan je i u odnosu na nacionalne manjine na Petoj zemaljskoj konferenciji, na kojoj je, direktnim povezivanjem Oblasnog komiteta sa Centralnim komitetom KPJ, zapravo, priznat autonomni položaj Kosova. Peta zemaljska konferencija postavlja zadatak komunistima u krajevima gde živi albanska narodnost da se bore za slobodu i ravnopravnost Albanaca i protiv kolonizatorskih metoda srpske buržoazije.

Zauzimanje pravilnog stava o nacionalnom pitanju, naročito posle dolaska Josipa Broza Tita na čelo KPJ, odrazilo se pozitivno i u krajevima Jugoslavije naseljenim Albancima, posebno na Kosovu. Komunisti ovog kraja borili su se još u legalnom periodu protiv terorisanja Albanaca, osuđivali gušenje njihovih prava i isticali da ove mase mogu prosperirati jedino u socijalističkom društvu. Duhom politike Narodnog fronta, odnosno duhom osuđivanja terora, iseljavanja, asimilacije i oduzimanja zemlje Albancima odisali su ne samo leci već i svi proglasi i ostali partijski materijali koje su objavljivali Oblasni komitet i mesni komiteti KPJ na Kosovu od kraja tridesetih godina do aprilskog rata 1941. godine. Oblasni komitet je sve svoje akcije, sva svoja nastojanja u borbi za ekonomska i socijalna prava, uvek povezivao sa borbom za nacionalna prava albanskih masa. To najbolje potvrđuju akcije komunista povodom 550-godišnjice kosovske bitke, demonstracije 11. maja 1940. i 27. marta 1941. godine, kada su komunisti odlučno rekli da ne samo pravo već i interes

zemlje nalažu da se Albancima priznaju nacionalna prava i zemlja podeli siromašnim seljacima. Na sve te akcije albanske mase su gledale sa simpatijama.

Kao što se vidi, organizacija KPJ na Kosovu je konkretizovala i stvaralački primenila nacionalni program KPJ, ističući u prvi plan borbu protiv šovinizma, za ravnopravnost i slogu među narodima ovog kraja.

Za pravilnu orijentaciju rada u sindikalnom pokretu i u ovom kraju ima naročiti značaj rezolucija Pete zemaljske konferencije KPJ.

U duhu te rezolucije delovala je i organizacija KPJ na Kosovu. Ona je, uz ostalo, radila na formiranju odbora radničkog jedinstva, tako da i nakon raspuštanja URSS-ovih sindikata nije prestao uticaj komunista na radnike.

Radeći u duhu linije KPJ, partijska organizacija ovog kraja osigurala je svoj dominantan uticaj u sindikatima i obezbedila revolucionarnu orijentaciju klasnog sindikalnog pokreta. Najveći rezultati postignuti su u »Trepči«, što je razumljivo s obzirom na to da je tamo jedino postojao industrijski proletarijat. U ostalim mestima, sem rudnika, bilo je sezonskih i zanatskih radnika. Na njih je naročito u Peći partijska organizacija imala jak uticaj. Po svojoj pravilnoj orijentaciji i klasnom akcionom jedinstvu, sindikalni pokret »Trepče« bio je na nivou najboljih klasnih sindikalnih pokreta u zemlji.

Kad je zemlji zapretila opasnost od fašističke agresije, KPJ je radila i po vojnoj liniji, što je takođe bilo u duhu politike Narodnog fronta.

Oblasni komitet KPJ za Kosovo i Metohiju radio je po vojnoj liniji u duhu direktiva CK KPJ i Pete zemaljske konferencije.

Od god. 1938. pa sve do aprilskog rata partijske organizacije bile su u redovnom kontaktu s rezervistima — oficirima i vojnicima, koji su bili za odbranu zemlje i komunistički orijentisani. U to vreme gotovo svaki proglas CK ili letak i proglas CK KPJ potpuno je rasturen, pa i u pojedinim vojnim kasarnama u ovom kraju. Na osnovu nekih proglasa vođene je diskusija u vojničkim sobama o odbrani zemlje, ekonomskom položaju radnog naroda, položaju Jugoslavije, o fašističkoj opasnosti, savezu sa SSSR i borbi protiv pete kolone i reakcionarnog režima.

Rad komunista bio je intenzivan naročito u 56. pešadijskom puku u Đakovici, u kome je bilo u toku 1940. i do rata 1941. godine 57 komunista, većinom s područja Kosova, a bilo ih je i iz Beograda i Kraljeva. U to vreme formiran je, po direktivi Oblasnog komiteta, Pukovski komitet KPJ od pet članova, četiri bataljonska komiteta i nekoliko partijskih ćelija po četama. Među rezervistima bilo je i nekoliko članova Oblasnog komiteta. Jedan od njih, Krsto Filipović, postavljen je za sekretara Pukovskog komiteta. Rad partijske organizacije u tom puku bio je dobro organizovan. Ona je sprovodila liniju KPJ, razvijajući shvatanje o potrebi odlučne borbe za odbranu zemlje od fašističke opasnosti, za bolje životne uslove vojnika i za savez sa Sovjetskim Savezom.

Da bi se lakše moglo deiovati u vojsci, Oblasni komitet je još u jesen 1940, posle Pete zemaljske konferencije KPJ, formirao Oblasnu vojnu komisiju.

Komunisti su bili u prvim redovima odbrane zemlje u vreme aprilskog rata 1941. godine. Javljali su se kao dobrovoljci, zahtevali oružje da bi pružili otpor fašističkom agresoru i odigrali značajnu ulogu naročito u 56. pešadijskom puku, koji je bio u ofanzivi na albanskom frontu. Neki delovi toga puka, u kojima su komandu preuzeli patriotski orijentisani oficiri i komunisti, produžili su otpor fašističkom agresoru na teritoriji Albanije sve do 23. aprila, tj. još pet dana nakon zvanične kapitulacije jugoslovenske vojske. Komunisti su odigrali značajnu ulogu i u odvraćanju vojnika da se predaju neprijatelju, u organizovanju bekstava iz logora i čuvanju oružja i municije. Tim oružjem kasnije su branili naseljenička sela od raznih pljačkaških grupa i koristili se njime za diverzantske akcije. Kao što se vidi, organizacija KPJ na Kosovu radila je u duhu odluka Pete zemaljske konferencije i postigla značajne rezultate.

Obnovljena od mlađih komunista, KPJ na Kosovu sve do aprila 1941. godine nije bila masovna već kadrovska partija, kao i u ostalim krajevima zemlje.

S obzirom na specifičnost i složenost situacije, KPJ na Kosovu nije uspela da u periodu obnove i pripreme za revolucionarnu misiju obezbedi širok uticaj na sve nacionalnosti ovog kraja, pogotovu na albanske mase.

Uoči drugoga svetskog rata i oružanog ustanka protiv fašističkog okupatora komunisti su imali najveći uticaj na crnogorsku seosku omladinu, na srednjoškolsku omladinu, na deo siromašnog sloja u gradovima i na radnike, naročito u »Trepči«.

Međutim, uprkos doslednoj borbi komunista ovog kraja za prava albanske narodnosti i zalaganju da se osvoje albanske mase, u tome se ipak nije uspelo. Naša istraživanja potvrđuju mišljenje da uzroke neprodiranja komunista među albanske mase treba tražiti u objektivnim i subjektivnim uslovima.

Ipak, obnovljena i konsolidovana organizacija KPJ je svojim revolucionarnim radom i pravilnom politikom — narodnofrontovskom orijentacijom, stvorila onaj potreban fundament za uticaj na deo radnih ljudi, što je koristilo komunistima u organizovanju i razvijanju narodnooslobodilačkog pokreta na Kosovu 1941—1945. godine.*

* Za ovo saopštenje iskoristio sam ove moje objavljene radove: Pozita dhe gjendja e Kosoves ne Mbreterine e Jugosllavise, Gjurmime albanologjike, Prishtine, 1968; Kosovo i Metohija u Kraljevini Jugoslaviji, *Istorijski glasnik*, 1967, 1—2; Komunistička partija Jugoslavije na Kosovu i Metohiji do aprilskog rata 1941, *Tokovi revolucije,* 1970, V; Odjeci i uticaj velike oktobarske socijalističke revolucije na Kosovu i Metohiji, Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini, 1970, VII; Konsolidimi, zgjanimi dhe forcimi i organizatave te KPJ ne Kosove-Metohi, Perparimi, 1964, 7—8.

Milovan Bosić

Istorijski izvori o Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ

Komunitistička partija Jugoslavije, odnosno Savez komunista, kao i čitav jugoslovenski revolucionarni pokret — delovali su u periodu do 1941. godine u veoma teškim ilegalnim uslovima. Režim Kraljevine Jugoslavije surovo je reagovao i obračunavao se s pokretačima i učesnicima revolucionarnih i demokratskih akcija u zemlji. Poznati ozloglašeni Zakon o zaštiti države dominirao je u političkom životu stare Jugoslavije, tj. od njegovog uvođenja 1921. pa do 1941. godine. Po tom Zakonu se »kao zločinstvo« smatrala svaka pismena ili usmena komunistička propaganda ili »ubeđivanje drugih« da je potrebno izmeniti politički i društveni poredak u zemlji. Zakon je predviđao kažnjavanje smrću ili robijom od 20 godina za takvu propagandu, ili za »organizovanje, potpomaganje ili postajanje članom takvog udruženja koje bi imalo za svrhu propagandu komunizma [...]«. Taj rigorozni zakon dopunila je vlada Cvetković—Maček—Korošec decembra 1939. godine novim odredbama po kojima »upravnopolicijske vlasti prvog stepena mogu uputiti na boravak u neko drugo mesto lica koja remete red i mir«.

Tako teškim i surovim uslovima i komunisti su morali prilagoditi forme i metode svoga rada, pa su nastojali da ostave što manje pisanih izvora o svojoj delatnosti. Tako o pokretu koji je bio masovan, dinamičan i uspešno izvršio korenite društveno-ekonomske promene imamo veoma malo neposrednih pisanih izvora partijske provenijencije. Fragmentarno sačuvana dokumenta iz toga perioda su po nastanku, formi i sadržini veoma specifična. Ona najbolje odražavaju svojevrsnost teške revolucionarne borbe.

Uz arhivske izvore partijske provenijencije i izvore ustanova i organa nastalih u razvitku radničkog pokreta, od interesa je građa zbirki i fondova organa i institucija buržoaske države — Državnog tužilaštva, Državnog suda za zaštitu države, raznih odseka i resora Ministarstva unutrašnjih poslova i policije nastala u borbi protiv komunističkog revolucionarnog radničkog pokreta. Građa tih organa i institucija često predstavlja jedine istorijske izvore i omogućava izučavanje naše revolucionarne prošlosti.

Dugogodišnji boravak u inostranstvu velikog broja istaknutih učesnika jugoslovenskog revolucionarnog pokreta, partijskih foruma, pa i CK KPJ, i brojne političke i ekonomske emigracije, uslovili su da nastane, a zatim da se i sačuva znatna količina arhivske građe o toj delatnosti u arhivima i drugim institucijama u inostranstvu, prvenstveno u Beču, Pragu, Parizu, Briselu, a posebno u Moskvi i drugim gradovima SSSR.

Svi ti arhivski izvori različitih provenijencija iz obimnih sećanja učesnika revolucionarnih događaja omogućuju svestranije i objektivnije izučavanje pojedinih značajnih ili prelomnih događaja iz istorije Saveza komunista Jugoslavije.

O Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ, njenim odlukama i značaju dosta je pisano u našoj istorijskoj literaturi, publicistici i drugim sredstvima informacija. Pa ipak, s obzirom na uslove u kojima je Konferencija održana (pojačani progoni i hapšenja komunista), na obimnost priprema i broj njenih učesnika, još nisu poznati široj javnosti mnogi momenti i detalji vezani za njen rad, koji se mogu sagledati iz sačuvanih i prikupljenih istorijskih izvora u Arhivu za radnički pokret u Beogradu.

Peta zemaljska konferencija KPJ održana je šest godina posle Četvrte i dvanaest godina posle IV kongresa. Za to vreme u Partiji su se dogodile velike i sudbonosne promene — o kojima je najviši partijski forum trebalo da da ocenu. Isto tako, spoljnopolitička situacija (ratni vihor obuhvatao je jednu po jednu evropsku zemlju) i sve značajniji politički i ekonomski odnosi u zemlji ukazivali su na potrebu održavanja širega partijskog skupa koji bi ocenio te događaje. Zbog toga je već na majskom savetovanju rukovodećega partijskog kadra 1939. godine inicirano održavanje širega partijskog skupa, a na početku 1940. godine počele su pripreme za održavanje konferencije.

Da bi se obezbedilo što šire učešće članstva u analizi partijskog rada i razradila politička linija Partije za naredni period, CK je odlučio da se održe nacionalne, pokrajinske i lokalne partijske konferencije gde god su za to postojali uslovi. Tako je prvih devet meseci u 1940. godini proteklo u održavanju lokalnih, pokrajinskih i nacionalnih konferencija.

U to vreme Komunističku partiju Jugoslavije sačinjavale su dve nacionalne partijske organizacije: Komunistička partija Hrvatske i Komunistička partija Slovenije, i šest pokrajinskih: Srbije, Makedonije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Vojvodine i Dalmacije. U sastavu KPJ za Crnu Goru nalazila se Oblasna partijska organizacija Kosova i Metohije koja je posle Pete zemaljske konferencije bila direktno vezana za CK KPJ.

U periodu od maja do septembra 1940. godine održano je svih osam pokrajinskih, odnosno nacionalnih konferencija, na kojima je učestvovalo više od 1500 delegata.[1] Sve te konferencije održane su u uslovima stroge ilegalnosti i neprestanog progona komunista, pa je sačuvano veoma malo neposrednih pisanih izvora o njihovom radu.

Sačuvan je izveštaj sa Šeste pokrajinske konferencije KPJ za Vojvodinu[2] i rezolucije svih konferencija.[3] Ostala grada sa tih konferencija nije sačuvana.

Uprkos veoma teškim uslovima, sačuvana je osnovna građa s Pete zemaljske konferencije — osam od jedanaest referata, i to: 1. Izveštaj o organizacionom pitanju — Josip Broz Tito, 2. Referat o sindikalnom pitanju — Aleksandar Ranković, 3. Agitacija i propaganda — Boris Kidrič, 4. Omladinsko pitanje — Ivo Lola Ribar, 5. O radu među ženama — Vida Tomšič, 6. Rad u vojsci — Mitar Bakić, 7. O tehnici i konspiraciji — Pavle Pap, 8. O narodnoj pomoći — Dragan Pavlović.

Nisu sačuvana ni do sada pronađena tri referata: 1. Politički referat — Edvard Kardelj, 2. O agrarnom i seljačkom pitanju — Ivan Milutinović,
3. O nacionalnom pitanju — Milovan Đilas.

Pored referata, sačuvana je Rezolucija Pete zemaljske konferencije KPJ,[4] skraćen i delimično šifrovan zapisnik i šifrovana tabela učesnika Konferencije — Izveštaj Verifikacione komisije.

Najznačajnije i centralno mesto imao je izveštaj o organizacionom pitanju.[5]

U prvom delu referata ukazano je na ozbiljnost političke situacije u Evropi, posebno na Balkanu, i na položaj u kome se nalazila Jugoslavija. Oštro je osuđena politika imperijalističkih sila [...] »ona potčinjava sve svojim ratnim ciljevima, ona ne poznaje nikakvu neutralnost malih i slabih država, ne poštuje ničiju nezavisnost ili bilo kakva prava malih naroda«.[6] Naglašena je i uloga buržoazije u malim evropskim zemljama koje se nisu mogle suprotstaviti fašističkim osvajačima — »reakcionarna kapi-

[1] Peta zemaljska konferencija KPJ, Zapisnik, Arhiv za radnički pokret (u daljem tekstu ARP) CK KPJ 1940/14—1.

[2] ARPJ — Srbija 1/14.

[3] Rezolucije nacionalnih i pokrajinskih konferencija objavljene su u *Proleteru,* organu CK KPJ, i to: Pokrajinske konferencije KPJ za Srbiju — *Proleter,* br. 3-4 (april-maj) 1940; Pokrajinske konferencije KPH za Dalmaciju — *Proleter,* 5—6, juni-juli 1940; Prve konferencije Komunističke stranke Slovenije — *Proleter,* 7-8, (avgust-septembar) 1940; Prve konferencije KP Hrvatske; Osme pokrajinske konferencije KPJ za Crnu Goru, Boku, Sandžak, Kosovo i Metohiju; Šeste pokrajinske konferencije KPJ za Vojvodinu, Pokrajinske konferencije KPJ za Makedoniju i Izvod iz rezolucije Pokrajinske konferencije KPJ za BiH — *Proleter* br. 9-10-11 (oktobar-novembar-decembar) 1940.

[4] Rezolucija Pete zemaljske konferencije objavljena je u *Proleteru,* br. 1, januar 1941.

[5] Originalni izveštaj pisan je na tankom papiru. Tekst je otkucan na mašini latinicom. Na pojedinim mestima referent je mastilom dopisivao ili podvlačio pojedine rečenice, reči ili čitave pasuse.

[8] Peta zemaljska konferencija, Izveštaj o organizacionom pitanju, ARPJ, CK KPJ 1940/14—3.

talistička klika u svim zemljama jedinstvena je kada su u pitanju njezini klasni interesi, ona objeručke prihvata totalitarni kapitalistički sistem. Radi očuvanja svojih klasnih interesa, kapitalistička klika ne poznaje nacionalne interese zemlje samo ako je uverena da će osvajač štititi njene kapitalističke interese«.[7]

U referatu je razobličena politika vlade Cvetković-Maček: »[...] ona čini sve da narode Jugoslavije upregne u imeprijalistička ratna kola osovinskih sila [...]. Ali narodi Jugoslavije protivni su ovakvoj izdajničkoj vanjskoj i unutrašnjoj politici koju provodi vlada Cvetković—Maček. Radni narod Jugoslavije protivan je dvoličnoj i upravo neprijateljskoj politici vlade prema Sovjetskom Savezu, kao što je i protiv ogavne udvaralačke politike prema osovinskim silama koja svakodnevno dolazi do izražaja u štampi i postupcima režima.«[8]

Pretežni deo referata bio je posvećen političkom i organizacionom razvitku i sazrevanju Partije. Kritički je analizovana štetnost frakcijske borbe koja je više godina paralisala rad Partije. Ne manje kritički ocenjena je sektaška politika KPJ, zbog koje Partija nije mogla da postane moćniji politički faktor u zemlji i avangarda radničke klase i svih naroda Jugoslavije.

U referatu je ocenjen rad Četvrte zemaljske konferencije KPJ, zatim angažovanje jugoslovenskih komunista povodom VII kongresa Kominterne i odjek toga međunarodnog komunističkog skupa na rad i politiku KPJ. Detaljnije je razmatran rad Partije od dolaska novog rukovodstva — 1937. godine do Pete zemaljske konferencije. Uz uspehe, koje je Partija postigla, naglašeni su propusti i greške koje su činila rukovodstva i niže partijske organizacije — u pitanju parlamentarnih izbora 1938, u osnivanju Stranke radnog naroda, parola o demobilizaciji marta i aprila 1940. godine. Istaknuti su pojedini isključivi propusti Centralnog komiteta — nedovoljna pomoć partijskim organizacijama, naročito u Bosni i Hercegovini.

Govoreći o kadrovima, naglašena je potreba teorijskog ideološkog uzdizanja i njegovanja lika komuniste.

Posle referata Josipa Broza Tita, predstavnici nacionalnih, pokrajinskih i oblasnih komiteta podneli su izveštaje o organizacionom stanju Partije u svojim pokrajinama. Prema skraćenom i dešifrovanom zapisniku, sećanjima učesnika Konferencije i dosadašnjim istraživanjima,[9] izveštaje su podneli: Rade Končar za Hrvatsku, Aleksandar Ranković za Srbiju, Franc Leskošek za Sloveniju, Božo Ljumović za Crnu Goru, Žarko Zre-

[7] Isto.

[8] Isto.

[9] Obimnije je istraživao i izučavao Petu zemaljsku konferenciju Pera Damjanović, naučni saradnik Instituta za savremenu istoriju. Uz svestrano izučavanje izvora, lično je prikupio većinu sećanja učesnika Konferencije i objavio značajne radove: »Tito na čelu Partije«, Beograd, 1968, »Peta zemaljska koferencija u svetlosti priprema KPJ za ustanak« *Jugoslovenski istorijski časopis,* br. 1-2 za 1969. Pregled istorije SKJ IV i V, Beograd 1963. i niz pripremljenih za sada neobjavljenih radova.

njanin za Vojvodinu, Vicko Krstulović za Dalmaciju, Pera Tikvarov za Makedoniju, Stjepan Đaković za Bosnu i Hercegovinu i Bora Vukmirović za Kosmet.

U obimnom referatu o sindikalnom pitanju, koji se sastojao iz pet poglavlja, dat je prikaz razvitka sindikalnog pokreta u Jugoslaviji. U prvom uvodnom delu naglašena je uloga, značaj i zadaci sindikalnih organizacija uopšte. Najvećim delom referat se bavio položajem radničke klase. Na ilustrovan i dokumentovan način prikazan je veoma težak položaj radničke klase i najvećeg dela seljaštva u periodu velike ekonomske krize koja je potrajala u jugoslovenskim zemljama sve do 1936. godine. Veoma detaljno su prikazane brojne štrajkačke i tarifne akcije radničke klase u 1936. i 1939—1940. godine. Većinu tih akcija karakterisalo je borbeno jedinstvo radničke klase koje je onemogućilo nastojanja pojedinih socijaldemokratskih vođa da izazovu rascep u sindikalnom pokretu. U referatu je naglašeno povezivanje i prerastanje ekonomskih u političke akcije što je davalo novo obeležje sindikalnom pokretu.

Portebno je analizovana ranija politika Partije prema sindikatima — usko sektaška, sa mnogim greškama kao: bojkot niza sindikalnih saveza i organizacija, stvaranje revolucionarne sindikalne opozicije itd. Sve je to uticalo na to da Partija u ranijem periodu nije imala oslonca u širim radničkim slojevima. Novi kurs Partije — borbu za jedinstvo radničke klase — prihvatili su i klasno organizovani i neorganizovani radnici. U tom smislu istaknuti su dalji zadaci komunista. [...] »Mase neorganizovanog proletarijata svakodnevno treba privlačiti u klasne sindikalne organizacije i stvarati jedinstvo radnika u preduzećima, radionicama i kancelarijama. Neorganizovane i organizovane radnike u neklasnim sindikatima treba vezati za zajedničke akcije, ostvariti akciono jedinstvo i tako svakoj borbi davati masovni karakter [.. .].«[10]

U referatu o agitaciji i propagandi,[11] koji je podneo Boris Kidrič, razmatrani su teorijski osnovi revolucionarnoga radničkog pokreta. Ukazano je na pojedina teorijska i ideološka skretanja u razvoju KPJ i kako su prevazilažena. Kritički i veoma oštro je analizovano prevođenje i izdavanje dela klasika marksizma-lenjinizma i nekih manjih radova, naročito teorijsko razmatranje nacionalnog pitanja. Zatim je dat osvrt na ulogu napredne partijske štampe, pre svega *Proletra:* Naglašeno je da pred *Proleterom* kao organom CK KPJ stoje osnovni zadaci:

[10] Peta zemaljska konferencija KPJ, referat o sindikalnom pitanju, ARP, CK KPJ 1940/14—5.

[11] U zapisniku s Pete zemaljske konferencije ne pominje se referat o agitaciji i propagandi ni diskusija o njemu. Prema sećanju pojedinih učesnika (Lazara Plavšića), taj referat je čitan odmah iza prvog referata o organizaciono političkom stanju. Original referata nema naslova i pisan je od 1. do 4. strane ćirilicom, a od 5. do 13. latinicom. Verovatno je referat prevođen sa slovenačkog na srpskohrvatski a zatim je prevod kucan u dva dela na dve različite mašine.

»Utvrđivanje generalne linije po svim pitanjima:

— Uopštavanje iskustava delatnosti Partije u celini

— Kritika nedostataka i podizanje političkog nivoa kadrova.

Ostvarenjem tih zadataka *Proleter* će u našim uslovima u današnjoj situaciji ostvariti ono što je Lenjin u ondašnjim uslovima bio postavio za cilj 'Iskre', kolektivni propagandist, agitator i organizator tj. — postaće u pravom smislu ne samo izraz stanja i nivoa pokreta već i glavna sila promjene datog stanja i podizanja nivoa pokreta.«[12]

Na kraju referata razmatrani su zadaci Partije na razvoju agitacije i propagande i teorijskom uzdizanju komunista. »Potrebno je osposobiti naše kadrove da predvode mase u velikim predstojećim bitkama.«[13]

Zatim su podneta tri referata, jedan za drugim, o kojima je vođena zajednička diskusija.

U referatu »KPJ i pitanje rada među omladinom« Ivo Lola Ribar je prikazao razvoj Saveza komunističke omladine Jugoslavije od Četvrte (1934) do Pete zemaljske konferencije KPJ. U tome periodu SKOJ je imao veoma složen razvojni put. Ribar je ukazao na to kako se SKOJ pretvorio od tipične sektaške organizacije, odvojene od života i svakodnevnih omladinskih potreba, u masovnu omladinsku organizaciju. Dalje je razmatrao karakter skojevske organizacije i odnos SKOJ-a i Partije ukazujući na to da SKOJ »ne može biti komunistička partija omladine, već da je on masovna organizacija drugačijeg tipa koja ima svoje određeno mesto u čitavom komunističkom pokretu, organizacija koja treba da poveže mase radne omladine i avangardu proletarijata Komunističku partiju«.[14]

Ribar naglašava značaj istorijskih odluka VII kongresa Kominterne i VI kongresa Komunističke internacionale mladih, održanih 1935. godine, za preobražaj omladinskih komunističkih organizacija. U referatu se osvrnuo na VI zemaljsku konferenciju SKOJ-a koja je dala analizu reorganizacije SKOJ-a i odredila nove zadatke. Na kraju Ribar kaže: »Na čelu sa SKOJ-em, danas već 18 hiljaditom rezervom naše Partije, radna omladina ulazi u sve veće borbe i daje nove i nove dokaze svoje odanosti stvari oslobođenja svog naroda, stvari komunizma.«[15]

U referatu o radu među ženama,[16] koji je podnela Vida Tomšič, istaknut je istorijat ženskog pitanja koje se javlja kao problem još od pojave pri-

[18] Peta zemaljska konferencija, Izveštaj o agitaciji i propagandi ARP, CK KPJ 1940/14—5.

[13] Isto.

[14] Peta zemaljska konferencija KPJ, Izveštaj KPJ i rad među omladinom, ARP, CK KPJ 1940/14—6.

[15] Isto.

[16] Referat je pripremila Vida Tomšič, najveći deo pripremljen je na partijskom kursu u Makarskoj koji je održan neposredno pre Konferencije. Tone Tomšič i Vrščaj, revolucionar iz Zagreba, preveli su pripremljeni referat sa slovenačkog na srpskohrvatski jezik, i to: Tomšič je preveo 19 stranica teksta u rukopisu pisanih olovkom i Vrščaj 8 stranica kucanih na mašini. Prevedeni tekst Vida Tomšič je želela da prepiše u celinu ali zbog vremenskih i drugih poteškoća nije uspela, prepisala je samo prve 4 stranice — Peta zemaljska konferencija, referat o radu među ženama i naknadna beleška Vide Tomšič od 14. jula 1949, ARP CK KPJ 1940/14—7.

vatne svojine. Prikazala je položaj žene u svim društveno-ekonomskim formacijama i forme u kojima se manifestovao ženski pokret, ističući osnovne zahteve »koje proletarijat mora uvrstiti u svoj program«, i to:

[...] »Zahtevi koji se tiču materinstva; zahtevi za ravnopravnost žene u društvu, osuda dvojnog morala u javnom i privatnom životu; zahtevi ekonomske prirode — ravnopravnost na radu i nadoknadi za rad.

Politički zahtevi [...].

Kako klasno društvo ne može ove zahteve potpuno rešiti, to ih moramo u praksi povezati sa zahtevima proletarijata i ženama neprekidno ukazivati na klasni značaj ženske neravnopravnosti i podređenosti.«[17]

Zatim je prikazala godišnji rad ženskih organizacija. Najveća aktivnost ispoljavana je na prosvećivanju, kako bi žene »postale svesne svoga položaja u kapitalizmu« i opredelile se za napredni revolucionarni pokret. Istovremeno data je oštra kritika feminizma kao isključivo ženskog pokreta koji postavlja zajedničke zahteve svih žena u borbi protiv muškaraca i time žensko pitanje lišava klasne osnove. Naglašene su i »leve« greške Partije u vezi s tim sektorom rada uopšte, naročito u ranijem periodu.

Na kraju su postavljeni zadaci Partije u radu sa ženskim pokretom, napominjući »da naš rad mora biti širok i elastičan«, da se koriste sve legalne forme ali i polulegalni oblici radi pridobijanja žena na pozicije revolucionarne borbe.

U svom referatu o radu u vojsci Mitar Bakić u prvom delu razmatra buržoasku teoriju o takozvanoj neutralnosti vojske, dokazujući svu njenu licemernost, jer je vojska kao značajan faktor uvlačena u reakcionarnu osvajačku politiku. Bakić je istakao da je rad komunista u vojsci veoma značajan i u datom trenutku jedan od najhitnijih. Podrobno je analizovao položaj vojnika i uzroke različitih nezadovoljstava, naglasivši da radnici i seljaci u vojničkim uniformama ne mogu biti zadovoljni ekonomskim merama profašističke vlade Cvetković—Maček. Sve to stvara povoljne uslove za razvijanje raznih formi partijskog rada u vojsci. Na kraju je istakao četrnaest osnovnih zahteva na kojima se mogu angažovati najširi slojevi vojnika. Zadatak je komunista da organizaciono povežu vojničke akcije sa najširim pokretom radnih masa van logora.

Pavle Pap, u referatu o konspiraciji i tehnici, razmatrao je aktuelne zadatke komunista na tom sektoru rada. Istakao je da je Partija stekla dragocena iskustva u dugogodišnjem ilegalnom radu. Za poslednje dve-tri godine štampana je i umnožena golema količina ilegalne partijske literature a nije bilo nijedne ozbiljnije provale. I pored značajnih rezultata, pred komunistima su u tadašnjim uslovima stajali zadaci daljeg uspešnog rada, ilegalnog i polulegalnog, i čuvanja »kompromitovanih« partijskih kadrova od hapšenja. Trebalo je proventi nove partijske punktove i stanove i voditi borbu protiv provokatora i antipartijskih elemenata. Ali

[17] Isto.

isto tako trebalo se boriti protiv pojava »skrivanja lica Partije« — toga skojevskog oportunizma. Tako »neki komunisti misle da će se najbolje zakonspirisati ako kliču vođama opozicionih i buržoaskih partija, ili razvijaju teoriju da ne treba potpisivati letke i proglase u ime partijskih komiteta. Treba prekinuti sa tim štetnim i prirepaškim stavom«.[18] Komunistička partija je već postala značajan politički faktor i na mitinzima, demonstracijama, zborovima i masovnih štrajkovima trebalo je otvoreno govoriti o stavovima Partije, o aktuelnim političkim i ekonomskim problemima.

U drugom delu referata razmatrano je pitanje novih formi rada u tehnici, za koju se ne bi mogli angažovati slabiji kadrovi, kao što je bilo u prošlosti, već najpoverljivi i najspretniji komunisti i vanpartijci. Pavle Pap je istakao da ne treba stvarati neki posebni »tehnički aparat« koji bi delovao uporedo sa partijskom organizacijom. U vreme održavanja Pete zemaljske konferencije KPJ, Partija je imala veoma razvijenu ilegalnu tehniku i trebalo ju je dalje decentralizovati i razvijati. »Najvažniji je zadatak danas stvoriti takvu decentralizaciju tehnike, koja će omogućiti da barem svaki okrug ima takvu tehniku s kojom će moći da umnoži barem nekoliko hiljada letaka, brošura i polulegalnih obavještenja.«[19]

U referatu su detaljno razrađene pojedine operacije, od nabavke ilegalnog materijala, njegovog skrivanja i čuvanja, do pripreme članaka, proglasa i letaka, njihovog prekucavanja, štampanja i rasturanja. Istaknuti revolucionar Pavle Pap želeo je da svoje sklonosti — tačnost i pedantnost — unese i u taj složeni sektor rada, naglašavajući da je to jedan od uslova uspeha.

Referat o Narodnoj pomoći podneo je Dragan Pavlović. Prikazao je istorijat Crvene pomoći, odnosno Narodne pomoći, masovne vanpartijske međunarodne organizacije »čiji su osnovni ciljevi pomaganje žrtava terora i reakcije«.[20]

Pomoć te organizacije ima materijalni i moralni karakter. Ona olakšava položaj osuđenika, zatvorenika i porodica radnika i drugih revolucionara i istovremeno izražava solidarnost širih narodnih slojeva sa žrtvama reakcije i terora.

Pavlović je istakao da se u ranijem periodu ta organizacija u Jugoslaviji oslanjala na pomoć iz inostranstva, na pojedince ili izolovane grupe. U poslednje dve-tri godine, ističe se u referatu, Narodna pomoć se orijentiše na šire narodne slojeve u zemlji, što je dalo izvanredne rezultate. Prema podacima u referatu, za prvih osam meseci 1940. godine prikupljeno je 630.887 dinara prema 327.497 dinara u celoj 1939. godini.

[18] Peta zemaljska konferencija KPJ, Izveštaj o konspiraciji i tehnici ARP, CK KPJ 1940/14—9.

[18] Isto.

[20] Peta zemaljska konferencija KPJ, referat o Narodnoj pomoći ARP, CK KPJ 1940/14—10.

Da bi se taj nesumljivi polet i dalje razvijao, predložene su izvesne izmene u organizacionoj strukturi te masovne organizacije. Trebalo je formirati šire odbore u svim većim mestima, a naročito se orijentisati na preduzeća i fabrike. Odbori će elastično prilagoditi forme svoga rada uslovima različitih mesta i sredina.

Pavlović je napomenuo da je uspešnom radu Narodne pomoći doprinelo Zemaljsko savetovanje o Narodnoj pomoći koje je održano u Zagrebu 11. avgusta 1940. godine. Na tom Savetovanju analizovan je datadanji rad i postavljeni novi zadaci na čijem ostvarenju rade odbori Narodne pomoći širom zemlje.

Kao što je pomenuto, od jedanaest referata podnetih na Petoj zemaljskoj konferenciji, tri nisu dosad pronađena, a verovatno nisu ni sačuvana. To su: politički referat Edvarda Kardelja, referat o agrarno-seljačkom pitanju Ivana Milutinovića i referat o nacionalnom pitanju Milovana Đilasa. Jz sačuvanog zapisnika se vidi da su referati čitani, s kakvim tezama su referenti istupali, da je o njima vođena veoma plodna i u nekim pitanjima oprečna diskusija.

Na osnovu diskusije i primedbi Mladena (Moše Pijade) na strukturu referata i odgovora B. (Edvarda Kardelja — Bevca) vidi se da je referent svesno odstupio od uobičajenih tipiziranih referata i da je izlagao liniju Partije u njenom razvitku. Ocenu političkih događaja referent je davao u skladu s načelom proleterskog internacionalizma i sa stanovišta interesa revolucije, interesa SSSR i očuvanja nezavisnosti Jugoslavije.

U diskusiji o tome referatu prilično mesta zauzeo je poznati pakt o nenapadanju između Sovjetskog Saveza i fašističke Nemačke. Taj pakt je, prema izjavi delegata, izazvao priličnu zabunu na terenu, pa su i pojedini diskutanti želeli da nešto više čuju i saznaju o tom delikatnom događaju. Interesantna diskusija vođena je i oko strategije i taktike Partije i potrebi prilagođavanja novoj političkoj situaciji. Nije prošla nezapažena ni izmena parola o borbi za »narodnu vladu« sa osloncem na savez radnika i seljaka umesto ranije »radničko-seljačke vlade«.

I o referatima o agrarno-seljačkom i nacionalnom pitanju[21] vođena je interesantna diskusija. Naročito je bila zapažena diskusija o nerešenim agrarnim odnosima u Vojvodini i Dalmaciji. Pojedini delegati govorili su o teškom položaju poljoprivrednih radnika, bezemljaša i domaćinstava s malim zemljišnim posedom.

Najinteresantnija oprečna diskusija vođena je povodom referata o nacionalnom pitanju.[22] Prvo se javio za diskusiju Metodije Šatorov Šarlo, koji

[11] Oba ta referata čitana su jedan iza drugog, pa je i diskusija vođena neodeljeno.

[22] Referat o nacionalnom pitanju podneo je Milovan Đilas. Prema, verovatno, ranijoj odluci Centralnog komiteta KPJ, Moša Pijade bio je određen da pripremi referat o nacionalnom pitanju. On je spremio — Teze o nacionalnom pitanju. Materijal je podeljen u šest poglavlja. Obradio je pet poglavlja, a jedno nije uspeo da obradi zbog kratkoće vremena. Pošto je referat bio nezavršen, nije ni čitan. Prema izjavi Milovana Đilasa, Centralni komitet nije prihvatio referat — teze Može Pijade, pa je on dobio zadatak da napiše teze koje je na konferenciji usmeno izlagao.

je ocenio referat kao apstraktan, zatim da se prilično jednostrano zalaže za platformu Narodnog fronta, a posebno da je zastupao pogrešnu tezu o kolonistima. Šatorov je, iznoseći težak i obespravljen položaj makedonskog naroda, istupio protiv svih kolonista u Makedoniji, bez obzira na njihov klasni položaj i nacionalnu pripadnost: »Svi su oni ugnjetači makedonskog naroda i s njima ne možemo imati dobre odnose.«[23] Dodao je da prema nacionalnom pitanju »Partija ima sektaško trockističko zastranjivanje«.[24] Mnogi delegati koji su učestvovali u diskusiji posle Šatorova jednoglasno su osudili njegovu diskusiju. Delegat iz Vojvodine (Lazar Plavšić) napomenuo je: »Mi nismo za taktiku Makedonije (Šatorova), mi pridobijamo koloniste za sebe i okrećemo (zajednički) oružje protiv buržoazije.«[25]

Delegat iz Bosne je istakao da je »rešenje nacionalnog pitanja u Bosni komplikovano«. Nije se složio sa referentovom ocenom da »muslimani nisu etnička grupa već Srbi i Hrvati«. Istakao je da hrvatska i srpska buržoazija vode pregovore o podeli Bosne, pa je zadatak proletarijata iz tih pokrajina da se suprotstavi nacionalnoj buržoaziji.

U završnoj diskusiji o tome referatu učestvovao je i sekretar Partije — Josip Broz Tito.

Uz navedene referate sačuvan je i zapisnik o radu Konferencije.[26] Iako su izlaganja pojedinih referenata i diskusija beleženi u skraćenom obimu, uz upotrebu pseudonima i drugih skraćenica, zapisnik predstavlja prvorazredni izvor za praćenje rada konferencije. Evidentirano je učešće 93 diskutanta u radu Konferencije. Oni su analizovali složenu međunarodnu situaciju i sagledali nezavidan položaj Jugoslavije. Govorili su o velikim uspesima Partije, ali su trezveno ocenjivali i svoje greške i slabosti. Iz istupanja učesnika Konferencije izbijalo je neograničeno poverenje u svoje rukovodstvo koje je izraslo iz njihovih redova i izražavalo njihovu vernost stvari radničke klase i naroda.

Pored zapisnika sačuvan je tabelarni pregled učesnika Konferencije.[27] I on je skraćen, delimično šifrovan, ali sa osnovnim rubrikama: pokrajina iz koje su birani delegati Konferencije; zanimanje, starost, godine partijskog staža, godine provedene u zatvoru ili na robiji. Na osnovu oformljenih podataka, mogu se rekonstruisati gotovo svi učesnici Konferencije. Prema tome tabelarnom pregledu, na Konferenciji je učestvovao 101 delegat, od toga 53 radnika, 29 intelektualaca, 14 seljaka i 5 nameštenika. Prosečna dob delegata bila je 33 godine, a prosečan partijski staž 9 godina i 4 meseca. Osamdeset delegata hapšeno je i izvođeno pred policiju, a četrdeset i dva bili su na robiji. Vreme provedeno na robiji raspoređeno na sve delegate iznosilo je više od dve godine.

“ Peta zemaljska konferencija, Zapisnik, ARP, CK KPJ 1940/14—1.

[14] Isto.

[25] Isto.

[26] Prema sećanju učesnika Pete zemaljske konferencije, zapisnik su vodili Ivo Lola Ribar, Rade Končar i Pavle Pap.

[27] Peta zemaljska konferencija KPJ, Izveštaj Verifikacione komisije, ARP, CK KPJ 1940 14—2.

Uz osnovnu tabelu sačuvana su dva manja listića sa sličnim podacima za. učesnike iz Slovenije.

Svi ti podaci služili su za izradu izveštaja Verifikacione komisije.

Sačuvana je i Rezolucija[28] koja je jednoglasno bila prihvaćena. U Rezoluciji je veoma koncizno, ali jasno, data analiza međunarodne i unutrašnje situacije, prikazana aktivnost Partije u proteklom periodu, odobren rad rukovodstva na konsolidaciji Partije i postavljeni novi zadaci za sve sektore rada.

Uz sačuvanu arhivsku građu, prikupljena su veoma obimna sećanja o tome značajnom skupu jugoslovenskih komunista. Dosad je 38 učesnika, tj. 90 odsto, dalo svoja sećanja. Većina sećanja se ne odnosi samo na Petu zemaljsku konferenciju već obuhvata i period priprema i održavanja lokalnih, okružnih i pokrajinskih konferencija. Već je napomenuto da su arhivski izvori oskudni o tim konferencijama. Sećanja predstavljaju izvanrednu građu za izučavanje položaja i uloge partijskih organizacija na. terenu i u pokrajinama.

Sećanja faktografski dopunjavanju skraćena ili šifrovana dokumenta Pete zemaljske konferencije. Na osnovu sećanja, dešifrovana je »skraćena tabela« učesnika Konferencije, razrešene mnoge nejasnoće o pripremama i izradi referata, rekonstruisana i »autorizovana« diskusija pojedinaca. Sećanja dočaravaju duh i atmosfera toga veoma brojnog ilegalnog istorijskog skupa komunista, koji je uprkos pojačanom teroru i progonu ostao za policiju i druge organe režima neprimećen.

Sećanja omogućuju istraživačima, publicistima i drugim profesionalnim korisnicima istorijskih izvora da potpunije i realnije sagledaju mnoge za sada nepoznate aspekte Pete zemaljske konferencije KPJ.

Brojna sećanja o tome ilegalnom skupu pisana su raznovrsnim stilom, a svežinom i neposrednim kazivanjem veoma su privlačna i za običnog čitaoca, posebno za omladinu.

Na kraju, kada se analizuju izvori o Petoj zemaljskoj konferenciji, posebno arhivska građa, ne može se prenebregnuti to da se neke ocene i zaključci nisu uvek zasnivali na najdubljim saznanjima svih uzroka pojedinih pojava, bilo međunarodnih događaja ili procena nekih pojava u samoj Partiji — ocena frakcijskih borbi, rad dotadašnjeg rukovodstva, delatnost i uloga istaknutih jugoslovenskih učesnika revolucionarnih događaja koji su stradali u poznatim čistkama u SSSR u periodu 1937—
1938. godine. U procenjivanju tih događaja bilo je primesa službenih stavova Kominterne i uticajnih faktora oko nje. Pa ipak to nije bitnije uticalo na karakter osnovnih zaključaka koji su se izgrađivali na promenama što ih je nametala tadašnja stvarnost jugoslovenskog društva.

Značaj i veličina Pete zemaljske konferencije, kao i izvora o kojima govorimo, u tome su što su jugoslovenski komunisti tada, više no ikada ranije, bili okrenuti sopstvenom pokretu i sopstvenoj stvarnosti i na toj osnovi gradili svoju strategiju i taktiku. Sve je to doprinelo da KPJ postane dominantan politički faktor u zemlji.

[28] Rezolucija Pete konferencije KPJ objavljena je u *Proleteru,* br. 1, januar 1941.

Diskusija

LJUBIŠA STANKOV ZEMBA

Izvinjavam se skupu što — sprečen neodložnim poslovima — nisam mogao da završim prijavljeni referat na temu »Nova strateško-taktička koncepcija revolucionarne borbe i Peta zemaljska konferencija KPJ«.

Međutim, kako su me ljubazni organizatori ipak pozvali da aktivno učestvujem u radu ovoga značajnog naučnog skupa, osećam se obaveznim da raspravljanju o osnovnoj temi priložim nekoliko teza o politikološkim aspektima procesa izgradnje nove strateško-taktičke koncepcije revolucionarne borbe u našoj zemlji i tokova idejno-političkog i akcionog preobražaja KPJ pred drugi svetski rat.

Danas u Jugoslaviji nema ni jednog ozbiljnog naučnog ili političkog radnika koji ne priznaje i ne ističe izvanredan značaj Pete zemaljske konferencije KPJ za čitav revolucionarni razvoj u našoj zemlji. Međutim, s punom odgovornošću mi smo dužni da danas sa žalošću konstatujemo da smo tu konferenciju mnogo više hvalili i veličali, nego što smo je uistinu naučno izučavali.

Razume se, time nikako ne želim da obezvredim brojne političke analize novih tokova idejnog i akcionog delovanja Komunističke partije Jugoslavije u periodu od 1934. do 1940. god. ni da negiram značaj mnogih parcijalnih studija i rasprava, posvećenih tim pitanjima.

No, usprkos tome činjenica je da do danas nismo istraživali opšte unutrašnjopolitičke, posebno nacionalne i međunacionalne uslove, a naročito stanje i razvoj međunarodnoga radničkog pokreta, u kojima se kristalizovala i počela sazrevati nova revolucionarna orijentacija KPJ, nova i za naš, a i za međunarodni radnički pokret.

Nismo istraživali i istražili socijalno-političke determinante koje su neposredno ili posredno uticale, delovale i u bitnom predodredile neophodnost i dati sadržaj strateško-taktičke koncepcije KPJ uoči drugoga svetskog rata.

Nismo ispitivali idejna previranja u međunarodnom radničkom pokretu, a ni u našoj zemlji, na čijim je rezultatima i stvaralačkom prevazilaženju ideološki zasnovana nova koncepcija revolucionarne borbe.

Nismo tragali, ni do sada precizno utvrdili genezu, tj. rane anticipacije, inicijative i značajne idejne prodore u borbi za novu, adekvatnu i samostalnu koncepciju revolucionarne borbe u našoj zemlji.

Posledice takvog stanja su prilično jasne i o tome ne želim posebno govoriti. Uostalom, najdrastičniji dokaz za nedopustiv odnos prema procesu preobražaja KPJ uoči drugoga svetskog rata, svakako je to da do danas, na 30-godišnjicu te značajne konferencije, još uvek nisu publikovani, ni naučno pripremljeni materijali Pete zemaljske konferencije.

Ali, dakako, ne bi imalo smisla potezati posebno to pitanje, jer ima izvanredno mnogo veoma značajnih stvari o kojima nismo rekli svoju reč ni sabrali građu. Međutim, ova Konferencija nije za nas samo jedan u nizu drugih sastanaka predstavnika KPJ, nego ima mnogo širi značaj. Naime, njen rad i njeni dokumenti imaju programski karakter i zbog toga su postali osnov dugoročne revolucionarne akcije svih progresivnih snaga u našoj zemlji.

Petom zemaljskom konferencijom završava se proces traganja za novim sadržajima i oblicima borbe i otvara se perspektiva, izbija na nove prostore revolucionarna akcija.

Rešenja za odgovarajuće pravce i sadržaje političke akcije KPJ — nađena u godinama pred drugi svetski rat, a koje je potvrdila i dalje razvila Peta zemaljska konferencija KPJ — u embrionalnom vidu i anticipirajućem značaju sadrže osnove naše koncepcije konstituisanja masa u odlučan faktor revolucionarnog progresa i konstituisanja Partije kao idejno-političke snage revolucionarne akcije.

Takva orijentacija predstavlja novost i za međunarodni komunistički pokret, jer se njom prevazilazi sektaška začahurenost staljinističkih komunističkih partija i njihova izoliranost od radnih masa, od vitalnih interesa tih masa, od njihovih nacionalnih i posebno socijalnih interesa.

Proces staljinizacije međunarodnoga radničkog pokreta je u osnovi poznat i nemam mogućnost da ga danas detaljnije analizujem. Ipak moram da ukažem na Šesti kongres Kominterne i na njegov program i statut, kojim je staljinizacija i dogmatsko-sektaško okivanje međunarodnog radničkog pokreta ušlo u trijumfalnu fazu.

Osnovnom parolom borbe »klasa protiv klase« i tezom o socijaldemokratima kao udarnom odredu klasnog neprijatelja, stavom da su srednji slojevi samo rezerva buržoazije, insistiranjem na jedinstvenoj taktici svih sekcija Kominterne i tumačenjem pojma »specifičnost« u revolucionarnom razvoju, kao sekundarne popratne pojave u toku realizacije jedne i jedinstvene generalne linije, Kominterna je konačno zatvorila procese emancipacije i konstituisanja komunista svake zemlje u ozbiljnu političku snagu.

Taj kurs sprovođen apsurdnom doslednošću i histeričnim intenzitetom u svim sekcijama i u svim situacijama doveo je do značajne destrukcije mnogih partija i do slabljenja njihove akcione moći.

On je naročito teško delovao na komunističke partije nerazvijenih zemalja, zbog toga što one nisu imale konstituisani klasni sloj na koji bi se mogle osloniti, a bio je porazan za one partije nerazvijenih zemalja koje su, uz to, još morale rešavati nacionalne probleme i prema tome da se šire oslanjaju na sve progresivne snage. On je te partije ne samo unutarnje dezorganizovao, nego ih je i odbacio od masa, odvojio od onih snaga koje su jedino mogle da budu realna socijalna baza revolucionarnog razvoja, odvojio ih je od onih latentnih revolucionarnih potencija i od živih problema revolucionarne borbe u svakoj zemlji.

Kod nas, kao što znate, taj proces staljinizacije KPJ izrazio se u zapanjujućoj izolaciji Partije od nacionalnih i socijalnih interesa masa i u avanturističkom kursu na oružani ustanak god. 1929. To ne znači da je staljinizam apsolutno pobedio u svim komunističkim partijama. Naprotiv, u svim komunističkim partijama ostaje i snaga sposobnih da analizuju nove socijalne i političke pojave i prema tome iniciraju i zahtevaju novi kurs revolucionarne borbe. Inicijativa francuske partije za stvaranje Narodnog fronta, na žalost, u kuloarima komentirana i zbog njenoga birokratsko-dogmatskog taktiziranja, predstavlja samo privremenu fazu povlačenja sektaških snaga u međunarodnom pokretu posle poraza nemačkog radničkog pokreta i posle toga pobede fašizma u svetu.

Posle 10 godina teških poraza u klasnim bitkama 1920. i 1930. godine, posle saznanja da se na staljinističkim principima ne može voditi dosledna revolucionarna akcija, u redovima članova KPJ počela je da se kristalizuje i da postepeno sazreva u politički program nova strateško-taktička koncepcija revolucionarne borbe adekvatna tadanjem odnosu klasno-političkih snaga u našoj zemlji i konkretnim društvenim problemima. Evolutivni međaši te nove koncepcije mogu se ukratko šematski i uslovljeno tačno prikazati samo ovako:

— prvo, VIII zagrebačka konferencija 1928; drugo, IV zemaljska konferencija KPJ 1934, i Splitski plenum CK PJ 1935; treće, dolaženje u zemlju organizacionog sekretara CK KPJ i njegov rad, četvrto, dalje formiranje novog rukovodstva KPJ i njegova aktivnost na idejno-političkom i organizacionom preobražaju i konsolidaciji KPJ i, na kraju V zemaljska konferencija KPJ 1940. god.

Nije mogućno da pred vama izvedem za 15 minuta celi dokazni postupak procesa rađanja i razvoja nove strateško-taktičke koncepcije revolucionarne borbe. Zato ću ukazati samo na najjasnije formulisani stav novoga kursa.

Naime, KPJ 1940. god. pre održavanja V zemaljske konferencije i u znaku priprema te konferencije proklamirala je kao svoj načelni ovaj akcioni program:

»Radnička klasa može postati odlučujući politički faktor, braneći svoje klasne interese i realizovati istorijsko-društvenu zadaću, samo onda kad pređe svoje klasne okvire i postane vođa i zaštitnik interesa svog naroda, u prvom redu seljačkih i ostalih radnih masa.«

Time se KPJ vraća poznatoj Marksovoj tezi da revolucionarni pobednik može biti samo ona klasa koja predstavlja i izražava, koja akciono zastupa celinu društvenih interesa. U tadašnjoj jugoslovenskoj situaciji to praktički znači spoj revolucionarnog radničkog pokreta sa nacionalno-oslobodilačkim pokretom u zemlji, čija vladajuća buržoazija, isto kao i ona koja nije na vlasti, nije zadovoljila, i objektivno čak i ne može zadovoljiti, vitalne interese naroda, a u situaciji kad fašizam nadire sa jasnom perspektivom da negira ne samo nacionalne političke slobode, nego i da ugrozi egzistenciju pojedinih nacija, bilo je potpuno jasno da ovakva

politička orijentacija mora da podstiče, aktivira i otvori mogućnost još oštrije političke diferencijacije unutar svake nacije i da za Partiju veže sve one istinski demokratske, istinski revolucionarne snage, koje se nalaze kao latentna sila unutar svake nacije.

Drugo, spoj revolucionarnoga radničkog pokreta sa seljačkim pokretom i buđenje miliona revolucionarnih potencija seljačkih masa: »dužnost je radničke klase i njene avangarde da nađe put ka srcu i duši seljačkih masa, da im bratski pruži ruku i ujedini svoju vlastitu revolucionarnu snagu i inicijativu, smionost i dosljednost sa neiscrpnim revolucionarnim energijama seljačkih masa«.

I treće, kao nosilac društvenog progresa u zaostaloj zemlji, KPJ je, pod uslovom da jasno internacionalistički definira stav prema nacionalnom pitanju i svoj odnos prema seljaštvu, relativno lako mogla da nađe politički osnov za savez sa svim progresivnim intelektualcima i da ih uključi u revolucionarni proces. Znači, u tom kratko i jasno definisanom stavu, nesumnjivo je ispoljen ne sektaški kurs, ne apstraktni interes radničke klase, ne fetišizovan do sektaškog apsurduma, nego se taj interes uklapa u opći interes društva, odnosno, svih radnih ljudi, svih progresivnih ljudi i nacija, tj. taj posebni interes radničke klase postaje okosnica, postaje najdinamičnije jezgro borbe za revolucionarni progres.

Ta nova programska orijentacija zahtevala je da se na nov način definiše mesto i uloga KPJ u revolucionarnim procesima i bitkama, koje su bile u toku, ili su neposredno predstojale. Evo citata iz *Proletera*, br. 5 i 6, 1940. god., kojim se to rešava:

»Rukovodeća uloga radničke klase nikako ne znači da radnička klasa može sama preuzeti na sebe, na svoja pleća, orijašku borbu protiv dobro naoružanog nadmoćnijeg neprijatelja i ugnjetača. Rukovodeća uloga radničke klase sastoji se u tom da unese u borbene težnje radnog seljaštva jasnu svijest o zajedničkom neprijatelju, o putevima borbe protiv tog neprijatelja, o ciljevima te borbe, o dubokoj klasnoj suštini te borbe, o potrebi izdržljivosti, jedinstva i centralizacije u borbi. Na taj način radnička klasa postaje centar za okupljanje seljačkih i ostalih radnih masa.«

Znači, ne Partija kao monopolista revolucionarne akcije, već Partija kao vodeća idejno-politička snaga, koja ne izvodi revoluciju pa je poklanja radničkoj klasi, siromašnom seljaštvu i ostalim slojevima, nego Partija kao inicijator i inspirator samostalne i organizovane idejno jasno usmerene revolucionarne akcije masa — i mislim da tu dolazimo do osnovne poante celog problema.

Zapravo, KPJ u godinama pred drugi svetski rat, a naročito u toku njega, zauzima vodeću poziciju, preduzima sve akcije da se u što širim razmerima i u maksimalno mogućem intenzitetu izvrši pretvaranje, konstituisanje radnih masa u samostalan revolucionarni faktor pod vodstvom KPJ. Tome treba dodati još niz organizacionih mera, o kojima, očigledno, nemam mogućnosti govoriti više, ali bi jednu od njih svakako smatrao potrebnom izneti, a to je da postoji jedna i jedinstvena načelna revolucionarna orijentacija, ili, kako je to odomaćeno da se zove, generalna linija.

Ali ne dopušta se šablonsko sprovođenje generalne linije Partije, nego njeno sadržajno i taktičko specificiranje usklađeno sa nacionalnim, socijalnim i političkim osobenostima, sa odlikama nacionalne tradicije političkog života na pojedinim područjima Jugoslavije, a to praktički znači da se što više moraju osamostaliti nacionalna, pokrajinska, odnosno regionalna rukovodstva kako bi u skladu sa općom linijom i orijentacijom Partije mogla da to podešavaju, da vode praktičnu borbu, prilagođavajući je realno postojećim uslovima za tu borbu. Samim tim KPJ po sadržaju svoga rada, po društvenom smislu svoje akcije, po društvenom značaju svoje političke orijentacije, po metodu političkog djelovanja, po snagama na koje se oslanja i u kojima budi revolucionarnu inicijativu, po svom unutarnjem ustrojstvu i unutarnjim odnosima prestaje da se razvija i deluje u skladu sa modelom staljinističkog tipa političke organizacije radničke klase i postaje ne staljinistička, već živa idejna i akciono mobilna, idejno-politička avangarda revolucionarnog razvoja u našoj zemlji. Time, što je V zemaljska konferencija uopštila rezultate dotadanje borbe, što ih je potvrdila, što je dala podršku toj novoj strateškoj koncepciji i otvorila nove perspektive borbe, baš na tom planu, mislim da je V zemaljska konferencija zauzela posebno mjesto u istoriji naše Partije i istoriji klasnih borbi na ovom našem terenu.*

* Tekst nije autoriziran.

ZORAN LAKIĆ

Peta zemaljska konferencija KPJ održana je u oktobru 1940, dakle više od godinu dana nakon početka drugog svetskog rata. Upravo zato u njenom su radu dominirala pitanja međunarodnog i unutrašnjeg političkog karaktera. Po pripremama, po broju pitanja koje je razmatrala i po važnosti tih pitanja za dalju sudbinu zemlje i posebno ulozi KPJ u njima, Peta zemaljska konferencija je zapravo zamjenjivala partijski kongres: »Na toj konferenciji mi smo vidjeli da je naša partija čvrsta i da može da dočeka događaje koji su dolazili pa ma kakvi oni bili. To je onda ne samo još više učvrstilo ubjeđenje u nama samima da će pobjeda biti naša nego je naša duboka uvjerenost u sopstvene snage zračila i na ostale snage. Naša partija se već bila omasovila i imala je oko sebe, jedan snažan masovni revolucionarni kolektiv, ljude koji su, kad je došlo do ustanka, mogli odmah ne samo da budu obični borci nego i rukovodioci.«[1]

Uz izvještaj Centralnog komiteta KPJ, za konferenciju su bili pripremljeni referati o svim pitanjima partijskoga rada: o političkoj situaciji, sin-

[1] *Tito,* Sabrana djela, knj. XI, 417.

dikalnom, seljačkom, nacionalnom i omladinskom pitanju, o agitaciji i propagandi, o radu među ženama i radu u vojsci, o partijskoj tehnici, konspiraciji i o narodnoj pomoći.

Za naša razmatranja važan je referat o problemima rada među ženama, koji je podnijela Vida Tomšič. U tom referatu srijećemo ocjenu rada KPJ sa rodoljubivim i revolucionarnim ženama Crne Gore, pa ćemo, upravo, taj dio citirati:

»Zato možemo od predprošle, naročito, pak, od prošle godine zabilježiti odlučan preokret u radu naših partijskih organizacija među ženama. Kakva je to korist za Partiju pokazalo se u silnom porastu akcija koje vode ili u kojima učestvuju žene i koje su jako ojačale pokret radnih masa. A uspjesi toga pokazali su se i u velikom prilivu žena u Partiju u toku posljednje godine. Tako se, na primjer, u Crnoj Gori broj žena partijskih članova za pola godine šestorostruko povećao«.[2]

Ü glavnom referatu koji je Konferenciji podnio sekretar Centralnog komiteta KPJ Josip Broz Tito, u vezi sa tim, kaže se:

»I po ženskom pitanju će biti poseban referat, jer to je za nas vrlo važno pitanje, ali kome naši drugovi, u nekim organizacijama, još uvijek ne posvećuju dovoljno pažnje. Drugarice će o tome ovdje i same da govore, ali je potrebno da ovde podvučemo to da sve što su drugarice do danas na ženskom radu postigle uspjeha, bilo je uglavnom bez pomoći drugova, a često i uz smetnju od samih drugova.

Potrebno je ovdje naglasiti to da se baš u onoj pokrajini, gdje se je bilo najmanje za nadati, opaža najviše razumijevanje kod drugova za žensko pitanje, a to je u Crnoj Gori. U Crnoj Gori partijska organizacija ima preko 50 žena u Partiji, mnogo više no i jedna druga pokrajina, iako su u drugim pokrajinama uslovi za rad među ženama još mnogo bolji.«[3]

Takvu ocjenu rada KPJ u Crnoj Gori sa naprednim ženama uslovile su, zaista, raznovrsne aktivnosti u koje je bio uključen velik broj žena — članova i simpatizera KPJ. Istina, KPJ je ukazivala na značaj toga rada još 1933. godine, ali je sasvim izvjesno da je prekretnica, u pozitivnim Smislu riječi, bila u 1937. godini. Tada u Crnoj Gori ima i relativno velik broj žena, naročito mlađih, koje su svakako mogle biti članovi KPJ ne samo po svojim ubjeđenjima i privrženosti naprednom pokretu, već i po svom stalnom učešću u raznim vidovima revolucionarne aktivnosti i potpunoj pripadnosti revolucionarnom pokretu.

To je, još uvijek, vrijeme nastojanja da se srede prilike u KPJ, nakon višegodišnjeg rukovođenja njenim radom iz inostranih centara, gdje se nalazio Organizacioni sekretarijat Centralnog komiteta KPJ.

»Po mom povratku u zemlju, u jesen 1936. godine — istakao je Tito u povodu 30-godišnjice svoga dolaska na čelo CK KPJ — glavni zadaci su bili: reorganizacija Partije, formiranje jednog dijela rukovodstva, pošto je

* Arhiv za istoriju radničkog pokreta Jugoslavije (u daljem tekstu — ARPJ), fascikla br. 160. — Peta zemaljska konferencija KPJ.
* Isto.

drugi bio u Parizu, mobilizacija boraca za pomoć republikanskoj Španiji, onemogućavanje i likvidiranje raznih provokatora, jer je Partija u to vrijeme podnosila veoma mnogo žrtava. Jednom riječju trebalo je Partiju očistiti od svega što je ugrožavalo opstanak i smetalo njenom razvitku. A to nije bio lak zadatak.«[4]

Slične probleme imala je i partijska organizacija u Crnoj Gori, premda u nešto blažem vidu. Oko sredine 1937. godine uvelike su sređena organizaciona pitanja u partijskim jedinicama u Crnoj Gori, izabran je novi Pokrajinski komitet KPJ i stvoreni povoljniji uslovi za rad KPJ sa masama.[5] Bio je to, čini se, posljednji trenutak, jer je borbeno raspoloženje masa i radikalizam najnaprednijih slojeva prevazilazio okvire dotadašnjih formi rada KPJ u njima.

U novoj orijentaciji rada KPJ značajno mjesto zauzelo je selo, što je bilo od osobite važnosti jer je na selu živjelo više od 80% tadašnjeg stanovništva Crne Gore. Pod neposrednim rukovodstvom KPJ, 1937. godine, počeo je široki pokret za kulturno i ekonomsko podizanje sela, poznat pod imenom »Seljačko bratstvo«.

U proglasu kojim se Osnivački odbor »Seljačkog bratstva« obratio seoskom stanovništvu Crne Gore stajalo je: »Potreba da seljak stvori svoju organizaciju, da preko nje radi na ekonomskom i kulturno-prosvjetnom podizanju sela, osjećala se odavno. Odavno smo, mi seljaci, stekli uvjerenje da se u našoj borbi za opstanak, za bolji život naših porodica i svih nas, za naše prosvjećivanje i bratsku solidarnost, moramo u prvom redu oslanjati na sebe, na svoju snagu u međusobnu pomoć. 'U se i u svoje kluse' — ova narodna poslovica mora da bude naš putokaz. Ako se udružimo, ako imamo svoju organizaciju, moći ćemo da pomognemo sebe i da zaštitimo svoje interese. Ne smijemo očekivati pomoć od drugoga, mi moramo sami sebe pomoći. A ta pomoć biće uspješna ako se složno okupimo u našu seljačku organizaciju i radimo preko nje na opštem dobru svih nas. U 'Seljačkom bratstvu' je mjesto svakom časnom i poštenom seljaku i svim onima koji hoće da sarađuju sa seljacima u duhu ovih pravila. 'Seljačko bratstvo' mora postati zaštitnik naših interesa i pobornik naših opravdanih zahtjeva. A da to postane zavisi od svih nas, od svih onih čiji je interes zajednički, čija je sudbina ista. Organizacije 'Seljačko bratstvo' moraju da postanu zborno mjesto svih seljaka, na kome će oni iznositi svoje želje i potrebe. U tom cilju je i osnovano 'Seljačko bratstvo'. Inicijativom nas seljaka izrađena su pravila i podnesena nadležnoj vlasti na odobrenje. Cilj društva je da moralno i materijalno pomaže selo i seljake, radeći na svim poljima; poljoprivrednom, zadružnom, zdravstvenom, socijalnom i prosvjetnom. Ovaj cilj ima da se ostvari putem osnivanja mjesnih i sreskih organizacija 'Seljačko bratstvo'. Zato braćo seljaci, pristupite osnivanju organizacija 'Seljačko bratstvo'. Pomozite! 'Seljačko bratstvo', jer time pomažete sami sebe.

[4] *Komunist,* 20. april 1967. god. — Titov govor na Gradskoj konferenciji Saveza komunista u Beogradu.
[5] ARPJ, fascikla br. 282 IV — Izvještaj Mitra od januara 1938. god.

Seljače, stvorena je tvoja organizacija — tvoj zaštitnik, pitamo te kakav bi bio kad je ne bi pomagao.«[6]

Za policijski režim od kojeg je tražena i dozvola za nesmetani rad, cilj toga pokreta bio je malo naivnije formulisan: »Cilj je društva da moralno i materijalno pomaže selo i seljake, radeći na svim poljima; poljoprivrednom, zadružnom, zdravstvenom, socijalnom, prosvjetnom itd. jednom riječju njegujući čojstvo kao što se njegovalo junaštvo.«[7]

Procjena KPJ o potrebi osnivanja »Seljačkog bratstva« nije bila pogrešna. Osnivanje tih organizacija primamo je sa velikim oduševljenjem. U »Seljakom bratstvu« seljaci su odista uočili svoju istinsku organizaciju — poručivali su seljaci iz okoline Podgorice (Titograd) — »poniklu u interesu stvaranja boljeg i ljepšeg života na selu«. Broj organizacija je neprestano i brzo rastao. Samo u srezu Danilovgrad bilo je deset mjesnih zadružnih organizacija sa oko 300 domaćinstava. Do avgusta 1938. godine u Crnoj Gori je bilo 82 organizacije sa oko 7000 domaćinstava.[8] To je bilo od izvanrednog značaja za širenje uticaja KPJ na selu. Osnivaju se mnoge čitaonice u kojima su se mogle nabaviti knjige iz oblasti napredne literature. Pomoću te literature stiče se prvo političko obrazovanje, kojemu je KPJ u Crnoj Gori poklanjala posebnu pažnju. »Seljačko bratstvo« ima sve više političkog uticaja na sredinu u kojoj djeluje. Ono je veoma angažovano u izbornoj kampanji 1938. godine i radi striktno po uputstvima KPJ.

Osjećajući da gubi teren na selu, režim je počinjao da biva sve podozriviji prema »Seljačkom bratstvu«. Iste godine na području Andrijevice »Seljačko bratstvo« je uz dosta teškoća uspjelo da pribavi dozvolu za rad. »Znate na kakve smo sve prilike i provokacije naišli, jer svuda ima nazadnih i nepoštenih ljudi, koji svaki koristan i naporan rad, markiraju kao antidržavni i destruktivan. Na posljetku smo uspjeli, i naše društvo već od danas egzistira, ako ne bude od nadležnih političkih vlasti ugušeno.«[9] To se upravo i dogodilo ne samo društvu iz Andrijevice. Zbog prokomunističke orijentacije, vlasti su zabranile rad »Seljačkog bratstva« i svih njegovih organizacija u Crnoj Gori.

Partija je, međutim, pristupila osnivanju nove organizacije za selo, pod imenom »Seljačka samopomoć«. Narod joj je masovno prišao, što govori 0 tome kako je narod prihvatio zabranu »Seljačkog bratstva«. Uz zadatke na ekonomskom i prosvjetnom podizanju crnogorskog sela, »Seljačka samopomoć« se bavila i drugim pitanjima, kao što su: organizovanje tržišta za seljačke proizvode i regulisanje cijena, prerada seljačkih proizvoda, nabavka svih artikala potrebnih potrošačima zadrugarima, borba protiv trošarine, špekulanata i zelenaša, organizovanje zdravstvene službe na selu 1 prosvjećivanje seljačkih masa. U toku rada obim poslova se proširivao.

[6] *Niko S. Martinović* — »Seljačko bratstvo«, *Istorijski zapisi, br.* 1—3/1948.
[7] Isto.
[8] Isto.
[9] Arhiv Istorijskog instituta Titograd. Zapisnik i pisma »Seljačkog bratstva« Trešnjevo od 15. maja 1938. (u daljem tekstu — AUT).

I

Sve više se organizovano radilo na prosvjećivanju seljaka i razvijanju svijesti da se samo organizovanim radom i složnim istupom mogu izvojevati rješenja onih pitanja koja interesuju selo, a to su: sniženje trošarinskih taksa, podizanje prodajnih cijena seljačkih proizvoda, sniženje cijena monopolskim artiklima, organizovanje zdravstvene službe na selu, podizanje seljačkih domova i dr.

»Tip zadruge 'Seljačka samopomoć' — pisao je tih dana *Glas Crne Gore* — koji je vrlo jednostavan i koji u sebi sjedinjuje sve funkcije jednog seljačkog gazdinstva, *i* nabavku i potrošnju, i proizvodnju i prodaju, jedino je moguće da se ovdje održi i ima izgleda da postane moćan ekonomski pokret za podizanje crnogorskog sela. Zato ga treba pomoći.«[10]

U prvih osam mjeseci rada »Seljaka samopomoć« okupila je oko 3000 zadrugara, odnosno porodica sa oko 20 hiljada članova.[11] Zadruga je nabavila brašno i ustupala ga zadrugarima ispod cijene na mjesnom tržištu. Time se pomagala svojim članovima, a i drugima, jer je obarala tržišnu cijenu. Nabavkom brašna ostvarivala je uštedu svojim članovima od oko 450 miliona i 500 hiljada dinara godišnje. Ali to nije bio i jedini artikal koji je bio nabavljen, pa je pomoć selu bila zaista još mnogo veća. O tome govori i podatak da je u Crnoj Gori radilo 17 filijala »Seljačke samopomoći« sa oko 50 hiljada članova.[12]

Nakon takvih rezultata na ekonomskom i opštem preporodu sela, pristupilo se političkom uzdizanju i opredeljenju seoskih masa. I tu su, takođe, postignuti značajni rezultati. Stvorena je čvrsta veza između grada i sela, radnika i seljaka — koja je omogućila uspješan štrajkački i tarifni pokret u Crnoj Gori.

Svi ti momenti iz rada »Seljačke samopomoći« uznemirili su i zabrinuli ondašnje vlasti. Stoga je potkraj 1940. godine naređeno sreskim načelnicima da ispitaju rad »Seljačke samopomoći« na svom području: »Taktičko djelovanje komunista — ilegalni rad u legalnoj formi, u poslednje vrijeme na teritoriji Banovine osobito je izraženo u ekonomskim zadrugama 'Seljačka samopomoć' gdje se iskorišćava vješto plasirano uporište za destruktivnu akciju u narodu, u gradovima i selima [...]. Uspjelije je kamuflirana komunistička akcija, kroz djelatnost privrednih zadruga na terenu i umanjeni uspjesi upravno-političkih vlasti u borbi protiv ove akcije, čak i u onim slučajevima gdje ova djelatnost komunista izlazi iz okvira čisto zadružnog djelovanja — u domen političkih destruktivnih akcija u narodu [...]. Stvorene i rukovođene inicijativom komunista i njihovih simpatizera, ekonomske zadruge 'Seljačka samopomoć' su se u poslednje vrijeme eksponirale kao vrlo jak činilac.«[13]

[10] *Glas Crne Gore,* br. 1/15. XI 1939.

[11] Isto.

[12] *Niko S. Martinović,* Diskusija o Pregledu istorije SKJ, *Istorijski zapisi,* br. 2/1964. godine.

[13] *Proleter,* br. 1/1941.

Uprkos takvoj konstataciji »Seljačka samopomoć« nije ukinuta. Ona se tako učvrstila i postala popularna da se vlasti nijesu usudile da je zvanično zabrane, iako su ometale i sprečavale njen rad.

Izvjesno je da je taj oblik rada KPJ u Crnoj Gori imao jasno izražene specifičnosti u odnosu na druga područja i regione naše zemlje. Bez sagledavanja i analize ondašnjeg stanja teško bi bilo shvatiti masovnost, organizovanost i upornost sa kojom su izvođene akcije naprednih snaga u Crnoj Gori u godinama uoči aprilskog rata 1941. godine. Nije pretjerano reći da napredne žene nijesu izostale, tako reći, ni iz jedne značajnije akcije. Naprotiv, one su bile i inicijatori akcija protiv režima.

U zaključcima Zemaljskog savjetovanja KPJ iz 1939. godine insistira se na širem angažovanju žena u odbrani zemlje: »Zene su glavna radna masa pozadine — kaže se tamo — jer ostaju na njivi, na ulici, u porodici bez hranioca. Značaj rada među ženama je od sudbonosne važnosti zbog ratne opasnosti.«[14] To je bio jedan od razloga što je KPJ organizovala masovni pokret žena za pravo glasa 1939. godine.

Masovni pokret žena za pravo glasa počeo je u danima na početku drugoga svetskog rata i dolaska na vlast vlade Cvetković—Maček. štaviše, u istom broju lista naprednih žena — »Zena danas« objavljena su dva važna članka: *Rat* — u kojem se izlaže stav prema imperijalističkom ratu i *Apel za pravo glasa žena,* kojim je, upravo, i počela organizovana akcija u borbi za pravo glasa žena. Apel je veoma interesantan i značajan za našu temu, pa ćemo ga u cijelosti citirati:

»Žena danas«, list svih žena, koji se od početka svog izlaženja odlučno zalagao za punu ravnopravnost žena i bio tumač njihovih potreba i težnji za boljim životom i mirom, — dosledna svojim principima, oseća se pozvanom i odgovornom da u ovom momentu značajnih promena u našoj zemlji uputi

Svim svojim čitaocima, svima ženama, svim ženskim organizacijama, feminističkim, mirovnim, prosvetnim i humanim, svim staleškim i stručnim organizacijama i sindikatima, omladini, svim javnim radnicima i političkim ličnostima, svima borcima za pravo čoveka

A P E L

ZA PRAVO GLASA ŽENA

Vlada Sporazuma, kao prvi korak ka opštoj demokratizaciji zemlje, stavila je u svoj program donošenje slobodnih političkih zakona. Opšta demokratija biće opšta tek onda ako ona zagarantuje svima građanima zemlje u prvom redu slobodno izražavanje misli. Prema tome, u opštoj demokratiji, i žene moraju dobiti pravo da izraze svoje potrebe i zahtjeve, moraju dobiti, *opšte, aktivno i pasivno pravo glasa, kao prvi predu-*

[14] **Isto.**

slov za ravnopravnost. Učestvovanje u slobodnim i tajnim izborima značilo bi za žene, kao i za čitav narod, pravo na odlučivanje u svim važnim pitanjima narodnog života, omogućilo bi uspešniju borbu za bolje uslove rada i života, pružilo bi im više mogućnosti da nastave svoju borbu za punu ravnopravnost. Osim toga događaji van zemlje govore još više za tò koliko je u ovom momentu važno da polovina naroda, žene i majke, dobiju jedno od sredstava borbe za mir. Jer, ako se od žena očekuje da u ratu prime na sebe mnoge odgovorne i teške dužnosti, nužno je da one pre rata dobiju pravo odlučivanja o svim sudbonosnim pitanjima svoje zemlje i svóga naroda.

Zato se obraćamo ženama svih društvenih slojeva koje su kroz svoje životno iskustvo shvatile potrebu borbe, svim ženskim, a naročito feminističkim organizacijama koje se godinama bore za pravo žena, da u ovom značajnom momentu povedu jedinstvenu akciju za pravo glasa. Prvi korak u toj akciji neka bude skupljanje potpisa za pravo glasa, preko kojih će hiljade i hiljade žena izraziti svoju spremnost i zahtev za učešće u političkom životu.

Pozivamo sve staleške i stručne organizacije da u svojoj borbi za opštu demokratizaciju postavljaju svuda i zahtev za ravnopravnost žena na radu; da dadnu podršku zahtevima svojih drugarica sa posla i pomognu njihovu borbu za pravo glasa prihvatanjem ove jedinstvene akcije.

Pozivamo omladinu, koja je kod nas oduvek bila pobornik naprednih i slobodarskih stremljenja, da prihvati i ovu akciju i pomogne svojim majkama i sestrama u njihovoj borbi za pravo, koje će upotrebiti za bolji život svih.

U cilju što šire i jedinstvenije akcije stvarajmo odbore za pravo glasa žena, koji će voditi organizovanu akciju skupljanja potpisa, vršiti najširu propagandu među ženama i voditi akcije putem prestavki, konferencija, zborova i mitinga.

Sve organizacije, koje stoje na principima slobode neka se preko svojih predstavnika, koje će poslati u odbor, izjasne za pravo glasa iena, i time pruže podršku ovom opravdanom zahtevu.

Javni radnici, političari, književnici, u svojoj borbi za pravo čoveka, pomozite svojim izjavama, svojim potpisima i javnim istupima, akciji zena za njihova prava, kao jedan od uslova demokratije.

Građanke i seljanke, radnice, činovnice, domaćice, majke, ženska omladino, sve žene, — u jedinstvenu akciju za pravo glasa žena!

Pismene, pročitajte nepismenima!«[15]

Taj pokret naprednih žena postao je masovan u Crnoj Gori. Vodila ga je KPJ pa se skladno uklapao u široku akciju KPJ protiv imperijalističkog rata.

[15] Žena danas, br. 25/1939.

Važno je istaći da ta akcija nije vođena tako da je pravo glasa samo sebi cilj. Naprotiv. Borba za pravo glasa shvaćena je kao dio borbe za punu ravnopravnost: za jednake plate i nadnice, za bolje životne uslove radnog naroda, za njegovu punu slobodu. Upravo na toj širokoj platformi ova akcija okupila je i u sebi ujedinila žene svih nacionalnosti, socijalne pripadnosti i uzrasta. Pokretu za pravo glasa žena stoga nisu prišle samo tek završene srednjoškolke ili diplomirane studentkinje, koje su na poseban način osjećale tu obespravljenost[16] i iskusne činovnice; njega su prihvatile i domaćice sela i grada, pogotovo radnice čiji je broj neprestano rastao.[17] Na zborovima su bile jedna kraj druge — majke i kćerke.

Napredna štampa u Crnoj Gori svesrdno je prihvatila tu akciju i poklonila joj odgovarajuću pažnju. U već citiranom *Glasu Crne Gore* pisala je jedna od naprednih žena: »Mi moramo tu akciju oduševljeno prihvatiti, jer najbolje osjećamo svu težinu potlačenosti [...]. Pa zar da polovina stanovništva — žene, koje najviše stradaju od rata i najviše ga mrze, nemaju pravo da kažu svoju riječ? Mi znamo da i nama prijeti opasnost. Život žena, inače, paćenički, postao bi neizdrživ u slučaju rata. Zato je sudjelovanje žene u odlučivanju o ratu ili miru potrebno i od ogromne je važnosti. Pravo glasa nam treba da bismo i njega upotrijebili za stvar mira.«[18]

Treba naglasiti da je u Crnu Goru dolazila štampa i iz drugih krajeva, posebno list »Žena danas«. Brojnim prilozima o položaju Crnogorke ta je štampa ostvarivala svoj zadatak. U istom smislu su korisno poslužili i članci o položaju žene u drugim krajevima zemlje, pa i svijeta. Posebno su dobro došli napisi koji su direktno objašnjavali akciju za pravo glasa žene i donosili podatke o njenim uspjesima u najvećem dijelu zemlje. U stalnoj rubrici — Naša smotra — u broju 22 »Žene danas« čitamo i ovaj: »Hiljadu puta dovikivale smo svetu: nećemo više ratova! Nećemo takvu politiku koja do ratova dovodi. Mi smo majke i žene, mi iznad svega volimo našu djecu, mi volimo čitavo čovečanstvo, mi ništa drugo ne želimo nego da u svetu zavladaju mir i sloboda. No, ako se naše želje još nisu ostvarile i ako svet danas stoji pred jednim odlučnim ratom, mi nećemo klonuti. Mi ćemo još jednom skupiti svu svoju mržnju i ljubav i budne i spremne dočekati odlučne trenutke«.[19]

[16] Tu obespravljenost ilustrije i pismo seoske učiteljice objavljene u Ženi danas, br. 21 1939, str. 17, pa navodimo jedan njegov dio.
»Zamislite ovakvu situaciju: Osjećaš se kao slobodan akademski građanin, imaš u džepu svedočanstvo o nekoj zrelosti (nije mala stvar: osam godina si se povlačio po školskim klupama, trpio sva moguća ograničenja pod izgovorom da si još nezreo [...]) i umesto zasluženog priznanja u vidu najobičnijeg poštovanja tvoje lične slobode, ponovo te podvrgavaju nekim domaćim pravilima i kontroli: Ne možeš da ideš u bioskop, pozorište, na koncerat kada je tebi volja, nego kada te 'povedu'; Ne možeš da šiješ haljinu po svom ukusu, da kupiš cipele koje se tebi sviđaju; ne možeš da imaš svoje lične prijatelje [. . .]«.

[17] Prema podacima Žene danas, br. 27/1940, str. 3 — broj zaposlenih žena bio je 1934. godine u zemlji — 149.457; 1935 — 158.018; 1936 — 168.068; 1937 — 179.376 a 1939 — 188.729.

[18] *Glas Crne Gore,* br. 1; 1939.

[10] Žena danas, br. 22/1939.

U gotovo svim mjestima Crne Gore KPJ je uspjela da organizuje javne skupove žena. Feminističke i druge građanske organizacije nastojale su, kao i svugde, da otupe oštricu borbe naprednih žena, ili — još više od toga — da je usmjere u pravcu mirnog rješavanja toga pitanja. Ali u tome nijesu uspjele.

Najveći i najuspjeliji protestni zbor žena u Crnoj Gori održan je u Nikšiću 10. decembra 1939. godine. Dva dana prije zbora u Nikšiću osvanuo je plakat kojim su se pozivale žene i djevojke da u što većem broju prisustvuju zboru:

»2ene i djevojke Nikšića i okoline — pisalo je na plakatu — dođite neizostavno na veliki zbor žena za pravo glasa i ravnopravnosti Crnogorke, u odlučnom trenutku pred donošenje novog izbornog zakona, žene u cijeloj zemlji vode akciju za ostvarenje svojih prava. U toj borbi zauzmimo i mi dostojno mjesto i pokažimo istrajnost i hrabrost, kao što smo je pokazivale pomažući naše očeve, muževe, sinove i braću u borbi za narodne i političke slobode. Majke, ne možemo vječito zaboraviti na sebe, a naročito ne smijemo zaboraviti na naše kćeri i sestre, jer, pored staranja za naše sinove i braću, moramo obezbijediti našim kćerima i sestrama bolji život. Građanke, seljanke, radnice, činovnice, domaćice, majke, ženska omladino — sve žene — u jedinstvenu akciju za pravo glasa. Za jednake dužnosti i jednaka prava! Složno sve žene za mir, slobodu i bolji život svoje djece.«[20]

Taj jedinstveni i dragocjen dokumenat dovoljno govori o političkom programu masovnog pokreta žena koji je bio dio opšte borbe radničke klase. Više od 1000 žena okupilo se u pozorišnoj sali opštinskog doma gdje je održan zbor. U sali su bile ispisane parole: Flećemo mir, slobodu i bolji život za našu djecu! Hoćemo hljeba i rada! Tražimo opšte i jednako pravo glasa!.

Premda je zbor bio redovnim putem prijavljen, prisustvovali su mu i predstavnici vlasti — policijski pisar, agenti i žandarmi. Prema *Glasu Crne Gore* od 15. decembra 1939. godine, zbor je otvorila jedna nastavnica gimnazije. U sažetom govoru iznijela je život Crnogorke, pa je, uz ostalo, rekla: »Ne bojimo se da nećemo uspjeti, jer mi smo kćeri čuvara crnogorske slobode; još više mi smo majke i sestre onih mladih pregalaca što smjelo, svojim sopstvenim snagama nose svoje živote i krče put pravoj demokratiji.«

Sve govornice su imale dovoljno hrabrosti da oštro napadnu režim koji ih je ponižavao i lišavao prava »od postanka ove zemlje« — kako se jedna od njih izrazila. Govorile su, inače, predstavnice intelektualki, domaćica, žena sa sela i radnica.

»Radnica je naglasila — pisalo je dalje u *Glasu Crne Gore* — da je život radnice Crnogorke naročito težak, jer su radnice neorganizovane i da se pojedinačno ne mogu boriti za poboljšanje uslova rada, za bolju nadnicu,

[20] *Slobodna misao,* br. 47/1939.

za kraće radno vrijeme. Kazala je da sve radnice traže pravo glasa, kako bi se mogle boriti za pravu demokratiju zemlje, za mir i protiv rata, za slobodu i bolji život radnog naroda.«

I ostale su govornice istakle da je ženama potrebno pravo glasa da bi ga upotrijebile u borbi za mir. Ali i više od toga: »2ene će biti sa onima koji cijene i priznaju rad žene — rekla je u svom govoru Vidosava Vujović — sa onima koji nijesu za to da majke, žene i sestre robuju, sa onima koji u ženi poštuju njeno ljudsko dostojanstvo.«[21]

Kada su čuli takve energične riječi policijski agenti su se trgli. Tako nešto nijesu pročitali u onim cenzurisanim govorima. Pokušali su da otmu tekst govora od govornice. Nijesu u tome uspjeli: govornica ga je pocijepala i sa nekoliko najbližih drugarica progutala sitne komadiće hartije. Na kraju agenti su ostali nemoćni, zapanjeni izvanrednom snagom žena i organizacijom zbora.

Na kraju zbora usvojena je rezolucija kojom se traži opšte i jednako pravo glasa za sve žene. Rezoluciju su potpisale sve prisutne i uputile je Ministarskom savjetu u Beogradu.[22]

Po masovnosti su karakteristični i zborovi žena u Cetinju i Beranima (Ivangrad) 17. decembra 1939. godine, zatim u Podgorici, Kolašinu, Pljevljima, Peći. Ni jedan od njih nije prošao bez prisustva od 500 do 1000 žena.[23] Uz to treba imati u vidu da su to sve veoma mali gradovi, od kojih je Podgorica sa desetak hiljada stanovnika bila najveći.

Pokret za pravo glasa žene su shvatile kao sastavni dio borbe za bolji život i za opštu demokratizaciju društva. Upravo zato, taj pokret uživao

[21] Isto.

[22] Isto. — Na žalost, Rezolucija nije sačuvana. Međutim, u osnovi — one su imale sličan sadržaj. Upravo iz toga razloga citiramo tekst Rezolucije žena Beograda usvojen na Konferenciji 23. novembra 1939. godine, koja je objavljena u broju 26 2ene danas. »1) Nepobitna je činjenica da žene učestvuju u svim granama privrednog života. I svaki pokušaj da se, ma na koji način, spreči i ograniči njihovo učešće, nazadan je i štetan po život i napredak ne samo žena, već i čitavog naroda. Zato smatramo neophodnim ukidanje i sprečavanje svake nejednakosti žene u radu, davanje jednakih piata i nadnica za jednak rad, stvarnu zaštitu žene na radu i punu zaštitu materinstva. Brojno učešće žena u privrednom životu i njihova društvena uloga kao radnika i majke nužno zahteva da im pripadnu i sva građanska i politička prava.
2) Jedno od prava, koje bi bilo prvi korak ka ravnopravnosti žene, jeste opšte, aktivno i pasivno pravo glasa za sve žene za sva zakonodavna i upravna tela. Nikakve razloge koji bi govorili protiv učešća žena u političkom životu, ne smatramo ni opravdanim, ni ubedljivim. Jer, žene koje rade, majke koje rađaju, moraju imati pravo da rešavaju o svim pitanjima koja se tiču čitavog naroda. Uskraćivanje tog prava ženama, znači ukidanje jednog od prava narodu. Danas, naročito, mi žene, majke i sestre, naglašavamo tu potrebu, jer su nam dragi životi naši, naših muževa, braće i sinova, jer su nam dragi životi naše dece i omladine i hoćemo da se borimo za njihovo očuvanje.
3) Tražimo od današnje vlade koja je došla posle toliko reakcionarnih vlada, da izvrši obećanja data narodu o demokratizaciji zemlje. To samo po sebi podrazumeva i davanje prava ženama koje čine polovinu naroda. Zato tražimo da se novim izbornim zakonom za Narodnu skupštinu dà opšte, aktivno i pasivno pravo glasa svim ženama, u slobodnim i tajnim izborima.«

[23] Žena danas, br. 26/1940.

je podršku velikog broja žena. »Akcija za pravo glasa žena našla je na puno odobravanje i zadovoljstvo — pisalo je u jednom dopisu iz Crne Gore objavljenom u 'Zeni danas' — Žene su jedva dočekale ovu akciju, koju ujedno smatraju i za borbu za bolji život. A nigdje valjda žena ne vapije toliko za pravima kao žena u Crnoj Gori, gdje još uvijek vladaju strogo patrijarhalni običaji, gdje se smatra da je žena podređena mužu.«[24]

Otpor patrijarhalne sredine možemo ilustrovati jednim primjerom sa zbora žena u Andrijevici. Jedna učesnica — seljanka sa toga zbora priča: »Obaviještena sam da će se održati konferencija. Pitala sam muža, tako sam morala učiniti, da li mogu da pođem. Nije mi dao. Ja sam rekla da ću ipak poći. Na to mi je rekao, ako pođem da mu se ne vraćam kući. Preko svega toga ja sam pošla. Kad sam se vratila nije htio da me primi u kuću, iako sam majka dvoje djece. Vratila sam se rodu i tamo provela čitava dva mjeseca. Onda sam mu se, pod pritiskom rodbine, vratila, ali preko volje kao odbjegli sluga nepovoljnom gospodaru.«[25]

Građanski elementi su demagoškim nastupanjem pokušali da široku akciju za pravo glasa žena svedu na najminimalnije zahtjeve i reforme, pa su istupili s parolom: Što će nepismenoj ženi pravo glasa? Intencija je bila jasna. Ženu je i dalje trebalo držati zatvorenu u kući. Politikom je trebalo da se bave samo muškarci. »Mislim da griješe i zlo misle narodu oni koji tvrde da za nas žene nije politika. Nije politika nešto nedokučivo već u prvom redu borba za naš dom, za kuću, muža i djecu« — bio je odgovor na takve intencije, izražen riječima jedne napredne žene iz Crne Gore.[26] U istom smislu i sa istim ciljem većina političkih građanskih partija nije pomagala taj široki pokret za pravo glasa žene. štaviše, ženski ogranci nekih građanskih političkih partija ogradili su se od masovne akcije žena, npr., u Hrvatskoj ženska grana Hrvatske seljačke stranke, uz isticanje da tobože današnji momenat nije za to.[27]

Bez obzira na konačan rezultat te akcije, njen značaj je bio izvanredan. I prilikom pokretanja te akcije nije bilo iluzija da će ona dovesti do opšteg prava glasa žena. Dobro se znalo da put do toga prava vodi kroz revolucionarnu borbu za nacionalnu ravnopravnost, socijalnu pravdu i demokratske slobode, koja u sklopu tih i drugih rješenja društvenih problema može da riješi i pitanje prava glasa žena. Borba za ostvarenje toga prava prerasla je u borbu protiv imperijalističkog rata, čime je dobila i posebne vidove i obilježja. Ostvareno je jedinstvo žena grada i sela, radnice i seljanke — na mnogo široj osnovi od one za borbu za pravo glasa žena. Noseći u sebi te šire zahtjeve najširih slojeva naroda, pokret za žensko pravo glasa prerastao je u široki pokret svenarodne borbe, koju je uspješno vodila KPJ.

Na kraju valja zaključiti da je masovni pokret žena za pravo glasa u Crnoj Gori još jedna potvrda uticaja i rada KPJ među ženama.

[E4] Isto.
« Isto.
*• Isto.
[17] Isto.

U avgustu 1939. godine održana je Sedma konferencija Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, koja je, uz ostalo, stavila »Pokrajinskom komitetu u zadatak da povede što više računa o radu među ženama i njihovim organizacijama i da stvara ženske organizacije u mjestima gdje ne postoje, koordinirajući akciju u tom pravcu u čitavoj Pokrajini, preko ženske komisije Pokrajinskog komiteta KPJ«.[28]

Broj žena uključenih u razne vidove borbe naprednih snaga neprekidno raste. U toj aktivnosti žene stiču dragocjeno iskustvo, spremajući se da same budu rukovodioci borbe. KPJ ima puno povjerenja u aktivnost žena. To se ispoljava i u narastanju broja žena - članova Partije. I više od toga, ženama se povjeravaju odgovorne funkcije. U školama ravnopravno sa mladićima rukovode organizacijama SKOJ-a, u radnim organizacijama nalaze se u rukovodstvima naprednih sindikata, u partijskim rukovodstvima zauzimaju odgovorna mjesta itd.

U to vrijeme imamo već formiranu mladu generaciju žena - komunistkinja, koje su u partijskom radu izrasle u rukovodeći partijski kadar. Član Pokrajinskog komiteta KPJ koji je formiran 1939. godine bila je Mileva Vuković, a u Pokrajinski komitet SKOJ-a zabrana je Dina Vrbica. U maju 1939. godine pri Pokrajinskom komitetu KPJ izabrana je Komisija za rad među ženama. Članovi komisije bili su: Lidija Jovanović, sekretar, Vasa Pavić, Dina Vrbica, Blaža Vidović - Četković i Dara Vukotić. U oblasni odbor URSS-ovih sindikata za Crnu Goru i Boku izabrana je iste godine Janica Miličković. Lidija Jovanović je bila član Komisije za sindikalni rad, koju je imenovao Pokrajinski komitet. U duhu zaključaka majskog savjetovanja CK KPJ od 1939. godine u Crnoj Gori je imenovana zamjena Pokrajinskom komitetu. Među članovima predviđenim za zamjenu bila je i Lidija Jovanović. U okružnim i mjesnim rukovodstvima Partije nalazio se priličan broj žena komunista.[29]

To su u Crnoj Gori bile kvalitetne novine u politici Partije prema ženama, koje su bile od izvanrednog značaja za još jače i masovnije angažovanje žena i za porast broja žena — pripadnica naprednog pokreta. I u organizacionom smislu zapaža se napredak. Uz Komisiju za rad sa ženama, koja je radila pri Pokrajinskom komitetu KPJ, osnivaju se komisije i pri mjesnim komitetima. U osnovnim partijskim organizacijama — ćelijama, određuju se članovi koji se posebno zadužuju za rad sa ženama.

Osma pokrajinska konferencija KPJ za Crnu Goru, koja je održana na Žabljaku, u avgustu 1940. godine, u sklopu priprema za Petu zemaljsku konferenciju KPJ, insistirala je na inače trajnim zadacima u radu KPJ sa ženama. U Rezoluciji Konferencije o tome se kaže:

»a) Mora se pristupiti ozbiljnijem radu među radnim ženama u varoši i na selu;

[28] *Proleter,* br. 3, 4/40.

[25] Zene Crne Gore u revolucionarnom pokretu 1918 — 45 (grupa autora), Istorijski institut Titograd, 1969, 104—112.

b) U svakim akcijama treba isticati i privlačiti i žene vodeći neumorno borbu za ostvarenje načela 'za jednak rad jednaka piata' postavljajući specifične zahtjeve žena;

v) U isto vrijeme treba voditi i akcije svih žena za opšta ženska prava, pravo glasa, ravnopravnost pred zakonom i tome slično.«[30]

Potkraj 1940. godine održan je prošireni plenum Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak. Na njemu je temeljno proučena Rezolucija Pete zemaljske i Osme pokrajinske konferencije KPJ. Plenum je konstatovao da je broj članova KPJ od Osme pokrajinske konferencije porastao za 13%, odnosno da je to povećanje naročito evidentno među ženama. Po svoj prilici, u Crnoj Gori je tada bilo više od 60 žena članova Partije, odnosno između 6% i 8% od ukupnog broja članova na području Pokrajinskog komiteta.[31]

Takva orijentacija u radu KPJ sa ženama uoči sudbonosnih događaja drugoga svjetskog rata ojačala je redove revolucionarnih snaga i još više učvrstila ugled KPJ u narodu.

ĐORĐE MILANOVIĆ

Hteo bih da se pridružim drugu Stankovu u tvrdnji da praksa kojoj pripada Peta zemaljska konferencija ima početak ranije, možda još od 1928. godine, ali u svakom slučaju od IV zemaljske konferencije. Vezat ću se za jedan stav iz Rezolucije Pete zemaljske konferencije. Povodom stava u Rezoluciji da je samo u Sloveniji došlo do sporazuma sa nekim sitnoburžoaskim političkim grupama, a da sporazuma o jedinstvenom frontu radničke klase sa socijaldemokratskim vodstvom nigde nije bilo, želim ukazati na neke istorijske činjenice u Vojvodini 1936. godine.

Potkraj oktobra 1936. godine u Novom Sadu je sklopljen sporazum o akcionom jedinstvu u radničkom pokretu, o čemu postoji proglas sa potpisima, a odmah zatim radnički predstavnici sklopili su sporazum sa predstavnicima građanskog vojvođanskog pokreta o jedinstvenom nastupu u kampanji za opštinske izbore o čemu takođe postoji proglas sa potpisima. I'corijski je važno i samo postizanje tih sporazuma i za celo društveno Kretanje u Vojvodini i posebno za razvoj i delatnost komunističkog pokreta u Vojvodini, iako je formalno važenje sporazuma sticajem okolnosti bilo sasvim kratkotrajno. (Provala i neki drugi momenti.) A važne su i istorijske mogućnosti što ih je izvojevanjem tih sporazuma KPJ u Voj-

[30] AIIT I 1—7/1940.

[51] Žene Crne Gore [...] 111.

vođini sama sebi stvorila svojim veoma realističkim sagledavanjem i razumevanjem društvenih prilika i kretanja.

Nastojanja da se ostvari akciono jedinstvo radničkog pokreta i da akciono ujedinjeni radnički pokret izbori sebi ravnopravno i sporazumno učešće zajedno sa svim demokratskim opozicionim građanskim snagama u borbi za svrgavanje velikosrpske reakcije s vlasti — takva nastojanja komunista u višenacionalnoj Vojvodini sporazumima su i formalno dovedena do određenog cilja, čime je zaokružena jedna faza ili etapa u delovanju komunista, tj. postignut je određeni kvalitet u delovanju na društvena kretanja u Vojvodini, posebno u izgradnji antifašističkog Narodnog fronta.

Prvi praktični koraci u izgradnji Narodnog fronta u Jugoslaviji i Vojvodini učinjeni su u kampanji za skupštinske izbore, 5. maja 1935. godine. Na osnovu iskustva iz skupštinskih izbora 1931. i opštinskih izbora 1933. godine, kada je primenjivana taktika takozvanog pasivnog, pa aktivnog bojkota, centralno rukovodstvo KPJ došlo je do zaključka da je nužno predizbornu kampanju iskoristiti za što življu aktivnost komunista u uzbuđenim i pokrenutim masama, radi njihovog upoznavanja sa stavom i parolama KPJ po gorućim pitanjima društvenih odnosa i društvenog razvitka i radi pokretanja masa u akcije za neposredne zahteve, pretvarajući akcije u političku borbu u kojoj će se izgrađivati i jačati antifašistički Narodni front kao oblik »borbenog saveza radnika, seljaka i potlačenih naroda« (Okružnica CK KPJ br. 15 od 24. februara 1935).

Prva etapa u izgradnji Narodnog fronta u Vojvodini završava se kampanjom za opštinske izbore, 6. decembra 1936. godine, koju je KPJ ocenila kao novu izvanrednu priliku »da radnička klasa na delu pokaže da ... (je) velika pozitivna snaga u narodnoj borbi, da se udruži sa seljaštvom, obrtništvom, poštenom inteligencijom, da ih upozna sa svojim shvaćanjima i metodama borbe, da stvori u njima nerazrušive veze ne samo radi današnjeg okršaja već i radi budućih borbi« (*Proleter,* br. 6, septembra 1936, Radnička klasa u izbornoj borbi).

Društveno-političke prilike u Jugoslaviji i Vojvodini u te dve godine bile su takve da su izazivale prilično burno ispoljavanje demokratsko-revolucionarnog raspoloženja masa, nasuprot delovanju reakcionarnih snaga. Sem mnogih političkih zborova i konferencija, na kojima se ispoljavalo raspoloženje naroda da se reakcionarne snage sruše s vlasti, izbio je velik broj tarifnih pokreta i štrajkova za izvojevanje kolektivnih ugovora, tj. za regulisanje radnog vremena, nadnice i drugih uslova rada i života radnika. Najmasovniji su bili štrajkovi poljoprivrednih radnika u Subotici, Srbobranu i Kikindi, koji su prerasli gotovo u opšte štrajkove i nemire. Uporedo s tim, među seljaštvom je dosta naglo, po primeru iz Hrvatske, počeo da se širi pokret Gospodarske sloge za jedinstven nastup sitnih i srednjih posednika na tržištu poljoprivrednih proizvoda. Među omladinom se razvio snažan antifašistički demokratski pokret sa znatnim uticajem KPJ u njemu. KPJ je svojom aktivnošću težila da ovlada tim de-

mokratsko-revolucionamim procesom, da ga razvije i usmjeri na ostvarenje demokratskog preuređenja države, a zatim i društvenih odnosa, ali i za jačanje sopstvenih redova.

Jedna od značajnih osobenosti u razvoju tog demokratsko-revolucionarnog procesa u Vojvodini, posebno u razvoju građanske opozicione političke aktivnosti, bila je ta da su se u Vojvodini, u okviru tzv. Udružene opozicije, tj. građanskih opozicionih snaga, razvile dve glavne struje: na jednoj strani tzv. Zemljoradnička levica, a na drugoj tzv. vojvođansko krilo Udružene opozicije ili Vojvođanski pokret sa zahtevom za autonomiju Vojvodine. Te dve građanske opozicione struje borile su se za prestiž među seljaštvom u Vojvodini. Vojvođanski pokret mnogo govori o vojvođanskom srpstvu, ističući njegovo slobodarstvo u prošlosti i njegovu sadašnju misiju u ostvarenju nacionalne ravnopravnosti. Vojvođanskom pokretu pridružuje se i deo nemačkog življa, deo Slovaka, i značajan deo Mađara, uglavnom u Bačkoj. Nacionalno pitanje Vojvođanski pokret uglavnom svodi na pitanje državnog uređenja, što zapravo znači na sporazum među buržoazijama. Predstavnici Vojvođanskog pokreta otvoreno se izjašnjavaju protiv klasne borbe. Zahtevaju prvo slobodu i ravnopravnost, tj. autonomiju Vojvodine, da bi narodi i narodnosti Vojvodine mogli sami, kako kažu, da rešavaju pitanja društvene nejednakosti, u prvom redu položaj seljaštva, o čemu inače prilično otvoreno i dokumentovano javno raspravljaju. Vojvođanski pokret osuđuje Zemljoradničku levicu i revolucionarne snage u radničkom pokretu što, navodno, pre vremena potežu klasna pitanja.

Svojom aktivnošću i uspesima na stvaranju Jedinstvene radničke partije i u masovnom pokretanju i vođenju tarifnih pokreta i štrajkova za izvojevanje kolektivnih ugovora, tj. za regulisanje radnog vremena, nadnica i drugih uslova rada i života radnika u duhu Zakona o zaštiti radnika (a to je akcija protiv svojevremeno izvršene revizije radničkog zaštitnog zakonodavstva u vreme velike ekonomske krize), kao i uticajem u omladinskom pokretu, KPJ se u Vojvodini pojavljuje kao treća glavna politička snaga na demokratskoj strani. Razvoj odnosa između Zemljoradničke levice, Vojvođanskog pokreta i revolucionarnog radničkog pokreta na čelu sa KPJ, u nastojanjima da okupe i ujedine demokratske snage — pravi je izraz moći demokratskih antifašističkih snaga nasuprot reakcionarnim fašističkim.

KPJ je bezrezervno podržavala pokret za autonomiju Vojvodine kao korak napred ka punom nacionalnom oslobođenju, tj. ka uspostavljanju nacionalne ravnopravnosti, nastojeći da mu što određenije da smisao borbe za interese radnih slojeva: za reviziju agrarne reforme i njeno sprovođenje bez nacionalne diskriminacije, ublažavanje agrarne prenaseljenosti, tj. agrarne krize, ublažavanje teškog društvenog položaja radničke klase, a naročito poljoprivrednih radnika, a u prvom redu suzbijanje velikosrpske hegemonije ukidanjem centralističkog državnog uređenja. U okolnostima kada se sve određenije postavljalo pitanje opstanka buržoaske Jugoslavije i sudbine Vojvodine u vezi s tim, borba KPJ za autonomiju Vojvo-

dine, odnosno za preuređenje Jugoslavije u federativnu zajednicu ravnopravnih naroda i narodnosti, značila je suštinski nov momenat u razvoju klasne borbe.

Aktivnost komunista na stvaranju Jedinstvene radničke partije i izgradnji Narodnog fronta donekle se razlikovala u Banatu i Bačkoj, što je delimično u vezi sa različitim odnosom prvaka Zemljoradničke levice i Vojvođanskog pokreta prema KPJ i njenpj politici izgradnje Narodnog fronta, a proizlazi i iz prethodnog razvoja revolucionarnog radničkog pokreta po oblastima. U okviru političke aktivnosti Zemljoradničke levice, koja je imala jaka uporišta u severnom Banatu, komunisti su imali više mogućnosti za delovanje u duhu politike Narodnog fronta. To je naročito došlo do izražaja na zborovima u Kikindi 20. oktobra i Zrenjaninu 10. novembra 1935. godine. U Subotici su komunisti potkraj jula 1935. godine pokrenuli nedeljni list *Nèpszava* (Narodni glas) sa težnjom da ojača sindikalno organizovanje radnika i njihovu sindikalnu borbu, u prvom redu za bolje radne uslove. List se zalagao za akciono jedinstvo svih radnika. Potkraj maja 1936. godine u Subotici je izašao samo jedan broj lista *Stvaranje,* pokrenutog sa težnjom da podržava i jača zahteve za mirom u svetu i raspoloženje u korist Narodnog fronta. U Novom Sadu je u toku 1936. godine izašlo šest brojeva naprednog društveno-naučnog i književnog časopisa ÈK (Klin). List je propagiran i čitan među sindikalno organizovanim radnicima Mađarima.

Nastojanja komunista da uspostave saradnju sa Vojvođanskim pokretom nisu dugo nailazila na odziv.

Povodom raspisivanja općinskih izbora komunisti pojačano rade na stvaranju Jedinstvene radničke partije i Narodnog fronta. U to vreme, u toku druge polovine 1936. godine, već su prilično jaki centri komunističke delatnosti u Zrenjaninu, Vršcu, Kikindi, Subotici, Somboru i Novom Sadu na čelu sa Pokrajinskim komitetom KPJ. U svim tim mestima postoje inicijativni odbori za osnivanje Jedinstvene radničke partije, koji nastoje da razviju što širu političku propagandu. Naročito je u tom pogledu bio aktivan Inicijativni odbor u Subotici, koji je izdavao materijale na mađarskom i srpskom jeziku.

Aktivnošću inicijativnih odbora, zapravo komunista u njima, osnovan je u toku listopada 1936. godine Vojvođanski inicijativni odbor, koji je sa predstavnicima reformističkih sindikalnih rukovodstava poveo pregovore o zajedničkom jedinstvenom istupu u kampanji za općinske izbore. Pregovori su uspešno završeni u Novom Sadu, 25. listopada 1936. godine, usvajanjem i potpisivanjem apela i uputstava za zajednički nastup komunista i reformista u kampanji za općinske izbore. U vezi sa tim sporazumom valja imati u vidu da je prethodno potpuno propao pokušaj reformističkih sindikalnih vođa da vojvođanske radnike predobiju za osnivanje tzv. Socijalističke zajednice radnog naroda, kojoj je bila namenjena uloga da onemogući ostvarenje akcionog jedinstva radničke klase, a da su, nasuprot tome, komunisti, kao pokretači i istureni učesnici u klasnoborbenim akcijama, sve više osvajali pozicije u sindikalnim podružnicama

i mesnim međustrukovnim odborima. Potpisnici apela i uputstava preuzeli su odmah ulogu vojvođanskog radničkog izbornog odbora, pa su taj primer sledili i ostali inicijativni odbori za osnivanje Jedinstvene radničke partije. Nekoliko dana posle usvajanja apela i uputstava, predstavnici Vojvođanskog radničkog izbornog odbora ugovorili su i potpisali s predstavnicima Vojvođanskog pokreta apel pobornicima demokratije u vezi s općinskim izborima u vidu proglasa Vojvođanima.

Sklapanje oba sporazuma, a naročito sporazuma sa Vojvođanskim pokretom, predstavlja velik uspeh komunista. Tim sporazumima postignuto je akciono jedinstvo radničkog pokreta i političko priznanje akciono ujedinjenom radničkom pokretu da je ravnopravan deo demokratskih snaga, a time i Komunističkoj partiji da je stvarni i glavni činilac u političkom organiziranju i predvođenju radničke klase i okupljanju antifašističkih snaga u borbi protiv domaće i vanjske reakcije. Sporazumima je ostvareno političko sadejstvo svih demokratskih snaga u Vojvodini, uključujući i Zemljoradničku levicu, iako ona formalno njima nije bila obuhvaćena, a to je zapravo Narodni front. Tako je, kao rezultat nastojanja komunista, Narodni front u Vojvodini stvaran ne samo odozdo, akcijama radničke klase, seljaštva i posebno omladine, već i odozgo. Sporazumi su proširili mogućnosti i dali nov podstrek za izgradnju akcionog jedinstva demokratskih snaga svih naroda i narodnosti u borbi za autonomiju Vojvodine, ali su te mogućnosti u narednom periodu ostvarene skromno usled izmenjenih okolnosti posle 1936. godine. Tako je KPJ uspela da do određene mere ostvari revolucionarni savez radničke klase i seljaštva i da radničkoj klasi, odnosno akciono ujedinjenom radničkom pokretu, osigura poziciju sa koje će delovati u opštedruštvenom interesu, tj. da interes višenacionalne radničke klase u Vojvodini uzdigne na nivo opštedruštvenih interesa. A taj bitan interes višenacionalne vojvođanske radničke klase bio je u tome da se postigne nešto konkretno protiv nacionalnog podvajanja u Vojvodini, a za klasnoborbeno jedinstvo u radničkom pokretu. U tom smislu je zaista postignuto nešto što smatramo najhitnijim.

Nasuprot neprestanom i općem produbljivanju nacionalnih suprotnosti, kao rezultatu borbe srpskih, mađarskih i njemačkih reakcionarnih buržoaskih snaga za apsolutnu nacionalnu prevlast (posrbljavanje Vojvodine, odnosno za priključenje Bačke i Banata Horthyevoj Mađarskoj, odnosno fašistički pokret ima svoje planove sa Vojvodinom), nasuprot tome — u borbi akciono ujedinjenog radničkog pokreta i narodnofrontovskog antifašističkog pokreta za autonomiju Vojvodine, odnosno za federativno preuređenje buržoaske Jugoslavije, uz delotvorno učešće KPJ, nastao je proces savlađivanja i ukidanja nacionalnih suprotnosti, tj. ostvarivanja nacionalne ravnopravnosti.

Taj proces ima svoje etape razvoja sve do danas.

Dozvolite mi da istaknem još samo dve činjenice u vezi s onim što je ovde rečeno, što je ovde nazvano — samostalan revolucionarni koncept.

Upuštajući se živo u borbu za izgradnju Narodnog fronta, uverena u istorijski istinski revolucionarni značaj svog čina, KPJ je ujedno prilagođavala svoju praksu sagledanim novouspostavljenim okolnostima i značaju koji im je pridavala. Zato je došlo do značajnih promena, u prvom redu u načinu borbe za ostvarenje nacionalne ravnopravnosti. Napušten je raniji stav da u ostvarenju nacionalne ravnopravnosti praksa komunista treba da vodi razbijanju tzv. versajske Jugoslavije. Izmenjene okolnosti, a i uočljivo kritičko sagledavanje vlastite prethodne prakse učinili su da KPJ svoju celokupnu praksu postavi drugačije, pre svega tako, da u samoj delatnosti komunista što više dođe do izražaja princip proleterske demokracije, tj. ravnopravnog dogovaranja, odlučivanja, sa snagama sa kojima se želi graditi Narodni front, i obaveznog delovanja u duhu odlučenog. Provođenje proleterske demokratije sasvim jasno se vidi u vezi sa stavom o vodećoj ulozi radničke klase u borbi demokratskih snaga za obaranje reakcije s vlasti.

U pogledu vodeće uloge radničke klase, KPJ upozorava u dokumentu »Pozicije i zadaće Jedinstvene radničke stranke« iz 1936. godine (Arhiv radničkog pokreta, Beograd, Kl 1936/364): »[...] zapali bi u utopističko gledanje kad bi tvrdili da je radnička klasa kod nas stožer oko kojega se kreću sve političke akcije u zemlji«. I dalje: »Ne potcenjujući snagu jedinstvene radničke klase u ovoj zemlji, mi tvrdimo da ona treba da zaposedne ono odlučno mesto, koje stvarno još nema, ali koje sa svojom snagom može da postigne. Naša je zadaća da radničku klasu učinimo prvorazrednim i najodlučnijim političkim faktorom.«

Kako? Evo ovako (kaže se u dokumentu):

Predstavnici radničke klase, tj. Jedinstvene radničke partije u odborima Narodnog fronta ima da budu najaktivniji u provođenju zajedničkog programa, a pre svega u osnivanju samih odbora Narodnog fronta i u tome će se sastojati njihova vodeća uloga.

U vezi sa odborima Narodnog fronta ima još jedan izuzetno važan momenat. KPJ daje uputstva svojim članovima da kao organe Narodnog fronta treba da osnivaju odbore Narodnog fronta, stojeći na stajalištu da je smisao aktivnosti komunista, Jedinstvene radničke partije i antifašističkog demokratskog Narodnog fronta slobode u borbi za preuzimanje vlasti od reakcije, pa ukazuje komunistima na to da »iz tih odbora treba da se rode budući organi prave narodne vlasti« (Arhiv radničkog pokreta, Beograd, Kl 1935/520).

U onom istorijskom trenutku u očima jugoslavenskih komunista oličenje prave narodne vlasti su Sovjeti, naravno oni iz vremena oktobarske revolucije. »Radi se o tome — kaže se dalje u istom dokumentu — da mi već u sadašnjoj fazi borbe treba da se brinemo o tome da pronađemo i izgradimo takve organe borbe u gradovima i selima iz kojih će se u drugim uslovima, kad se borba podigne na viši stupanj, moći razviti Sovjeti. Organi F(ronta) N(arodne) S(lobode) u mestima mogu postati klica sovjetske vlasti. O tome već sada treba voditi računa.« Hvala!

DANILO KECIĆ

Ukoliko smo sticajem prilika izostali u referatima mi, Vojvođani, želimo da se iskupimo barem skromnim prilogom u svojim diskusijama. U ovom svojem kratkom prilogu želeo bih dati presek stanja u partijskoj organizaciji Vojvodine, u vreme održavanja Pete zemaljske konferencije, da ukažem na osnovne komponente revolucionarno-demokratskog pokreta uoči rata i da ilustrujem neposredno angažovanje delegata Vojvodine u radu te istorijske konferencije.

U vreme održavanja Konferencije, Partijska organizacija Vojvodine već je umnogome obnovila i konsolidovala svoje redove. Njeni redovi su, naime, teškom provalom 1936. godine, koja je na području Vojvodine bila šireg obima, zatim pojačanim terorom režima bili tada praktički razbijeni. Stoga je za izvesno vreme zamro gotovo svaki organizovani partijski rad. Direktiva viših partijskih foruma da se priđe obnovi partijske organizacije u Vojvodini potkraj 1937. godine i pored izvesnih pokušaja nije bila sprovedena u život.

Tu razbijenost partijske organizacije i naglu oseku pokreta nastojali su da iskoriste oportunisti, likvidatori i socijalisti, te su svojom razornom delatnošću unosili u redove preostalih snaga i radnički pokret u celini »potpunu ideološku pometnju«. Od takvih uticaja trebalo je osloboditi revolucionarno-demokratski pokret, srediti dezorganizovane snage Partije i konsolidovati njene redove. Te zadatke preuzela je na sebe i realizirala ona plejada partijskih aktivista na čelu sa Žarkom Zrenjaninom Učom, koja je u Vojvodini pre tri decenije ostvarila one organizacione političke zadatke što ih je privremeno rukovodstvo KPJ na čelu sa drugom Titom već na početku 1938. godine tako dalekosežno koncipiralo i uspešno provodilo u celoj zemlji.

O prilikama posle provale 1936. godine i osude nekoliko desetina najaktivnijih članova KPJ 1937. godine izveštaj PK KPJ za Vojvodinu podnesen VI pokrajinskoj partijskoj konferenciji konstatira, uz ostalo, ovo:
»Partija u Vojvodini obnovljena je krajem 1938. godine. Te godine održan je pokrajinski sastanak na kome je izabrano privremeno partijsko rukovodstvo. Do toga vremena partijska organizacija može se reći da faktički nije postojala, ako se izuzmu Vršac i Novi Sad.«
Polazeći od toga i od pojačane razorne delatnosti oportunista u sindikatima i u Stranci radnog naroda, Pokrajinski sastanak Partije godine
1938. donio je odluku da se pristupi raščišćavanju s oportunistima, ideološkoj izgradnji kadrova, organizovanju Partije i njenom jačanju u rukovodstvu na svim nivoima. Pokrajinski partijski sastanak 1938. godine izabrao je privremeno rukovodstvo na čelu sa Žarkom Zrenjaninom Učom. To rukovodstvo imalo je da u kratkom roku realizira dalekosežne organizaciono-političke zadatke, suzbije legalističke tendencije i težnje, jer su mno-

gi drugovi usled takvih nedostataka tadašnjeg rukovodstva poverovali da je tada legalna borba jedino mogući oblik političke borbe.

Napori privremenog rukovodstva Partije u Vojvodini dali su ubrzo značajne organizaciono-političke rezultate. U nekoliko gradova Vojvodine obnovljene su neke ranije razbijene organizacije ili su formirane nove. Na početku 1939. godine konstituisan je novi Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu na čelu sa Žarkom Zrenjaninom.

U toku 1939. i 1940. godine proces omasovljenja i konsolidacije partijske organizacije Vojvodine dao je vrlo značajne rezultate. Svoj uticaj u masama Partija je u periodu svoje konsolidacije i reafirmacije uspešno jačala zahvaljujući dobrim delom legalnoj Stranci radnog naroda. Posredstvom te Stranke Partija je uspešno razvijala svoje političke akcije u skladu sa potrebama i željama celokupnog radnog naroda. U platformi Stranke radnog naroda vojvođanski komunisti izneli su svoje poglede na bitne probleme društveno-ekonomskih i političkih odnosa u zemlji i svetu. U njoj su, uz ostalo, izloženi program i ciljevi borbe revolucionarno-demokratskih snaga u Vojvodini, pa se i o nacionalnom pitanju, tom bitnom pitanju politike i prakse u višenacionalnoj Vojvodini, kaže:

»Vojvodina ima svoj posebni zadatak, kako na ekonomskom, tako i na nacionalnom polju i što je ona samostalna istorijska jedinica sa svojom tradicijom ne može se bez posledica po njene narode uključiti ni u jednu pokrajinu. Inicijativni odbor Stranke radnog naroda Vojvodine stoji na stanovištu da Vojvodina treba da bude ravnopravna jedinica u budućem državnom preuređenju sa ostalim pokrajinama.«

Vojvođanski komunisti, posredstvom Stranke radnog naroda, jasno su izneli svoj politički stav i isticali najpogodniju formu za rešenje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, odnosno u Vojvodini. »Stranka radnog naroda zahteva federativno državno uređenje u kome će narodi pokrajine imati svoje federativne, odnosno autonomne jedinice u kojima će svim poslovima upravljati narod preko svojih slobodno izabranih predstavnika. Stranka radnog naroda traži da i Vojvodina bude jedna od autonomnih jedinica, s obzirom na svoju posebnu ekonomsku, socijalnu i nacionalnu strukturu i posebnu istorijsku i nacionalnu tradiciju.«

Boreći se za doslednu demokratizaciju zemlje, za pravilno rešenje nacionalnog pitanja i izjednačenje narodnosti na ekonomskom, kulturnom, nacionalnom i političkom polju, za potpunu slobodu organizovanja i delatnosti radničkih organizacija, za proširenje tadašnjeg socijalnog zakonodavstva i na poljoprivredno radništvo, za reviziju dotadašnje agrarne reforme, za brisanje seljačkih dugova i uvođenje progresivnog oporezivanja, a protiv nezaposlenosti i skupoće, Stranka radnog naroda stekla je velik broj pristalica i simpatizera i u gradovima i u mnogim selima Vojvodine. Njen politički uticaj u to vreme može delimično da ilustruje uspeh koji je tada postigla na opštinskim izborima 1939/1940. godine, kada je pobedila i njeni kandidati dobili upravu u četiri općine u Banatu. Značajni su bili uspesi koje je u osloncu na Partiju i njenu pomoć u tom periodu po-

stigao SKOJ, koji je u leto 1940. godine imao već oko 2000 SKOJ-evaca odnosno omladinaca, pod svojim neposrednim uticajem.

U organizacionom razvitku partijske organizacije Vojvodine i neposrednim pripremama za učešće na Petoj zemaljskoj konferenciji poseban značaj ima Šesta pokrajinska partijska konferencija održana u prvoj polovini septembra 1940. godine. Konferencija je, uz ostalo, izabrala novi PK KPJ za Vojvodinu i sedam delegata za Petu zemaljsku konferenciju.

0 doprinosu Vojvođana uspešnom radu Pete zemaljske konferencije obavešteni smo iz očuvanog zapisnika sa toga istorijskog skupa i sećanja nekih danas još živih učesnika na njoj. U svojoj diskusiji Žarko Zrenjanin, sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu, osvrnuo se na organizacioni razvitak i rezultate obnove i konsolidacije KPJ u Vojvodini od 1936. do 1940. godine. Istakao je da je Partija u Vojvodini u to vreme imala oko 650 članova u 45 mesta, da je formirano i da sa uspehom deluje svih šest okružnih i 14 sreskih i mesnih komiteta. U Partiji u to vreme bilo je 50 posto industrijsko-zanatskih radnika, 40 posto poljoprivrednih radnika, sitnog i srednjeg seljaštva i 10 posto intelektualaca. Posebno je naglašeno da je od ukupnog broja članova oko 30 posto mađarske narodnosti, da je određenog uspeha Partija imala i u nekim slovačkim mestima, pa i među Nemcima.

U svojoj diskusiji Žarko Zrenjanin je posebno govorio i o problemu literature na mađarskom i nemačkom jeziku, naglasivši da Agitprop zaostaje
1 da taj rad u narednom periodu valja pojačati. U zapisniku Konferencije je o tome još konstatovano da se komunisti »u Vojvodini moraju energično založiti za ravnopravnost mađarske manjine«.

Značajni uspesi komunista Vojvodine bili su i u jačanju URSS-ovih sindikata i vođenju velikog broja masovnih uspešnih štrajkova i u gradovima i u selima. U vreme održavanja Pete zemaljske konferencije u URSS-u je u Vojvodini bilo više od 8000 članova a u rukama Partije bilo je pet od ukupno šest mesnih međustrukovnih odbora.

Svojim izveštajima i disusijama o bitnim pitanjima politike i prakse KPJ, vojvođanski delegati na Petoj zemaljskoj konferenciji dali su svoj skroman prilog uspešnom radu toga istorijskog skupa i njegovom dalekosežnom anticipiranju i daljem jačanju revolucionarno-demokratskog kursa. Sačuvani zapisnik Pete zemaljske konferencije svedoči da su i delegati iz Vojvodine sa puno smisla za analizu društveno-ekonomskih i političkih problema na svom području, doprineli određivanju daljeg političkog i neposrednog akcionog kursa u rešavanju svega onoga što je olovnom težinom pritiskalo široke narodne mase uoči fašističke agresije na Jugoslaviju. Duh Pete zemaljske konferencije prožimao je i nadahnjivao novom snagom i komuniste Vojvodine, pa su upravo tada prošireni i produbljeni idejno-politički prodori Partije u narodne mase gradova i sela i pojačana njena politička aktivnost.

PERO DAMJANOVIĆ

Pristupajući analizi Pete konferencije sa stanovišta osnovne teze u mom referatu, čini se da bi se problem kontinuiteta ili, bolje rečeno, onog što bismo smatrali trajnim kontinuitetom u politici, u razvitku KPJ, mogao promatrati u dva smera — od njenog održavanja do danas i drugi — od jedne istorijske prekretnice do njenog održavanja.

U prvoj grupi problema — od Konferencije naovamo — više samo iniciram gde bi se, po mome mišljenju, moglo ispitivati, odnosno bar oceniti ono osnovno, fundamentalno i šta je Peta konferencija značila za razvitak Partije, za jugoslovensku revolucionarnu borbu uopće.

Mislim — a to su već i pojedini drugovi u svojim izlaganjima i jučer istakli, posebno drug Blažević — i u tome se svi slažemo da je osnovno — nivo, na kojem je Konferencija odgovorila u proceni i analizi situacije i uopšte značaja tadašnjih zbivanja i tačnosti njihovog predviđanja. Naglašavam da je to — da je događaji ne iznenade — bitni kvalitet marksističke partije. U tome smislu Konferencija je bila na neuporedivom nivou. Zatim, značajan je odnos Pete konferencije prema osnovnim pitanjima koja je to vreme ondašnja situacija postavila — a to su odnos prema odbrani zemlje, njen zahtev da se pruži otpor fašizmu i na toj liniji razrada opšte borbe. To su neki od fundamentalnih stavova po kojima su se komunističke partije Jugoslavije i Kine već suštinski razlikovale od tadašnjega staljinističkog koncepta. To naglašavam zbog toga što se na mnogim našim naučnim skupovima i u dosta literarnih naučnih priloga često govori o tome da je, naročito poslije 1937. godine, hapšenjem Gorkića, Komunistička partija Jugoslavije stavljena pred dilemu: U što većem stepenu — što više — usvojiti proces boljševizacije, ergo i staljinizma, ili nestati. Podsjećam na prilog uvaženog Stanka Lasića u prošlom novembarskom broju (1969. godine) časopisa Kritika, iz kojega proizlazi da je KPJ upravo sa staljinističkim koncepcijama ušla u revoluciju i u njoj izvojevala pobedu; istina, pri tome se naglašava da je delovala lucidnost i genijalnost ličnosti koja je bila na čelu itd.

Međutim, istraživanja, svestranije zasnovana, pokazuju da takve ocene uopšte ne mogu da se naučno održe, bez obzira što stoji da je KPJ, kao sekcija Kominterne, u nekim marginalnim stvarima, usvajala neke opšte ocene, naročito ocene svetske situacije, karaktera rata i slično, koje je tada davao Staljin, i da je to odista bio jedan od elemenata staljinističkih koncepcija. Ali, kad je reč o suštinskoj razradi revolucionarne platforme i orijentacije — o tome je drug Zemba jučer govorio — za KPJ to je bio samostalan, stvaralački koncept koji joj je i osigurao pobedu. To se može najbolje ilustrovati odnosima, razradom relacije klasa — narod. O tome je takođe drug Zemba jučer ponešto rekao.

Podsećam da mi se čini da bi to moglo da bude fundamentalno uopšte u marksističkoj teoriji. To, možda, malo zvuči heretički, zbog toga što je

Marks postavio radničku klasu u srž revolucionarnog zbivanja, što je svakako tačno. Ali revolucije nema i bez ovog drugog. I to baš po Marksovom konceptu — da radnička klasa može izvesti revoluciju samo kao *narodnu* revoluciju, odnosno po onome — da radnička klasa može biti hegemon u borbi za društveni progres samo ako rešava i zalaže se za rešavanje svih progresivnih zadataka svoje epohe, ako i svoje vlastite zadatke određuje na osnovu analize položaja i interesa svih društvenih klasa, društva u celini i međunarodne situacije. Podsećam na Marksov stav iz vremena kada je pisao čuvene ode ustaničkom proletarijatu Pariza 1848. godine — da je tada dao genijalnu opasku kad je rekao: »Nije stvar proletarijata da svoju revoluciju izvede iza leđa društva, polazeći od sebe, svojih interesa, nego samo usred društva, u matici društva«. Dvadesetak godina kasnije istu je misao ponovio u nešto izmenjenom obliku, a nema mnogo vremena da je postala dostupna naučnoj javnosti. Naime, nedavno je objavljen jedan Marksov intervju u *Čikago Tribjunu,* koji potiče iz najzrelijih Marksovih dana — iz vremena Pariške komune. On u njemu kaže: »Ne može revoluciju izvršiti Partija, revoluciju može izvršiti samo narod.«

Ponavljam da su to Marksove reči. U smislu tih Marksovih misli suštinski se razlikuje i čitav koncept revolucionarne platforme Pete konferencije Komunističke partije Jugoslavije u odnosu na bitne stavove Kominterne i tadašnji staljinistički koncept, koji je radničku klasu i njene zadatke svodio na uskoklasne zadatke — u konfrontacije samo na klasnom planu, u suprotstavljanju svojoj buržoaziji. Fašizam je nekako prolazio mimo Kominterne, mimo — da upotrebim ovde pejorativan izraz — staljiniziranih komunističkih partija (na to je jučer i drug Trgo upozorio). Posledice su bile jasne. Takav stav i držanje je značilo: za komuniste prođe voz istorije, pa su oni i pored kasnijeg herojstva ostajali kao izolirana grupa, recimo u Francuskoj, a i u mnogim drugim zemljama, gotovo sve do danas. I obrnuto.

Rešavanje svih progresivnih zadataka naroda i identifikovanje s njim, nesumnjivo da je bila suština uspeha i neosporne samostalnosti Komunističke partije Jugoslavije, koja je već od tada prisutna u javnom celokupnom delovanju, pa naravno i u rezultatima.

Moglo bi se zatim govoriti, kada prelazimo na označavanje osnovnih obeležja V zemaljske konferencije, da je ona proglasila likvidaciju deklarativnih rezolucija, odnosno o njenoj odlučnosti da se njene najvažnije ideje i stavovi uistinu sprovedu u život.

U pogledu prethodnog perioda — do Pete zemaljske konferencije — nastojao sam da ukažem na one momente u kojima mi se čini da ima dosta lutanja i uprošćavanja prilikom ocenjivanja toga perioda. Pri tome, pokušavam da dokažem da je suština čitave Titove borbe za Partiju bila njegova borba za kontinuitet pokreta i da je taj pokret zapravo od 1935. godine, a u nekim svojim komponentama i od ranije (proces obnavljanja Partije), bio kontinuiran u ćelom periodu do Pete konferencije, Ì to u nekoliko bitnih linija: u sindikalnom jedinstvu, u jedinstvu pogleda na

Jedinstvenu radničku partiju, u naporima na stvaranju Narodnog fronta, u antifašističkoj orijentaciji, pri čemu vidimo neke nove tonove od 1936. godine, da bi se u kasnijem periodu stvaralački pristupilo realizaciji. Štaviše, pokazuje se da postoji kontinuitet i u kadrovskoj strukturi, u znatnoj meri i u samom partijskom vrhu. To sam pokušao da obrazložim analizom uloge i praćenjem sudbine izabranih 12 članova i 9 kandidata u Centralni komitet KPJ na IV konferenciji i da upozorim na njihovo prisustvo i u kasnijem periodu. Trojica od njih: Josip Broz Tito, zajedno sa Francom Leskošekom i Mihom Marinkom, bili su članovi Centralnog komiteta birani i na IV zemaljskoj konferenciji; isti su drugovi u sastavu Titovog rukovodstva, izabrani u CK KPJ i na V konferenciji, naravno, sa tom ogromnom promenom, što je Josip Broz Tito u međuvremenu došao na čelo Partije, postao njen generalni sekretar i u toj funkciji posebno izabran i na V konferenciji. Zatim je među članovima CK i Boris Kidrič, koji je bio kandidat na IV konferenciji. Od kandidata sa IV konferencije još su Srđan Priča, Prežihov Voranc i Drago Marušić koji rade pod Titovim rukovodstvom (prvi u SAD, drugi u Parizu dok nije pao u zarobljeništvo 1939. i 1941. godine, a treći u Belgiji).

Jednu drugu grupu čine oni članovi i kandidati CK KPJ sa IV konferencije, kao Drago Bedek, Blagoje Parović, Trajko Stamenković, Franjo Kralj — ljudi koji su ginuli u prethodnim revolucionarnim bitkama, ili su pali odmah na početku ustanka.

Treća je grupa, u izvesnom smislu sporna; likvidirana je u Sovjetskom Savezu: Gorkić, Horvatin, ćopić, Stjepan Cvijić i Gržetić. Za trojicu od njih nema nikakvog spora, to su nevino osuđeni funkcioneri KPJ; jedino je možda sporno za Gorkića i Gržetića zbog izvesnih indikacija, ali se verojatno i ovde radi o nevinim ljudima bez obzira na njihovu ulogu u rukovodstvu Partije gde su imali svoje slabosti. To su druge stvari, ali to nisu ljudi van naše Partije, barem se tako čini.

Šta je suštinsko u toj borbi za stabilizaciju Partije koju je neko vreme Tito vodio posve sam, gotovo usamljen, pa je, i uprkos tome, uspeo da je pobedonosno dovede do kraja? Suština je u njegovom dolasku 1936. godine u zemlju. On dolazi s posebnim mandatom Kominterne i Centralnog komiteta. U dosadašnjoj analizi, publicistici i literaturi mi smo tu njegovu ulogu nazvali organizacionim sekretarom. Ali, meni se čini da to nije organizacioni sekretar, jer to nije bila tako značajna funkcija, a Tito je tada došao s posebnim mandatom — rukovođenje partijskim radom i preuzimanje odgovornosti za čitav rad Partije u zemlji, sa zadatkom stvaranja uslova za formiranje rukovodstva KPJ od ljudi u zemlji.

U . sklopu tih okolnosti, kao dalji momenat jeste ona suma zadataka i promena, zapravo od kapitalnog značaja, koji su ostvareni od kraja 1936. pa do sredine 1937. godine. Drukčije rečeno, ako bismo uzeli kao neki važan prelom kraj 1937. godine, ispustili bismo da sagledamo neke suštinske rezultate kao pripremanje osnivačkih kongresa i formiranje KP Slovenije i Hrvatske, obnavljanje partijskog rukovodstva KPJ za Srbiju i niz drugih zadataka koje je Tito u međuvremenu obavio kao predstavnik

Partije u zemlji. Tek u avgustu 1937. godine Tita su pozvali u Pariz preostali članovi Politbiroa Čolaković i Žujović da preuzme rukovođenje. Ali u isto vrijeme ili nešto kasnije otvara se kriza, s dva epicentra i na dva različita nivoa. U partijskom rukovodstvu, ili tačnije, u krugovima oko rukovodstva čim se saznalo za sudbinu Gorkića javile su se frakcionaške ambicije i intrige, pri čemu se želi i Tita uvesti u tu igru. Međutim, Tito se tome odupire i vodi energičnu borbu protiv pokušaja da sve to potrese Partiju i pokret u zemlji. Drugi epicentar se pojavio u Kominterni, koja u suštini prekida veze s rukovodstvom KPJ, političke, organizacione i finansijske. Da bi apsurdnost o otkazivanju materijalne pomoći bila veća, treba navesti da je rukovodstvo KPJ tada najviše pa i gotovo sva sredstva davalo za štampanje brošura o trockističkim procesima, po nalogu Kominterne. Počinju zatim da izostaju odgovori na mnogobrojne Titove pisane izveštaje i telegrame i konačno se potkraj 1937. godine uklanjaju Čolaković i Zujević iz rukovodstva. Istovremeno razni emisari Kominterne počinju u okolini rukovodstva da se interesuju o stanju u KPJ mimo Tita, da sondiraju teren, možda za neke druge, pri čemu dolazi do raskida saradnje s Titom i od zvaničnog rukovodstva Komunističke partije Francuske. Sve su to na izvestan način osetili i naši borci u Španiji. U celini nastaje jedno stanje totalne neizvesnosti i lebdenja Partije, odnosno njenog rukovodstva.

U tom momentu Tito donosi istorijsku odluku i posle ljutitih pisama Dimitrovu, u martu 1938. godine, na svoju odgovornost odlazi u zemlju i na svoju ruku formira privremeno rukovodstvo KPJ. U to rukovodstvo ulaze tri člana birana na IV konferenciji: uz Tita, Miha Marinko i Franc Leskošek; iz Slovenije Tito je još uključio Kardelja, a iz Srbije Milovana Đilasa i Aleksandra Rankovića; iz Hrvatske, kao i iz Slovenije, takođe trojicu: Josipa Kraša, verovatno Andriju Zaju i još jednog člana iz Centralnog komiteta Hrvatske, kojeg nisam uspeo utvrditi. To je, zapravo, privremeno rukovodstvo KPJ iz 1938. godine. Ali kriza nije bila ni time, ni tada, rešena. Verovatno je svu dramatiku situacije izrazio Tito u svojim pismima Dimitrovu kad ga je hitno pozvao u Pariz. Pošto je dva meseca u Parizu čekao vizu, Tito je napisao dramatičan apel — ako se nema poverenja u njega, neka uzmu nekoga drugog i pruže mu moralnu podršku, ali samo ne iz ovih trulih emigrantskih sredina; on će još 14 dana čekati u Parizu, a potom će morati ići u zemlju, jer ga neodgodivi poslovi čekaju, jer će pokret imati ogromne štete...

Tek posle toga omogućeno je Titu da ode u Moskvu, gde se u septembru i oktobru 1938. godine rešava pitanje KPJ, što je Kominterna definitivno potvrdila odlukom od 5. I 1939. godine, priznanjem celokupnog njegovog dotadašnjeg rada. Posle toga Tito dolazi u zemlju i na početku marta 1939. godine od tadašnjeg privremenog rukovodstva formira Centralni komitet KPJ, koji je delovao do V konferencije, na kojoj su njegovi članovi izabrani u novi Politbiro.

U tome je veličina Tita i veličina istorijskih zadataka koje je tada rešavao: borio se za razvoj pokreta u zemlji i da rukovodstvo bude u zemlji

i odgovara svom pokretu. Tito se u suštini bori za kontinuitet pokreta i za odstranjenje svih onih neuralgičkih tačaka i slabosti što nalazi konačnu potvrdu upravo u V konferenciji koja predstavlja trijumf Titove linije za opstanak i konsolidaciju Partije.

U vezi sa tim mislim da bi neke materijale V zemaljske konferencije, koji ni najmanje ne krnje njenu veličinu, trebalo donekle kritički preispitati, pre svega, u odnosu na ocenjivanje pojedinih kadrova koji su dotada rukovodili pokretom.

U tom pogledu meni je razumljivo što je drug Miljanović posvetio referat tome zašto Partija nije videla Staljina i sve one deformacije, ali bih odmah dodao da je to bilo normalno istorijski uslovljeno. Naime, KPJ je videla i na svoj način je ocenila neke bitno nove pojave i odredila nove zadatke koji su stajali pred pokretom i time se suštinski razišla sa Staljinom. Mislim da se time, možda, i može meriti nivo saznanja istorijske istine. U tom pogledu, istorijska, kao uostalom i svaka druga istina, kao rezultat ljudske prakse i njihove sve veće saznajne moći, uvek je i relativna, limitirana osobenostima određene epohe, to jest moramo je gledati u granicama i zadacima te epohe, a ne prema merilima i činjenicama koje naknadno saznajemo. Ako bismo ovde pripremili neku analogiju, onda bismo, na primer, sve fizičare koji nisu otkrili da se molekuli dele do atoma, i atomi dalje, mogli proglasiti da nisu naučenjaci.

Svako vreme ima svoju istinu i svoje kriterijume za saznavanje istine, i to je odlučujuće, a u marginalnom se može grešiti.

Zato mislim da ponešto moramo revidirati gde je to normalno bilo potrebno ne težeći da sada u celini revidiramo i one ocene koje su date o odstranjenim rukovodiocima u Sovjetskom Savezu, pošto o tome još nema dovoljno argumenata. Međutim, ocene o njima prihvatane su kao gotove činjenice, kao istina i prema tome su se gradili stavovi. Sadašnja saznanja ukazuju na to da je to netačno i zato je potrebno revidiranje. Ali, to istovremeno ne znači da u svemu ostalom, tj. u suštinskom — onome što je značilo trasiranje novih puteva u revolucionarnoj borbi, KPJ i njeno tadašnje rukovodstvo nije išlo svojom samostalnom linijom, a to je upravo bilo odlučujuće za svu njenu dalju borbu, ulogu u revolucionarnom pokretu, pa i sudbinu.

MLADEN IVEKOVIĆ

Neće mi biti lako poslije ovih pripremljenih referata početi diskusiju, koju mislim upravo inaugurirati, jer je dosada nije bilo. Osvrnuo bih se samo, zbog kratkoće vremena, na neka osnovna pitanja, koja su se pojavila i u referatima iz različitih strana naše zemlje, a ukazuju na to da je aktivnost komunista u Jugoslaviji prije Pete zemaljske konferencije bila razno-

vrsna u pojedinim našim krajevima, pokrajinama i zemljama u to vrijeme. Ono što je ipak važno u svemu tome naglasiti, a nije od interesa samo za Hrvatsku nego za druge naše zemlje i pokrajine, jest odnos koji smo mi, Komunistička partija i komunisti uopće, imali prema Hrvatskom seljačkom pokretu — HSS i Seljačkoj demokratskoj koaliciji i dosljedno tome prema sporazumu Cvetković-Maček. Čini se da u našoj novijoj historiografiji to nije potj o jasno, pa bih zato pokušao da kažem nekoliko riječi o tome kako gledam na to pitanje.

Ono što možemo iz naše dokumentacije, iz partijske štampe — polulegalne i legalne — vidjeti jest to, da nema mnogo dokumenata o sporazumijevanju između hrvatskih političara i beogradske buržoazije sve do kraja 1939. godine. Zbog toga, kao što je pravilno rekao dr Jelić, ono što možemo izvući iz gledišta, koja je tada zastupala Komunistička partija Jugoslavije i Komunistička partija Hrvatske, to su stavovi koji su bili prezentirani u našoj legalnoj i polulegalnoj štampi što je tada izlazila u Hrvatskoj, u Zagrebu. Ta je štampa posvećivala najveću pažnju rješenju hrvatskoga nacionalnog pitanja i pregovorima Cvetković-Maček. Do tada, do sporazuma Cvetković-Maček, u redovima Komunističke partije Jugoslavije i Komunističke partije Hrvatske, bio je definitivno raščišćen odnos Partije prema nacionalnom pitanju, u prvom redu prema hrvatskom nacionalnom pitanju, koje u to doba predstavlja jedan centar kretanja, jer je Hrvatski seljački pokret bio tada moćna organizacija i zapravo najveća građanska opoziciona snaga u Jugoslaviji.

I što treba da izvučemo iz tih dosta oskudnih dokumenata? Treba da izvučemo to da je i Komunistička partija Hrvatske i Komunistička partija Jugoslavije otvoreno podržavala zahtjeve hrvatskog naroda a dosljedno tome i vodstvo SDK u pregovorima s beogradskim predstavnicima, koji su bili oličeni u Dragiši Cvetkoviću.

Dakle, ni govora o tome — kako bi se moglo zaključiti možda iz nekih istupanja i ovdje kod nas i inače u našoj štampi ranije — ni govora o tome da su se komunisti s nelagodnošću ili kritički odnosili prema samom aktu sporazumijevanja između Cvetkovića i Mačeka. Mi smo (KPJ i KPH) pružili punu podršku početku pregovora i dalje smo nastojali da u toku pregovora dademo prilog koji je bio neophodan da bi se pregovori završili onako kako su tražili narodi Jugoslavije i kako je tražio hrvatski narod u svojoj borbi za nacionalnu nezavisnost. Ali, zalagajući se dakle za te pregovore, komunisti su istodobno upozoravali (i to uporno i gotovo svakodnevno u svojim istupanjima i verbalno i u štampi) i uporno ukazivali na teška iskustva iz prošlosti, na teška razočaranja iz prošlosti, na politiku koja se ponovo u različitim sporazumijevanjima između srpskih i hrvatskih političara (jer je to bilo tada dominantno) poslije svega uvijek vraćala na stare šestojanuarske metode vladanja.

I još nešto: zahtjev koji su postavljali KPJ i KPH (mislim da je KPH tu bila u prvom planu), zahtjev, koji je bio neprestano istican, tražio je uključenje svih demokratskih snaga (dakle i radničke klase) u jedan — kako se tada govorilo — široki blok ili narodni sporazum. Mi smo govo-

rili tada, kad je pregovaranje bilo u toku (to su bili pregovori u Beogradu, bili su pregovori i u Zagrebu, odlazili su emisari Mačekovi u Beograd i obratno u Zagreb, i sam lično Cvetković) da pregovori i razgovori Cvetković—Maček imaju zadatak da se pripreme preduvjeti za rješavanje hrvatskog pitanja i drugih nacionalnih pitanja u našoj zemlji. Dakle, pregovori, kao takvi, prihvaćani su, stimulirali su ih radnička klasa i njena avangarda Komunistička partija, a što je najinteresantnije pri tom (time hoću da korigiram neka gledišta koja su se pojavila i ovdje) komunisti su s negodovanjem pratili i o tome pisali, o tome javno istupali (javno i polulegalno), proces razvodnjavan ja kompaktnosti udruženih snaga opozicije, građanske opozicije. Zahtijevalo se, dakle, jačanje i proširenje opozicionog tzv. bloka narodnog sporazuma opet na snage radničke klase.
O tome ima i dosta iscrpnih dokumenata, o takvim stavovima prema samim pregovorima, a i kasnije, vidjet ćete, prema samom zaključenju sporazuma Cvetković-Maček.

Svakako je interesantan jedan dokumenat koji postoji, i prilično je iscrpan, a sadržava stav Inicijativnog odbora u Zagrebu o sporazumu Cvetković-Maček. Neću da vam spominjem detalje iz toga, ali ti stavovi koje sam sada izložio tamo su vrlo dokumentirano i iscrpno dati u jednom dokumentu koji se može nazvati — jer je takav i bio — dokument Partije, dokument KPH i KPJ, jer je na kraju krajeva Inicijativni odbor bio jedan instrument, organ Komunističke partije.

Što je značilo to primanje, akceptiranje na takav način samog akta sporazumijevanja i kasnije sporazuma? To je bila linija jasno izraženoga propagandnog i mobilizacionog korištenja sporazuma Cvetković-Maček radi isticanja zahtjeva za realiziranje onih obećanja koje je i sama Hrvatska seljačka stranka i SDK o demokratizaciji postavljala odavno, od kada je bila u opoziciji, pa i ranije prema velikosrpskom režimu. Ta kritika komunista, kritika KPH i KPJ sporazuma Cvetković-Maček, kritika da oni ne ispunjavaju, da HSS i SDK ne ispunjavaju, ni one demokratske zahtjeve za koje su se borile hrvatske seljačke i druge mase u čitavoj zemlji, ta je kritika bila jako naglašena, izražena i konstantno se ponavljala u toku pregovora i neposredno poslije njihova zaključenja.

Nije točno također (što je došlo do izražaja ovdje, na ovom Simpoziju) kad je sporazum bio zaključen da su ga KPH i KPJ odbacili kao buržoaski dogovor između Beograda i Zagreba na štetu radničke klase i slobode naroda Jugoslavije. Naprotiv, sporazum je primljen kao prvi korak — kako sam rekao — i zahtijevalo se čak da taj i takav sporazum, sa svim onim nedostacima koji su bili izraženi u našim kritikama (budući da je takva bila situacija), bude proširen i da uredba o Banovini Hrvatskoj treba da bude primijenjena na sve dijelove stare Jugoslavije, na sve dijelove države. U tom momentu, u to vrijeme očekivanja daljnjeg razvoja i ispunjenja obećanja vodstva HSS o demokratizaciji, o vraćanju demokratskih sloboda narodu Maček lično i sporazum — to naglašavam

— nisu bili izvrgnuti direktnim napadima, a kritika je bila uglavnom uperena na skretanja i odustajanja Banovine i centralne vlasti od proklamirane politike.

To bi, mislim, trebalo u našoj historiografiji jasno zapisati jer se pomalo prelazi u vulgariziranje toga pitanja kad se jednostavno odbacuje sporazum, kao da su ga komunisti tada odbacivali kao buržoasku nagodbu, što se u kasnijem razvoju (kad se nije dogodilo ono o čemu je bilo govora) također i potvrdilo. Ali, u tom datom momentu, u čitavoj 1939. godini, nije bilo riječi o takvim napadima i o takvoj kritici. Kritika je bila uperena protiv skretanja i odustajanja HSS, Banovine i centralne vlasti od proklamirane politike o slobodama.

Može se, dakle, reći da je tu u redovima komunista, u vodstvu KPH i KPJ, bio izražen na neki način stav iščekivanja u vezi sa sporazumom Cvetković-Maček. Tek tada je došlo do sve većeg i većeg zaoštravanja, kad se ta vlada Cvetković-Maček, a pogotovo Banovina Hrvatska pokazala kao faktor koji je daleko od toga da nastoji zadovoljiti traženja i zahtjeve širokih narodnih masa, tek tada, dakle u početku 1940. godine (a pogotovo je to krunisala Peta zemaljska konferencija), došlo je do stava koji je o tom sporazumu poznat.

U vezi s tim bih rekao dvije-tri riječi — ako dopuštate — i o tome kakvi su složeni uvjeti vladali u Hrvatskoj u to vrijeme, nekoliko godina pred Petu zemaljsku konferenciju. U tim uvjetima, Hrvatska je seljačka stranka, kao jedna masovno i dobro organizirana Partija, imala u svojim rukama — da se tako izrazim — vladala je golemom većinom hrvatskog naroda, a Komunistička se partija pod ilegalnim uvjetima vrlo teško probijala u širim slojevima. Složeni su uvjeti bili i zato što je među radništvom, koje je bilo napredno, lijevo orijentirano, došlo do rascjepa time što se dio radnika odvojio i organizirao u Hrvatski radnički savez (HRS) a namještenici u SHPN, tako da je specifična situacija među radništvom u Hrvatskoj prilično odudarala od drugih zemalja koje su se borile na liniji o kojoj sam govorio.

Kad je riječ o Narodnoj fronti (Frontu narodne slobode), također treba naglasiti — a to su pokazali izvještaji drugova iz različitih naših krajeva — da su se ta Fronta i samo organiziranje Jedinstvene radničke stranke, ili Stranke radnog naroda, različito manifestirali u Hrvatskoj i u drugim zemljama. Ali, pri tome ne treba zaboraviti da je naročito u Hrvatskoj, gdje su Komunistička partija i Fronta tražili prvenstveno oslonac na SDK, da je u Hrvatskoj SDK od početka (HSS, Maček lično i ostali njegovi suradnici) neprestano odbijala svaku suradnju s revolucionarnim radničkim pokretom. A osim toga i u samim našim redovima^ (mislim naročito u intelektualnim krugovima, lijevim, komunistima) došlo je do razmimoilaženja u vezi s direktivom Sedmog kongresa Kominterne o osnivanju Narodne fronte. Vama je, vjerojatno, i poznato da je došlo do oštrog razmimoilaženja zbog kritike parole Narodne fronte i Jedinstvene radničke stranke. Jedan od tih najvažnijih faktora u Hrvatskoj, upravo u Zagrebu, bio je Miroslav Krleža, kao što znate, koji je napisao na tu

temu vrlo interesantan spis što se zvao »Diskusija na teze iz godine 1935«, napisan pro foro interno, pa nije bio štampan, ali je bio predan CK-u i lično Gorkiću koji je tada bio u Zagrebu. Tu je došlo do otvorenog razmimoilaženja zbog oportuniteta u sporazumijevanju sa Živkom Topalovićem, Koraćem i drugima, za koje je Krleža rekao da nisu ništa drugo nego agenti beogradske uprave grada, i sa stvaranjem Narodne fronte, sa SDK odnosno HSS i samostalcima koji neće ni da čuju za revolucionarni radnički pokret. To su bile, dakle, teškoće koje su se odražavale u godinama od 1935. sve do 1938. što opet ne znači da i Jedinstvena radnička stranka odnosno Stranka radnog naroda i Narodna fronta kao parola nisu odigrale značajnu ulogu u mobilizaciji naših ljudi, u mobilizaciji radnika, građana i seljaka u krajnjoj liniji na parolama borbe protiv fašizma, za nacionalno oslobođenje. Te su se parole uspješno odražavale u toj politici.

Još bih htio reći dvije-tri riječi. Na žalost ne mogu odgovoriti drugu Pajoviću, koji je govorio o inicijativnim odborima i radu Stranke radnog naroda u Crnoj Gori. Morali bismo o tome posebno diskutirati. Mislio sam da nešto odgovorim ali nisam čitao njegove dokumente a iz onog što je govorio mogu samo ponovo potvrditi ono mišljenje da se i u Crnoj Gori, kao što vidimo i u Vojvodini, na različite načine provodila ta ideja
0 Stranci radnog naroda.

Drug Pero Damjanović dao je najinteresantniji referat i mislim da je to upravo put kojim moramo ići u istraživanjima historije našeg pokreta i Komunističke partije Jugoslavije prije Pete zemaljske konferencije. On je tako elokventno govorio o tom revolucionarnom kontinuitetu, koji je postojao od prvog početka pa sve do Pete zemaljske konferencije, kojom je to bilo krunisano. Naročito je interesantno govorio o kadrovskom kontinuitetu, prikazao ulogu koju je imao Tito i o svemu tome govorio izvrsno, na način na koji bi trebalo da se dalje razrađuje.

Ali, htio bih da mu nešto kažem. Ako govorimo o tome kontinuitetu, koji je on tako dobro ovdje prezentirao, mislim da ipak ne bismo smjeli pomalo da natežemo istinu. Čini mi se da malo pretjerujemo kada govorimo o toliko samosvojnom putu naše revolucije mimo zaključaka Kominterne, mimo samog Staljina. Točno je da je taj kontinuitet tu, ali ja ne bih mogao naći neku partiju u inozemstvu, partiju drugih naroda koja se isto ne bi mogla pohvaliti kontinuitetom, pa čak i kadrovskim kontinuitetom. Izdvajam ovdje Tita i njegovu ulogu, taj kontinuitet Tita jest ono optimalno, što je htio naglasiti drug Damjanović, ali taj kadrovski kontinuitet — molim, među nama neka bude rečeno — ima i negativnih strana. Jer, znate da je taj kadrovski kontinuitet doveo na kraju krajeva preko revolucije do Brionskog plenuma i do otpadništva jednog broja rukovodećih ljudi na čelu s Rankovićem i Đilasom. Dakle, morali bismo
1 tako uzeti taj kontinuitet o kojem je drug Pero Damjanović vrlo dobro govorio, barem kako sam ja mislio.*

* Tekst nije autoriziran.

LJUBO BOBAN

Povod za diskusiju jest izlaganje druga Bojovića, ali samo povod. Moje će se primjedbe samo djelomično odnositi na neke njegove konstatacije^

O jednom pitanju želim reći nešto više s obzirom na to kako se o njemu općenito govori. Riječ je o procjeni početka drugoga svjetskog rata, a s tim u vezi i mobilizaciji koju je vršila jugoslavenska vlada i stavu Komunističke partije Jugoslavije prema toj mobilizaciji. Obično se problem ovako objašnjava: Godine 1939. vršena je vojna mobilizacija, Partija je na to odgovorila parolom o sprečavanju, onemogućavanju mobilizacije. Mobilizacija je ponovo aktualizirana u proljeće 1940, Partija je tada podržala tu mobilizaciju. Dakle, riječ bi bila o dva različita stava. Međutim, ponegdje na terenu reagiralo se prema stavu i procjeni iz 1939, koja je bila drukčija od one u proljeće 1940. Postavlja se pitanje jesu li to dva različita stava ili jedan, kakav je bio 1939, koji je naknadno, u proljeće 1940. modificiran pa, prema tome, značio bi korekciju ranije procjene? Da li oni koji u proljeće 1940. nisu bili za podršku mobilizaciji nisu djelovali u skladu s partijskom linijom uopće ili su tako, po inerciji ili zbog neinformiranosti, djelovali i ponašali se prema onoj procjeni i onakvom stavu kakvi su bili prihvaćeni u jesen 1939? Je li riječ o jednom stavu, koji je naknadno korigiran, ili o dva različita stava, dvije različite procjene?

Samo naoko postoji identičnost situacije i utoliko se onda samo površno nameće pitanje korekcije jednom prihvaćenog stava. Mislim — i o tome hoću nešto reći — da tu postoje kvalitetno različite situacije, pa prema tome i kvalitetno različite procjene i na bazi različitih procjena i različito reagiranje KP.

Za takvu tvrdnju dajem i neke argumente. Kad je 1939. počeo drugi svjetski rat bila je dilema uopće, a u revolucionarnom pokretu posebno, kako kvalificirati taj rat, je li to imperijalistički ili antifašistički rat. To je, svakako, značilo bitno drukčiju ocjenu pa, prema tome, i drukčiji odnos političkih snaga i revolucionarnog pokreta. Kominterna je taj rat ocijenila kao imperijalistički rat. Sovjetski Savez u tome ratu tada nije sudjelovao. To je jedan element koji utječe na stav Kominterne. Uz to taj rat izbija neposredno pošto su prekinuti razgovori Sovjetskog Saveza sa zapadnim demokracijama, nakon onog iznenađenja preko noći, sovjetsko-njemačkog pakta, i nekako je trebalo odgovornost za rat prebaciti na zapadne demokracije, ne samo na totalitarne sile. Prema tome, smatralo se da je podjednaka odgovornost obaju tabora u tom ratu.

Rat je, dakle, označen kao imperijalistički i KPJ je preuzela tu procjenu Kominterne. Prema tome, ako je to imperijalistički rat, interes je Jugoslavije i njenih naroda da u tom ratu ne sudjeluju. A procjena Partije bila je da vladajuće snage i vlada žele sudjelovati u tom imperijalističkom ratu, i to da žele sudjelovati na strani zapadnih demokracija i da je

vlada inicijator uvlačenja zemlje u rat. Dakle, da će se vlada sama staviti na stranu zapadnih demokracija.

Zbog toga, kad dolazi do mobilizacije, u uvjerenju da vlada uistinu priprema mobilizaciju radi priključenja Jugoslavije zapadnim demokracijama — dakle jednoj od imperijalističkih strana — KP stoji na stajalištu da takvu vladinu politiku treba onemogućiti. Znači, onemogućiti i tu njenu politiku mobilizacije kao pripremu za ulaženje u rat na strani jedne imperijalističke strane, zapadnih demokracija. Iz toga proizlazi takav stav Partije i odnos prema vladinoj politici i mobilizaciji.

Takva je bila partijska procjena vladine politike, ali naknadno možemo i moramo konstatirati da tada, u tom momentu, nisu postojale realne namjere da bi vlada na svoju inicijativu ušla u rat na strani zapadnih demokracija. Naprotiv, to je bilo vrijeme kad je Jugoslaviji prijetio napad Italije. Ti događaji dobro su poznati, to je trenutak kad Njemačka, koja se sprema za napad na Poljsku, želi da je slijedi Italija, koja ne želi u rat. Hitler gura Italiju na Jugoslaviju da bi je tako stimulirao da slijedi njemačku politiku. Italija mobilizira svoje divizije na granici prema Jugoslaviji. Ukoliko Velika Britanija i Francuska ne reagiraju na njemački napad na Poljsku, Italija bi marširala na Jugoslaviju. A ukoliko Francuska i Velika Britanija ipak reagiraju, Italija ostaje s puškom k nozi. Tako je i bilo.

Prema tome, u tadašnjoj situaciji nije se radilo o pripremama vlade za uvlačenje zemlje u rat na strani zapadnih demokracija, nego o obrani od mogućega talijanskog napada. Tako je zapravo bilo. Generalno uzeto, u vladajućim krugovima Jugoslavije postojao je sukob dviju orijentacija, prozapadne i profašističke. Tako je postojala mogućnost i opasnost uvlačenja Jugoslavije u rat na jednoj ili na drugoj strani. To je, kažem, postojalo kao opća mogućnost, ali u početku drugoga svjetskog rata to nije bila neposredna aktualna mogućnost, takva da bi vlada radila na uvlačenju zemlje u rat na strani zapadnih demokracija.

Međutim, u proljeće 1940. situacija je drukčija. M i jenja se i ocjena rata i sve više ta ocjena gubi onaj smisao koji je imala u početku: da je to imperijalistički rat, a sve se više polazi od stajališta da je to antifašistički rat. Ali, i bez obzira na to mijenja li se kvalitetno ocjena karaktera rata, realno se sagledava opasnost napada totalitarnih sila na Jugoslaviju. Totalitarne sile već su daleko otišle u svojoj ekspanzionističkoj politici. Odgovornost za rat sve više se prebacuje na totalitarne sile i u njima se vidi glavna opasnost za ugrožavanje opstanka Jugoslavije. I zbog toga je mobilizacija snaga — prema tome i propagandna aktivnost Partije — okrenuta više u tom pravcu, dakle u pravcu razobličavanja politike totalitarnih sila i upozoravanja na opasnost od njihove politike za opstanak Jugoslavije. Osim toga, i procjena koju je 1939. dala Kominterna već je bila kritički ocijenjena i nije se više uzimala kao obavezna politika i za KPJ. I kad u proljeće 1940. dolazi do mobilizacije, Partija podržava mobilizaciju, jer je posrijedi obrana zemlje od mogućega talijanskog napada. Naime, nakon njemačkog napada na Francusku, Italija se ponovo bavi pla-

novima za napad na Jugoslaviju, ali je Hitler u tome sprečava. Tako je ponovo aktualiziran problem obrane zemlje i KP tu politiku sada podržava. Situacija na terenu čini se malo disonantna, jer taj novi stav Partije nije svugdje dopro i neki reagiraju po inerciji iz 1939. godine, tako da na terenu imamo nerazumijevanje partijskog stava od proljeća 1940.

Prema tome, to su dvije različite procjene i zato dvije različite konsekvence u partijskoj politici i partijskoj propagandi. Mogao bih to malo pojednostavniti i reći da je u osnovi riječ o dvjema gotovo istim situacijama, jer je u jednom i u drugom slučaju riječ o opasnosti od napada fašističkih sila na Jugoslaviju. Ali god. 1939. u dijelu partijskih vrhova vlada uvjerenje da postoji sasvim realna mogućnost uvlačenja Jugoslavije u rat na strani zapadnih zemalja a to je imperijalistički rat u koji vlada želi uvući zemlju.

Na kraju, ponovo nakon 27. marta 1941. donekle se, s obzirom na stav KPJ, ponavlja slična situacija kakvu smo imali 1939. Partija je mobilizirala mase protiv Trojnog pakta i totalitarnih sila, ali se u partijskoj propagandi jako osjećalo i protivljenje da se Jugoslavija uvuče u rat na strani drugoga zaraćenog tabora, zapadnih demokracija, a što je bilo i neposredno aktualno s obzirom na dolazak na vlast prozapadno orijentiranih vojnih i političkih snaga.

Htio sam samo istaći, u povodu izlaganja druga Bojovića, da je riječ o dvije kvalitetno različite procjene i prema tome o različitom reagiranju i otuda ta situacija na terenu god. 1940. koja je ponegdje bila u sukobu s trenutnom partijskom procjenom i politikom.

VESELIN ĐURETIĆ

Reći ću samo nekoliko riječi povodom diskusije druga Ljubiše Stankova Zembe. On je, uz ostalo, istakao da je politika Narodnog fronta bila samo taktika Kominterne. Želio bih dokazati suprotno — naime da politika Narodnog fronta nije bila taktika, nego nova strategija, izraz novih vjetrova koji su počeli da duvaju Evropom i svijetom i koje je neko morao da definiše. Poslije pojave Hitlerovog nacizma i još ranije poslije pretvaranja italijanskog nacionalizma u fašizam, osnovni zadatak radničkog pokreta i svih demokratskih snaga bio je određenje prema njemu. To je bio i zadatak svih progresivnih snaga Jugoslavije, ne samo onih na čijem je čelu bila KPJ. Atmosfera poslije 1933. godine inicirala je, dakle, stavove i Kominterne i Komunističke partije Jugoslavije.

Pozicije svih građanskih snaga najbolje ćemo saznati, ako analiziramo njihove političke ideje u periodu od 1933. do 1941. godine. U to vrijeme

dolazi do jasne polarizacije koja je značila opredjeljenje za ili protiv fašizma, a koja je karakterisala međunarodnu pozornicu u cjelini i neposredno se odražavala na regionalne scene. Jugoslovenske građanske političke snage reagovale su na različite načine. Mase, međutim, zapljusnute antifašističkim vjetrovima koje je izazvala bezobzirna politika Njemačke, Japana i Italije, u svom radikalizmu počinju da idu ispred građanskih snaga. Ali te snage su se još uvijek uspješno koristile svojim nacionalnim kapitalom, dobivenim u periodu borbe za ujedinjenje Jugoslavije, pomoću kojega su držale mase na okupu. S druge strane, revolucionarne snage na čelu sa Kominternom reaguju napuštanjem klasne začahurenosti i zatvorenosti, izazvane sticajem više okolnosti koje su karakterisale situaciju poslije pobjede oktobarske revolucije i poslije drugih revolucionarnih gibanja u Evropi. Period čvrste klasno-političke organizovanosti, oličen, uz ostalo, u Lenjinovom »21-uslovu«, ustupa mjesto ideološkoj i političkoj elastičnosti koja je odgovarala novom političkom realizmu, a koji je najbolje karakterisao široki antifašistički pokret. Napuštajući politiku klasne isključivosti, diktiranu postrevolucionarnim stavom buržoaskih snaga, Kominterna zauzima čvrste antifašističke pozicije.

Ono što se događa na jugoslovenskom tlu u tom periodu izraz je te nove strategije (a ne taktike) Kominterne. Međutim, jugoslovensko tlo je iziskivalo po mnogo čemu specifično reagovanje, za razliku, na primjer, od francuskog ili poljskog, gdje su sve strukture bile nacionalno homogene i tražile sklad nacionalnog i klasnog. KPJ je, zahtijevajući uspostavljanje toga sklada na našem tlu, morala trasirati novu političku strategiju. Ali, do nacionalne kohezije bilo je vrlo teško doći, i rekao bih da ona nije uspostavljena sve do početka rata. Sklad je bio uspostavljen samo na političkoj periferiji. Veliki dio buržoaskih snaga, koristeći se još uvijek svojim nacionalnim kapitalom (uslovno upotrebljavam taj izraz), uspješno vuče za nos mase, pa je KPJ morala povesti elastičnu politiku, prihvatiti i neke elemente građanskog liberalizma, da bi te mase otela od buržoaskih vođa.

Na jugoslovenskom tlu nikada nije došlo do čiste klasne polarizacije, ali je nacionalna polarizacija između dva svjetska rata bila mnogo čistija. Zato je svaka široka društveno-politička akcija morala imati za pretpostavku razbijanje nacionalnih frontova, što je bio osnovni preduslov za klasnu polarizaciju. Mislim da u doratnom periodu ti frontovi nisu bili razbijeni pa su morali postati društveno-politička baza građanskog rata u uslovima okupacije zemlje. God. 1941. je u mnogo čemu predstavljala sukob raznih nacionalizama. Ali njih je na samom početku nagrizala nadnacionalistička, jugoslovenska akcija KPJ.

Politički koncept KPJ u doratnom periodu, uopšteno gledajući, bio je antifašistički, ali nije mogao biti potpun i samostalan da bi vizionarski predvidio i tačno isplanirao buduće kretanje događaja, kako proizlazi iz diskusije druga Stojkova. KPJ se sukobila s građanskim ratom i veličina njenog djela upravo je u tome što je tražeći izlaz iz zatvorenih nacionalnih krugova, iz nacionalnih isključivosti, inicirala široku platformu koia

će zaraćenim masama poslužiti kao orijentir za napuštanje, u početku rata formiranih a 1941. i 1942. godine zatvorenih, nacionalnih tabora i usmjeriti ih ka jugoslovenskoj orijentaciji.

Elastičnost Partije je u tome što je od početka sagledavala tu nacionalnu polarizaciju, prilagođavala joj se da bi je rušila i mase odvojila od građanskih vođa. Još na Petoj zemaljskoj konferenciji ona je otvorena prema datim zbivanjima, ona je spremna na borbu. Ali kasniji događaji nisu u svemu slijedili njen koncept, oni negdje idu ispred njega, ostavljajući KPJ na repu stihije, negdje Partija nalazi izlaz iz zapleta građanskog rata i idejno-političke zbrke u specifičnom obliku »levičarenja« koje se izražavalo u jednostranoj kolektivizaciji, sovjetivizaciji, u kategorizaciji seljaka na »kulake«, »srednjake« i »siromašne« itd.

God. 1941. nacionalna polarizacija bila je drama jugoslavenskog društva. Kako iz nje izići — bilo je osnovno pitanje vremena. Uzimajući odnos prema okupatoru kao osnovni korektiv patriotizma (a ne samo revolucionarnosti), KPJ je izazvala široku nacionalnu polarizaciju (slično je bilo i u kineskoj revoluciji). Sve više je postajalo jasno ko je pravi patriota, a ko pravi izdajnik.

Za sada samo toliko, mislim da će predstojeća diskusija pokrenuti još neka pitanja.

MITAR MILJANOVIĆ

Želio bih da kažem nekoliko riječi o problemu, koji je, po mojem mišljenju, u radu našeg skupa marginalno dotaknut. Naime, polazim od pretpostavke da raspravljanje o događajima, ličnostima itd. koji pripadaju prošlosti biva osmišljeno, a što činimo, ukoliko tako činimo, iz perspektiva sadašnjosti. Uostalom, drukčije nije ni moguće, makar netko drukčije mislio.

Takav je slučaj i s Petom zemaljskom konferencijom koja je — kao što je ovdje istaknuto — jedan od najznačajnijih događaja u povijesti naše Partije od njenog osnutka do tada. Međutim, što se tiče odnosa Pete zemaljske konferencije prema sadašnjem trenutku jugoslavenskog komunističkog pokreta i socijalizma, mislim da je taj odnos neposredan i htio bih da nešto o tome kažem. Htio bih da se zadržim na jednom aspektu te neposrednosti zato što ona još jače dolazi do izražaja kad je u pitanju sadašnji trenutak. Naime, Peta zemaljska konferencija dala je pozitivnu ocjenu jedne faze, jednog procesa u razvitku našeg pokreta. Značajka sadašnjeg trenutka u razvitku našeg pokreta jeste završetak jedne nove faze toga istog procesa. Riječ je, mislim, o procesu prihvaćanja nacionalne forme našega komunističkog pokreta za izražavanje klasnog sadržaja. O

procesu — da ga tako nazovem — nacionalne identifikacije našega komunističkog pokreta, uz napomenu da je ovdje svaka asocijacija isključena, o procesu konstituiranja partijskih organizacija u osnovi na nacionalnom principu koji je kasnije do kraja razvijen.

Poznato je da su do održavanja Pete zemaljske konferencije bile konstituirane takve organizacije za Sloveniju i Hrvatsku. Meni je žao što nijedan referat, posebno na ovom znanstvenom skupu, nije bio posvećen tome aspektu. Činjenica je, naime, da je naš komunistički pokret prešao put od jedne faze u kojoj su identificirani klasni i nacionalni interesi, u kojoj su identificirani klasni interesi radničke klase i ostalih eksploatiranih slojeva, pripadnika različitih nacija, do faze u kojoj su u tim odnosima u određenoj mjeri razlike priznate. Ako bismo prihvatili suprotno stanovište, tj. da to što govorim nije točno, postavilo bi se pitanje svrsishodnosti osnivanja partijskih organizacija za Hrvatsku i Sloveniju, a kasnije i ostalih, što je, mislim, bio duboko opravdan povijesni čin trajnog značenja.

Stoga smatram da je osnivanje tih nacionalnih kompartija za naš nacionalni pokret bilo prihvaćanje realiteta, priznanje činjenice o razlikama klasnih interesa, koji se manje-više poklapaju s granicama pojedinih naciona (da upotrebim taj izraz). Sigurno je od interesa za praksu našega komunističkog pokreta to dovesti u vezu s Lenjinom i lenjinističkom praksom zato što je carska Rusija bila amorfna u nacionalnom pogledu. Lenjin je, prema briljantnoj interpretaciji jednog sudionika ovog skupa, druga Borislava Đurovića iz Novog Sada, u principu odbacivao autonomiju i federalizam u Partiji na nacionalnoj osnovi. Sve do oktobarske revolucije bio je protiv organiziranja Ruske socijaldemokratske radničke partije na nacionalnom principu. Takav Lenjinov stav proizlazio je iz shvaćanja o primatu klasnog nad nacionalnim. Za Marxa je klasno imalo i apsolutni primat u odnosu na nacionalno. Takav Marxov stav može se dovesti u vezu s njegovim poimanjem povijesnog tla za socijalizam koji može biti samo visoko razvijeno društvo.

Ali je poznato da bi uporedo s razvitkom društva socijalističke provenijencije trebalo — teoretski gledano — da se klasno i nacionalno približavaju pod uslovom da se od početka slobodno ispoljavaju. Poslije oktobarske revolucije odnos komunističkih partija sovjetskih republika i SKP(b) nije bio odnos samostalnih entiteta, nego dijela i cjeline. Sa Staljinom je, kao što je poznato, to razvijeno do krajnjih konzekvenci i poprimilo međunarodnu dimenziju, jer je preneseno u sferu odnosa u međunarodnom komunističkom pokretu. Ako bismo polazili od slova djela klasika, mogli bismo nacionalno organiziranje komunističkog pokreta u okviru iste državne zajednice označiti kao izvjesno odstupanje. To posebno vrijedi kad je u pitanju Lenjin, jer je odavno evidentno da nijedna socijalistička zemlja nije u Marxovom smislu imala uvjete za socijalizam (za visoku transformaciju). Međutim i kad je Lenjin u pitanju, treba imati u vidu da se Lenjin znao samokorigirati u nizu pitanja, pa i onih koja su par excellence strategijska, na primjer nužnost ili nenužnost prerastanja

oktobarske revolucije u svjetsku kao uvjet za očuvanje tekovina Oktobra, robna privreda, socijalizam itd.

Prirodno je stoga očekivanje da bi u toku daljnjeg razvitka došlo do korigiranja i u tome pogledu. Rečeno je u diskusiji, na početku, da se naš komunistički pokret nalazi pri kraju jedne više faze procesa koji je započeo prije Pete zemaljske konferencije i kojem je ona dala pozitivnu ocjenu. Proces osamostaljivanja u osnovi nacionalnih komunističkih partija doveden je u sadašnjem trenutku razvitka do daljnjih konzekvenci. U vezi s tim želio bih iznijeti dvije zaključne tvrdnje:

Taj proces nacionalne identifikacije, odnosno prihvaćanja nacionalne forme za izražavavanje klasnog sadržaja dijelova jugoslavenskoga komunističkog pokreta, bio je nužan da bi se u pravom smislu moglo afirmirati zajedničko za sve dijelove jugoslavenskog komunističkog pokreta, što zapravo i predstavlja smisao sintagme — jugoslavenski komunistički pokret. Drugo, što te tendencije nisu ranije toliko dolazile do izražaja posljedica je nedovoljne demokratičnosti, nedovoljne osamostaljenosti. Stoga se jugoslavenski komunistički pokret ne nalazi na putu dezintegracije, nego na putu učvršćenja, ma koliko ponešto ukazivalo i na mogućnost drugačijeg zaključka, možda suprotnog. Naime, pretjerano nacionalno identificiranje pojedinih dijelova i prenebregavanje njihovo, forsiranje zajedničkog, samo su, mislim, dva pola iste opasnosti.

Htio bih na kraju, ne zadržavajući vas previše, da kažem nekoliko riječi à propos izlaganja uvaženog druga Pere Damjanovića. Naime, ja nisam nigdje tvrdio da je bilo kada biće naše Partije postalo staljinističko par exellence, pa prema tome tu ne postoji suprotnost između nas. Drugo, tvrdio sam da, sudeći po utjecaju, kad su u pitanju fenomeni o kojima sam govorio, KPJ biva u historijskoj orbiti staljinizma i isto tako sam prihvatio i tvrdio da tada nisu postojali povijesni preduvjeti da se spozna pravo biće fenomena o kojem je riječ, tj. staljinizma. Ako bi bilo suprotno, revolucionarni bi kontinuitet na određeni način isključivao revolucionarni razvitak.

Htio bih jednu zaključnu tvrdnju da iznesem u vezi sa skupom u cjelini. Ako se i jedan od komunističkih pokreta u svijetu može svijetla obraza okrenuti unazad, ako se može sa postignutim ponositi pred sobom i pred međunarodnim komunističkim pokretom i svjetskom radničkom klasom, onda je to, mislim, naš. Zato je, mislim, njega dostojna samo marksistička kritika, a nikakva apologetika, bez obzira na njenu provenijenciju.

Htio bih da kažem samo to da sam sa velikom pozornošću saslušao izlaganje našoj javnosti veoma poznatog dra Mladena Ivekovića, u kojem je, uz ostalo, sadržan i novi pristup sporazumu Cvetković-Maček. Mislim da je to izlaganje veoma podsticajno, bez obzira na to što se i u dokumentima same Pete zemaljske konferencije može naići na drugačiji tretman sporazuma od tretmana koji nam je ponuđen interpretacijom dra Mladena Ivekovića. Hvala!

Ne bih hteo da odgovaram drugu Đuretiću jer se s njegovom analizom jugoslovenskog razvoja pred drugi svetski rat uglavnom slažem. Možda bih ponešto drugačije definisao ono, što je drug Đuretić rekao. Ali, primerom Jugoslavije i analizom jugoslovenskoga revolucionarnog razvoja ne može se dokazati teza da je Kominterna sačuvala narodnofrontovsku koncepciju. Baš sam i ulagao napor, koliko sam mogao u ovim kratkim tezama koje sam izneo, da dokažem da se mi razlikujemo od prakse Kominterne i onih, kako bih rekao, stopostotnih staljinističkih partija koje su to dosledno sledile.

Sedmi kongres Kominterne nije dugoročno pripreman s takvim sadržajem. U Institutu za radnički pokret postoje stenografske beleške XIII plenuma Kominterne koji neposredno prethodi ovom Sedmom kongresu gde se do užasa razvija ta besna uskosektaška dogmatska kampanja. Profesor Akademije društvenih nauka KPSS Lekson objavio je knjigu u kojoj je dokazao da Egzekutivni komitet Kominterne, tako reći 10 do 15 dana pred početak samog kongresa, nije znao hoće li Staljin držati referat ili neće i kakav će sadržaj referata biti. To jest, privremeni poraz, kako kaže Togliatti, privremeno povlačenje sektaških snaga pred onim porazom radničkog pokreta u Nemačkoj, koji je izazvao konsternaciju u svim redovima, i jedan pokušaj na inicijativu francuske partije da se neka pitanja, strategije razreše.

Međutim, mi već 1937. godine nailazimo na novo zaoštravanje toga klasnog kursa a naročito posle prekida pregovora između nemačkih komunista i nemačkih socijaldemokrata u Londonu, kad je propala njihova konferencija. Počinje ponovo da se odbacuje, da se negira, ona široka platforma koju je dao VII kongres Kominterne i koja je, verovatno, bila jedino mogući izlaz u to vreme. Posle 1938. godine pa do 1941. godine Kominterna, tako reći, nema ni jednog dokumenta koji je posvetila Narodnom frontu. Posle 1938. godine Narodni front ne postoji ni u jednoj zemlji izuzev u Jugoslaviji, i to u veoma specifičnim oblicima, čak bih rekao ne kao jedinstvena politička organizacija, nego na bazi lokalnih ili regionalnih sporazuma s određenim grupama. Zapravo, ni jedna građanska partija nije ni u kakvom savezu s Komunističkom partijom nego ili disidentske grupe pojedinih partija ili određeni delovi društvenih, staleŠkih ili ne znam kojih tih organizacija.

Dalje, Sedmi kongres Kominterne jedini je kongres čije stenografske beleke nisu nikad publicirane. Publicirani su samo referati, i to oni glavni. To je jedini kongres Kominterne na kojem Staljin nije prisutan. Lekson kaže da se Staljin pojavio samo na galeriji i da članstvo nije znalo da je on tu. Na tom Kongresu nije diskutovao, nikad nije spomenuo reč Narodni front, pa čak ni u onom referatu na Osamnaestom kongresu SKP(b). Narodni front, kao oblik političke koalicije s građanskim demokratskim

strankama, razbija Partija pre svega u Španiji i na tome on baš upravo gradi svoju novu sektašku politiku koja se izvanredno teško odrazila na sam komunistički pokret i na njegovu borbenu sposobnost protiv nastupajućeg fašizma.

Sinoć sam drugu Đuretiću rekao da, na primer, »Komunističeski...« nakon sporazuma Ribentrop—Molotov pa do maja 1941. godine nema ni jedan članak napisan protiv fašizma, da govori o imperijalizmu a izričito optužuje Englesku, Francusku i SAD kao vinovnike rata.

Prema tome, drugovi, to samo pokazuje da je tu došlo do takvog taktiziranja gde Narodni front u jednom momentu treba da posluži kao pogodna politička forma, a posle je napušten. Verovatno sam propustio kazati da ideja Narodnog fronta, međutim, nije uništena u svim komunističkim partijama, iako su ga one zvanično napustile, nego su te partije još ponegde sačuvale te koalicione oblike ali ne na insistiranje Kominterne, ne na njen zahtev, ne prema njenim stavovima, nego prema realnim potrebama revolucionarne borbe.

Prema tome, ne sporim se sa drugom Đuretićem nego možda samo pojašnjavam neke svoje stavove koje juče nisam stigao da izložim."'

* Tekst nije autoriziran.

PERO DAMJANOVIĆ

Izvinjavam se, što se po drugi put javljam za govornicom. Ali nekako sam gotovo »prozvan«, pa bih želio samo nešto reći, a usput bih još više naglasio neke momente koji su se čuli u diskusiji.

Prije svega slažem se sa korektnim izlaganjem druga Ivekovića o odnosu Partije prema sporazumu Cvetković-Maček i uopšte kretanjima u opoziciji. Mislim da je upravo u tome bio kvalitet Komunističke partije Jugoslavije što je smatrala da je svako sporazumevanje radi preuređenja zemlje u interesu ravnopravnosti naroda i narodnosti pozitivan korak i čak se primila da na to gura, da tako kažem, opozicione partije. To je smisao i Titovog komunikea od jeseni 1937. godine, a to je smisao i niza drugih njegovih stavova i intervencije, kao, na primer, njegovog energičnog stava protiv pokušaja Dragoljuba Jovanovića da formira samostalnu zemljoradničku partiju u Srbiji, jer se to smatralo aktom cepanja opozicije. Titov stav je bio: u okviru Zemljoradničke stranke i sa čitavom Udruženom opozicijom stvoriti što je moguće širi opozicioni front reakcionarnom režimu.

To je smisao realističke politike. Sa tog stanovišta u biti je posmatran navedeni sporazum. Drug Jelić je govorio o tome da je Partija kritizirala sporazum. Možda je to ograda, zapravo realan stav u odnosu na ono što je taj sporazum uistinu bio, odnosno u šta se izmetnuo. Ali možda je to ipak nedovoljno precizno, jer, ako bi ga odmah odbila, tj. ocenila negativno, onda bi Partija rušila svoju vlastitu poziciju. Partija je želela preuređenje sa što širim narodnim snagama i iz taktičkih razloga morala je da to oceni kao pozitivno, jer bi inače rušila svoju poziciju, svoj koncept preuređenja Jugoslavije, rešenja nacionalnog pitanja u okviru Jugoslavije. Ali, i iz suštinskih razloga, pri isticanju uloge radničke klase u tom narodnom sporazumevanju, a priznajući sam sporazum Cvetković-Maček kao korak napred u tom preuređenju — Partija je morala tako da postupi. Međutim, kad je došlo do odstupanja od proklamovanih ciljeva toga sporazuma, onda je upravo na tome gradila i vodila borbu u narodu, među pristalicama i tih stranaka, dokazujući raskorak između deklarativnog, proklamiranog sporazuma i onog što buržoazija nije mogla i nije htela da sprovede, ograničena svojim usko klasnim interesima.

Hteo bih samo još da nešto kažem o oceni rata. Slažem se potpuno sa drugom Bobanom. Jedino bih tome još nešto dodao, pošto sam pristalica onih shvaćanja u istorijskoj nauci koja veliku ulogu pridaju istorijskoj ličnosti. U tom pogledu hteo bih da predočim izvesne nijanse u politici Partije u toku 1939. godine. Naime, taj sporazum, tj. sovjetsko-nemački pakt delovao je na poznate teze CK KPJ od septembra—oktobra 1939. godine. Čim je došlo do toga sporazuma, CK KPJ je gotovo u celini prihvatio sve implikacije sporazuma (teze je pisao Milovan Đilas). Te teze zaista zamagljuju pitanje fašizma i odbrane zemlje. Međutim, Tito je u to vreme — od avgusta 1939. godine do kraja te godine — bio u Moskvi. On također ocenjuje sporazum i situaciju u zemlji i on to dosta drugačije ocenjuje. U referatu sam naveo neke stavove u odnosu na odbranu zemlje, koje je Tito zastupao u Moskvi u to vreme — septembar—oktobar 1939. godine. A iz toga vremena postoje i neke Titove teze u kojima kaže: »Iako je započeo rat, problem borbe protiv fašizma nije prestao.« To je autentičan dokument, a postoji i izjava druga Tita u naknadnom razgovoru, istina, dosta kasnijeg datuma, u kojoj kaže da se upravo tada sporio sa Manuilskim oko ocene međunarodne situacije.

Tito je tada napisao jedan koncept procene situacije po kojem ne iščezava fašizam kao opasnost. Stoga, kad se Tito na početku 1940. godine vratio, članovi CK osećaju da Tito, ne kritikujući i ne odbijajući grubo teze CK KPJ od jeseni 1939. godine, unosi određeni korektiv, naročito u odnosu na zadatke Partije u odbrani zemlje.

U tom smislu, nastala je i kritika u toku 1940. godine pojedinih zaostajanja praktične partijske politike za razvojem realne situacije. U tome se opet ispoljilo osećanje realnosti i tačnog predviđanja, što je bilo veoma prisutno u daljnjim člancima, u drugim dokumentima, u *Proleteru* i mnogim proglasima, sve do rezolucije Pete konferencije. U tome je neosporno vidljiva izuzetna uloga Tita.

Iz istih razloga — u cilju preciziranja nekih stavova — malo bih se samo umešao i u razgovor oko Narodnog fronta. Sasvim je na mestu ono što je drug Zemba interpretirao. Međutim, ipak mislim da mi malo jednostrano postupamo kad hoćemo da identificiramo stavove Staljina sa stavovima Kominterne. Konminterna je ipak imala nešto šire koncepcije, a treba reći da su zbivanja 1933, 1934. i 1935. god. i uloga Dimitrova izneli izvestan novi koncept i da je na VII kongresu uistinu trijumfovala Dimitrovljeva linija. Potpuno je tačno i to da je Staljin ignorisao Sedmi kongres. Nigde ga ne podržava osim u onoj znamenitoj depeši narodu Španije u jesen 1936. godine, kada je španski narod ustao u borbu posle one reakcionarne pobune. To je, u osnovi, bila podrška antifašističkoj borbi koja je — s obzirom na pijedestal na koji je bio Staljin podignut — imala izvanredno dejstvo i značila veliki doprinos toj borbi.

Posmatrano istorijski, Staljin je, u suštini, bio dezavuiran duhom VII kongresa, jer je Sedmi kongres praktično i teorijski (i dokumentima) dezavuirao dotadašnju Kominternu, odbacio (pa i osudio) njenu arhisektašku orijentaciju, a bilo je očigledno da je to dezavuiranje Staljina. Njegovo već u velikoj meri dostignuto obogotvorenje nije moglo, čini se, to da podnese. Stoga je vrlo brzo usledilo odstupanje; zato 1939. godine, iako postoji Kominterna i njeno rukovodstvo, ipak, oni (čak i članovi najužeg rukovodstva — Toljati i drugi takvi lideri) saznaju o paktu iz štampe, pa čak i o raspuštanju Kominterne Staljin donosi odluku pre nego su upoznati ljudi iz njenog najužeg rukovodstva (donio je odluku, pa je tek vrlo kratko vreme pred raspuštanje organizovan razgovor u najužem krugu).

Međutim, često se pokušava taj kasniji koncept Kominterne vezati za 1918. godinu, za Lenjina i »Dvadeset i jedan uslov«. Hteo bih da upozorim da je to isto tako jedna vrsta pojednostavnjivanja kako proizlazi iz interpretacije druga Đurovića, jer je koncept oko Oktobra nešto širi. Neosporno je da je »21 uslov« nastao u vreme kad se ocenjivalo da nastupa svetska revolucija, pa se postavio osnovni cilj: Jačajmo partije! Međutim, već na Četvrtom kongresu Kominterne (potkraj 1921. godine) Lenjin daje fantastičnu kritiku tog koncepta, a 1922. dolazi i do sporazuma triju internacionala. To je Lenjin akceptirao u celini. Prema tome on razvija i zalaže se za jednu širinu, jer vidi da je situacija drugačija, da je potrebna širina — pod onom parolom: »U mase!« Zato i mi, kao istoričari, gledajmo koliko lideri i partije, saobrazno promenama u stvarnosti, procenjuju, a nemojmo projicirati i prenositi iz jedne situacije ili čak jedne epohe u drugu suviše jednostrane ocene.

Prijatno mi je što je drug Miljanović izjavio da se mi ne razilazimo u oceni toga kada je data kritika staljinizma i da je samoupravljanje dalo osnovu, u tome se potpuno slažem. Međutim, ima u tome i jedna opasnost. Naime, bojim da mi time, možda i ne težeći tome, pomalo apologetski pristupamo samoupravljanju, jer u tom slučaju Toljati ne bi mogao dati kritiku staljinizma, jer on nije imao samoupravljanja. Drugim rečima, i neovisno od samoupravljanja može se dati kritika staljinizma. Ali,

ja nisam uopšte mislio da je stav druga Mijanovića to da je Komunistička partija Jugoslavije pred revoluciju bila par ekseläns staljinistička. Takav zaključak ne proizlazi iz referata druga Miljanovića. To je izričita tvrdnja druga Stanka Lasica u njegovoj raspravi.

Ali kod druga Miljanovića ima stav da se istinska kritika staljinizma nije mogla dati bez prakse i bez samoupravljanja. Upravo sam sa tim stavom polemisao i pokušao da kažem ovo: bez obzira na naziv, na etiketiranje iz godine 1940, staljinizam je postojao i tada i oblikovao se u konceptu ocene međunarodne situacije, u oceni rata, u koncepciji uloge Kominterne, u određivanju osnovnih zadataka partija, da su sve komunističke partije obavezne da akceptiraju diplomatske poteze, pa možda i igru, Sovjetskog Saveza kao države, da sve partije saobraze svoju politiku, pa time ulogu i svoju revolucionarnu orijentaciju takvim diplomatskim potezima, da se radnička klasa ograniči na uske klasne ciljeve itd. U svemu tome je osnovno da KPJ to ne prihvata. Ona vidi fašizam kao opasnost našoj zemlji i s tog stanovišta ona daje kritiku staljinizma. I, rekao bih, istinsku kritiku u suštinskim stvarima tadašnjeg koncepta revolucije, to jest koncepta borbe protiv fašizma.

Mislim da to nije projiciranje iz današnjih, nego je to ocena tadašnje situacije, jer taj koncept naše Partije omogućava revoluciju, omogućava 27. mart. Drug Zemba je rekao da ni maja 1941. godine — još nema fašizma u materijalima Kominterne, a Nikolae Čaušesku je naveo u referatu u povodu 45. godišnjice stvaranja Komunističke partije Rumunije, kako je 1940. godine, uporedo s ofanzivom fašizma na nordijske zemlje, Kominterna upozoravala kako se ne smeju dozvoliti pozicije zapadnoevropskim zemljama ovde na Balkanu i u Rumuniji, da bi se mogle boriti protiv Nemačke i Sovjetskog Saveza. Dotle se bila srozala Kominterna. A u to isto vreme Tito napada, kritikuje naše drugove što zakašnjavaju sa skidanjem parole o demobilizaciji, jer je opasnost baš od fašističkih sila sve veća.

To je, kao što se vidi, bila istinska kritika staljinizma, tadašnjeg suštinskog koncepta staljinizma. Eto u tome se malo razilazimo!

I konačno, poslednje na šta sam želeo da se osvrnem, možda je nastao izvesni nesporazum s drugom Ivekovićem. Kad sam govorio o kadrovskom kontinuitetu, pre svega sam mislio od Četvrte do Pete konferencije, i u svom usmenom ekspozeu nisam spomenuo grupu onih koji su otpali (Marić, Muk i još nekoliko). Činjenica da je bilo povremenog otpadanja, ispadanja iz stroja, u osnovi ne menja vrednost mojih osnovnih konstatacija, da se u suštini radilo i o kadrovskom kontinuitetu. Zato, ako bismo hteli da govorimo o tom kadrovskom kontinuitetu do danas, onda je tu gorostasna figura Titova i ako hoćemo još nekoga da spomenemo, onda je tu kreativna ličnost, još od prije Četvrte konferencije, Edvarda Kardelja, koji su pravi kreatori Partije i njene politike do danas. A to što su pojedinci otpadali, sasvim je normalno, to se događa u svakom političkom pokretu i u tom pogledu ja potpuno delim shvaćanja i ovde spomenuta, da je Brionski plenum i pozitivni obračun, odnosno pobeda nad

snagama poraženim na tom Plenumu — čak ravna onoj 1948, jer bi takvi — staljinistički recidivi — i ne samo recedivi — mogli nastati, ako se sa takvim snagama ne bismo odlučno obračunavali.

U tom pogledu se slažemo sa otpadanjem pojedinaca iz revolucionarnog stroja, ali to ne krši opća pravila i izvesnu zakonitost u razvitku KPJ, čemu sam želeo da dam izvesni doprinos ovim razmatranjima.

JOVAN R. BOJOVIĆ

Mislim da je pitanje parole o demobilizaciji veoma složeno. Ono se mora šire posmatrati, a ne jednostrano kao do sada. O tome je i malo pisano. Zapravo, o tom pitanju su još zadržane političke ocjene. Ono se uzgred naglašavalo, kada se govorilo o radu Partije u Crnoj Gori u prvoj polovini 1940. godine. U referatu sam pokušao da ga šire objasnim. Kako je do te parole došlo u Crnoj Gori i kakav je imala odjek u narodu neću sada govoriti jer sam to rekao u referatu. Napomenuću neke momente 0 kojima se mora voditi računa, kada se to pitanje objašnjava. Iz do sada dostupnog arhivskog materijala može se zaključiti da je taj zahtjev bio proizvod stava i gledanja Kominterne, a ne unutrašnjeg stanja i raspoloženja rodoljubive jugoslovenske javnosti. Taj zahtjev je negativno uticao na odnos patriotske javnosti prema Komunističkoj partiji i javnost ga nije prihvatila. Iako je Komunistička partija bila centralizovana, taj zahtjev nije prihvatio ni dio njenog članstva. Zahtjev je izazvao kolebanje i u nekim partijskim organizacijama (naročito u Crnoj Gori). U vezi sa tom parolom povedena je oštra polemika u građanskoj i komunističkoj štampi.

Drugo pitanje, po mom mišljenju, veoma značajno, vezano za pomenutu parolu, jeste odnos Francuske, Engleske i SAD prema Sovjetskom Savezu s jedne, i Hitlerovoj Njemačkoj i Musolinijevoj Italiji s druge strane. Prema ocjeni sovjetske istoriografije, francuska, engleska i američka diplomatija nastojale su 1939. godine da fašističke zemlje (Njemačku i Italiju) pridobiju na svoju stranu kako bi vojnički zajednički napali Sovjetski Savez. Taj momenat još nije dovoljno objašnjen, a naročito ne u našoj istoriografiji. Paktom Staljin—Hitler, Sovjetski Savez je stvorio protivutežu Zapadnim saveznicima da udruženi ne napadnu na njega. Za zapadne sile finsko-sovjetskim ratom nastao je povoljan momenat za napad na Sovjetski Savez preko Finske i Turske. Ta okolnost još nije objašnjena 1 u njoj treba tražiti korijene parole o demobilizaciji kod nas.

Na početku 1940. godine Komunistička partija je uočila kakve bi sve posledice po njen dalji uticaj na rodoljubivu javnost imala ta parola, ako

bi je i dalje zadržala. Poučena vlastitim iskustvom iz svoga rada u javnosti, napustila je tu parolu. I ne samo to, povela je široku akciju za odbranu zemlje. To je bio jedan od prelomnih momenata u daljoj sve samostalnijoj politici Komunističke partije Jugoslavije.

VESELIN ĐURETIĆ

Meni je posao znatno olakšan diskusijom drugova Damjanovića i Bojovića. Međutim, ipak osjećam potrebu da kažem drugu Zembi da mi se čini da između nas postoje neki nesporazumi oko definicije Narodnog fronta. Na njegov način shvaćen, Narodni front je više komunistički nego narodni, dok ja mislim da je on mnogo širi pojam, izazvan širinom događaja na domaćoj i svjetskoj sceni: građanskim ratom u Španiji, narodnofrontovskom vladom u Francuskoj, otporom organizaciji Otadžbinskog fronta u Austriji, agresivnim akcijama Japana itd. Ti događaji morali su tangirati ne samo revolucionare nego i sve druge patriote.

Drugo pitanje: nije Kominterna reagovala na pojavu fašizma samo 1935. godine, kako kaže Zemba, nego i ranije. Ja vas potsjećam na proces Dimitrovu i na plenume i sastanke Kominterne koji su mu prethodili ili došli poslije njega. I Četvrta zemaljska konferencija i Splitski plenum pokazuju da je politika Narodnog fronta bila i ranije aktuelna kako u zemlji, tako i na međunarodnoj sceni. Samo toliko.

IVAN JELIĆ

Samo nekoliko riječi u vezi s diskusijom koju je pokrenuo dr Iveković, premda formalno gledajući ne bi se iz njegovih riječi moglo vidjeti da se odnose na mene. Međutim, kasnije je moje ime spomenuo drug Damjanović tako da sam ipak ovdje dotaknut, pogotovo zato što se, možda, moj referat najviše zadržao na sporazumu od 26. kolovoza 1939. godine.

Za ono što je drug Iveković rekao da je Komunistička partija na početku pozitivno ocijenila sporazum — a zašto je drug Miljanović rekao da je novi pristup — treba istaći da nije novi pristup, da je to onima koji proučavaju sporazum Cvetković-Maček dobro poznato i da se o tome i pisalo. Ne treba to biti diskutabilno. Zatim, kad se pročita formulacija u

mojem referatu, veoma se jasno može vidjeti da nema nikakvog spora u tome, jer ja to isto ovdje ističem samo zato što je riječ o jako zbijenim formulacijama, tako da ta problematika nije mogla doći više do izražaja. Dopustite mi da pročitam. Ta rečenica glasi ovako: »Premda je prva ocjena sporazuma od strane KPJ ukazala i na njegovu izvjesnu pozitivnost u procesu rješavanja hrvatskog nacionalnog pitanja, ipak je ona imala sasvim sporedno značenje za daljnji politički kurs Komunističke partije.« To znači da sam točno odredio prvu ocjenu koja govori o određenoj pozitivnosti sporazuma, tj. da ona označava jednu fazu u gledanju na taj sporazum. Smatram je potpuno sporednom jer u razvoju Komunističke partije Jugoslavije sam sporazum nije bio nikakav poseban problem. Već potkraj listopada 1939. godine Centralni komitet Komunističke partije Hrvatske donio je vrlo značajan proglas, što ga je partijska organizacija uspjela razdijeliti u gotovo čitavoj Hrvatskoj, i u njemu iznosi jasna gledanja na novi režim u Hrvatskoj i njegove nosioce.

Prema tome, ne bih se složio s drom Ivekovićem utoliko da idemo u 1940. godinu tražiti kritiku sporazuma. Mislim da ona dolazi ranije iz savršeno jasnih razloga političke prakse. Režim Cvetković-Maček u Hrvatskoj prerasta u neobično pojačani pritisak na Komunističku partiju u odnosu na dotadašnje stanje. Već u listopadu i studenom slijede pritisci a u prosincu hrvatski radnici i komunisti u Zagrebu, Splitu i ostalim gradovima dobivaju teške batine u demonstracijama i svima je bilo savršeno jasno o čemu se radilo.

РЕЗЮМЕ

ПЯТАЯ ОТЕЧЕСТВЕННАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ ЮГОСЛАВИИ (сборник работ)

Этот сборник содержит все доклады и дискуссию с научного собрания, которое по поводу 30-летия Пятой отечественной конференции Коммунистической партии Югославии (КПЮ) состоялось 22 и 23 октября 1970 года в городе Загребе. Организаторами этого собрания были Институт по изучению рабочего движения в Хорватии, Загреб; Городская конференция Союза коммунистов Хорватии, Загреб; Объединение учреждений по изучению современной истории наров и народностей Югославии.

Во "Вступительной части" своего доклада *Яков Блажевич,* который был одним из участников Пятой конференции, подчеркнул значение некоторых основных моментов Конференции, по которым она является и дает значительный вклад по осуществлению новых путей развития социализма. Между ними особенно выделяет роль Иосифа Броз Тито в организации и руководстве Пятой конференцией, на которой он в полной мере проявил свои огромные способности вождя югославского коммунистического движения.

На симпозиуме затем было прочитано 20 докладов, которые по своему содержанию можно разделить на две основные группы. К первой группе можно отнести те доклады, которые рассматривают некоторые основные вопросы общего характера и значения, а ко второй группе те, которые изучают деятельность коммунистического движения в отдельных республиках или областях Югославии.

1. *Фабияп Трго* в своем докладе "Пятая отечественная конференция КПЮ и вопросы обороны страны" ознакомил с основными взглядами КПЮ на актуальные и острые вопросы обороны страны, которые все больше привекают внимание югославских коммунистов с 1935 года. Пятая конференция имела особое значение, так как состоялась в решающие дни для народов Югославии, когда гитлеровские захватчики после покорения западной Европы, готовятся начать "битву за дунайский простор", для укрепления своей доминации в юго-восточной Европе. 2. В докладе под названием "Пятая отечественная конференция КПЮ и непрерывность революционного процесса" *Перо Дамъянович* рассмотрел один из важных и существенных вопросов в истории КПЮ. Конечно, непрерывность революционного процесса имеет особое значение для одного революционного движения, а особенно это выразилось в развитии КПЮ. В этом процессе важное

место дано рассмотрению роли товарища Тито, который хорошо осознав сущность исторического развития, становится все самостоятельнее в отношении к Коминтерну, который все очевиднее подпадал под влияние Сталина. 3. *Эшреф Вражалич* в своем докладе "Пятая отечественная конференция КПЮ и проблемы международных отношений" рассматривает некоторые значительные вопросы из этой проблематики. Беря во внимание то, что КПЮ руководилась принципами интернационального пролетариата, автор в своем анализе показывает, что дальнейшее развитие подтвердило оценки Пятой конференции о развитии международных отношений. 4. *Митар Милъянович* в своем докладе "Вопросы положения в международном рабочем движении и социализме из документов Пятой отечественной конференции КПЮ" на основании изучения материалов Конференции показывает, какое значение имеет этот анализ, имея в виду актуальмые, теоретические и практические, часто полемические дискуссии о современном социализме. 5. *Любинка ЪириН-Богетич* в своем докладе "Решения Пятой отечественной конференции КПЮ между женщинами и их реализация в период 1940 — 1941 гг." на основании разных материалов приводит целый ряд моментов из проблематики включения женщин в политическую работу КПЮ. 6. *Атиф Пуриватра* в приложении Национальность мусульман и Пятая конференция КПЮ" в своем анализе указывает на главное значение факта, что КПЮ была единственной политической силой, которая указывала на особенность положения мусульман на территории Боснии и Герцеговины по отношению к сербам и хорватам. Эта особенность исторически переросла от религиозной до национальной общественности. 7. *Ходимир Сироткович* в докладе "Общественно-политические условия в Югоалавии перед Пятой отечественной конференцией КПЮ" дает систематический обзор основных моментов в развитии югославского государства в годы перед его крахом. В рамках рассмотрения общественных и политических отношений главным образом посвящает внимание на значение национального вопроса в довоенной Югославии. 8. В приложении под названием "Внешне-политическое положение Югославии перед Пятой конференцией КПЮ", *Богдан Кризман* дает систематический обзор данной проблематики, указывая отдельно на дипломатические отношения. Автор указывает на постоянное ухудшение внешне-политического положения довоенной Югославии, которая старается удержаться между силами Осовины (Союз Германии, Италии и Японии) и стран западной демократии, но не могла политически лавировать продолжительное время и быстро подпадала под влияние Третьего Рейха. 9. *Недил Шарац* в своем докладе "Организация КПЮ в Боснии И Герцеговине перед Пятой отечественной конференцией КПЮ" указывает на отдельные основные факторы, которые влияли на процесс роста политического влияния партийной организации в указанных областях. 10. *Йован Боёвич* в приложении "Политическая деятель-

ность Коммунистической партии Черногории перед Пятой отечественной конференцией КПЮ", выделяет некоторые характерные моменты, которые указываю на то, что деятельность коммунистов Черногории в 1939 и 1940 годах становится более активная и разнообразная, особенно подчеркивая о росте влияния между сельским населением. 11. *Радое Паёвич* в докладе "Работа КПЮ на осуществлении легальной рабочей партии с специальным обзором о Черногории" (1935—1940 гг.), анализирует одну значительную компоненту политической деятельности коммунистического движения в стремлении расширения и увеличения своей работы. 11. *Иван Елич* в своем докладе "Основные проблемы развития Коммунистической партии Хорватии перед Пятой конференцией КПЮ" указал на некоторые существенные моменты, которые являются характерными для развития коммунистического движения в Хорватии в годы краха Югославии, обращая при этом внимание на национальный вопрос. 13. *Босилъка Янятович* в приложении "Профсоюзное движение в Хорватии во время Пятой отечественной конференции КПЮ" знакомит с деятельностью и влиянием отдельных профсоюзных движений, указывая на главное значение влияния КП в профсоюзах. 14. *Зорица Стипетич* в приложении "Некоторые методологические проблемы и исследование вопроса поведения интеллигенции в Хорватии по отношению к некоторым важным проблемам за время проведения Пятой отечественной конференции КПЮ" указывает главным образом на некоторые основные подхода к исследованию этой проблематики. 15. *Мира Колар-ДимитргСевич* в своем приложении "Экономическое положение и положение рабочего класса в Хорватии в период Пятой отечественной конференции КПЮ" систематически рассматривает основные характерные моменты в процессе ухудшения экономического положения рабочих в Хорватии. 16. *Миле Коньевич* в докладе "Партийная организация в Славонии в период проведения Пятой отечественной конференции КПЮ" указывает на некоторые отдельные моменты в деятельности КП в одной из значительных областей Хорватии. 17. *Велимир Брезоски* в приложении "Положение и деятельность КПЮ в Македонии 1940 г." обрабатывает один значительный этап в развитии коммунистического движения в Македонии, когда это движение добивается больших результатов и расширяет свое политическое влияние и усиливает организацию. 18. *Славка Фиданова в* приложении "Некоторые особенности в создании Народного фронта в Македонии во время проведения Пятой отечественной конференции КПЮ", где очень детально анализирует деятельность коммунистов в организации прогрессивных демократических сил македонской общественности. 19. В докладе "Пятая отечественная конференция КПЮ на Косове" *Али Хадри* указывает на рост числа членов и усиление коммунистического движения в упомянутой области. 20. *Милан Босич* в приложении "Исторические источники о Пятой отечественной конференции КПЮ" говорит о сохраненной документации о этой Конференции, придавая особенное значение архиву.

В выступлениях на этом собрании приняло участие одиннадцать участников конференции. *Любиги.а Станков-Земба* говорил о новой стратегическо-тактической концепции революционной борьбы, рассматривая ее с точки зрения и оценки Пятой конференцией.

***Зоран Лакич* дал более широкий обзор о работе КПЮ в Черногории между женщинами. *Джордже Миланович* и *Данило Кецич* говорили о некоторых характерных моментах в развитии революционного рабочего движения и КПЮ в Воеводине накануне Пятой конференции. *Перо Дамьнович* подчеркнул несколько основных вопросов для понятия политики КПЮ в годы непосредственно перед крахом Югославии, придавая большое значение в отношении Коминтерна. *Младен Ивекович* также задержался на вопросах этой проблематики, главным образом обращая внимание на рассмотрение вопроса отношения КПЮ к гражданскому оппозиционному движени в Хорватии, а особенно к соглашению Цветкович-Мачек. В связи с этими вопросами также сделали выступление *Митар Мильянович* и *Иван Елич. Любо Бобан* и *Йоваи Боёвич* о вопросах оценки Второй мировой войны 1939 г со стороны КПЮ и ее положения по отношению к мобилизации, которую проводила власть. *Веселии Джуретич* выступил о проблемах создания Народного фронта.**

Давая оценку всех этих докладов и выступлений, можно сказать, что этот сборник вносит значительный вклад для научного исследования Пятой отечественной конференции КПЮ, как одного из важнейших событий в развитии югославского коммунистического движения. Приложения в этом сборнике значительно шире и глубже освещают отдельные важные моменты в развитии КПЮ в годы накануне краха Королевства Югославии, к тому же помогают ознакомиться и понять полностью общественно-политическое положение в то время.

SUMMARY

THE FIFTH PAN-COUNTRY CONFERENCE OF THE COMMUNIST PARTY OF YUGOSLAVIA (MISCELLANEA)

This **miscellany contains the reports and treatises from the scientific reunion held in Zagreb, from 22nd to 23rd October 1970, in the occasion of the 30th anniversary of the Fifth Pan-Country Conference of the Communist Party of Yugoslavia (CPY). The organizers of the reunion were: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske (Institute for the History of the Worker Movement of Croatia), Zagreb, Gradska konferencija Saveza komunista Hrvatske (Town**

Conference of Association of Communists of Croatia), Zagreb, Zajednica institucija za izučavanje novije povijesti naroda i narodnosti Jugoslavije (United Institutions for Studying the Contemporary History of People and Nationalities in Yugoslavia).

***Jakov Blaževič,* also a participant of the Fifth Pan-Country Conference, in his "Introductory Exposition" pointed to several essential characteristics that made the Conference an important addition to the search of new paths for the development of socialism. He particularly stressed the role of Josip Broz Tito in organizing and leading the Conference, showing again his great talent of the leader of Yugoslav Communist movement.**

There followed other twenty reports which can be divided in two basic groups according to their contents: first, those studying some fundamental questions of more general character and importance, and second, those that deal with the activity of the communist movement in each republic and in counties of Yugoslavia.

1. *Fabijan Trgo* in his report "The Fifth Pan-Country Conference of CPY and the Problem of Defence of the Country" exposed the fundamental points of view of the CPY regarding the acute problems of the defence of the country, as, from 1935, those had been attracting more and more the attention of the communists of Yugoslavia. The particular significance of the Fifth Conference lays in the fact that it took place at the time the fate of Yugoslavia was in question — when Hitler after conquering West Europe thought to start the "battle for the Danub regions" in order to fortify his domination in Southeast Europe.

2. *Pero Damjanović* in his report "The Fifth Pan-Country Conference of CPY and the Problem of Revolutionary Continuation" took up a problem of particular importance for the history of CPY. The revolutionary continuation was naturally of an importance for the revolutionary movement — that came to surface in the course of the development of CPY. The study of the process inevitably asks for the consideration of the role of Josip Broz Tito, as he, understanding the essence of historical development began to be more and more independent from the Comintern — and it soon did start to fall under ever greater influence of Stalin. 3. *Ešref Vražalić* in his report "The Fifth Conference of CPY and the Problems of International Relations" touched some of the problems of this field of study. He stressed the fact that CPY was always following the principles of proletarian internationalism, while further development confirmed the appraisal of the Fifth Conference regarding the international relations. 4. *Mitar Miljanović's* report "Treatment of the Status of International Worker Movement and Socialism in the Documents from the Fifth Pan-Country Conference of CPY" analyses the original material from the Conference, while he emphasizes the importance such analysis has with regards to the existing theoretic and practical, very often polemic, treatises on contemporary socialism. 5. *Ljubinka Čirić-Bogetić* in her report "Decisions of the Fifth Pan-Country Conference of the CPY on Work Among Women and Their Realization in the Period from 1940 to 1941" exposed many details on the problems arising from the including of women into political action of CPY. 6. *Atif Purivatra's* article "Nationality

of Mussulmans and the Fifth Conference of CPY" analyses basically the fact that CPY was the only political force allowing the individuality of Mussulmans besides that of Serbs and Croats in the region of Bosnia and Herzegovina — the individuality that gradually passed from the religion to national unity. 7. *Hodimir Sirotković* in his report "Social and Political Conditions in Yugoslavia in the Eve of the Fifth Pan-Country Conference of CPY" gives a very systematic survey of basic moments in the development of the state of Yugoslavia in the years preceeding its fall. Discussing the social and political relations, he points to the importance of realizing the nationality problem in Old Yugoslavia. 8. *Bogdan Krizman* in his article "Political Position of Yugoslavia Abroad in the Eve of the Fifth Pan-Country Conference of CPY" gave a systematic survey of the problems in this field, paying more attention to diplomatic relations. The author stressed the constant deteriorization of the political position of Old Yugoslavia abroad — it tried to find the balance between the forces of the Axis and west democratic countries; its policy of constant balancing could not be of long duration and it was inevitably falling under the influence of the Third Reich. 9. *Nedim Šarac* in his report "Organization of the CPY in Bosnia and Herzegovina Just Before the Fifth Pan-Country Conference of CPY" stresses some important factors that regulated the process of the growing political influence of the party organization on this territory. 10. *Jovan R. Bojović's* report "Political Activity of the Communist Party in Monte Negro in the Eve of the Fifth Pan-Country Conference of CPY" emphasizes some characteristical details which show that, from 1939 to 1940, the activity of Montenegrin communists was lively and varying, influencing particularly the peasants. 11. *Rado je Pajović* in his report "CPY's Work on the Realization of Legal Workers Party with Special Reference to Monte Nnegro 1935—1940" analyses one important component of political activity of the communist movement in order to enlarge the field of its action. 12. *Ivan Jelić* in his report "Basic Problems of the Development of Communist Party of Croatia in the Eve of the Fifth Conference of CPY" emphasizes, as essential, some problems characteristical for the development of communist movement in Croatia during the years immediately preceeding the fall of Yugoslavia; he also analyses the problem of nationality. 13. *Bosiljka Janjatović's* article "Syndicalist Movement in Croatia at the Time of the Fifth Pan-Country Conference of CPY" gives an outline of the activity and influence of some syndicalist streams, touching mostly the importance of the influence of CP on syndicates. 14. *Zorica Stipetii's* article "Some Methodological Problems and Contents of Research on the Attitude of the Intelligentsia in Croatia on the Essential Social Problems at the Time of the Fifth Pan-Country Conference of CPY" states that the biggest importance lays in basical problems of the research on this field. 15. *Mira Kolar-Dimitrijević's* article "Economic Conditions and Position of Workers in Croatia at the Time of the Fifth Pan-Country Conference of CPY" gives a systematic survey of characteristical points of the process of worsening of the economic condition of the Croatian workers. 16. *Mile Konjević* in his report "Party Organization in Slavonia at the Time of the Fifth Pan-Country Conference of CPY" points to some problems of the activity of CP in this very important region of Croatia. 17. *Velimir Brezoski's*

article "Position and Activity of CPY in Macedonia in 1940" deals with that important step of the development of the communist movement in Macedonia — the period of success in spreading its political influence and it* organizational strengthening. 18. *Slavka Fidanova's* article "Some Specific Moments of the Realization of Popular Front in Macedonia at the Time of the Fifth Pan-Country Conference of CPY" analyses in detail the activity of the communists in gathering around them the progressive democratic forces of the Macedonian society. 19. *Ali Hadri* in his report "The Fifth Pan-Country Conference and the Organization of CPY on Kosovo" reminds of the rapidly growing number of members and of the strengthening of the communist movement in the above mentioned region. 20. *Milovan Bosić's* article "Historical Sources about the Fifth Pan-Country Conference of CPY" shows the existance of preserved documents on the Conference, the article is mostly an archives collection of information.

Eleven participants took part in the discussion. *Ljubisa Stankov-Zemba* talked about the new strategic and tactic conception of the revolutionary struggle, considering all the events trough the attitude and decisions laid by the Fifth Conference. *Zoran Lakić* gave a large account of the activity of the CPY among women in Monte Negro. *Đorđe Milanović* and *Danilo Kecić* talked of some characteristical points in the develompent of the revolutionary worker movement and that of the CPY in Vojvodina in the eve of the Fifth Conference. *Pero Damjanović* emphasized several important problems for better understanding of the policy of CPY in the years immediately preceeding the fall of Yugoslavia, giving the central place to relations with Comintern. *Mladen Iveković* also kept to some characteristical problems in this field, but with more weight to the consideration of the relation: CPY-middle-class opposition movement in Croatia, and particularly with more stress on the Agreement Cvetković-Maček. That problem was also touched by *Mitar Miljanović* and *Ivan Jelić. Ljubo Boban* and *Jovan Bojović* discussed the CPY's attitude and the decisions on the Second World War in 1939, CPY's attitude towards the governmental mobilization. *Veselin Đuretić* talked about the problems of forming the Popular Front.

The reports and discussion published in this miscellany can be considered, as a whole, an important contribution to the scientific research on the Fifth Pan-Country Conference of the CPY, as it is one of the most prominent events in the development of the Yugoslav communist movement. The pieces also give more light and expose better the essential points of the development of CP in the years immediately preceeding the fall of the Kingdom of Yugoslavia, they also help to see wholly into and understand completely the social and political situation at the time.

PETA ZEMALJSKA KONFERENCIJA KPJ

Zbornik radova

Izdavači:

INSTITUT ZA HISTORIJU RADNIČKOG POKRETA HRVATSKE
ZAGREB, OPATIČKA 10

»ŠKOLSKA KNJIGA«
ZAGREB, MASARYKOVA 28

Za izdavače:

ZLATKO CEPO
JOSIP MALIĆ

Opremio:

MARIJAN JEVŠOVAR

Tehnički urednik:

MILENA MIHALINEC

Lektor i korektor:

DRAGO DUJMIĆ

Tisak i uvez:

GRAFIČKI ZAVOD HRVATSKE, ZAGREB